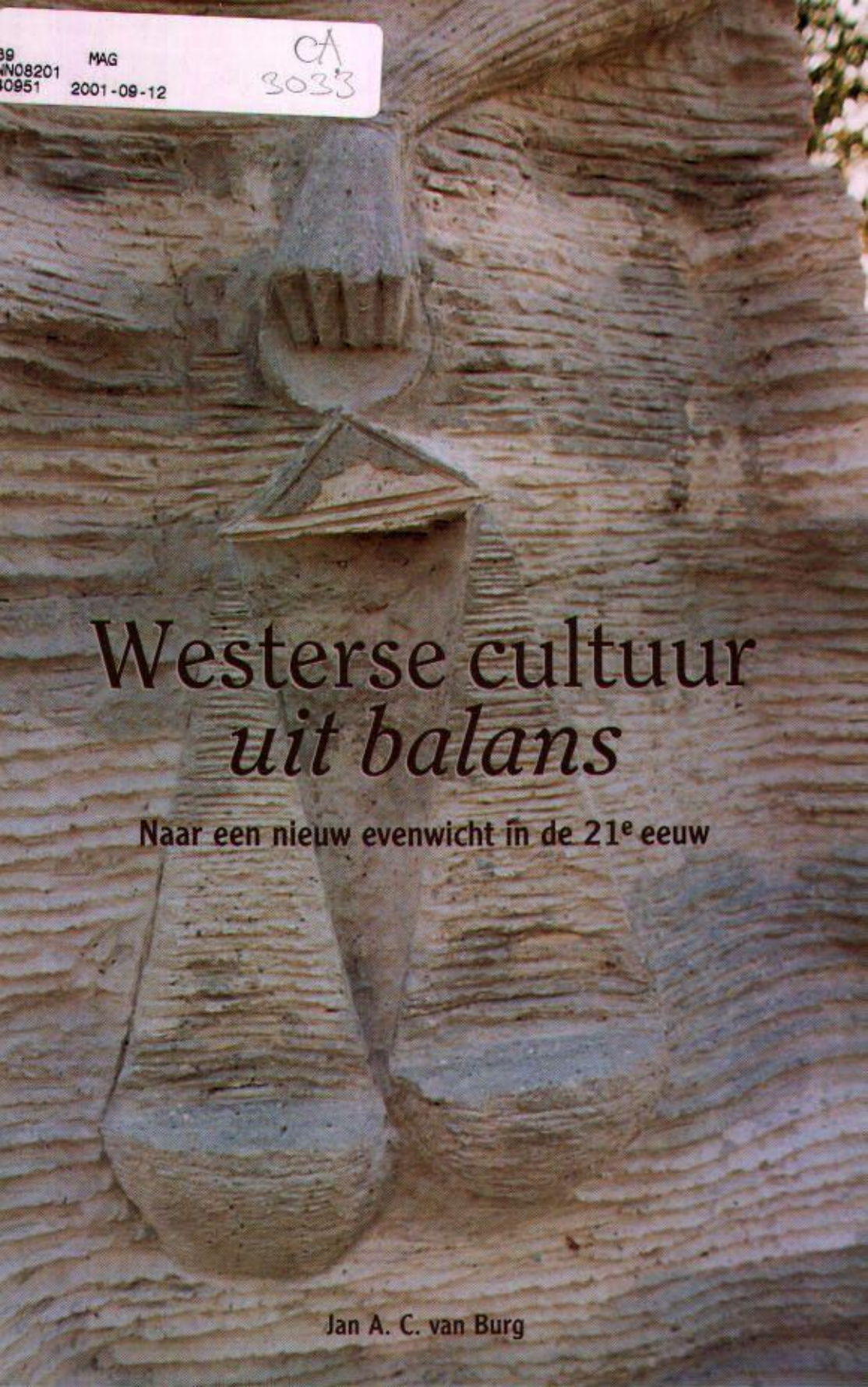
39 MAG
NN08201
40951 2001-09-12
CA
3033

Westerse cultuur *uit balans*

Naar een nieuw evenwicht in de 21e eeuw

Jan A. C. van Burg

NN08001,3033

1) De complexiteit van vele huidige maatschappelijke problemen dwingt de moderne politiek consequenties te trekken uit de onderlinge beinvloeding van beleidssectoren zoals economie, technologie, milieu, educatie, wetenschap, massacommunicatie en veiligheid. Coördinatie en integratie zijn in huidig beleid onontkoombaar.

2) De politieke inzichten en keuzen ten aanzien van maatschappelijke problemen zoals de relatie economie en leefmilieu, die tussen politiek beleid en waarden, de wenselijkheid van het al dan niet centraal stellen van voortgaande economische groei, de houding ten opzichte van de risico's van technologische vindingen, de machtsverhoudingen tussen overheid en particulier bedrijfsleven, de verdere ontwikkeling van de Europese Unie, lopen in vele gevallen dwars door politieke partijen. Met name voor de op keuzen en prioriteiten gerichte partijvorming in een democratische Europese Unie heeft dit consequenties, hetzij door herziene en aangescherpte partijprogramma's, hetzij door nieuwe partijvorming.

3) Het is voor de Nederlandse overheid moeilijk om tijdig de juiste keuzen te maken en beslissingen te nemen die uitgevoerd en gehandhaafd worden.
Als voorbeeld daarvan geldt de geschiedenis van het door het Kabinet den Uyl (minister van Binnenlandse Zaken :W.F. de Gaay Fortman), in 1976 uitgebrachte voorstel tot Wet reorganisatie binnenlands bestuur. Het voorstel dat grondig was voorbereid, achtte de regering gewenst omdat vernieuwing van de Nederlandse bestuurlijke organisatie, daterend uit het midden van de 19e eeuw, nodig was geworden door onder meer de maatschappelijke schaalvergroting, het toegenomen takenpakket, de behoefte aan bestuurlijke schaalverkleining, de overmaat van intergemeentelijke regelingen, grotere doelmatigheid en de wenselijkheid van krachtige, (stads)gewesten met direct gekozen bestuurderen. Na langdurige discussies en (belangen)strijd werd in 1983 het wetsvoorstel ingetrokken. Inmiddels is deze in tijd en geld kostbare worsteling naar eigentijdse aanpassing van het openbaar bestuur nog steeds in volle gang. Geen wonder na een gemiste kans.

4) Als officieel cijfers gepubliceerd worden over werkloosheid, is het voor de duidelijkheid gewenst dat daarbij ook vermeld wordt wat onder dat begrip verstaan wordt, door wie en hoe de cijfers gemeten zijn. En hoe zij zich verhouden tot cijfers die resulteren uit andere omschrijvingen van werkloosheid.

5) Ten behoeve van een geintegreerd Europees cultuurbeleid is het van belang dat er in Europa één of meer op *dit beleid* gerichte centra zijn voor multidisciplinair wetenschappelijk onderzoek, bezinning en discussie. Gezien haar traditie van op één terrein (Europese plattelandsontwikkeling) gerichte studie van multidisciplinaire aard, is Wageningen Universiteit, eventueel in samenwerking met andere wetenschappelijke centra als Leuven daarvoor zeer geschikt.

6) Massamedia verkeren in het spanningsveld tussen financiele rendementen en verantwoordelijkheid jegens de samenleving.

7) De toenemende verschuiving van macht van de overheid naar het grote internationale bedrijfsleven is één van de belangrijkste staatsrechtelijke en politicologische problemen geworden.

8) Nu de negatieve gevolgen van de overheersing van het economisch en technologisch denken (met als voorbeelden milieu-degradatie, aantasting van de schepping, accentuering van waarden als materieel begeren, hedonisme, nuttigheid, vergroting van kloven tussen arm en rijk) steeds manifester worden, is het opmerkelijk dat vele christenen en delen van christelijke gemeenten en parochies bij het zoeken naar passende "antwoorden" kenmerken van een vluchtgedrag vertonen.
En dit ondanks de eenheid van geloven, belijden en doen.

Stellingen behorende tot het proefschrift
Westerse cultuur uit balans, Naar een nieuw evenwicht in de 21e eeuw

Jan A.C.van Burg

Wageningen, 21 september 2001

Westerse cultuur uit balans

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0872 4680

Jan van Burg
Westerse cultuur uit balans
Naar een nieuwe evenwicht in de 21e eeuw

ISBN 90 5573 225 7
NUGI 654/611
Trefw.: politicologie/filosofie

2001 Uitgeverij DAMON, Budel
Illustratie omslag:

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, mikrofilm of op welke andere wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Realisatie: Uitgeverij DAMON bv
ISBN 90 5573 225 7

NN08201,3033

Westerse cultuur uit balans

Naar een nieuw evenwicht in de 21e eeuw

Jan A.C. van Burg

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van Wageningen Universiteit,
prof.dr.ir. L.Speelman
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 21 september 2001
des namiddags te 13.30 in de Aula

1627 ubr

Promotor: prof.dr.ir.J.D.van der Ploeg, hoogleraar in de rurale sociologie
Co-promotor: prof.dr.J.Verstraeten, hoogleraar in de sociale ethiek, Katholieke Universiteit Leuven, België

Samenstelling promotiecommissie

prof.dr.P.E.Kraemer, Vrije Universiteit Amsterdam
prof.dr.ir.P.Struik, Wageningen Universiteit
prof.dr.J.B.Opschoor, ISS, Den Haag
prof.dr.P.A.van Gennip, Technische Universiteit Delft

INHOUDSOPGAVE

Introductie 6

DEEL 1
BEZINNING 9

I Tevredenheid én ongerustheid 11
II Het verbroken evenwicht 49
III Enkele gevolgen van het verbroken evenwicht 105

DEEL 2
PLEIDOOI VOOR EEN CULTUURBELEID
GERICHT OP EVENWICHT 155

IV Uitgangspunten voor een cultuurbeleid 157
V Een verantwoorde en beheerste technologie 183
VI Een zich aanpassende en democratisch beheerste economie 205
VII Educatie: hoeksteen van cultuur 239
VIII Primaire leefeenheid/gezin als sociale basis van cultuur 265
IX Massamedia, spiegel van een cultuur 283
X Wetenschap in een cultuurpolitiek 307
XI Consequenties van een cultuurbeleid voor de overheid 325
XII Europa, hart van de Westerse cultuur 341
XIII De Westerse en de andere culturen 359

Samenvatting 367

Summary of Western Culture off-balance 377

Noten 385

Curriculum vitae 400

INTRODUCTIE

Waarom dit boek met zijn pleidooi voor een radicale vernieuwing? Ik ben begonnen met een aanhaling uit een roman van de Engelse schrijver Laurens van der Post. Ik heb namelijk vaak gevoelens van twijfel, maar ook van zorg over de wijze waarop in de Westerse beschaving beleid wordt gevoerd (of niet gevoerd) ten aanzien van maatschappij en cultuur. Vooral als ik op langere termijn probeer te denken. De oorsprong van mijn belangstelling daarvoor ligt in Leiden bij mijn opleiding in de indologie en sociologie. Ik werd daar geconfronteerd met het bestaan en belang van culturen en kwam daarbij steeds meer tot de overtuiging – in mijn latere praktijk bevestigd – dat het weinig zinnig is in een snel veranderende maatschappij te trachten doelmatig beleid te voeren zonder consequent rekening te houden met de realiteit van een complexe cultuur met zijn interdependenties, zijn onderlinge relaties. Daarnaast houd ik rekening met de stelling van de Engelse historicus Toynbee dat het voortbestaan van culturen samenhangt met de vraag of zij in staat zijn de juiste creatieve antwoorden te geven op de uitdagingen waarmee ze worden geconfronteerd.

Veel ontwikkelingen in de naoorlogse tijd waren bemoedigend. Dat door de Duitse bezetters veel in hun functie vooraanstaande Nederlanders als gijzelaars bijeengebracht werden in Sint Michielsgestel, had tot onbedoeld gevolg dat daar een sterke wederzijdse bevruchting plaats vond van gedachten, ervaringen, kennis. Het gevolg was dan ook dat het een broedplaats werd van vele creatieve ideeën. En in vele gevallen bleken die ideeën ook na de bevrijding "benen" te krijgen.
Zo kreeg de sociaal-democratische beweging oog voor de belangrijke rol van levensbeschouwing; kerken kregen oog voor de grote rol van maatschappelijke krachten en van de sociologie. In de hulp aan andere landen kwamen begrippen "community development" en "comprehensive approach" tot toepassing. Maar ook in Nederland werd dit ontwikkelingsdenken manifest zoals bij het nieuwe integrale streekwerk in de Gelderse en Brabantse komgrondengebieden. In de sfeer van educatie en wetenschap kwamen de ideeën van integrale permanente educatie en studium generale.
Echter geleidelijk gingen de verworven inzichten in de interdependentie van delen van cultuur en beleid weer verbleken. Deze terugval kwam

terwijl nota bene de maatschappij steeds complexer werd en sluipenderwijs onevenwichtigheid tussen delen van de cultuur steeds meer toenam en technologie en economie steeds meer gingen domineren. Dit moest wel gevolgen hebben.

Natuurlijk was ik uit dit oogpunt geïnteresseerd in reacties binnen de samenleving: provo, nieuw links, neo-marxisme, studentenprotesten, autonomen etc. Met steeds de vraag of dit nu door de "geluidsversterkers" van de media, manifest geworden kortstondige oppervlaktestromingen waren, of moeilijker zichtbare, dieperliggende, maar langduriger cultuurstromingen. Veelbetekenend leken me de studentenprotesten in Parijs waar het ook ging om de samenhang tussen de wetenschappen en algemene vorming. Echter het bleek ook hier weer dat juist radicalisering van protestbewegingen er de oorzaak van kan zijn dat doeleinden niet worden bereikt.

De hoofdstroom in onze Westerse beschaving werd steeds meer gedomineerd door het materialistisch denken. Economische groei ging het denken meer en meer beheersen met het gevolg dat inderdaad de welvaart voor zeer velen aanmerkelijk steeg en rijkdom toenam. Recentelijk groeide de verwachting dat er geen einde aan deze ongekende ontwikkeling is dank zij met name de "revolutie" van de informatie en communicatietechnologie die een geheel nieuwe vorm van economie in gang zou hebben gezet.
Langzamerhand is een, zij het nog zwakke, tegenstroming op gang gekomen die juist wijst op de grote toename van de materiele en immateriële kosten in de wereld: leefmilieudegradatie, onveiligheid, sociale onrust. Met name spelen deze opvattingen een rol bij de N.G.O.'s (niet gouvernementele organisaties), individuele wetenschappers, leden van levensbeschouwelijke groeperingen e.a.

Des te belangrijker is de vraag geworden welke opvattingen er ten aanzien van deze toenemende strijd der meningen, in het denken van de politieke partijen (hier beperkt tot de Nederlandse) leven. Het blijkt dat cruciale opvattingen vaak dwars door vele partijen lopen, wat natuurlijk het *tijdig* maken van *keuzen* bepaald niet bevordert.

Dit alles realiseerde ik me, waarbij ik tevens dacht aan het feit dat de macht van de mens steeds groter is geworden, tegelijk met zijn gedrevenheid om steeds groter risico's te willen nemen waardoor de kans op fouten en blunders toeneemt. Daardoor groeide in mij de wil om als meedenkend burger van Nederland èn Europa, óók te trachten tot een eigen analyse en politieke visie te komen en daarvan de consequenties

te trekken. Daarbij kon ik dankbaar gebruik maken van mijn indologische en sociologische opleiding in Leiden, maar ook van de "praktijkopleiding" die ik kreeg in diverse functies. Als socioloog en adj.directeur van Opbouw Drenthe mocht ik mijn bijdrage leveren aan de verdere ontwikkeling van Drenthe, waarna ik meewerkte als socioloog bij de Stichting tot Ontwikkeling van Komgrondengebieden aan de integrale ontwikkeling van het toen in ontwikkeling achtergebleven rivierkleigebied.
Daarna naar Oost-Groningen als burgemeester van de gemeente Oude Pekela, waar ik werd geconfronteerd met de diverse aspecten van grootscheepse krotopruiming en de sociale onrust in de strokartonindustrie. Vervolgens werd ik benoemd tot burgemeester van Purmerend, belast met het meewerken aan de snelle groei – als groeikern – van deze oude stad. Ik leerde hier veel op de gebieden van stedebouw, welzijnsbeleid, interne reorganisatie met zijn nieuwe fenomenen van platte organisatie, management teams etc. Ik leefde geheel in de sfeer van groei, groei en nog eens groei; en ik moet bekennen dat ik er van genoot.

Ik besloot vervroegd met pensioen te gaan om me in mijn "derde levensfase" te kunnen toeleggen op het meezoeken naar het antwoord op de vraag: wat is er aan de hand in onze Westerse cultuur en wat zouden de consequenties ten aanzien van beleid moeten en kunnen zijn.
Het resultaat is een pleidooi geworden van een meelevend *burger*, een "dilettant" in de originele betekenis van het woord. Zoals ik in een boekje over Huizinga las: komende van het Latijnse delectare en het Italiaans dilettare, en in het Engeland van de 18e eeuw toegepast door geïnteresseerde burgers zonder professioneel engagement en beroepsplicht, die hun speurzin daarbij de vrije teugels lieten (1).
Ik heb natuurlijk ook voortgebouwd op veler werk op diverse terreinen, hetgeen duidelijk zal blijken uit de vele noten. Het "bouwwerk" dat hier door mij wordt geïntroduceerd bestaat dan ook uit bouwstenen, waaraan ik de mijne slechts heb toegevoegd.
Ik bied dit aan ter overweging en discussie. Zeker niet discussie als doel, als vrije tijdsbesteding, maar als middel om *tijdig* antwoorden te kunnen vinden op de vraag: in welke *richting* moeten we nu verder en welke *keuzen* moeten we daarvoor maken.

Tenslotte een viertal opmerkingen. Mijn gerespecteerde leermeester prof.dr.F.van Heek hield zijn studenten voor dat we bij onze conclusies, in het belang van de objectiviteit ook iets van onze eigen achtergrond moesten meedelen, daar die onze oordeelsvorming beïnvloedt. Dat geldt inderdaad voor *ieder*: onderzoeker, bestuurder, journalist, criticus. Vandaar dat ik wil vermelden dat ik me tot de christenen wil rekenen (oecu-

menisch georiënteerd protestant), waarbij ik geloof en er van uit ga dat God, om met de theoloog Berkhof te spreken, niet alleen mensen, maar ook de wereld door zijn Geest wil vernieuwen. Die werking ten goede gebeurt, soms al buiten de bewuste inzet van mensen om, vaak via menselijke inzet. In ieder geval behoedt deze overtuiging mij zowel voor overmatig pessimisme als voor oppervlakkig optimisme.
In de tweede plaats distancieer ik me van de onwerkelijke opvatting dat vernieuwend denken altijd in het verlengde ligt van bestaande trends, meer van het zelfde. Dat kan in bepaalde gevallen zo zijn, maar echte vernieuwing kan in andere gevallen óók bestaan in het na evaluatie erkennen dat bepaalde ontwikkelingen niet tot de gewenste resultaten leiden en dat het beter is een eindweegs terug te gaan en een andere weg in te slaan. Het is toch dwaas je kop te stoten in een doodlopende steeg!
In de derde plaats vind ik het een dwaze gewoonte van sommigen om de waarde van bepaalde opvattingen af te wegen aan de leeftijd van de producenten van die opvattingen. Toch gebeurt het nog, met name in de journalistiek.
In de vierde plaats acht ik, hoewel ik natuurlijk mijn meeste gegevens ontleen aan de situatie in Nederland, het in de huidige fase van ontwikkeling van Europa, niet meer zinnig om me alleen op Nederland te richten. Ik heb dan ook bij mijn pleidooi primair Europa voor ogen, en dan vandaar Nederland.
Denken over nieuwe cultuurpolitiek betekent denken op lange termijn, met name gericht op komende generaties. Vandaar dat ik mijn boek opdraag aan mijn kleinkinderen in Nederland en Engeland, maar ook aan hun eventuele nakomelingen.

Had ik dit boek zonder steun kunnen maken? Het antwoord is neen. Drie personen hebben mij voortdurend gestimuleerd om de gedachten die mij zo lang bezighielden en niet los lieten, in een boek neer te leggen. In de eerste plaats mijn levensgezellin en echtgenote, een maatschappelijk en cultureel sterk geëngageerd juriste. In de tweede plaats mijn goede vriend ds. Paul Klap, een gemotiveerd pastor met niet alleen een open oog voor de kerk, maar evenzeer voor de samenleving. In de derde plaats mijn bevriend studiegenoot, dr. Paul Kraemer, een echte sociaal-wetenschapper, die niet alleen is geïnteresseerd in de analyse, maar evenzeer gericht is op beleid en politiek. Al schrijvende - de wens om het boek als academisch proefschrift te verdedigen was nog niet opgekomen -, rees bij mij de vraag of ik wel op de goede weg was. Januari 2000 stuurde ik hem het eerste concept, gemaakt met technische hulp van mijn

oudste zoon Harm Jan, naar een aantal personen wier mening ik eveneens op prijs stelde, met de vraag of ze het (gedeeltelijk) wilden lezen en commentaar leveren. Dat waren dr.H.Noordegraaf, dr.I.L.Vermij, prof.dr.L.Laeyendecker, prof.dr.H.W.de Knijff, prof.dr.B.Goudzwaard, prof.dr.P.A.van Gennip, dr.P.van Dijk, prof.dr.J.Verstraeten, drs.P.Muntjewerf, mevr.Margreeth de Boer, dr.R.Hajer, drs.H.E.A.Dassen, dr.B.Pattijn, dr.A.L.den Broeder, dr.H.Boutellier, drs.Thijs Wöltgens, prof.dr.ir.J.D.van de Ploeg, prof.dr.J.B.Opschoor en mr.H.M.van den Hoofdakker. Van ieder kreeg ik critische opmerkingen, aanbevelingen, maar - wat voor mij beslissend was - aansporingen om door te gaan. Dat het boek nu voor ons ligt stemt mij tot diepe dankbaarheid.

DEEL 1

BEZINNING

I. TEVREDENHEID ÉN ONGERUSTHEID

"Just listen to those birds Coiske
Have you ever heard them quite like like that?
I certainly never have."
"You're right, Uncle. I've never
heard the birds sing like that before.
It's lovely, but isn't there
something unhappy about it all?
It frightens me rather."

Uit Laurens van der Post:
A story like the wind

GAAT HET GOED?

In Nederland, deel van Europa, vermeldde de Koningin in 1996 in de jaarlijkse Troonrede, uitgesproken onder verantwoordelijkheid van de regering, dat het *goed* ging in Nederland. In 1999 werd dat niet meer zo gezegd, maar de teneur was dezelfde. En vanuit een bepaalde – economische – gezichtshoek was dat ook terecht. De staatsschuld was teruggelopen, de vermogens waren toegenomen, er werd een lastenverlichting voor de burgers toegezegd, het aantal betaalde banen was toegenomen. De regeringscoalitie die zich getooid heeft met een paarse (vermenging van blauw en rood) kokarde, kon daar trots op zijn, te meer daar niet alleen maar geprofiteerd werd van de internationale economische ontwikkeling, maar ook onder meer van een door "sociale partners" gedragen loonmatiging. En ook dat is al een grote prestatie.
Ik zou overigens de aandacht willen vragen voor een paar aspecten van deze Troonrede. In de eerste plaats valt op dat de kwalificatie "goed" hier met name slaat op wat kennelijk in het brandpunt van de belangstelling staat: de financiële en economische ontwikkelingen.
Niet zo zeer op ontwikkelingen en resultaten op het gebied van ecologisch leefmilieu, ruimtelijke ordening, reorganisatie van bestuurlijke instellingen, onderwijs, maatschappelijke cohesie en zorg, openbare veiligheid enz.
Het is begrijpelijk voor een regering die is samengesteld uit (voorheen) nog al stevig uiteenlopende politieke visies, dat de opzet van de verklaring heel pragmatisch is. Waarbij het wel iets nieuws is dat de natie hier gezien en behandeld wordt als een "commerciële BV" die in een voortdurende concurrentiestrijd is gewikkeld met andere "BV-landen".

Dat is echt wel spannend en vraagt heel wat gelijkgerichtheid en sturing. Maar liever géén gevoelens van onrust dat we wel eens meegesleept zouden kunnen worden in negatieve en funeste ontwikkelingen, die nieuwe en radicale veranderingen noodzakelijk zouden kunnen maken. Dat zou trouwens een nieuwe fundamentele strijd der (politieke) ideeën vereisen.
Opvallend was trouwens dat de toonzetting van de Kersttoespraak van de Koningin geheel anders was dan die van de Troonrede. Mijns inziens sloot die iets beter aan bij de gevoelens van (groeiende) onrust die er óók leven in de Nederlandse en Europese samenlevingen. Ik hoef voor die gevoelens alleen maar te wijzen op de reacties van de in belang toenemende critisch ingestelde niet gouvernementele organisaties (NGO's) op het gebied van milieu, ethiek, economie etc. Ik denk ook aan protesten van levensbeschouwelijke organisaties als de christelijke kerken met bij voorbeeld hun aandacht voor toenemende verschillen tussen arm en rijk, hoewel die critiek vaak nog rijkelijk vaag en weinig consequent is. Opvallend was wel de oppositie van de R.K. bisschop Muskens die niet alleen wees op de *symptomen* van de spanning tussen arm en rijk, maar doorstootte naar oorzaken, naar fundamentele economische theorieën en ontwikkelingen in het huidige kapitalisme, naar ontwikkelingen in onze Westerse cultuur (1).
Typerend voor veel huidig politiek denken was het antwoord dat de minister-president gaf op critiek dat met de vermogensgroei de inkomensverhoudingen negatief beïnvloed waren. Hij antwoordde dat de regering nu eenmaal niet bij machte is daarin corrigerend op te treden. Hiermede tot uitdrukking brengend dat het hier zou gaan om een "natuurverschijnsel" waartegen de sturende, politiek bedrijvende mens, onmachtig staat. Maar ook, volgens
(neo-)liberale opvattingen, niet beleidsmatig wíl corrigeren. Hooguit in de richting van vrijlaten van de verhoudingen.
Dat de Nederlandse regering een zo welvoldaan en tevreden geluid liet horen, is afgezien van partij-politieke aspecten, wel passend in een gevoel dat het met de Westerse beschaving goed gaat; waarbij als belangrijkste indicator dan de *materiële* welvaart geldt.

Dat welvoldane gevoel is wel te begrijpen als we zien naar vele ontwikkelingen die zich hebben voltrokken in Europa en N.-Amerika. Waar nog niet zo lang geleden de economie net voldoende op leverde voor de gemiddelde mens om te kunnen leven, is er hier nu overvloed voor de massa van de mensen. Onze consumptie kon zo geweldig stijgen dank zij de stormachtige groei van de productie. De groeisnelheid in het Verenigd Koninkrijk bedroeg volgens Tinbergen van 1700 tot 1780 2% per 10 jaar, en van 1857 tot 1958 14% per 10 jaar. Toen de versnelde

groei kwam, werden op het W.Europese vasteland soms nog hogere cijfers genoteerd. Tussen de jaren 1957 en 1977 bedroeg de stijging van de productie per hoofd per 10 jaar, voor het Verenigd Koninkrijk 23,5% en voor Nederland 36,0% (2).
Deze enorme groei waarvan we nu de vruchten plukken, is met name mogelijk geworden door de grote stijging van de arbeidsproductiviteit. We hebben daarvoor zeer veel te danken aan de enorme ontwikkeling van de natuurwetenschappen en de technologie. Het begon met de vervanging van de menselijke en dierlijke arbeid door de stoommachine en de electriciteit. Later kwam de chemie, de (micro)elektronica en de moleculaire biologie. De medische kennis en technologie maakten een enorme sprong voorwaarts zodat allerlei ziekten beter voorkomen en vooral bestreden konden worden.
Dank zij de economie is het mogelijk geworden dat de voordelen van deze technologische ontwikkelingen ook voor de grote massa bereikbaar zijn. De geweldige economische groei gaf de mogelijkheid dat ook de sociale uitgaven groeiden. Na de tweede wereldoorlog verscheen in Engeland het Beveridge rapport waarin centraal werd gesteld het geven van financiële zekerheid aan diegenen die hun baan verliezen of om andere redenen niet aan het arbeidsproces kunnen deelnemen, het geven van medische zorg, huisvesting, voldoende banen voor iedereen en het vermijden van werkloosheid (3). Deze gedachten zijn verspreid over West-Europa en hebben aanleiding gegeven tot het ontstaan van wat wij de verzorgingsstaat zijn gaan noemen, die een zeer belangrijke verworvenheid is geworden.
Bovendien was het al voor de tweede wereldoorlog gebleken dat de staatsbureaucratieën in staat waren tot het opzetten en besturen van enorme stelsels voor onderwijs, gezondheidszorg en hulpverlening. En dat er een brede basis van politieke steun voor was (4). Het is dan ook de staat die, steunende op de economische groei en een politieke consensus grote verantwoordelijkheden op zich nam. De overheid garandeert daarbij de sociale en economische mogelijkheden, die wij grondrechten zijn gaan noemen, van het individu (5).
Het is dan ook geen wonder dat men geloofde in de voortdurende maatschappelijke vooruitgang: de verwachting dat de beheersing van de natuur door de mens zal blijven groeien èn gepaard zal gaan met een steeds hoger niveau van welvaart (6). De pretentie van, en het geloof in een gestage verbetering van de menselijke beschaving is lange tijd een dragend kernidee geweest van de Westerse beschaving (7).

Maar leeft dit geloof nog steeds? Ja, maar zeker niet meer zo algemeen. Immers de twijfel heeft toegeslagen nadat in Europa in de huidige eeuw twee vernietigende massale oorlogen woedden, een van de beschaafd-

ste landen ter wereld (Duitsland) in de Nazitijd een breed geaccepteerde ethiek kende van verering van kracht, raszuiverheid, schoonheid, jeugd en van een afwijzing (vaak tot de uiterste consequentie van vernietiging) van andere rassen, van verstandelijk gehandicapten, zwakken, En die ethiek combineerde met zijn technisch, economisch en organisatorisch kunnen (8).
Een derde, dank zij onze technologie, alles vernietigende oorlog, kon nog net kon worden voorkomen. Terwijl ons kapitalistisch economisch systeem, gedragen door een adembenemende technologische dynamiek, in een mondiale ontwikkeling is terechtgekomen die velen, al dan niet terecht, met zorg, ja angst vervult.
Velen lopen ogenschijnlijk rond met blakende toekomstverwachtingen, anderen zijn vervuld van twijfel over de razendsnelle ontwikkelingen in onze wereld en hebben, misschien diep in hun hart, zorg voor de toekomst.
Globaal gezien denk ik dat we, wat toekomstverwachtingen ten aanzien van onze cultuur als geheel betreft, drie categorieën van denkende mensen kunnen onderscheiden. In de eerste plaats de optimisten die menen dat er enorme toekomstmogelijkheden voor de mensheid liggen dankzij voortdurende moderne technologische ontwikkeling en economische groei over de gehele wereld.Ten tweede de pessimisten die óf niet in deze ontwikkeling geloven óf die juist verontrustend of zelfs beangstigend achten.Ten derde de categorie die ik zou willen noemen de "pessimisten-tenzij" of de "optimisten-onder-voorbehoud", die er wel van overtuigd zijn dat onze beschaving in een crisissituatie gekomen is, die we te boven kunnen komen, maar dan wel met zeer grote inspanningen en bereidheid tot ingrijpende veranderingen. Deze laatste, *critische* èn *actieve* houding vinden we in allerlei kringen in de Westerse beschaving. En van hen zullen we dunkt mij het vooral moeten hebben.
Overigens is het opvallend dat door commentatoren zo vaak de begrippen pessimisme en optimisme worden gebruikt. Na het geven van hun conclusies worden analyserende schrijvers nog al eens beplakt met etiketten als "doemdenker", "cultuurpessimist", "somberaar", "naïeve optimist"etc.. De kennelijk als oppervlakkig beschouwde lezer of hoorder kan dan meteen weten of hij de conclusies van de geëtiketteerde ernstig moet nemen of niet. Alsof het om het karakter van de schrijver gaat en niet om zijn redenering! Overigens maakt het voor de beoordeling nog al verschil uit of men een ontwikkeling alléén beschouwt bij voorbeeld uit economische, technologische, ecologische hoek, of uit het totaal, de cultuur als geheel. In de wetenschap, maar ook in de politiek kunnen beperkt disciplinaire conclusies geheel anders luiden dan bredere multidisciplinaire.
Maar het heeft óók nog te maken met de waarden en de normen waar

men van uit gaat. Of men ecologisch evenwicht, sociale cohesie, onderlinge betrouwbaarheid, veiligheid voor ieder, vermijding van diep in het menselijk en sociaal leven ingrijpende risico's etc. als essentieel in een cultuur beoordeelt of niet. En dat heeft weer te maken met de vraag hoe men de mens en het menselijk leven beschouwt.

Laten we om tot een eigen beoordeling te komen van de situatie in de Westerse cultuur, de mogelijke verdere ontwikkelingen daarin en te voeren beleid, beginnen met te luisteren naar een drietal wereldwijd gerenommeerde analytici: een historicus, een econoom en een socioloog. Ik noem de Amerikaanse historicus Paul Kennedy met zijn recente boek: Preparing for the twenty-first century. Na een gedegen analyse van de huidige ontwikkelingen in onze beschaving, maar zonder een therapie te geven, eindigt hij: "Thus, despite the size and complexity of the global challenges facing us, it is too simple and too soon to conclude gloomily that nothing can be done". En "As the above chapters suggest, the pace and complexity of the forces for change are enormous and daunting; yet it may still be possible for intelligent men and women to lead their societies through the complex task of preparing for the century ahead". Maar dan volgt de harde, maar wel essentiele conclusie: "If these challenges are not met, however, humankind will have only itself to blame for the troubles, and the disasters, that could be lying ahead"(9). De econoom en managementdeskundige Lester Thurow eindigt zijn uitvoerige analyse "The future of capitalism" aldus: "It is easy to get discouraged and become a pessimist if one looks at what must be done and compares it with the seemingly glacial pace of social change". En na de bestaande problemen te hebben vergeleken met die van de constructie van een nieuw kapitalistisch schip dat in een nieuwe onzekere wereld moet varen, schrijft hij "With similar persistence and willingness to attempt the unknown, let our journey begin"(10).
De Spaanse socioloog Manuel Castells, nu werkend in de Verenigde Staten, die in de afgelopen jaren een omvangrijke analyse heeft gemaakt: The information Age: Economy, Society and Culture, zegt in een interview dat hij de ontwikkeling van een nieuwe vorm van economie, de "netwerkeconomie" constateert. De ontwikkeling daarvan was volgens hem geen plan, maar het is een vrijwel autonome kracht, een ontwikkeling waartegen niemand zich kan verweren. Het betekent niet dat we de sociale desintegratie op de koop toe moeten nemen, maar voordat we daaraan iets kunnen doen moeten we goed begrijpen wat er aan de hand is. "Mijn belangrijkste zorg is dat we leven in een periode waarin we technologisch overontwikkeld zijn, maar sociaal onderontwikkeld. Ons politiek systeem is het meest achterhaalde deel van onze samenlevingen....."(11).

Alle drie deskundigen naar mijn oordeel, geen lichtvoetige optimisten of sombere pessimisten, maar wèl mensen met zorgen en onzekerheden, uitgaande van de vooronderstelling dat eigentijdse oplossingen gevonden moeten kunnen worden. Die echter grondige analyse, grote inventiviteit en bereidheid tot radicaal veranderen vereisen.

Laten we nu trachten tot een eigen oordeel te komen over de ontwikkelingen in onze Westerse cultuur die van doorslaggevende betekenis kunnen zijn voor de toekomst van de komende generaties. Ik stel voor daartoe enkele "steekproeven" te nemen door te trachten een viertal aspecten van onze huidige Westerse cultuur, met name in Europa, nader te evalueren. En wel: het noodzakelijk ecologisch evenwicht en het leefmilieu van mens, plant en dier; het al dan niet bestaan van kloven in materiele welvaart; het voorzien door de samenleving in voldoende arbeid voor mensen die kunnen werken en de bestaande mate van veiligheid voor mensen.
Met steeds de vraag voor ogen of de *algemene* ontwikkelingen overwegend de goede of de verkeerde kant uit gaan.

ONTWIKKKELINGEN IN ECOLOGIE EN LEEFMILIEU

Het is bekend dat met name de Indiaanse cultuur altijd een duidelijk inzicht heeft gehad in de essentiele betekenis van het milieu voor alles wat leeft (dus óók de mens) en van de noodzaak van ecologisch evenwicht. De Indianen hebben inderdaad een lange traditie van het zoeken naar dat evenwicht.
Ook in de godsdiensten die de Westerse cultuur hebben beïnvloed is, zeker tot in de18e eeuw, de overtuiging levend geweest dat natuur en cultuur in balans moeten zijn.
Hoewel in het verre verleden vele volkeren de aarde slecht en ondeskundig hebben behandeld, door bij voorbeeld op grote schaal bomen te kappen, het vernietigen van vruchtbare bovenlagen van landbouwgronden door erosie, door overbeweiding enz, kan tot hun verontschuldiging nu gezegd worden dat zij niet beter wisten.
Wij weten nu wèl beter, althans dat kan, gezien de stand van de wetenschap, van ons verwacht worden. Dat evenwicht zo belangrijk is voor het voortbestaan van het leven, hebben nu immers natuurwetenschappen ontdekt, waarbij de biologie een grote rol is gaan spelen. Zo zegt bij voorbeeld een wetenschapper, sprekende over belangrijke zeestromingen "Je ziet aan die modellen dat de oceanen onder bepaalde omstandigheden twee mogelijkheden hebben voor het hele systeem van stromingen. Welke dan werkelijkheid wordt, is toeval. En dan is het mo-

gelijk, dat een kleine 'duw' tegen het systeem, bij voorbeeld een wereldwijde temperatuurstijging, opeens een overgang veroorzaakt"(12)
Het is, ook door schade en schande, steeds duidelijker geworden dat de mens op vele wijzen afhankelijk is van het milieu, dat hij niet alleen gebruikt maar dat ook een aantal basisvoorwaarden voor zijn bestaan in stand houdt. Stortenbeker noemt in dit verband de hoofdgroepen van actieve en passieve milieufuncties (13).

a. de *draagfuncties* ten behoeve van steden, transportlijnen, recreatievoorzieningen etc.;
b. de *productiefuncties* ten behoeve van de productie van biomassa op land en in water, de agrarische productie, de productie van energie en delfstoffen;
c. de *regulatiefuncties* ten behoeve van zuiveringsfuncties en stabiliserende effecten;
d. de *informatiefuncties* ten behoeve van de levering van wetenschappelijke informatie, het milieu als reservoir van genetische informatie, als bron van inspiratie educatie en recreatie.

Een wild en ondoordacht snoeien en kappen in deze functies is niet mogelijk zonder het bestaan zelf van mens, dier en plant in gevaar te brengen, maar haast onvoorstelbaar, in onze officieel o zo rationele cultuur. Toch is dit nu precies wat is gebeurd en nog geschiedt. Er was en is wel een grote mate van overmoed , maar een tekort aan remmende en corrigerende voorzichtigheid. Ook een tekort aan wijsheid om te weten wat je niet weet.
Het is een geluk dat er in 1962 een dringende waarschuwing kwam van de zijde van Rachel Carson met haar boek Silent Spring, waarin zij een schildering gaf van de gevolgen van een voortzetten van de toenmalige nog normaal geachte ontwikkeling. Gelukkig kwam haar waarschuwing hard over en door de schrik brak een enorme discussie los.
In 1968 verenigde een groep van veertig industriëlen en wetenschappers zich onder leiding van Fiatbaas Aurelio Peccei in een informele organisatie onder de naam Club van Rome. Toen al bezorgd over de exponentiële groei van de economie, gaven zij opdracht tot een wetenschappelijk onderzoek aan een team van het Massachusetts Institute of Technology. In 1972 publiceerde daarna de Amerikaanse hoogleraar Dennis L.Meadows het rapport: The Limits to Growth. Daarin werd aangegeven dat, gezien een aantal redenen, onder meer de eindigheid van in de loop van miljoenen jaren in de aarde opgebouwde grond- en hulpstoffen (als olie), aan de groei *grenzen* gesteld moesten worden. De conclusies, gebaseerd op toen bekende voorraden en winningstechnologie, waren *geen* voorspelling, maar gaven alleen aan wat een aantal ontwikkelingen zou teweegbrengen als er niets zou veranderen. Vragen bleven hoe het gebruik in de gehele wereld zou worden, of bepaalde olie-

velden uit het oogpunt van milieu (Alaska, Siberië) en winstmogelijkheden exploitabel zouden zijn etc. Maar de mensheid werd zich nu wel bewust van de eindigheid van aardse grondstoffen. Daarom wordt nu wel gesproken over de tijd vóór en ná het bewuste rapport.
Mede als gevolg van de zich snel ontwikkelende biologie en gedeeltelijke politieke bewustwording is inmiddels de stroom van onderzoekingen en publicaties sterk gestegen. Algemeen is er ook sprake van een sterk toegenomen bewustwording. Er zijn ook op allerlei niveau, nationaal en internationaal, ook binnen de ondernemingen,belangrijke stappen genomen om het rampzalig dreigend wordende getij te keren.
Gelukkig, maar was dat wat betreft kwaliteit, kwantiteit en tijd voldoende? Neen, bepaald niet. In snel tempo dreigen nog steeds allerlei funeste ontwikkelingen ons over het hoofd te groeien. Zulks temeer daar de moderne "turbo-kapitalistische" ontwikkelingen zich in snel tempo over de gehele wereld uitspreiden. We kennen daarvoor inmiddels nieuwe woorden als: "tijgers" en "globalisatie".
We zullen enkele van deze risicovolle ontwikkelingen nalopen.
In de eerste plaats noem ik dan de grootschalige en intensieve onttrekking aan de natuur van zogenaamde natuurlijke hulpbronnen, waar Meadows het over had. Sinds de Industriële Revolutie wordt er sterk geknabbeld aan de niet- vernieuwbare hulpbronnen. En vaak betekent dit, zoals Opschoor in 1989 schreef "een wissel trekken op het vermogen van wetenschap en techniek om toekomstige generaties in staat te stellen het zonder die hulpbron te doen". Adema wees er op dat het gebruik van fossiele brandstoffen in de orde ligt van 5-6 Gt per jaar. "Dat betekent dat de mens bezig is de koolstofvoorraad op te gebruiken met een snelheid, die 10000 maal groter is dan de productiesnelheid van de natuur"(14). De hoogleraar wijst er verder op dat deze benutting van fossiele brandstoffen negatieve gevolgen moet hebben voor de kwaliteit van water, bodem en atmosfeer.
In 1999 bleek dat de wereld snel inteert op haar olievoorraden. Uit onderzoek van het energieadviesbureau IHS Energy Group in Genève blijkt dat de ontdekking van nieuwe olievelden in de wereld ver achterblijft bij het (stijgende) gebruik. De oliegeoloog Anne van de Weerd verwacht dat de wereldproductie van olie tussenhet jaar 2000 en 2010 zijn piek met 30 miljard vaten per jaar zal bereiken, waarna de productie gaat dalen (15).

De "opgesoupeerde" stoffen zijn natuurlijk niet spoorloos verdwenen; het grootste deel van deze kolen, olie en dit gas komt bij voorbeeld in de atmosfeer terecht in de vorm van kooldioxide. Er is dan ook een grote aantoonbare vervuiling van bodem, water en atmosfeer met grote hoeveelheden stoffen en energieresten, die er van nature vaak zelfs hele-

maal niet in voorkomen. Die stoffen kunnen wel door natuurlijke processen worden verdund of omgezet, maar dit "zelfreinigend vermogen van de natuur" is begrensd. En de grenzen worden nu al op veel plaatsen overschreden (16). Uit een in het blad Nature gepubliceerd Nederlands onderzoek blijkt dat gebromeerde aromatische verbindingen die op grote schaal worden toegepast als brandvertragers in textiel, auto's elektronische apparatuur als tv-toestellen en computers, van lieverlee de diepe oceanen bereiken en zich ophopen in zeedieren (17).

Veranderingen van de temperatuur op aarde is een normaal verschijnsel, maar we staan nu voor een nieuw verschijnsel. Namelijk dat de snelheid waarmee dit gebeurt groter is geworden. Het Intergovernment Panel on Climate Change waarschuwt dat "the rate of change is likely to be greater than which has occured on earth any time since the end of the last ice age". Daarbij moet gezegd worden dat "the real concern is the rising pace of temperature increase in the next century, especially as world population and industrial activity grow"(18).
Vast staat dat het klimaat op aarde verandert, hetgeen grote consequenties heeft. Onder wetenschappers heeft lang verschil van mening geheerst over de oorzaken hiervan. Reijnders en Kroeze wezen in hun beschouwing over deze mondiale atmosferische milieuproblemen er echter op dat, óók zo lang niet voor 100% wetenschappelijk vaststaat, ook door de vele belangentegenstellingen, dat de uitstoot van kooldioxide de opwarming van de aarde bevordert en dus het klimaat beïnvloedt, het toch noodzakelijk is het probleem van de broeikasgassen voortvarend aan te pakken. Immers: een afwachtende houding leidt in feite tot een onethisch *expriment* met de atmosfeer. Als met volledige zekerheid wordt vastgesteld dat de gevreesde gevolgen echt bestaan is het waarschijnlijk te laat om nog adequate maatregelen te kunnen treffen (19).
Het moet toch voor diegenen die, al dan niet tegen beter weten in, denken dat het allemaal overdreven is, immers: "alles sal reg kom", toch een teken aan de wand zijn dat eind 1995 klimaatonderzoekers en regeringsdelegaties uit 96 landen op een speciale conferentie in Madrid vaststelden dat het "bewijsmateriaal" over de klimaatverandering "wijst op waarneembare menselijke invloed op het mondiale klimaat". "Naar verwachting zal de opwarming van het klimaat in de komend eeuw versneld doorzetten"(20). Het is een slecht teken aan de wand dat op de klimaattoppen van regeringsleiders uit de gehele wereld gehouden in Buenos Aires (1998) en Amsterdam (2000) geen echte positieve resultaten zijn gekomen en zij in wezen mislukt zijn! Zeker nu de recente gezamenlijke conclusies van het door de Verenigde Naties ingestelde IPPC – waarin natuurwetenschappers samenwerken – luiden dat de opwarming die de laatste vijftig jaar werd vastgesteld,"waarschijnlijk" het gevolg is van

de toenemende concentraties van broeikasgassen. Het woordje waarschijnlijk (likely) betekent dat men voor 66 tot 90 procent zeker is (14 V,VI)
In 1997 had het Wereld Natuur Fonds (WNF) al in een rapport geconcludeerd dat overal ter wereld verschijnselen waarneembaar waren die de uitspraak rechtvaardigen dat de verandering van het wereldklimaat definitief een feit is.
We moeten aannemen dat dit aanmerkelijke verdere gevolgen zal hebben voor het niveau van de zeespiegel. En de gevolgen daarvan voor laag gelegen gebieden, zoals Nederland, maar vooral voor die enorme delen van de wereld waar arme bevolkingsmasa's leven. De Verenigde Naties houden een lijst bij van de 10 landen die het meest bedreigd worden door zeespiegelstijging. Daar staan onder meer op Indonesië, Egypte, Bangladesh en Suriname. Er is niet veel fantasie voor nodig om de gevolgen ook voor het rijke Westen (nieuwe vluchtelingenstromen etc) te onderkennen.
Een ander gevaar, waaraan internationaal niet meer serieus getwijfeld wordt, is de aftakeling van de ozonlaag. Deze laag is de ragfijne sluier die bestaat uit het gas ozon, dat hoog in de stratosfeer voorkomt en een cruciale functie heeft voor het menselijk leven. In de stratosfeer is die sluier voldoende om uit het invallende zonlicht het grootste gedeelte van een bijzonder schadelijke golflengte, UV-B genoemd, te absorberen. UV-B-licht is een stroom energiekogeltjes met precies de juiste frequentie voor het doen uiteenvallen van organische moleculen, dat zijn moleculen die de levende materie vormen, inclusief DNA-moleculen die de code voor de reproductie van het leven bevatten.
In 1974 kwamen de eerste waarschuwingen dat de ozonlaag bedreigd werd. In de eerste plaats via een publicatie waarbij gesteld werd dat chlooratomen in de stratosfeer in staat zijn tot sterke afbraak van ozon. In de tweede plaats via een andere publicatie, de oorzaak zouden de door de mens uitgevonden en gemaakte chemische verbindingen CFK (chloorfluorkoolwaterstoffen) zijn die o.m. uitstekende isolatiemiddelen en ideale koelvloeistoffen voor koelkasten en luchtverversingsapparaten zijn. Zo bleek weer de een zijn brood, de ander zijn nood te betekenen. Na langdurige discussies en strijd met belangenorganisaties (bedrijfsleven) werd uiteindelijk in een bijeenkomst in Londen in 1990, waaraan 92 landen deelnamen door de deelnemers besloten alle CFK productie in het jaar 2000 te stoppen. Dat was mooi, de belangrijkste vraag is echter ook hier weer, wat er door regeringen en bedrijfsleven effectief gedaan wordt! In ieder geval is er nog geen reden voor optimistische verwachtingen, de trend blijft ongunstig en de ozonlaag wordt over het geheel genomen kennelijk nog steeds dunner (21).

Hiervoor werd een overzicht gegeven van de belangrijke functies van het milieu voor het menselijk bestaan. Het is duidelijk dat de diversiteit van soorten, dus de biodiversiteit zeer belangrijk is. Nu is de verandering in deze biodiversiteit niet nieuw; zij treedt ook zonder menselijke verstoring voortdurend op, bij voorbeeld als gevolg van natuurrampen. Maar hier gaat het om gevolgen van *menselijk* ingrijpen, en is de schaal van veranderingen wel erg groot geworden.
De beroemde bioloog Wilson betoogde dat in de komende decennia alleen al in de regenwouden elk jaar zo'n 27.000 soorten gedoemd zijn uit te sterven, ofwel 74 per dag ofwel elke twintig minuten een. "Dit betekent dat de door de mens veroorzaakte aantasting van de biodiversiteit een dimensie aanneemt die qua grootte-orde in de buurt komt van de massa-uitstervingen uit het geologisch verleden. De door ons veroorzaakte teruggang in het aantal soorten is nu al de grootste tuimeling sinds de massa-uitsterving 65 miljoen jaar terug waarbij de dinosauriërs het loodje legden"(22). En dan te bedenken dat het verlies van soorten, unieke producten van miljoenen jaren evolutie, definitief en onomkeerbaar is!
Het is verhelderend daarbij te bedenken dat bij de bekende massale op "moderne" wijze uitgevoerde kap van regenwouden, de ontbossing reeds opgelopen was tot 142.000 vierkante kilometer per jaar, te vergelijken met een voetbalveld per seconde.Laten we daarbij ook niet de ogen sluiten voor het feit dat het regenwoud een onuitputtelijke, nog vrijwel maagdelijke bron van chemische verbindingen is, waarvan vele de basis kunnen vormen voor nieuwe medicijnen.
Maar bij deze grotendeels door menselijk kunnen veroorzaakte ellende blijft het niet, we zijn ook op een onverantwoordelijke wijze bezig met het manipuleren van de hydrologische kringloop. We hebben het hier over een van de essentiële voorwaarden voor het leven op aarde: voldoende zoet water. Denk daarbij alleen maar eens aan de voedselproductie. De wereld moet het nu eenmaal doen met het zoet water dat op aarde komt door neerslag. Mede door een gebrek aan inzicht wordt daarmee ook door regeringen op een volstrekt ondeskundige wijze omgesprongen.
Denk eens aan de eerder genoemde ontbossing waardoor de vruchtbare grond in modderstromen wegvloeit, irrigatiesystemen worden verwoest, stuwmeren raken vol met sedimenten. Het zoet water wordt niet efficient gebruikt, stroomt snel naar zee en wordt zout water, waar wèl genoeg van is.
Stuwdammen zijn in vele gevallen dure prestigeprojecten die vaak niet tot een integraal onderdeel geworden zijn van het bassinbeheer van een rivier. Daardoor kunnen stuwmeren veel sneller volstromen met slib en rotsblokken dan was voorzien.

In de loop der millennia is veel zoet water weggezakt naar ondergrondse formaties van poreus waterbergend gesteente. Door ondoordacht en onverantwoord oppompen waarbij geen rekening wordt gehouden met de slechts gedeeltelijke aanvulling, wordt het grondwaterpeil op vele plaatsen steeds lager. Uiteraard met alle gevolgen van dien voor drinkwatervoorziening, landbouw, het penetreren van zout water etc. Nederland worstelt al te veel jaren met het probleem van de vermindering van de kwaliteit van het grondwater (nodig voor de drinkwatervoorziening) door emissies van de intensieve veehouderij.
Irrigatie kan goed zijn, maar dan moet het wel oordeelkundig worden gedaan. Daar hoort bij dat het zout dat vrijwel altijd wel enigermate aanwezig is, afgevoerd wordt. Door veronachtzaming daarvan worden hele gebieden verzilt. Rivieren kunnen als riolen worden gebruikt voor afvoer van ongezuiverd rioolwater, industrieel afvalwater, door landbouwgebruik
vervuild water (meststoffen en persistente biociden (23).
In alle redelijkheid moeten we ons realiseren dat toenemende industrialisatie en urbanisatie in steeds groter wordende delen van de wereld, gevoegd bij de sterke bevolkingstoename, dit verspillen van het schaarse (maar economisch niet berekende) goed 'zoet water' wel tot rampen moet leiden. Er zijn nu al voldoende aanwijzingen dat een van die rampen zal zijn toenemende conflicten tussen volken en staten over de beschikking over water. En dan gaat het niet om water voor luxe zwembaden. Nu al is de verdeling van het schaarse water een bron van onrust in het Midden-Oosten.In een VN-document voor de topconferentie van 1997 in New York staat de ernst van de watercrisis geschetst: 20% van de wereldbevolking van 5,5 miljard mensen had in 1995 al geen beschikking over veilig drinkwater.

We spraken al even over de erosie, het wegspoelen van vruchtbare grond. We schrikken toch als we lezen in Science in 1995 dat volgens Amerikaanse onderzoekers in de afgelopen 40 jaar bijna een derde van het bouwland in de wereld door water-en winderosie is verloren gegaan. Hoewel erosie zo oud is als de landbouw zelf, wordt het nu, bovendien gezien de enorme toename van de wereldbevolking,rampzalig. Om landbouwgrond terug te krijgen, worden zelfs nog bossen gekapt of verbrand. Ook als ge-erodeerde gronden nog in productie blijven, is toch het beste, vruchtbaarste deel van de grond,rijk aan organische stof, verloren. Volgens onderzoekers van Cornell University zou alleen al in de Verenigde Staten een bedrag van6,4 miljard dollar per jaar nodig zijn om de erosieproblematiek in de akkerbouw tot aanvaardbare proporties terug te brengen.. Daarnaast zou nog eens 2 miljard dollar per jaar nodig zijn om de weidegronden adequaat te beschermen (24).

Tot nu toe bespraken we hoofdzakelijk desorganiserende invloeden op het ecologisch evenwicht en milieu , en dus indirect over invloeden op de mens.
Toevalligerwijs ontdekte een aantal wetenschappers processen die de mensheid nog directer raken in haar (voort)bestaan. In het voorwoord dat de toenmalige Vice President van de Verenigde Staten Al Gore, bij de publicatie van de resultaten schreef, noemde hij deze waarschuwende publicatie Our stolen future, in één adem met het boek van Rachel Carson. De gevaren waarop gewezen wordt komen op het volgende neer. De ontwikkeling van ieder dier wordt gestuurd door tal van hormonen. Deze worden geproduceerd door cellen die op hun beurt weer andere cellen beïnvloeden. In een zoogdier zijn honderden hormonen werkzaam die op het juiste moment en in de juiste hoeveelheid, bepaalde ontwikkelingen in gang zetten. Het probleem is nu dat door de chemische industrie tienduizenden stoffen worden geproduceerd waarvan enkele in hun werking op hormonen lijken. Sommige van die stoffen blijken persistent. Op de lange termijn kunnen zij de hormoonhuishouding ontregelen. Daardoor ontstaat er een ontwikkelingsstoornis, een stoornis van de organen, van de seksuele rijping en van het gedrag.
Talloze diersoorten kunnen hiervan het slachtoffer zijn, waaronder binnenkort ook de mens. Rachel Carson schreef reeds "our fate is connected wih the animals", hetgeen door later onderzoek is bevestigd. De consequenties kunnen zeer ernstig zijn. "If hormone-disrupting chemicals undermine the immune system, could they be increasing our vulnerability to diseases and thus, contributing to rising health-care costs. Most fundamentally, what does this mean for the human prospect?" (25) De ellende veroorzaakt door het toenmalig gebruik van het synthetische DES- hormoon als geneesmiddel, mag als ernstige waarschuwing niet vergeten worden!
Maar, schrijven de auteurs: "however grim and unsettling the facts appear in this instance, facts are not fate. Trends are not destiny". Het aangeven van ontwikkelingen is niet hetzelfde als het doen van voorspellingen. De waarschuwing destijds van Rachel Carson over de invloed van synthetische pesticiden zijn echt opgepakt en hebben tot resultaten geleid. "Today the growing scientific knowledge about endocrine-disrupting chemicals gives us similar power to avert the hazards outlined in previous chapters. This should be reason for hope rather than despair"(26). Maar, sprekende over het verleden schrijven zij "In this ignorance we have taken huge risks and inadvertently gambled with survival. Now that we know better, we must have the courage to be cautious, for the stakes are very high. We owe that much, and more, to our children"(27). Door deze opvatting passen de schrijvers in mijn eerder vermelde kwalificatie: "optimist-onder voorbehoud."

Terecht wordt hier gesproken over "moed". Want die is wel nodig, immers ook wij in Europa en Nederland moeten een eind maken aan dat politiek "blind vliegen" en dat levensgevaarlijke spelletje dat heet Russische Roulette. Hoe geliefd gokken en speculeren voor velen ook is, het mag niet met de belangen van onze en toekomstige generaties.

We kunnen nog meer nare ontwikkelingen onder de loupe nemen, als nucleaire vervuiling, van tijd tot tijd onleefbaar worden van enorme miljoenen-steden door luchtvervuiling ,maar dat lijkt me niet nodig. Het is duidelijk dat het hier om wel iets meer gaat dan om wat in de traditionele politiek wel een "gezonde leefomgeving" wordt genoemd! Prof.dr.E.H.Adema concludeerde in zijn afscheidsrede als hoogleraar in de luchthygiëne en -verontreiniging aan de Landbouwuniversiteit, sprekende over zijn vakgebied: "dat van een algehele ontlasting van het milieu in de komende 50 jaren geen sprake kan zijn, indien niet op uiterst korte termijn zeer drastische veranderingen in het gedrag van de mens op allerlei gebied plaats vinden" (28)
En hier zit hem nu precies de kneep. Voor ieder die onbevooroordeeld en met open ogen in de samenleving wil staan, moet het in ieder geval duidelijk zijn dat het op het hier geevalueerd gebied bepaald *niet* goed gaat, óók niet in Nederland. De beslissende vraag is wat mensen met die wetenschap nu gaan doen.

WELVAART, RIJKDOM, ARMOEDE

Armoede en rijkdom: relatieve begrippen

Wat is armoede? Het Nederlandse woordenboek van Dale geeft als antwoord : "de toestand waarin iemand verkeert die arm is, die bijna niets heeft om van te leven". De Engelse Encyclopedia Brittannica zegt "poverty = the condition that is said to exist when people lack the means to satisfy their basic needs". Afgezien van de absolute ondergrens waarbij mensen niet meer kunnen leven door gebrek aan voldoende voedsel, drank , onderdak en beschutting tegen koude en vocht, is het begrip armoede toch verbonden aan wat bestaande behoeften zijn in de samenleving, de cultuur waarin men leeft en wat daarin "normaal" is. En dat verschilt per tijdvak en plaats.
Zo werden in Nederland in de zestiger jaren vele bijstandsambtenaren geconfronteerd met de vraag of de kosten van een telefoon zouden moeten worden meegenomen bij de bepaling van de bijstand. Bij een onderzoek dat in 1997 door het Centraal Planbureau, tezamen met het Sociaal en CultureelPlanbureau, werd verricht bleek dat van de bijna een miljoen huishoudens die volgens de CBS/SCP -norm in 1995 als

arm beschouwd moesten worden, 96% een kleurentelevisie en 42% een vermogen van 5000 gulden hadden (29). In de huidige Nederlandse samenleving is dat zeer normaal. In Oost Duitsland vóór de Wende zullen heel wat mensen, kijkend naar de Westerse televisie, zich arm gevoeld hebben, en verlangen hebben gehad naar het Westerse kapitalisme dat alles beter zou maken.
Bij verschillen tussen armoede en rijkdom speelt de acceptatie van die verschillen een belangrijke rol. Er is daarbij een wereld van verschil tussen de Europese middeleeuwen waarin het als normaal beschouwd werd dat de grootste groepen van de samenleving in armoede leefden en een relatief klein deel zoals adel en kooplieden, in rijkdom, en de huidige Nederlandse situatie waarin de afstanden tussen rijk en arm aanzienlijk zijn, de verschillen steeds groter en manifester, maar veel minder geaccepteerd worden. Geen wonder als het algemeen cultureel klimaat, zoals het onze bepaalt dat veel geld uitgeven, consumeren en dat dan ook tonen, zeer normaal is en eigenlijk ook zo behoort voor ieder die mee wil komen.
In ernst spreken over welvaart, rijkdom en armoede is dan ook alleen mogelijk als we daarin de cultuur, waaronder opvattingen, streven en waarden betrekken. Wanneer we in de huidige situatie willen oordelen of "het goed gaat", is een van de beste en duidelijkste graadmeters de vraag hoe groot de verschillen, de kloven zijn in welvaart en of die verschillen wel of niet groter worden. Daarvoor is het nodig zicht te hebben op de ontwikkelingen tussen delen van de wereld en in delen (landen) zelf.

Ontwikkelingen in welvaart tussen delen van de wereld
In hoofdstuk II zullen we spreken over de na de 15e eeuw geleidelijk gegroeide welvaartsverschillen tussen Europa en de andere delen van de wereld. Dat deze ontwikkeling geleidelijk is geweest, neemt niet weg dat er tijden van versnelling geweest zijn, zoals met name de in Engeland begonnen Industriele Revolutie. Na de in de Westerse cultuur ontstane zware economische crisis, de bloedige oorlogen en de daarop volgende "koude oorlog"tussen het democratische Westen met zijn vrije markt economie en het communistische Oosten met zijn planeconomie, bleken de verschillen in welvaart niet te zijn verminderd.

Maar er was inmiddels wel sprake van en nieuwe ontwikkeling, namelijk dat de Westerse wereld zich *bewust* werd van die kloven in welvaart in de wereld, en de consequenties daarvan. Met name de Verenigde Staten kwamen in het begin van de jaren vijftig, mede in het kader van de strijd om invloed en macht in de ontstane "koude Oorlog" tot de overtuiging dat grote welvaartsverschillen in de wereld gevaarlijk kunnen zijn voor

de wereldvrede. In de eerste plaats werd dan ook een grootscheepse actie op touw gezet voor hulp aan het sterk verarmde West-Europa, het Marshallplan. Daarnaast sprak Truman bij zijn aanvaarding van zijn tweede ambtstermijn in het zogeheten "Point 4" voor het eerst ook over de *verantwoordelijkheid* van het Westen als geheel voor de arme landen, met name in het Zuiden van de wereld. Er moest een "Big Push" worden gegeven waarbij in de eerste plaats gedacht werd aan het scheppen van een goede economische en sociale infrastructuur(30).
Vooral in het verband van de Verenigde Naties ontstond veel activiteit, zonder dat men zich waarschijnlijk voldoende bewust is geweest van de taaiheid van de in de loop der eeuwen gegroeide kloof tussen belangrijke delen van de wereld. De landen in het "arme Zuiden", voor een belangrijk deel de voormalige koloniën, waren daarbij verwikkeld in een emancipatieproces waarbij er naar gestreefd werd de in de afgelopen eeuwen ontstane kloof met de toonaangevende Westerse cultuur, en met name het economische en technologische aspect daarvan, zo snel mogelijk te dichten.
Door de sterk verbeterde communicatiemogelijkheden: media (met hun reclame), toerisme, waren de verschillen in welvaart nog veel duidelijker geworden. Men kon goed zien hoe welvarend het elders was, en ging zich derhalve afvragen waarom dat dan niet zo was in hun eigen "derdewereldland". Op de Conferentie van Aziatische Planners in 1961 verklaarden alle daar vertegenwoordigde regeringen dat zij ontwikkelingsplannen hadden en dat industrialisatie een van de voornaamste doeleinden was van hun ontwikkelingspolitiek (31).
Wat zijn nu de resultaten van die goedbedoelde en vaak verstandige plannen? Zijn de tegenstellingen in welvaart, tussen rijkdom en armoede, verkleind? Waarbij we natuurlijk steeds met name moeten zien naar de welvaart van de *massa* van de bevolking.

Nadat in de jaren vijftig de verwachtingen daaromtrent hoog waren gespannen zijn er een tijdlang bepaald goede ontwikkelingen te zien geweest. Een belangrijke toeneming van de productie, gemiddeld in de jaren zestig per hoofd van de bevolking 3,3% en in de jaren zeventig 2,4%. Maar dan komt vanaf 1980 een trendbreuk. In alle ontwikkelingslanden tezamen neemt het inkomen per hoofd nauwelijks meer toe (0,1%). Dit is een weerslag van de depressie, die voor vele arme landen een aanzienlijke val in hun exportprijzen met zich meebrengt. Maar ook in de tijd van groei is de welvaartstoename zeer ongelijkmatig geweest. Geconstateerd moest worden: "de rijken zijn rijker geworden en de armen zijn meestal arm gebleven" (32).
Sindsdien blijken de verschillen in welvaart nóg groter geworden te zijn. De Wereldbank schatte dat het totaal aantal armen in de ontwikke-

lingslanden onafgebroken toeneemt. Het bedroeg enkele jaren geleden ongeveer 1.100 miljoen mensen en de verwachting was dat dit aantal verder zal toenemen. Arm is hier gedefinieerd als levende op of onder de zogenaamde armoedegrens. Meestal wordt hiervoor het criterium van de Wereldgezondheidsorganisatie gebruikt, namelijk te arm om een "calorie-adequaat dieet" te verwerven (33). De gevolgen zijn haast onvoorstelbaar. Volgens UNICEF sterven van uitputting en gebrek ca.17 miljoen mensen per jaar.
Ook de toenmalige minister Pronk schreef in zijn nota Een Wereld van Verschil dat de gemiddelde armoede alleen maar toeneemt. De kloof tussen arme en rijke landen wordt breder en breder. In 1960 bedroeg het inkomen per hoofd van de bevolking in een gemiddeld ontwikkelingsland ruim 10% van het inkomen per hoofd in een gemiddeld rijk land. In 1990 bedroeg dat nog maar 6% !
De wereldwijde spreiding van de productie en de mobiliteit van het internationaal (hoofdzakelijk westers) kapitaal veroorzaakt dat landen "afhaken" omdat ze niet meer interessant zijn voor het internationale bedrijfsleven gezien het lagere rendement dat geinvesteerd kapitaal daar opbrengt. Bovendien heeft de technologische revolutie met zijn vervanging van arbeid door machines grote invloed op de werkgelegenheid die de zich wel vestigende bedrijven brengen (34).
De toename van de armoede is zichtbaar door de enorme toename van de schuldenlast van een aantal landen. Sedert 1982 moeten de ontwikkelingslanden als geheel meer rente en aflossing aan de rijke landen en hun banken betalen dan ze in de vorm van investeringen, kredieten en ontwikkeling terugkrijgen. Jaarlijks werd gemiddeld 50 miljard dollar meer van de ontwikkelingslanden naar de industrielanden overgebracht dan omgekeerd.
Uit het in het eind 1998 verschenen tiende Human Development Report van de UNDP, de organisatie voor ontwikkelingssamenwerking van de Verenigde Naties, blijkt dat waar de wereld rijker is dan ooit, de kloof tussen rijk en arm enorm is gegroeid. Volgens de jongste cijfers leeft een vijfde van de wereldbevolking in de rijke landen met 86 procent van het wereldinkomen in handen. De armste twintig procent moet het doen met één procent. In 1960 was het inkomensverschil tussen de twintig procent rijken en het armste deel van de wereld nog uit te drukken in een verhouding van 30 staat tot 1. In 1990 was die verhouding al 60 staat tot 1, om vervolgens snel door te stijgen naar 74 staat tot 1 in 1997 (35).
De in juli 2000 gehouden vergadering van de VN-Assamblee moest tot de conclusie komen dat de armoede, ongelijkheid en onveiligheid zijn toegenomen. Het aantal mensen dat in de diepste armoede leeft is in 5 jaar tijd gegroeid van een miljard tot 1,2 miljard. En dat terwijl alom gesproken wordt over de beloften van globaliserig en mondialisering.

Deze conclusies zijn gebaseerd op een gezamenlijk rapport van de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds (IMF), de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) en de Verenigde Naties zelf. Het bleek dat alleen in Azië in de afgelopen 5 jaar de armoede is afgenomen, terwijl de economische vooruitgang in Latijns Amerika ondermijnd is door de toename van de ongelijkheid (36).
Dat de armoede in Azië is afgenomen hangt samen met de omstandigheid dat met name daar een aantal landen, ik noem Taiwan, Singapore, Maleisië,Zuid-Korea, Indonesië zich technologisch en economisch sterk ontwikkeld hebben, en enorme groeicijfers konden tonen. Zodanig dat zij zelfs op bepaalde gebieden zware concurrenten zijn geworden van de Westerse ontwikkelde landen. In het economisch spraakgebruik wordt (werd) dan ook gesproken van de "tijgers", die zeer aantrekkelijk werden voor de grote kapitaalverschaffers.
Echter met name na1995 is voor ieder gebleken dat aan deze hooggeroemde ontwikkelingen, ook grote risico's verbonden zijn. Begonnen in Mexico braken grote financiële en economische crises uit die gepaard gingen met een enorme kapitaalvlucht uit het land. En of de banken, de beurzen en het bedrijfsleven zich nu wel of niet herstellen, feit is dat deze ontwikkeling massa's mensen en samenlevingsstructuren (als dorpen en steden) in hevige mate kunnen schaden.
In een onlangs gepubliceerd standaardwerk over de ontwikkeling van Zuidoost-Azië na de laatste wereldoorlog concludeert de voormalige hoogleraar moderne Aziatische geschiedenis, Pluvier zelfs: "Ondanks de ontwikkelingshulp, ondanks ook de zogeheten groene revolutie, is de overgrote meerderheid van de volken van Zuidoost-Azië er slechter aan toe dan in de koloniale periode". "Met name sinds het aflopen van de Koude Oorlog en de restauratie van het kapitalisme en de vrije marktekonomie in de Indochinese landen, is Zuidoost-Azië in veel opzichten als het ware terug bij af"(37).

Het zou natuurlijk wel zeer optimistisch, zo niet naief zijn te veronderstellen dat de in eeuwen gegroeide verschillen in welvaart in zo een relatief korte tijd nu zouden zijn vervaagd. Culturen, waarvan welvaart een aspect is, veranderen niet zo snel. Maar dat in vele delen van de wereld welvaartskloven nu in plaats van verkleind, zijn vergroot, *moet* wel vragen en verontrusting oproepen.

Relatie tussen rijk en arm binnen landen
Hoe is de ontwikkeling geweest binnen het hart van de Westerse cultuur? In het welvarende Nederland waarin zo velen genieten van voortdurend stijgende inkomens en vermogens blijkt, zoals van uit kerkelij-

ke kring is opgemerkt, er óók een "arme kant van Nederland" te zijn. Inderdaad blijkt uit de Armoedemonitor 1997, een gezamenlijke studie van SCP en CBS, dat 242.000 huishoudens een inkomen hebben dat ligt onder een beleidsmatig gedefinieerde armoede grens. Volgens bepaalde in genoemde studie gebruikte criteria bedraagt het aantal arme huishoudens bijna een miljoen. Daarbij heeft het er alle schijn van dat de kloven groter en dieper worden (38). Na 1997 is het aantal armen wel gaan dalen, wat vooral te danken is aan een kleine verbetering van de inkomenspositie van ouderen.
In alle Europese landen zijn de inkomensverschillen, na een periode van nivellering voortdurend toegenomen; enerzijds zijn topinkomens, zoals van managers in het bedrijfsleven, specialisten en hogere personeelsleden enorm gestegen,terwijl die van lager personeel en mensen zonder betaald werk zijn beperkt.
De kloven in Italië kennen we als we denken aan het rijke Noorden en het arme Zuiden, de Mezzogiorno. Een kloof die zo breed en diep is dat vele bewoners van het rijke Noorden de politieke wens koesteren zich af te scheiden van de rest van Italië. Een voorbeeld van het feit dat ontwikkelingen met elkaar samenhangen: van het een komt het ander.
Ook de problemen in het herenigde Duitsland kennen we met het verschil tussen West en Oost. Klaus von Dohnany die belast is geweest met de sanering van de voormalige DDR verklaarde in 1990 in Amsterdam dat bij de opening van de Muur, heel Duitsland zijn eigen Mezzogiorno heeft geschapen (39). Europa moet er respect voor hebben dat Duitsland er in geslaagd is de politieke kloof tussen West- en Oost-Duitsland te dempen. Maar de practische vraag is of daarmee ook de welvaartskloof kan worden gedempt.
In Groot-Brittannië is de situatie zodanig dat in een in 1996 uitgebracht rapport van de Catholic Bishops' Conference wordt verklaard dat :"The gap between the wealth and the poor begins to undermine the common good" (40).
Edward Luttwak schrijft in zijn boek over het Turbo-kapitalisme dat het gecontroleerd kapitalisme, zowel in Noord-Amerika als in Europa en Japan voor een snelle groei zorgde met een zodanige verdeling van inkomens dat in de jaren '60 "armoede zelf getransformeerd was van een oude, onvermijdelijke vloek tot een waarschuwend overblijfsel uit het verleden, dat voorbestemd was om snel te verdwijnen. In de Verenigde Staten werd de 'oorlog om armoede' officieel verklaard, in afwachting van een snelle en complete overwinning". Echter "de verspreiding van het turbo-kapitalisme en de opkomst van migratiestromen van zuid naar noord hebben de situatie radicaal veranderd. Armoede is terug. In de Verenigde Staten daalde de armoede flink in de loop van de jaren '60

en '70, maar begon daarna weer te stijgen en steeg en daalde met de zakelijke cyclus, maar altijd vanaf een hoge basis."(41)
Tussen 1980 en 1996 is het aandeel van het totale gezinsinkomen dat naar de rijkste vijf procent van de gezinnen in de Verenigde Staten gaat, gestegen van15,3 naar 20,3%, terwijl het aandeel van het inkomen dat naar de armste zestig procent gaat, is gedaald van 34,2 naar 30%. Volgens Edward Wolff, hoogleraar economie aan de universiteit van NewYork, is de helft van alle financiële waarden in het land eigendom van één procent van de bevolking (42).
Het duidelijkst zien we deze negatieve ontwikkeling in de (zeer) grote steden. En ook hier moeten we zeggen ondanks (of misschien dank zij) de economische groei. De Britse socioloog Ralf Dahrendorf zegt in een interview: "De enorme fixatie op economische groei heeft ervoor gezorgd dat er niet alleen in Amerika, maar ook in West-Europa een groep van 'dropouts' is ontstaan." "Een onderklasse van langdurige werklozen die is afgesloten van de arbeidsmarkt en van het sociale leven....". Waarbij hij er op wijst dat het bepaald niet alleen om immigranten gaat (43).

Ziende dat zelfs in het centrum van de Westerse cultuur en in het eerste verlengstuk daarvan: N.Amerika, met hun relatief grote welvaart en sterke economische groei, de kloven in welvaart zo groot en diep zijn, rijst de vraag hoe het gesteld is in de zich nu snel industrialiserende landen met hoge groeicijfers in Azië. Hier kunnen we kort zijn: de ontwikkelingen zijn hier gelijk, of beter gezegd geprononceerder. Velen die geweldig profiteren van de nieuw verworven rijkdom, massa's aan de andere kant die gebukt gaan onder armoede. En de vooronderstelling die zegt dat de rijkdom, de welvaart daar na verloop van tijd ook wel komt, is slechts een onbewezen theorie. Zelfs het op zoek naar welvaart trekken van tientallen miljoenen Chinese boeren van het platteland naar de snel groeiende steden, leidt voor zeer velen alleen maar tot teleurstelling.
Evenals in Europa en Noord Amerika blijkt ook in deze groeieconomieën de ontwikkeling in de relatie arm-rijk, ondanks de sterke technologische en economisch groei, sterk negatief te zijn. Of moeten we zeggen "dank zij" deze groei?

Als we nu de situatie bezien in de armste landen, die de laatste decennia ook steun hebben gekregen van de rijke landen, zij het dan hoofdzakelijk economische en technologische, kunnen onze verwachtingen niet meer hoog gespannen zijn. De kloven tussen rijkdom en armoede zijn inderdaad zeer groot en worden niet kleiner. De aantallen (zeer) rijken zijn dan wel niet zo groot maar de massa van de armen -en hier gaat

het om armen die vaak aan de absolute ondergrens zitten- is enorm. Zoals we duidelijk zien in Afrika, wordt de ellende vaak vergroot door voedselgebrek, onder meer door het accent op het verbouwen van te exporteren handelsgewassen, tekort aan landbouwgrond, water. Wrede (stammen)oorlogen die we in West-Europa gelukkig achter de rug hebben, die ook verband kunnen houden met de koloniale vaststelling van nieuwe staatsgrenzen. Maar ook kunnen conflicten nog al eens beïnvloed worden door grote Westerse economische belangen op het gebied van het exploiteren van aanwezige bodemschatten en handel.
Dank zij de informatie, mede via de overal doordringende media , weten zij dat het ook anders kan. Massa's mensen waar ook ter wereld nemen nu kennis van deze vooruitgang, de welvaart, de rijkdom van zeer velen met name in het Westen. Zoals ten tijde van de Middeleeuwse kruistochten massa's mensen op pad gingen achter het beeld van het Kruis, zijn nu vele miljoenen op pad, beter gezegd op drift, het beeld van die welvaart achterna.
Van het relatieve armoede, honger, en vernietiging biedende platteland gaat men dan in de eerste plaats op weg naar de groeiende miljoenensteden, met de beloften van vooruitgang en welvaart. Naar steden met onoverzienbare problemen. Na daar opgedane teleurstellingen, gaat men vaak weer verder op weg naar de rijke gebieden en landen als West-Europa en het Oosten van de Verenigde Staten. In een in 1991 door het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen en het Amerikaans Comité voor Vluchtelingen met het nodige voorbehoud gegeven momentoponame waren er aan het begin van 1991 een 17 miljoen vluchtelingen die door oorlog of vervolging waren getroffen en op drift waren geraakt. Het overgrote deel bevond zich in de Derde Wereld en verzwaarde daar de toch al zware problemen. De categorie van mensen die hun economische ellende trachtte te ontvluchten werd geschat op 10 miljoen.
Zeer velen, vaak ook de best opgeleiden en wilskrachtigen die hun landen zouden kunnen helpen opbouwen, slagen er op allerlei wijzen in de rijke"bolwerken" te bereiken. In 1991 bedroeg het aantal asielzoekers in West-Europa reeds 420.000.

Al deze getallen zijn natuurlijk wisselend, maar de geschetste ontwikkelingen worden eerder erger dan beter. Zoals bij normale communicatie het water naar de laagste punten stroomt, gaat de stroom van zoekers naar veiligheid en welvaart naar de beloften biedende streken en plaatsen.
Daar komt nog iets bij. Grote welvaartsverschillen bij gelijke verlokkingen en beeldvorming (!), hebben gevolgen voor de gevoelens en mentaliteit van mensen. In de (relatief) arme landen is dan ook sprake van een toenemende mate van frustratie. Het Westers kapitalistisch model

met zijn expressie van rijkdom en verspilling wordt in vele gevallen tegelijkertijd benijd en gehaat(44). Het gevolg daarvan is dat ook hierdoor radicale stromingen op vele plaatsen aan invloed winnen. We zien dat bij voorbeeld in islamitische landen als Algerije en Egypte, waar het islamitisch fundamentalisme een dragende levensbeschouwelijke basis biedt voor het menselijk gevoel van eigenwaarde. Bij bedreigende situaties is het heel normaal dat men gevoel krijgt voor de waarde van de eigen cultuur en die afzet tegen de dominerende Westerse.
Illustrerend is de rapportage van enkele jaren geleden van de journalist Michael Stein over de situatie onder jongeren in Algerije. Dat toen waarschijnlijk meer dan twee miljoen "hittistes" telde, jongeren die slecht onderwijs hebben gehad, werkloos zijn, en zich dag en nacht staan te vervelen. en geen toekomst hebben (45).

We moeten concluderen dat mèt het toenemen van materiele welvaart, mèt de globaliserende economie en ondanks de strijd tegen armoede, zeker in West-Europa en Noord-Amerika, ongelijkheid in welvaart nog steeds toeneemt. Diegenen die van mening zijn dat deze ongelijkheid een heel oud gegeven is, moeten wel bedenken dat we nu, dank zij de zeer toegenomen mogelijkheden van communicatie en de gestimuleerde stijging van het verwachtingspatroon door enorme consumptiestimulering, in een geheel andere situatie verkeren. Zeker nu de ongelijkheid groeiende is, moet dat wel gevolgen hebben.

Paul Kennedy schrijft zelfs: "The issue of global demographic inbalances between richer and poorer societies forms the backdrop to all of the other important forces for change that are taking place" (46).
Neen, het gaat ook op dit gebied, ondanks verdoezelende woorden bepaald niet goed, zelfs niet in Nederland.

DE MENS EN ZIJN ARBEID

Het belang van arbeid voor mens en samenleving
Arbeid is onlosmakelijk verbonden met het leven van mens en dier. Beiden hebben arbeid nodig om in leven te kunnen blijven, om zich te voeden, zich te beschutten, vervuiling te bestrijden. De mens leeft bovendien in een samenleving, een cultuur, die in verschillende tempi voortdurend verandert en waaraan steeds moet worden gewerkt. En dat vergt uiteraard ieders inbreng. Als wezenskenmerk van de arbeid is wel genoemd de "fécondité sociale", het sociaal vruchtbaar zijn (47). De mens is inderdaad geroepen, heeft de verantwoordelijkheid om naar vermogen, of hij of zij dit nu graag doet of niet, bij te dragen aan de in-

standhouding en ontwikkeling van zich zelf en van de samenleving. Of daar nu wel of geen materiele beloning aan verbonden is; arbeid blijft arbeid. Bovendien is arbeid te beschouwen als een soort "cement" in de samenleving dat mensen mede in staat stelt niet als een "Fremdkörper" in hun samenleving te staan.
Toen na de laatste wereldoorlog de politieke partijen gedwongen waren met hernieuwde visies te komen over de toekomst, bracht de nieuwe Nederlandse PvdA een "socialistisch perspectief" uit: De weg naar Vrijheid. In het hoofdstuk over de arbeidsverhoudingen lees ik: "Naar de ervaring leert is het menselijke bestaan niet denkbaar zonder arbeid. Arbeid is het middel om de welvaart te vergroten, om in de geestelijke en stoffelijke behoeften van de mens te voorzien. Arbeid is echter tegelijk één der belangrijkste vormen van menselijke activiteit, waarin de persoonlijkheid gelegenheid krijgt zich te ontplooien". Bovendien is "in de arbeid wel een opdracht tot dienst aan de gemeenschap besloten"(48).

Arbeid kent tweeërlei soorten: de *onbetaalde* èn *betaalde*.In deze paragraaf hebben we het met name over *betaalde* arbeid. Het arbeidsbegrip staat in wisselwerking met de heersende cultuur en werd in West-Europa sterk beïnvloed door Renaissance, Verlichting en Calvinisme. Waar aanvankelijk ook in de Westerse cultuur het begrip arbeid van relatieve waarde werd gezien; zinvol leven is meer dan werken, was hierin geleidelijk een verandering gekomen. De historicus Jan Romein typeerde deze verandering als een evolutie: "van zinledig-in-zichzelf, van bijkomstig tot onmisbaar en van kwaad tot goed"(49). Arbeid werd een goede basis voor de industriêle revolutie, waarbij de mens gebruik ging maken van waterkracht, stoom en later elektriciteit. Meer en meer werktuigen werden gebruikt als hulpmiddelen voor de menselijke arbeid, waardoor de productiviteit van de arbeid, dus de productie per mens, aanmerkelijk werd vergroot. Tegelijkertijd was er een stijgende behoefte aan consumptiegoederen die nu goedkoper konden worden geproduceerd.
In het algemeen kan men zeggen dat de mens waarschijnlijk nooit harder en langer heeft gewerkt dan tijdens het begin van deze industriële revolutie. Betaalde arbeid kreeg een zeer voorname plaats in onze samenleving voor het verkrijgen van inkomen, bestaanszekerheid, relaties, sociale status en ontplooiingsmogelijheden. Het werd daarvan het voornaamste verdelingsmechanisme voor de toewijzing van sociale posities, inkomen, bestaanszekerheid en beroepsprestige.
De grote crisis die in 1929 begon veroorzaakte in Europa zeer grote werkloosheid. Met name dank zij de toepassing van de theorieën van Keynes werd deze geleidelijk teruggedrongen. Het vertrouwen steeg dat grote werkloosheid niet meer terug zou komen. Ik herinner me de le-

zing van een econoom die meende dat het instrumentarium van de economie zo groot was dat werkloosheid in de toekomst te voorkomen zou zijn. Het politieke programmapunt van de volledige werkgelegenheid werd vastgesteld.
Maar langzamerhand nam het vertrouwen af. Door factoren waarop we in hoofdstuk II nader zullen ingaan, verdwenen er veel banen. Hoewel er ook nieuwe bijkwamen, was toch het netto resultaat negatief. Dat proces heeft zich in de loop der decennia voortgezet, de werkloosheid bleef stijgen. Na elke recessie in de economie herstelde de werkgelegenheid zich wel, maar op een lager niveau. Dat resulteerde er in dat geleidelijk het ideaal en politiek programmapunt van de volledige – betaalde – werkgelegenheid in de marktsector verlaten werd. Het verschijnsel werkloosheid lijkt in ons economisch systeem een structureel en, zij het niet officieel erkend, geaccepteerd gegeven te zijn geworden.

Als structurele werkloosheid door velen als een soort natuurverschijnsel wordt accepteerd, blijft natuurlijk wel de vraag hoe die, sociaal gezien, opgevangen moet worden. Dat werd na de laatste wereldoorlog toen de wederopbouw een goed sociaal klimaat vereiste, ook in Nederland. terdege ingezien. Er werd in overeenstemming met de voorstellen van de Engelsman Beveridge een systeem van regels gevormd om ondermeer de gevolgen van werkloosheid op te vangen. Ik wijs op de werknemersverzekeringen die een loondervingsfunctie hebben en gebaseerd zijn op een solidariteitsbeginsel, waarbij de premies door werkgevers en werknemers gezamenlijk worden betaald (49). Ik noem als belangrijkste de nieuwe Werkloosheidswet(WW), de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), de Ziektewet (ZW) en de Ziekenfondswet (ZFW).
Een goed systeem, dat echter wel blijvend een voldoende, materieel en psychologisch draagvlak vereist. Daarbij enerzijds lettende op de hoogte van de verstrekte uitkeringen en van de premies, anderzijds op de aantallen mensen die gebruik moeten maken van deze verzekeringen. Maar zij die geholpen worden door de WW, de WAO en de ZW, zijn hoe dan ook (tijdelijk) buiten het arbeidsproces en dus werkloos. In Nederland schatte men in 1967 het maximale aantal uitkeringsgerechtigden op 200.000, rond 1990 op ongeveer 1 miljoen. Na een vermindering steeg het aantal in 2000 weer naar ongeveer de zelfde hoogte. Daardoor wordt de prijs van de arbeid door de hoge premiesommen die gedeeltelijk betaald moeten worden door de werkgevers, steeds hoger hetgeen weer een extra bedreiging vormt van de werkgelegenheid.
Vanzelfsprekend werkte dit een felle discussie in de hand hoe deze vorm van werkloosheid in de Nederlandse situatie kon worden bestreden. Het antwoord was verhoging van de arbeidsparticipatie, maar hoe? Velen

menen dat meer mensen die nu gebruik maken van sociale regelingen (als WAO) wel aan de slag zouden gaan als de prikkel om te werken groter zou worden door de afstand tussen uitkering en loon te vergroten door de eerste te verlagen. Dit zou een gedeeltelijke oplossing kunnen zijn, hoewel de ethiek – dus hier de vraag of de "goeden" onder de "kwaden" mogen lijden –, daar een niet aanzienlijke rol in moet meespelen. Nog afgezien van de erkenning dat er een haast traditionele vooronderstelling bestaat bij velen die arbeid en een hoger inkomen hebben, dat zij die dat niet hebben, daar dan zeker onvoldoende moeite voor hebben gedaan.

We mogen zeker ook in onze tijd van scherpe internationale concurrentie, van strijd om nog hogere rendementen, van reorganisaties en bezuinigingen, niet voorbij gaan aan de zeer belangrijke vraag in hoeverre veel huidige arbeid en arbeidsomstandigheden niet ziekten (ook psychische en psychosomatische) in de hand werken. Arbeid en kwaliteit van de arbeid zijn niet van elkaar te scheiden. Het is daarbij goed te bedenken dat volgens het Centraal Planbureau, de arbeidsproductiviteit in Nederland, als gekeken wordt naar de opbrengst per gewerkt uur, de hoogste ter wereld is. Daarnaast is van groot belang of werkgevers, gezien het ondernemingsbelang, in voldoende mate gebruik maken van de bestaande sociale regelingen. En niet te vergeten van de educatieve mogelijkheden.
Helderheid in deze belangrijke problemen, waarvan mogelijke oplossingen nu als voetballen heen en weer gaan tussen belangengroepen en "de politiek", kan er slechts komen door middel van meer onafhankelijk, grondig en multidisciplinair wetenschappelijk onderzoek. Waarbij aan alle relevante factoren aandacht wordt geschonken, factoren die zowel liggen aan de werknemers- als aan de werkgeverszijde (gestelde eisen, personeelsbeleid etc) als aan de overheid (kwaliteit van het onderwijs etc.) Maar dat vereist wel medewerking van de wetenschap, tijd en geld.

Officiële werkloosheid: topjes van ijsbergen
Regeringen, politieke partijen, belangengroepen maken gebruik van werkloosheidscijfers alsof het rapportscijfers zijn. Maar het is bij het gebruik van die cijfers wel noodzakelijk dat we weten wat we internationaal verstaan onder het begrip "werkloosheid "en hoe we aan de cijfers komen.
De Vroom schrijft: "De vaststelling van de hoogte van het aantal werkloze personen blijkt echter een groot probleem" (50). Definities veranderen niet alleen in de tijd, maar verschillen ook tussen landen.
In Nederland geldt vanaf 1984 de volgende officiële definitie:

"Geregistreerde werkloosheid omvat alle bij arbeidsbureaus ingeschreven personen zonder werkkring die wensen en in staat zijn onder de geldende condities gedurende 20 uur of meer per week arbeid te verrichten, waaruit een geldinkomen verworven wordt". De inschrijvingsplicht voor werklozen van 57,5 jaar en ouder was een tijdlang vervallen, maar wordt nu weer ingevoerd. Vanaf 1989 heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek door middel van de Enquête beroepsbevolking de taak van de arbeidsbureau's overgenomen; de telling van deze arbeidsbureau's blijft daarbij echter van kracht. Gebruik makend van de hier gebruikte officiële definitie van werkoosheid is in de laatste jaren, voor een belangrijk deel waarschijnlijk dank zij de gunstige conjuncturele ontwikkeling, het aantal werklozen in Nederland sterk gedaald.
Het aantal mensen dat zonder werk is, is echter volgens de Vroom veel hoger dan deze officiële tellingen aangeven: de verborgen werkloosheid. Een onderzoek in een aantal landen van de Europese Gemeenschap wees uit dat het percentage werkzoekenden dat zich niet (meer) liet registeren erg hoog was; ook in Nederland. In 1985 gaven de officiële cijfers een werkloosheid aan van 737.000 personen, maar bij een telling waarbij rekening werd gehouden met de verborgen werkloosheid, was het cijfer bijna 1,2 miljoen. De arbeidsdeskundige Vaandrager schrijft in 1996 dat1,5 miljoen mensen in Nederland op een of andere manier werkloos zijn (51). Dat komt ongeveer overeen met het resultaat van de analyse in 1997 gemaakt door het adviesbureau McKinsey, dat een werkloosheid aangeeft tussen de 1,3 tot 1,6 miljoen. Ongeveer 20 tot 23 % van de Nederlandse beroepsbevolking. Dit wijkt af van het CPB-cijfer dat 6,3% noemt. In het McKinsey cijfer zijn meegeteld mensen die elders in Europa ook als werkloos worden vermeld, zoals schoolverlaters en werklozen met bijstand (52).
De econoom Berkouwer wijst ook op de in Nederland beperkte definitie van werkloosheid. Daarin tellen namelijk niet mee: "zij die via een uitzendbureau een baan zoeken; zij die ontheven zijn van de sollicitatieplicht zoals bijstandsmoeders met jonge kinderen en 57-plussers (deze groeperingen worden nu ook verplicht tot het solliciteren en werk aanvaarden,vB) ; arbeidsongeschikten, terwijl zij voor een deel in feite werkloos zijn, maar in de WAO zijn geloosd; zij die een omscholingscursus volgen; zij die in het jeugdwerkgarantieplan vallen en zij met een zogenoemde Melkertbaan". "Niemand weet precies hoeveel werklozen er zijn, vooral door het verborgen deel. In totaal gaat het naar schatting om25% van de beroepsbevolking, aanzienlijk meer dan in de jaren dertig toen men terecht sprak van een rampzalige situatie"(53).
In Duitsland waren in 1997 4,36 miljoen mensen (11% van de beroepsbevolking, ongecorrigeerd voor seizoeninvloeden) werkloos (54). In het voormalige Oost-Duitsland was de officiële werkloosheid na de

eenwording 18,3 %. In werkelijkheid schatten deskundigen daar echter een werkloosheid die schommelde tussen de 30 en 40 %.
Eind 1997 sprak de toenmalige voorzitter van de Europese Commissie, Jacques Santer over de enorme werkloosheid in Europa en hij bepleitte het scheppen van 12 miljoen extra banen.

Inmiddels is, althans in Nederland, maar zeer waarschijnlijk in vele andere Europese landen, mede dank zij de gunstige conjunctuur de officiële werkloosheid sterk gedaald. In Nederland bestaat zelfs een grote onvervulbare *vraag* naar arbeid. Zeer vele bedrijven en instellingen klagen dat ze er niet of nauwelijks in slagen hun vacatures vervuld te krijgen. Toch blijkt het verschillend te liggen. Er zijn verschillen per regio: daar waar een concentratie is van commerciële dienstverlening, waar snelle groei van de bevolking plaats vindt met huisvestingsproblemen, gebrekkig openbaar vervoer en verkeerscongesties. Maar ook tussen diverse sectoren van de arbeidsmarkt. Er is een sterke groei in de commerciële dienstverlening, waaronder een groot deel van de automatisering valt. Daar zit een enorm probleem aan ten aanzien van het voorzien, maar ook het kunnen benutten van zeer gespecialiseerde opleidingen. Hier kunnen hogere kosten voor de werkgevers worden doorberekend aan de klanten, wat echter niet kan bij andere vormen van dienstverlening als gezondheidszorg, onderwijs, politie. Daar zien we in vele gevalen de spanning tussen enerzijds de toenemende vraag naar professionele dienstverlening én de afkeer van eigen gebruikersbijdragen en belastingverhoging.

Vaak wordt de situatie ten aanzien van de werkloosheid in Nederland en Europa afgezet tegen die in Noord-Amerika. Lester Thurow schrijft over de Verenigde Staten:"In the fall of 1995, America's official unemployment rate was 5,7 percent. But like an iceberg that is mostly invisible below the waterline, those officially unemployed are just a small part of the total number of workers looking for more work. Adding together the officially unemployed (about 7,5 million), those who say they want work but do not meet one or the other of the tests for beïng actively in the laborforce and therefore are not officially counted as unemployed (another 5 to 6 million) and the involuntary part-timers who want full-time work (approximately 4,5 million) yields an effective unemployment rate approaching 14 percent."
America is also generating an enormous contingent underemployed workforce. There are 8,1 million American workers in temporary jobs, 2 million who work 'on call', and 8,3 million self-employed 'independent contractors' (55).

Hoe is de situatie in de verdere door de Westerse cultuur beïnvloede wereld? De ILO (Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties)rapporteerde dat in 1995 over de gehele wereld een miljard mensen (een derde van de totale wereldbevolking) werkloos was of geen volledige baan had. In 1993 en 1994 hadden 820 miljoen mensen wereldwijd geen (volledige) baan. Sinds de wereldwijde depressie van de jaren dertig waren procentueel niet zo veel mensen werkloos geweest. De ILO concludeerde dat het beeld somber was en dat de geïndustrialiseerde landen volledige werkgelegenheid niet langer tot doel stelden. "Het huidige niveau van werkloosheid is vanuit economisch oogpunt niet logisch en is noch politiek, noch sociaal aanvaardbaar"(56).

De algemene conclusie uit het voorafgaande moet wel zijn dat het weinig zin heeft te spreken over werkloosheid als niet aangegeven wordt wat er mee bedoeld wordt en hoe de cijfers verzameld worden. Duidelijk is wel, dat mede afhankelijk van conjuncturele veranderingen, met onderlinge verschillen per land, het algemene beeld is een grote en voorshands blijvende werkloosheid in de door de Westerse cultuur beïnvloede wereld.
Met name daar waar economische groei en arbeidsproductiviteit o.a. met het doel de werkloosheid te bestrijden, centraal wordt gesteld, is de kwaliteit van de arbeid in het geding.

MISDAAD, ONVEILIGHEID, ONBETROUWBAARHEID

Criminaliteit als indicator
In de bundel Burgerschap, Levensbeschouwing en Criminaliteit: humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving, een voorbereiding voor een maatschappelijke discussie, schrijft de moraal-theoloog Merks dat "elke samenleving die criminaliteit heeft die zij verdient"(57).
Zo beschrijft de Swaan de situatie in de 19e eeuw in de grote steden in Engeland ten tijde van de industriële revolutie. De kleine misdaad was een alom tegenwoordige plaag. De misdaden dupeerden de mensen en troffen voorbijgangers en woningen.
Het werd opgevat als een bijverschijnsel van de armoede, en het antwoord van de gemeenschap was de roep om politie, ook in de toenmalige zin van omvattende preventieve maatregelen (58). Het afwijkend gedrag wordt echter pas bepaald zorgwekkend als er sprake is van een overmaat die de grondslagen van de maatschappij gaat aantasten.
Wat betreft de functie van criminaliteit verwijst Merks naar Durkheim die van mening was dat criminaliteit tot de normale verschijnselen van

elke samenleving behoort. Het is in ieder geval"een vraag aan het adres van de samenleving: waar liggen mogelijkerwijs de tekorten in de samenleving zelf..."(59).
Criminaliteit en de mate waarin het voorkomt hangt samen met de cultuur in een bepaalde tijd. De criminaliteit wordt immers onder meer beïnvloed door de heersende normen en waarden en veranderingen daarvan, door de kracht van de cultuur voedende geestelijke bronnen en veronderstellingen. Door de mate van eenheid of fragmentatie (versplintering) van normen en waarden, de mate van steun, disciplinering en sociale controle, de wijze van vorming, educatie, veranderingen in arbeid en werkloosheid. We zien dat nu duidelijk bij de toename van de geweldscriminaliteit.

Veel voorkomende criminaliteit
We zullen ons hier voornamelijk beperken tot de situatie in Nederland. Daar is het aantal ter kennis van de politie gekomen misdrijven tussen 1960 en 1985 volgens Rosenthal en Pop vertienvoudigd: van ruim honderduizend naar ruim één miljoen.
De Commissie Kleine Criminaliteit (Commissie-Roethof) heeft destijds uitgerekend dat eenderde van de Nederlandse bevolking jaarlijks het slachtoffer werd van kleine criminaliteit – nu veel voorkomende criminaliteit genoemd –; in Amsterdam gold dit zelfs voor één op de twee inwoners. In tien jaar tijd is het aantal in Nederland verdubbeld, in West-Duitsland met de helft toegenomen en in Zweden met een kwart (60).
In het door het Ministerie van Justitie uitgegeven "Criminaliteitsbeeld van Nederland" wordt aan de hand van enkele gegevensbronnen (zoals politiestatistieken, slachtofferenquêtes) over de jaren1980 tot 1993, een beeld gegeven van enkele ontwikkelingen op het gebied van de veel voorkomende criminaliteit (61). Daaruit blijkt dat in die periode het aantal autodiefstallen is gestegen; een stijging die niet alleen is te verklaren door de groei van het autopark. Dit verschijnsel doet zich ook in andere West-Europese landen voor. Het aantal overvallen (voornamelijk tegen horecabedrijven, winkels, benzinestations etc.) is gestegen; over de periode 1985 tot 1993 is het aantal in Nederland zelfs verdubbeld. Het aantal woninginbraken is sterk gestegen. Boutellier, aan wiens recente artikel: Veiligheid in de verzorgingsstaat ik diverse feiten kan ontlenen, schrijft dat in het algemeen in Nederland de totale omvang van de geregistreerde criminaliteit vanaf 1960 ongeveer is vertienvoudigd (62).
De groep misdrijven tegen het leven geeft in de jaren tachtig een relatief stabiel beeld, maar in de periode 1990–1993 stijgt het aantal sterk. De overige geweldscriminaliteit (bedreigingen, afpersingen en verkrachtingen) neemt eveneens sterk toe; bij mishandelingen is de toename minder groot. In de jaren '90 is in Nederland geweld en agressiviteit sterk

gestegen. Ik denk daarbij aan geweld en agressief optreden op straat, maar óók in treinen en bussen, in scholen, openbare gebouwen, praktijkruimten van (huis)artsen. In vrijwel alle Europese landen neemt de geweldscriminaliteit toe.

Het spreekt vanzelf dat bovenvermelde vormen van criminaliteit een enorme schade aan burgers, bedrijfsleven en publieke sector, dus ook aan de economie, toebrengt. Deze schade is moeilijk te schatten. In bovenvermeld rapport wordt toch aangegeven dat de totale schade ten gevolge van veel voorkomende criminaliteit geschat kan worden als liggende tussen de 8 en 12 miljard gulden. We moeten daarnaast ook de immateriële schade onder ogen zien. Jaarlijks wordt 35% van de bevolking het slachtoffer van criminaliteit, tegenover 40% van de bedrijven.
Ongeveer 17% van de slachtoffers van geweldscriminaliteit (zoals bij mishandeling) loopt letsel op. Deze slachtoffers, evenals die van diefstal met geweld,hebben meer dan andere slachtoffers te maken met emotionele problemen. Ook woninginbraken geven in het algemeen emotioneel ingrijpende ervaringen.
De slachtoffers kunnen dan wel in vele gevallen een beroep doen op slachtofferhulp, maar bij mijn weten is bescherming door een beroep te doen op "mensenrechten" (nog) niet overwogen.
Tekenend is dat in Nederland door deze ontwikkelingen onder de bevolking de gevoelens van onveiligheid sterk zijn gestegen. Dat is begrijpelijk omdat volgens Boutellier jaarlijka een derde deel van de bevolking een of meer keren het slachtoffer wordt van (voornamelijk lichtere) vormen van crimineel gedrag.

Minder zichtbare vormen van criminaliteit
Een nieuwe en ernstige vorm van criminaliteit is de milieucriminaliteit. Een vorm van criminaliteit die zeer ernstig moet worden genomen omdat zij een aantasting is van het ecologisch evenwicht en ons leefmilieu. Het bijzondere van deze vorm van criminaliteit is niet alleen dat zij in deze vorm nieuw is, maar dat diezelfde overheid die de maatregelen heeft ingesteld (rijk, provincie en gemeenten, waterschappen), een overtreding daarvan nogal eens toestaat ("gedoogd"), hetzij door zwakte, door gebrek aan inzicht, het laten prevaleren van andere (economische) belangen of anderszins. Bovendien worden, wanneer dit aan het licht komt, er niet altijd politieke consequenties aan verbonden en/of wordt strafrechtelijk niet opgetreden.
Dit leidt dan niet alleen tot beschadiging van ons leefmilieu, maar óók van onze rechtsorde. Een officier van justitie, speciaal belast met milieudelicten verzucht dan ook bij zijn afscheid "De politiek dreigt het

recht te gaan overvleugelen en dat zie ik als een uitholling van de rechtsstaat"(63).
Daar waar terwille van het behoud van gerechtigheid , rechtvaardigheid en de rechtsorde hoge eisen moeten worden gesteld aan betrouwbaarheid, integriteit van overheden, is het een alarmerend teken aan de wand dat de Nederlandse minister van binnenlandse zaken zich in november 1997 verplicht gevoelde publiekelijk zorg uit te spreken over de integriteit van een deel van "de overheid" in zijn diverse gradaties. Bij de burgerij zal dit de gevoelens van onveiligheid bepaald niet verminderen!

Maar ook de burgerij als geheel is bepaald niet vlekkeloos. Er zijn vele zeer vele betrouwbare en integere burgers, maar óók onbetrouwbare. Ik denk daarbij aan de *fraude*. Als we over fraude en de toename daarvan spreken, moeten we bedenken dat nu gelukkig veel fraude zichtbaar wordt gemaakt door intensievere opsporing. Ik noem op gezag van het eerder genoemd rapport Criminaliteitsbeeld van Nederland de steunfraude. Uit een onderzoek van 1993 blijkt dat in ongeveer 26% van de gevallen wordt gefraudeerd, dat de gemeenschap 1 tot 1/2 miljard gulden per jaar kost. Fraude direct jegens de overheid bedraagt ongeveer 20 miljard per jaar. De belastingdienst heeft voor 1990 berekend dat het Nederlands bedrijfsleven voor bijna 4,3 miljard gulden aan winsten heeft verzwegen, wat het Rijk, dus de gemeenschap 1,5 miljard kostte. Het bedrijfsleven zelf heeft door interne fraude op jaarbasis 830 miljoen gulden verspeeld. Door de FIOD is in 1993 ruim 230 miljoen aan belastingfraude opgespoord. Verder is voor 1993 vastgesteld dat in circa 30% van het aantal faillissementen sprake is van frauduleuze handelingen. De schade voor de gemeenschap is daarvan minimaal 500 miljoen.
"Volgens schattingen van bureau McKinsey beloopt de totale belasting- en verzekeringsfraude in Nederland ongeveer 15 miljard gulden en de schade door milieucriminaliteit ongeveer 4 miljard gulden. Daarmee is de financiële schade veel groter dan die van de 'traditionele' veelvoorkomende criminaliteit"(64).

Wat zou er van al dat geld niet gedaan kunnen worden aan de verbetering van de publieke voorzieningen voor de samenleving! Het zou in ieder geval voor ons burgers verhelderend zijn als bij de opgave van de begrotingen van de diverse overheden ook informatie wordt gegeven over dit wegvloeien van inkomsten. Dat is trouwens in een enkele gemeente ook gebeurd.
Kennelijk zijn we niet goed geinformeerd, we accepteren het, of verdringen het. Waarbij we dan niet onder ogen zien dat dit soort processen en bijbehorende mentaliteit, als ze althans niet tijdig worden gestopt,

voort kunnen woekeren. En als een veenbrand plotseling voor ieder zichtbaar, op onverwachte plaatsen naar boven kunnen komen.
Ook de wereld van het bedrijfsleven, de commercie, wordt ook van buitenaf bedreigd door de georganiseerde misdaad. Vroeger bekend als de Italiaanse maffia, maar nu met vele tentakels werkzaam in geheel Europa en Rusland. En zoals een virus in het menselijk lichaam zoekt naar zwakke plekken waar het kan woekeren, wordt door de georganiseerde misdaad stelselmatig gezocht naar voor haar goede condities waarin ze zich kan nestelen.
Op een in 1973 gehouden congres "Criminaliteit in handel en transport", wees het toenmalige hoofd van de directie Criminaliteitspreventie van het Ministerie van Justitie, prof.dr.J.J.M. van Dijk, op de last die het Nederlandse bedrijfsleven in toenemende mate ondervindt van criminele organisaties. Volgens hem is een toenemend aantal ondernemers zowel profiteur als slachtoffer. "Er is in de loop der jaren een illegale, criminele markt ontstaan, parallel aan de legale economische markt"(65).
Wat weinigen vermoed zullen hebben is gebeurd, deze "multinationals" hebben zich zeer snel over het gebied van de Westerse beschaving verbreid. Internationale commerciële organisaties met eigen leiders, wapenarsenalen, normen en waarden"ordehandhaving" en executeurs.
Ook zij profiteren van economische vrijheden. "Wat goed is voor de vrijhandel is ook goed voor de criminelen" constateerde een ambtenaar van Interpol. "Volgens schattingen van een groep experts die in1989 door de zeven grote economische mogendheden werd ingeschakeld, was in 1990 de omzet op de wereldmarkt voor heroïne twintig keer groter dan twee decennia eerder en was de handel in cocaïne in diezelfde periode met een factor vijftig gestegen. Wie drugs weet te verkopen, kan ook elke andere markt ontsluiten. Belastingvrije cigaretten, wapens, gestolen auto's en illegale immigranten betwisten inmiddels de positie van de drugshandel als voornaamste bron van inkomsten van de illegale economie". De georganiseerde misdaad wordt onder experts tegenwoordig al beschouwd als de mondiaal snelst expanderende bedrijfstak, die jaarlijks winsten van 500 miljard dollar behaalt. "Met hun maatschappelijk kapitaal neemt onophoudelijk ook de macht van de criminale kartels toe om legale ondernemingen en de overheid om te kopen of helemaal over te nemen. Hoe zwakker het staatsbestel is ontwikkeld, des te bedreigender het wordt". "Tegelijkertijd vervaagt de grens tussen legaliteit en illegaliteit in het bedrijfsleven"(66).
Ontwikkelingen gaan nu vloeiend in elkaar over: globalisatie van legale en criminele economie; vrij verkeer van kapitaal en goederen; vervaging van geografische, sociale en normatieve grenzen; bescheiden en terugtredende nationale overheden en beduchtheid voor corrigerende en regelende regionale en internationale overheden.

Als we nu, in dit verband, het hierbovenstaande over de nog steeds groeiende grootscheepse onveiligheid (want dat is het toch) voegen bij de eerder genoemde onveiligheid als gevolg van de veel voorkomende criminaliteit, dan moet ik denken aan de conclusie van de in het begin van dit hoofdstuk genoemde Amerikaanse econoom Thurow. In grote lijnen schreef hij het volgende. "In the Dark Ages the public was squeezed out by the private. Banditry became widespread and was seen as a revenge upon the defenders of the political and social order. Unwalled cities and free citizens were replaced by walled manor houses and serfs"..... "In our societies just as in the Dark Ages, the private is gradually squeezing out the public.

In 1970 twice as much money was spent on public policemen as on private policemen. By 1990 the reverse was true"..... "Today walled, gated, and guarded communities are once again on the rise. Twenty-eight million Americans live in such communities if one counts privately guarded apartment houses, and the number is expected to double in the next decade"..... "Effectively, public space is beïng privatized as it was at the onset of the Middle Ages"....."As the Roman Empire slid into the depth of the darkAges, the private gradually squeezed out the public until effectively the private sector swallowed everything and the public sector disappeared. The intense devotion of the Romans to the *res publica* was lost....."(67).

Boutellier schrijft" "De objectieve onveiligheid is gedurende de ontwikeling van de verzorgingsstaat gestegen; de subjecieve onveiligheid is navenant relatief hoog". En dit hoewel de inkomenspositie over de gehele linie verbeterd is,hoewel de inkomensverschillen even groot of misschien wel groter zijn geworden. Verschillende auteurs (als Van Dijk,1991) hebben op dit verschijnsel gewezen. De ontwikkeling van de welvaart heeft de gelegenheid tot het plegen van crimineel gedrag doen toenemen. "Bovendien is de ontwikkeling van de verzorgingsstaat gepaard gegaan met het afnemen van de sociale controle en het toenemen van de secularisering en de individualisering van de samenleving" (68).

CONCLUSIE

In dit hoofdstuk zijn we uitgegaan van een typerende uitspraak van de toenmalige Nederlandse regering, gedaan in 1996 :"het gaat goed". Op zich zelf beschouwd een verdedigbare stelling, maar wel een die gebaseerd is op, zij het belangrijke toch zeer *beperkte*, namelijk voorname-

lijk macro- en bedrijfseconomische maatstaven, economische groei en productiviteitsverhoging. Deze beperktheid van uitgangspunten en beoordelingsfactoren staat wel een objectieve *algehele*, en dus culturele beoordeling in de weg. Toch delen velen in onze samenleving de gevoelens van tevredenheid: we varen de goede koers.

Maar naast deze gevoelens van tevredenheid bestaan ook gevoelens van ongerustheid; en het lijkt er zelfs op dat deze ongerustheid groeit. Vooral met het oog op de toekomst, is de vraag belangrijk welke gevoelens het meest realistisch zijn.
Vandaar dat we hier zijn begonnen met een drietal cultuuranalytici van *diverse* disciplines (Kennedy, Thurow en Castells) aan het woord te laten. En daarna gepoogd hebben een eigen analyse te maken, uitgaande van een viertal indicatoren die van zwaar wegend belang zijn voor onze toekomst: de toestand ten aanzien van ecologisch evenwicht en leefmilieu, welwaartskloven tussen bevolkingsgroepen, werkloosheid en criminaliteit en onveiligheid. Maar de vraag kan rijzen of die indicaties niet eenzijdig gekozen zijn, daarbij naar een bepaalde conclusie toewerkend.

Mijn antwoord is tweeledig. In de eerste plaats kan toch niemand ontkennen dat deze indicatoren zeer belangrijke, ja cruciale aspecten van cultuur en samenleving betreffen. En in de tweede plaats moet ik er op wijzen dat er tussen deze aspecten duidelijke verbanden bestaan en een wederzijdse beïnvloeding. Om een voorbeeld te noemen, er is een duidelijk verband tussen ontwikkelingen ten aanzien van het ecologisch evenwicht, de aanwezigheid van eindige grondstoffen en de mogelijkheden en wenselijkheden van economische groei. Deze interrelatie betekent dat waar sprake is van negatieve ontwikkelingen in de besproken onderwerpen, deze óók kunnen doorwerken in het geheel.

Bij de belichting van de vier ontwikkelingen die ik als indicaties heb gebruikt, blijkt duidelijk dat óók daar door een goed gericht beleid, niet alleen van de overheid (!), maar van de totale samenleving veel ten goede is veranderd. Welke positieve maatregelen worden niet alom voorbereid of zijn getroffen op het gebied van het milieubeleid, de ontwikkelingshulp en armoedebestrijding, de werkgelegenheidsbevordering, de sociale zorg, de criminaliteitspreventie en -bestrijding? Ik wil dat beslist niet miskennen, integendeel; ere wie ere toekomt. Maar het gaat bij beleid nu eenmaal om de *resultaten*. En die zijn, ik hoef het hier niet te herhalen, na afweging van positieve en negatieve aspecten in hun totaliteit gezien, voor een belangrijk deel beslist *niet* positief.
In dit verband is er nog iets dat opvalt, namelijk dat het element van tijd

vaak zo verwaarloosd wordt. Het is niet alleen van belang of resultaten geboekt worden, maar of de beoogde resultaten *op tijd* komen. Elke ambachtsman of industrieel weet dat als hij een nieuw product winstgevend wil produceren, hij dat tijdig op de markt moet brengen. Maar in het publieke bestuur en in de politiek is het zakelijk denken ten aanzien van tijdig te bereiken resultaten te zwak ontwikkeld. Het wordt veelal al mooi gevonden als gezegd kan worden dat we "op de goede weg zijn", dat dit of dat het "maximaal haalbare"is, dat de werkloosheid "is afgenomen "etc. Dat is allemaal begrijpelijk, bekeken vanuit het oogpunt van een bestuurder of politicus die zich moet waar maken – de stelling : politiek is de kunst van het mogelijke is maar al te bekend – maar bepaald niet voldoende uit het oogpunt van effectieve probleemoplossing. Ik wijs er op hoe lang het bij voorbeeld geduurd heeft – 16 jaar – dat na de waarschuwingen over de aftakeling van de ozonlaag, de besluiten genomen werden om de CFK productie te stoppen. Ik denk ook aan de tijd die verstreken is tussen de waarschuwingen ten aanzien van de uitstoot van kooldioxide, abnormale verhoging van de temperatuur op aarde en klimaatsveranderingen, en de afspraken die gemaakt zijn in Rio de Janeiro (1992) en Kyoto (1997) om de uitstoot te beperken. Terwijl in 1999 op een nieuwe conferentie in Bonn bleek dat de uitstoot zelfs nog gestegen was. Ik denk ook aan de lange tijd die Nederland kennelijk nodig had om het milieuprobleem van de enorme mestoverschotten, met als gevolg het ophopen van zware metalen en fosfaten in de bodem, effectief aan te pakken.
Datzelfde verschijnsel van trage besluitvorming in een zeer dynamische tijd zien we op het gebied van de bestrijding van welvaartskloven , werkloosheid, criminaliteit., om ons maar te beperken tot de in dit hoofdstuk gekozen onderwerpen.
Natuurlijk: verklaringen genoeg zoals machtige en beperkt-zichtige belangengroepen, weifelende politieke partijen en regeringen, late bewustwording, maar ook onwil, onverantwoordelijkheid en domheid. Maar die verklaringen veranderen niets aan de feiten.

We begonnen dit hoofdstuk met de constatering dat er ten aanzien van de beoordeling van de *totale* situatie – zeer globaal gesproken – tevredenen zijn (het gaat goed) én ongerusten (het gaat niet goed). De feiten wijzen er mijns inziens op dat de laatste categorie het meest realistisch is.
Nu leidt ongerustheid in de praktijk vaak tot een houding van zich er niet bij neerleggen, van verzet, van actie, van creativiteit.Artsen weten dat een gevoelen van bezorgdheid en angst het gunstige gevolg, kan hebben dat men naar de medicus gaat, om zo nodig een therapie te starten. Het is een gelukkige omstandigheid – en ik druk me daarbij gematigd

uit –, dat over de gehele wereld die onder invloed staat van de Westerse cultuur, actieve tegenstromingen zijn ontstaan op de gebieden van leefmilieu en gezondheid, economie, politiek. Ik denk daarbij aan de vele, blijvende of tijdelijke, strijdbare groeperingen die we samenvatten onder het begrip Niet Gouvernmentele Organisaties (NGO's). Eén daarvan, op economisch gebied: de Groep van Lissabon, spreekt zelfs van de mondiale civiele maatschappij.

De Engelse historicus Toynbee zei dat het voortbestaan van beschavingen afhankelijk kan zijn van de mogelijkheid "het juiste antwoord te geven". Als ik nu denk aan al die ongeruste en (daardoor) actieve mensen en groeperingen, dan rijst wel de vraag: maar wèlk antwoord dan? In welke richting moeten we dat antwoord zoeken? Naar mijn mening in een andere, vernieuwde *richting* dan waarin we nu in grote lijnen gaan. Om dat te doen is het allereerst noodzakelijk nader in te gaan op enkele cruciale ontwikkelingen van de Westerse cultuur en de gevolgen daarvan en ons daarbij af te vragen *hoe* we daarin zijn terecht gekomen. Pas dan is het mogelijk wegen te zoeken naar vernieuwing.

II. HET VERBROKEN EVENWICHT

In dit hoofdstuk willen we enkele cruciale ontwikkelingen in de Westerse cultuur, voor zover ze van belang zijn voor ons onderwerp, onder ogen zien. We spreken dus over het begrip cultuur.
Daar er nog al wat omschrijvingen van cultuur in omloop zijn, is vooraf echter duidelijkheid noodzakelijk over het hier gebruikte begrip.
Om vandaar uit te kunnen spreken over politiek/beleid – in al zijn onderdelen – ten aanzien van die cultuur. Waarbij ik nu al wil zeggen dat beleid, politiek wordt gevormd door overheden, maar onlosmakelijk daaraan verbonden door burgers en hun groeperingen en organisaties.

CULTUUR EN CULTUURPOLITIEK

Wanneer een kind ter wereld komt, wordt het geconfronteerd met een *natuurlijke* omgeving (klimaat, landschap), maar ook met een *culturele* omgeving, met waarden, normen, productieomstandigheden, gebruiken, dat wat – daar – "normaal" is. We zouden kunnen spreken van de "social heritage" (Ogburn en Nimkoff); een erfenis zoals die door voorgaande geslachten achtergelaten is als product van hun leven, denken en werken. Deze erfenis is voor een kind dat in West-Europa ter wereld komt geheel anders dan voor een kind dat ter wereld komt in India, Afrika, het Midden-Oosten. Die kinderen krijgen, stelt Laeyendecker "een programma dat een sturende werking heeft ten aanzien van het handelen van mensen, vergelijkbaar met de instincten van dieren. Men kan ook zeggen dat mensen zowel over een genetische als een culturele code beschikken" (1).
In principe vormt de mens zijn cultuur, werkende in en met de natuur, zoals die in de schepping gevormd is met al zijn mogelijkheden, natuurwetten, stoffen, levende wezens en organismen. Hij heeft handen en verlengt die met werktuigen; hij wil communiceren en maakt daarvoor lettertekens, brieven en internet; hij maakt spelregels, normen die gedrag reguleren en voorspelbaar maken. Hij baseert die op waarden, dat wat in zijn ogen belangrijk is om het leven leefbaar te maken en te houden. Hij produceert goederen om in leven te blijven en soms meer dan dat, ruilt producten of maakt betaalmiddelen. Hij vormt structuren, instituties, hij versiert het leven, maakt muziek, dans, versieringen enz

enz. Ik schrijf "in principe" omdat klimaat, natuurlijke gesteldheid, bodemschatten, belangrijke gebeurtenissen als oorlogen, natuurlijk grote invloed hebben.
Het is duidelijk dat ik gebruik maak van het *ruime* cultuurantropologisch begrip: cultuur is alles wat de mensen in hun samen leven in en met de gegeven natuur verworven en tot stand gebracht hebben, alle producten van hand en geest, materiële en immateriële, structuren en instituties. Waar bovendien een duidelijke wisselwerking is tussen het materiële en immateriële.
Hoewel het een moeilijk begrip is, hebben we het nodig om greep te kunnen krijgen op de complexe vraagstukken waar we hier mee te maken krijgen. Waarbij ik niet overweg kan met het *smalle* cultuurbegrip, komende uit de Griekse, klassieke beschaving dat meer een waarderend, veredelend ideaal vooropstelt, dus gewaardeerde aspecten van de beschaving. Daar vallen dan nu kunst, literatuur, muziek, toneel, onderwijs en wetenschappen onder.

Als ik hier een cultuurpolitiek bepleit dan is dat een samenhangend beleid ten aanzien van de totale en *samenhangende* cultuur met zijn onderdelen van technologie, wetenschap, economie, ethiek, religie, educatie, media etc. Onderdelen die elkaar *beïnvloeden* en niet te begrijpen zijn zonder deze samenhang te onderkennen. Ook het rapport van de Wereldcommissie voor Cultuur en Ontwikkeling van 1996 gaat dan ook van dit cultuurbegrip uit.
Het onderkennen van samenhang in de cultuur en het daaruit consequenties trekken, is natuurlijk niet nieuw. Was het niet Karl Marx die in zijn befaamde "historisch materialisme" stelde dat in het algemeen de productievorm van het materiële leven (economische belangen en machten) het sociale, politieke en geestelijke levensproces bepaalt (2)? Het verschil met mijn opvatting is dat er niet alleen sprake is van een éénzijdige beïnvloeding, maar van een wisselwerking. Zo kan niet alleen de economie de ethiek beïnvloeden, maar ook omgekeerd; maar en dat geef ik Marx toe, dat hangt wel af van waardering van economie en ethiek en hun onderlinge krachtsverhoudingen. Echter....die zijn ook weer afhankelijk van opvattingen en wilsvorming van mensen. Dit is een essentieel thema van mijn gehele boek.

Culturen zijn, hetzij langzaam of snel aan veranderingen onderhevig. Een cultuur wordt als het ware voortdurend "geproduceerd" als "gereproduceerd". In het geheel van het patroon, de structuur, kan hetzij van binnen uit, hetzij door externe invloeden een verandering optreden. Wilkinson wees er op dat via de cultuur de mens zich aanpast aan de situatie waarin hij geplaatst is (3). Dit lezende moest ik denken aan de

al aangehaalde stelling van Toynbee volgens welke culturen voortdurend uitgedaagd worden de juiste antwoorden te vinden op veranderende uitdagingen. Het voortbestaan van die culturen is daarvan afhankelijk. Wilkinson wijst als voorbeeld van zijn redenering ook op het ontstaan van de Industriële Revolutie in Engeland. De bevolking groeide, er kwam door allerlei factoren als de behoeften van de oorlogsvloot (Napoleontische oorlogen), transportmiddelen, brandstof, vermindering van bosareaal een tekort aan hout. Er kwam een behoefte aan een nieuwe grondstof die ruim aanwezig was: kolen. Voor het winnen daarvan moest steeds dieper worden gezocht, waardoor pompen nodig waren waarvoor stoomkracht nodig was. Die stoomkracht was eveneens steeds meer nodig voor de transportmiddelen. De landbouwproductie werd vergroot door braakland in cultuur te brengen, door met kracht het gemeenschappelijk grondbezit (weiland, bos,heide) waarvan de landarbeiders of kleine pachters de voordelen genoten, systematisch te verkavelen (de "enclosurebeweging"). Vele landarbeiders werden gedwongen naar de snel groeiende industriesteden te trekken (4). Naast de snel groeiende welvaart groeiden enorme sociale problemen, wel getypeerd als de "satanic mill".
Toch waren deze ontwikkelingen slechts mogelijk omdat ook waarden en normen veranderden. De historicus/socioloog Bouman schreef "Geen vroegere cultuur kende echter de materialistisch-rationalistische geestesgesteldheid, die speciaal de burgerlijke groepen in de West-Europese steden omstreeks het midden der 18e eeuw kenmerkte, in geen cultuur boden de traditionele religieuze en politieke machten zo weinig weerstand als in Europa na drie eeuwen slopingswerk" (5). Het is niet verwonderlijk dat Marx later met zijn hierboven genoemde theorie van het historisch materalisme kwam!
Ik heb hier uitdrukkelijk ook op de belangrijke rol van waarden en normen gewezen. Braudel schreef "een industriële revolutie – we zouden in algemenere zin kunnen zeggen een willekeurige toename van productie en van handel – kan geen simpel economisch proces *stricto sensu* zijn. De economie staat nooit op zichzelf, maar mondt uit in alle sectoren van het leven. Die zijn van haar afhankelijk, en zij is afhankelijk van hen" (6).

We moeten nu nog wel iets dieper ingaan op de relatie natuur en cultuur. De mens mist een aantal kenmerken van dieren, met name hun instinctzekerheid. De mens is van nature vrij onaangepast en moet en kan zich in cultuur gaan aanpassen (7). Hij is vormgever van zijn cultuur waarin hij zich manifesteert en daarbij maakt hij gebruik van zijn vermogens tot denken, analyseren, spreken, ordenen, construeren.
Maar hij is daarbij niet almachtig. Hij is óók deel van de natuur. Hij moet

ook rekening houden met nu eenmaal heersende natuurkrachten en wetten, en hij loopt in zijn soms overmoedige en naieve houding van "alles moet kunnen" tegen grenzen op zoals we nu maar al te goed ervaren. Soms krijg ik zelfs de impressie dat de natuur als het ware "terug slaat", zoals bij voorbeeld de rampzalige ontwikkeling in de Nederlandse varkenshouderij in 1997, en de daarop volgende uitbarsting van dierziekten in de bioindustrie en landbouw.
De mens cultiveert niet alleen de natuur *buiten* zichzelf, maar ook *binnen* zichzelf. Hier ligt een verschil tussen mensen en dieren. Evenals het dier heeft de mens ook instincten en driften, die hij echter via denken, normering etc disciplineert (8). Zo wordt de agressie bij het dier binnen de perken gehouden door een remmend mechanisme. We zien dat bij voorbeeld bij wolven en honden die door agressie worden bedreigd en dan ter bescherming weerloos op hun rug gaan liggen. In het algemeen geldt bij dieren de regel dat hoe meer wapens, hoe meer remming. Maar de mens heeft dat niet en moet het hebben van zijn verstand en moraal. Als die geen disciplinerende werking hebben, hebben agressie en wreedheid ruim baan.
Zo onderscheidt ook de menselijke sexualiteit zich van de dierlijke. Bij dieren wordt deze gereguleerd door periodiek optredende bronst – of paartijd. Maar de mens kent deze regulering niet, en moet het dus voor een belangrijk deel hebben van verstand en moraal. En die kunnen bij voorbeeld door sterke economische invloeden anders (zwakker) gaan functioneren, en dan dreigt commercieel opgejaagde "versexing" met zijn mogelijke gevolgen op het gebied van gezondheid, geweld en criminaliteit, alle voor zover zij een relatie hebben met sexueel gedrag. Het is duidelijk dat de cultuur daarbij van grote invloed is; als een cultuur begeerte en geweld stimuleert, kan het niet anders dan dat dit invloed heeft op de maatschappij als geheel.

Meestal zijn culturen geen volstrekte eenheden, er zijn subculturen, zelfs "tegenculturen". Maar we spreken hier over de dominante cultuur die het meest voorkomt en ook de subculturen beïnvloedt. Culturen zijn ook onderhevig aan veranderingen. De ene onderscheidt zich door een grote dynamiek, een andere door langzame veranderingen, maar veranderen doen ze allen.
De mens vormt zijn cultuur terwijl, omgekeerd deze cultuur het menselijk leven beïnvloedt: zijn waarden, religie, normen, gewoonten, gevoelens, politiek en economie. Uit de vele mogelijkheden die een pasgeboren mens heeft, selecteert de cultuur een aantal. Een cultuur kan daarbij goede eigenschappen bij de mens stimuleren, maar ook kwade.
De socioloog Banning wees er op dat voor de mens als persoon het begrip *integratie* erg belangrijk is, waarbij nieuwe ervaringen, indrukken,

inzichten gevormd worden tot innerlijke eenheid, tot harmonie (9). Zulks in tegenstelling tot de desintegratie, waarbij bepaalde tendenties gaan overheersen en de innerlijke eenheid uiteenvalt. Wat voor de mens als individu geldt, geldt ook voor de de samenleving als geheel. "In elke dynamische maatschappij is sociale integratie een levensvraag van de eerste orde". Dit geldt *vooral* voor gecompliceerde samenlevingen zoals de onze.
Vóór Banning had Huizinga al gewezen op het vereiste van een zeker *evenwicht*, harmonie van geestelijke en stoffelijke waarden. "Het evenwicht mag men hierin gelegen achten, dat de verschillende cultuuractiviteiten elk voor zich in den samenhang van het geheel een zoo levend mogelijke functie hebben (10). Daarnaast en daarmee samenhangend houdt volgens Huizinga elke cultuur een *streven* in, een gerichtheid. Ook de natuurkundige en theoloog Dippel schrijft "....een cultuur wordt in haar opgang of neergang altijd gekenmerkt door een richting welke overheerst in haar motieven en doelstellingen, in haar zingeving". (11). Het spreekt van zelf dat de religie en het religieus denken daarbij zeer belangrijk zijn. Kortom, de functie – zo men wil: doel, bedoeling – van cultuur is samenhang, eenheid scheppen, gemeenschappelijk-bindend zin en *richting* geven.

Soms kan in een cultuur een bepaald element/aspect steeds meer gaan overheersen, zodat het evenwicht breekt en desintegratie het gevolg is. Als voorbeeld geef ik de ontwikkeling die destijds heeft plaats gevonden in de toen geisoleerde cultuur van de Mentawaieilanden in Indonesië. Daar ging een religieuze verbodsbepaling (op het gebied van arbeid, het sluiten van een huwelijk) dermate domineren, dat dit als het ware al het andere overwoekerde (12).
Een ander voorbeeld wordt aangehaald door de bioloog Stortenbeker. In de 5e of 6e eeuw trok een groep Polynesiërs naar een eiland bij Zuid-Amerika, het later genoemde Paaseiland en stichtte daar een welvarende agrarische gemeenschap. Een "doorgeschoten" cultuurelement was dat zij enorme beelden, 80 ton zwaar maakten. Voor het vervoer daarvan was zeer veel hout nodig. Hierdoor, en door de ontginning ten behoeve van de landbouw ontstond een zware ontbossing met rampzalige gevolgen voor de natuur en de cultuur die totaal ineen stortte (13).
De natuurkundige Von Weizsäcker, wijzende op dezelfde processen waar Duyvendak en Stortenbeker over spraken maakt een vergelijking met het begrip "luxureren van de macht" uit de evolutietheorie, door er op te wijzen dat een selectiedruk kan ontstaan ten gunste van een bepaalde gedragswijze die zich steeds sterker ontwikkelt, over de grenzen van doelmatigheid heen. Als resultaten hiervan noemt hij bijvoorbeeld de lichaamsgrootte van de dinosaurus, de tandenpracht van de mammoet (14).

Het is duidelijk dat de ontwikkeling in en van een cultuur van ontzaglijk belang is voor de individuele mens en zijn geluk. Van Heek wijst er op dat bij crisissituaties in de samenleving de mens kan worden opgeschrikt, zich geen goed beeld kan vormen van wat er om hem heen gebeurt, zich dus ook niet weet aan te passen aan de situatie en gevoelens krijgt van onmacht en angst. Dit is te vergelijken met de angst die de primitieve mens voelt voor de hem omringende ondoorgrondelijke natuur (15). Maar die zelfde angst kan in onze Westerse cultuur optreden ten aanzien van de ons omringende *cultuur*. Een cultuur die complex is, met onbegrijpelijke, langzame en snelle ontwikkelingen, met onzekerheden, met enorme risico's die genomen worden en waar we met al onze democratie geen greep op hebben. En zoals door de natuurvolken werd (en wordt) gezegd: je kunt er niets aan doen, veranderingen die jij misschien wilt zijn "onhaalbaar", wordt dat nu zo vaak tegen ons gezegd ten aanzien niet van de natuur, maar nu van de cultuur. Een cultuur die nota bene grotendeels door onze voorgeslachten en ons zelf is en wordt gevormd en vervormd! Zouden al die mensen die in hun laboratoria en vergaderruimten onze genen willen veranderen, steeds complexer computers maken met steeds meer mogelijkheden, die ons opjagen naar een "better future", die ons stimuleren tot steeds hogere productie, zich werkelijk laten leiden door de gedachte dat bewuste veranderingen niet haalbaar zijn? Of zouden zij echt niet weten wat ze doen en zich als herfstbladeren laten leiden naar daar waar de wind hen voert?
In werkelijkheid gaat het hier om cultuursegmenten die los van elkaar, hooguit in bepaalde combinaties, de mogelijkheden hebben gekregen zich "vrij" te bewegen, zich niet bekommerend om consequenties voor de cultuur als geheel.

Als in dit boek, met name in deel II een pleidooi wordt gevoerd voor cultuurpolitiek gaat het om het streven naar *bewuste* vernieuwingen van de cultuur in al zijn onderling afhankelijke segmenten, in een richting en met een tempo dat menswaardig is. Een eerste voorwaarde daarvoor is het in evenwicht, in balans brengen van de cultuursegmenten. Prof.Laeyendecker wees mij terecht op de problemen die hieraan vast zitten. Immers, wat is "in balans"? In zijn hiervoor aangehaald artikel in het boek Een gezonde economie? vindt hij de oplossing door het begrip evenwicht een neutraal karakter te geven. Hij zoekt dan naar een onmisbare normatieve lading en vindt die in het begrip "gezonde samenleving". Zich afvragende wat dat begrip dan inhoudt, denkt hij aan waarden, collectieve opvattingen over wat wenselijk is. Hij doelt dan op waarden als democratie, rechtvaardigheid, vrijheid, soldariteit, ecologische houdbaarheid, te overkoepelen door de term "duurzaamheid". "Een samenleving in evenwichtige ontwikkeling, waarin dergelijke waar-

den naar vermogen worden nagestreefd en worden gerealiseerd, kan dan een gezonde samenleving genoemd worden"(16).

Vóór en nadelen afwegende wil ik toch liever vasthouden aan het begrip evenwicht, in balans zijn, dat géén neutraal gegeven is. Daarbij ook aansluitend bij het taalgebruik. Als de vraag wordt opgeworpen wanneer een cultuur dan in balans is, wat de test daarvan is, moet het antwoord luiden dat die test niet bestaat. Culturen zijn steeds in beweging, zelfs de meer statische. Het gaat om de vraag in *welke richting* die beweging, *waarheen* het "streven" gaat: in de richting van meer evenwicht, van meer in balans zijn, óf in de tegengestelde richting, die van meer onbalans. En ik hoop in het verdere verloop van mijn betoog aan te kunnen tonen dat het al geruime tijd in de richting van onbalans gaat. Met het gevolg van desintegratie waar Banning op wees. Bij de doordenking van het bovenstaande heb ik ook steun gekregen van Galbraith in zijn boek The Affluent Society. Hij stuitte namelijk op hetzelfde probleem toen hij pleitte voor een nieuwe "balans" tussen de krachten die de private rijkdom en de publieke armoede veroorzaken (17). Ook hij wijst er op dat "The precise point of balance will never be defined". Dat is trouwens ook niet erg belangrijk, het gaat om de richting waarin de processen verlopen: in die van het evenwicht of in die van de onbalans.
Als we hier pleiten voor een doordachte politiek, een beleid ten aanzien van de Westerse cultuur kan dat in onze tijd natuurlijk niet meer zonder daarbij veel aandacht te geven aan de andere wereldculturen. Culturen die tot voor kort een andere weg gingen, andere keuzes maakten, en dat ten dele nog doen, dan de Westerse. Welke houding moet onze cultuur tegenover hen aannemen? Een cruciale vraag, niet in het minst gezien in het kader van de wereldvrede. Zie hoofdstuk XII. Het beanwoorden van deze vraag is alleen mogelijk door vooraf te proberen in grote lijnen na te gaan hoe die verhouding is geweest in de loop der geschiedenis, welke ontwikkelingen er in de Westerse cultuur zijn geweest, en wat er nu gebeurt.

EVENWICHT WERD VERBROKEN

Breuken tussen de Westerse en de andere culturen
In een rede die hij in 1952 hield aan de universiteit van Jogjakarta stelde Jan Romein "De historicus die de Europese Mideleeuwen onderzoekt en het geluk heeft tevens iets van Azië te weten, wordt op slag getroffen door overeenkomsten, die onmogelijk toevallig kunnen zijn. De conclusie die hij daaruit mag trekken is deze: dat er blijkbaar eens bestaan heeft wat men het Algemeen Menselijk Patroon van Gedrag zou kun-

nen noemen, dat in Europa tot aan het einde van de Middeleeuwen bestaan heeft en in Azië, voor zover het niet "verwesterd" is nog bestaat; dat er m.a.w. na de Middeleeuwen in Europa een afwijking van dat patroon is opgetreden"(I8). Toen Romein met deze stelling kwam kreeg hij forse critiek waarbij men wees op de culturele differentiatie in de wereld.
Natuurlijk is de stelling nog al generaliserend, maar ik kan de essentie ervan niet zo maar wegwerpen. Toen ik in de Leidse collegebanken met grote interesse geconfronteerd werd met de geschiedenis van het huidige Indonesië, me verdiepte in de Oosterse geschiedenis en economie kreeg ik dezelfde impressies als waarvan Romein sprak.
De econoom prof.Boeke schreef in die tijd dat"de oosterse samenlevingen de voorkapitalistische fase van de maatschappelijke ontwikkeling te zien geven, de westerse middeleeuwen dus, met dit wezenlijk onderscheid evenwel, dat in deze oosterse landen dat voorkapitalisme in onmiddelijke botsing is gekomen met het westerse kapitalisme in zijn hoogste en zuiverste ontwikkeling" (I-19) Ik heb daar later nog vaak aan moeten terugdenken bij de ontwikkeling van de gedachten over ontwikkelingssamenwerking.
Overal in de wereld, dus óók in Europa kwam wat wij nu noemen het voor-kapitalistische systeem voor van de zelfvoorziening, met veel minder economische, maar veel meer sociale samenhang. Gearbeid werd alleen wanneer dat nodig was voor de samenleving, wat wij bepaald niet kunnen vereenzelvigen met ons begrip luiheid. Er was daarbij geen streven naar winst, naar "meer en meer", zoals dat in het latere Westerse volgroeide kapitalisme als vanzelfsprekend beschouwd werd. Waar er bij bevoorrechte standen wel traditionele rijkdom bestond, was de welvaart van de massa van de mensen (over het merendeel boeren) relatief gelijk.
Laten we ons overigens wel realiseren dat het boven getypeerde in niet "verwesterde" delen van de wereld nog bestaat. Dit wetende was het voor mij toch een verrassing toen ik, bij een sociologisch onderzoek in het kader van de integrale ontwikkeling van het zg Komgrondengebied in de vijftiger jaren, in een gedeelte van het Gelders rivierenland nog sporen van deze instelling aantrof bij boeren die overigens gelukkig en tevreden leefden. Maar die instelling paste natuurlijk niet meer in de toen noodzakelijk geachte welvaartsontwikkeling met het voeren van een rationele landbouw-nieuwe stijl, die behoeften aan meer welvaart vooronderstelden. Mijn toenmalig (!) advies was dan ook vergroting van de behoeften, bij voorbeeld via huishoudonderwijs.
De belangrijkste tak van bedrijvigheid in de voor-kapitalistische periode was de landbouw, die vaak op zeer vernuftige wijze, gebruik makende van toen bekende technologie werd bedreven.

Het is in dit verband bij voorbeeld ook veelzeggend dat in Afrika deskundigen nu tot overtuiging komen dat de overgeleverde landbouwmethoden en hun producten in die situatie zeer voldeden. Braudel concludeert "We mogen kortom deze samenlevingen die gebaseerd zijn op een eenvoudige maar levenskrachtige vorm van landbouw geenszins onderschatten"(20).

Maar rondom de Europese middeleeuwen zien we met name in West-Europa veranderingen in het menselijk gedrag optreden die beslissend zijn geworden voor de geschiedenis van Europa en vervolgens ook voor die van de gehele wereld. We zien die veranderingen optreden in de bevolkingscentra, gelegen aan de vaak zeer oude doorgaande handelswegen en meestal ook aan de zeeën. Daar ontstonden de eerste verschijnselen van het kapitalisme met hun ruilmiddelen koper, goud, zilver. Al heel lang, eeuwen voordat de Europeanen Kaap de Goede Hoop met hun schepen rondden, lag er een uitgebreid handelsnet met karavaanwegen in de woestijnen en de vaarroutes in de Indische Oceaan en de randzeeën van de Grote Oceaan(21). Van groot belang was de ontwikkeling in Byzantium en de islamitische wereld van die tijd. Het Romeinse imperium was slechts een deel van een veel grotere antieke wereldeconomie die het Romeinse rijk eeuwen zou overleven. "Het maakte deel uit van een reusachtige verkeers- en handelszone die van Gibraltar tot China reikte, waar eeuwen lang mensen langs eindeloze routes moeten hebben rondgetrokken met in hun balen kostbare goederen...."(22).
Deze lange afstandshandel van het eerste Europese kapitalisme dat op gang kwam werd gesteund door de Italiaanse handelscentra met hun stadstaten Venetië, Genua. En dat was weer het vervolg van de islamitische glorietijd van de 11e en 12e eeuw met zijn bruisend en doelmatig eigentijds kapitalisme (23).
In het Verre Oosten lagen drie reusachtige economische werelden: die van de Islam die heer en meester was over de eindeloze reeks woestijnen die zich van Arabië tot China over het Aziatische continent uitstrekken; India, dat zijn invloed over de hele Indische Oceaan, zowel ten oosten als ten westen van Kaap Comorin gelegen en China dat tegelijkertijd een territoriale macht – met invloed tot in het hart van Azië – en een maritieme mogendheid was die de zeeën en landen aan de rand van de Stille Oceaan beheerste.

In de tijd van de bovenbedoelde Oosterse rijken ging er, voornamelijk in West-Europa, van alles veranderen. Er begon zich tussen de 11e en 13e eeuw in West-Europa een expansiedrang af te tekenen. De zeeën rondom dat continent werden ver(her)overd, de levendige middeleeuwse steden kwamen op en gingen het omringende platteland steeds meer

beïnvloeden, de landbouwtechnieken veranderden, de handel bloeide op met het geld- en credietwezen en de eerste bloeiperioden van de nijverheid begon.
Het begin van het nieuwe Europa moeten we situeren in het Zuiden en het Noorden (24). Bloeiende steden werden Venetië, Brugge en later Antwerpen, Genua en Amsterdam. Met name in die steden komt een nieuwe economie, gebaseerd op winstbejag die niet op bestellingen wacht maar gaat produceren voor een zelfs onbekende markt. Op zoek naar andere dan de door de Islam beheerste karavaanwegen gaan Portugal, later Spanje, Holland, Engeland met behulp van grotere schepen de oceanen op en komen zo in het Verre Oosten en Amerika. En komen daar in contact met de hiervoor genoemde werelddelen. Deze West-Europese cultuur met zijn nieuwe economie was inmiddels een agressieve geworden die – een bepaald soort – overwicht had. Zij bracht het Westerse oorlogsschip mee dat beter kon zeilen, ook tegen de wind in, en bewapend was met verplaatsbare kanonnen. Zij infiltreerde, zij het aanvankelijk vaak bescheiden, maar later ook soms agressief en meedogeloos(25). De Europese handelscompagnieën (de toenmalige "internationals") ontstonden en werden steeds machtiger.
Naarmate de tijd voortschreed werden de oude handelssystemen en het oude evenwicht, niet alleen in het Verre Oosten, maar ook in andere werelddelen (Amerika) vernietigd. De grote oosterse rijken kwamen in verval. Dit proces bereikte een climax na de geslaagde Industriële Revolutie die begon in de 18e eeuw in Engeland. De Westerse mens ontdekte de omgezette natuurkracht, stoom. Maar de ontdekking daarvan was niet voldoende, immers stoomkracht was al veel eerder ontdekt, bij voorbeeld al in Egypte tijdens het Romeinse Rijk. Trouwens in het Oosten waren al vele ontdekkingen gedaan; maar de benutting daarvan is iets anders. Daarvoor is volgens Romein een cultuur nodig waarin deze ook past zodat zij economisch toepasselijk is (26). En die had zich wèl zo ontwikkeld in West-Europa. Braudel schrijft dat ongetwijfeld alleen Europa (misschien nog meer om redenen van sociale en economische aard dan vanwege technische vooruitgang) in staat was om de industriële revolutie in navolging van Engeland tot een goed einde te brengen.

De Industriële Revolutie ontwikkelde zich verder in West-Europa. Allerlei technische uitvindingen werden gedaan, maar voor de toepassing daarvan was de exploitatie van kolenmijnen, ertsmijnen nodig. Er waren afzetgebieden nodig voor de producten, bv voor de opkomende textielnijverheid. Het was niet voldoende meer om handelsposten te bezitten in andere werelddelen, maar werelddelen werden verder ontdekt, verdeeld en in bezit genomen (gekoloniseerd). De internationale concur-

rentie moest worden uitgeschakeld en de mechanisering stelde de Europese industrie in staat om de traditionele industrie van andere naties te verdringen. De buitenlandse markt moest worden beheerst, zoals dat in de 15e eeuw werd gedaan door Venetië en Genua.
Maar ook op het agrarische platteland in bij voorbeeld India en Indonesie waren de gevolgen van deze nieuwe expansieve economie duidelijk merkbaar. Boeke wees er al op dat de indringing van de nieuwe modern kapitalistische ontwikkelingen in de tradionele voorkapitalistische landbouw allerlei ernstige verstoringen bracht (bv.verschulding) en aanleiding gaf tot wat hij noemde de"dualistische economie"(27).
Ook in Afrika, dat in onze tijd zo wordt geteisterd door hongersnoden, was de voedselsituatie aanvankelijk beter dan nu. Volgens Susan George waren alle Europese reizigers die Afrika bezochten in de 16e, 17e en 18e eeuw steeds opnieuw verwonderd over het, in vergelijking met het toenmalige Europa, voorspoedige agrarische leven van de Afrikaanse gemeenschappen (28). Maar het veranderde.
Achterhuis neemt de aanhaling over van George van het rapport van een Frans koloniaal inspecteur van een missie in 1932 naar het door honger getroffen Opper Volta: "Men kan zich alleen maar afvragen hoe het komt dat bevolkingen....die altijd drie oogsten in reserve hadden en voor wie het maatschappelijk onaanvaardbaar was graan te eten dat minder dan drie jaar in de voorraaadschuren was bewaard, plotseling niet meer vooruit plannen.....Sinds 1926 leven deze mensen, die eens gewend waren aan een overvloed aan voedsel, echter van de hand in de tand.....Ik voel mij moreel verplicht om erop te wijzen dat een politiek die prioriteit heeft gegeven aan industriële producten, samen blijkt te gaan met een toename in de frequentie van voedseltekorten." (29)

De ontwikkelingen, door de culturele aardverschuiving van de Industriële Revolutie in West-Europa op gang gebracht, en die aansloten op de expansie die begonnen was na het einde van de Europese Middeleeuwen, waren onstuitbaar. De Westerse wereld was steeds meer zijn eigen "Sonderweg" gegaan en de kloof met de "rest" van de wereld was steeds groter geworden. Naast Romein wil ik ook Braudel aanhalen als hij na zijn uitvoerige studie over beschaving, economie en kapitalisme van de 15e tot 18e eeuw concludeert dat de Industriële Revolutie niet alleen een instrument voor ontwikkeling op zich is geweest. "Het was ook een middel tot overheersing en uitschakeling van de internationale concurrentie. Door mechnisering werd de Europese industrie in staat gesteld om de traditionele industrie van andere naties te verdringen. De gegraven sloot kon toen vervolgens alleen nog maar breder worden. Het beeld van de wereldgeschiedenis van 1400 of 1450 tot 1850–1950 was dat van een oude en lange gelijkheid die brak onder de uitwerkingen van een

eeuwenlange verstoring die aan het einde van de vijftiende eeuw begonnen was"(30). Er is sprake van een geleidelijk proces. Maar de gevolgen werden wel duidelijk: de Westerse cultuur met haar nieuwe economie, wetenschap, techniek, staatkundige macht, ging steeds meer domineren en leek onoverwinnelijk. En daar was zij zich zéér van bewust.

Maar er waren veranderingen op komst. Japan versloeg in 1905 tot veler verbazing de Russische vloot, en daarmee was een behoorlijke kink gekomen in de gedachte van de suprematie en onoverwinnelijkheid van het Westen. Het gevoel van zelfvertrouwen in eigen macht en cultuur steeg in het Oosten en Zuiden; emancipatorische en nationalistische gevoelens groeiden. Ook Nederland ging dat merken in Nederlands Indië, Nederlands kostbare "gordel van smaragd". Maar in het Westen kwamen eveneens nieuwe ideeën op: de rest van de wereld moest tot hetzelfde – Westerse – niveau worden ontwikkeld. Zo ontstond in Leiden onder indologen en hun hoogleraren de "ethische richting".
Europa stortte zich bovendien in twee bloedige oorlogen, het Ottomaanse rijk (waarvan het centrum lag in Turkije) werd wel verslagen, maar emancipatorische gevoelens in de Islam werden sterker. Het Britse imperium viel uiteen. Op het gebied van de economie kwamen grote tegenslagen door de depressie van de dertiger jaren, gevolgd door een harde strijd der ideeën (kapitalisme contra communisme) die een overal doordringende machtsstrijd tot gevolg had. Met of zonder strijd werden de meeste koloniën onafhankelijk. Het kapitalistische bolwerk, gedomineerd door de Verenigde Staten, en het Communistische Rusland, de Sowjet Unie, werden hoewel in beide het materialisme domineerde, ook ideologisch elkaar bestrijdende machten. Een strijd die gevolgen had voor de gehele wereld.
Na beëindiging van deze strijd door de overwinning van de democratie en de kapitalistische ideologie, bleek wel dat in het algemeen het besef doorgedrongen was dat het óók voor het behoud van de Westerse cultuur van groot belang was de ontstane kloven in de wereld, met name in welvaart, werden gedempt. Het tijdperk van de al in hoofdstuk I genoemde ontwikkelingshulp – later genoemd ontwikkelings samenwerking – was aangebroken. Daarin spelen economische aspecten nog steeds de hoofdrol; hoewel het hier gaat om *alle* sectoren van het leven, dus om de cultuur.
Dat die economische aspecten (hoe belangrijk ze ook zijn) zo domineren, hangt samen met de ontwikkelingen die in de loop der eeuwen hebben plaats gehad binnen de Westerse culuur. Daar zullen we nu enige aandacht aan moeten besteden.

Breuken binnen de West-Europese cultuur
In de paragraaf die handelt over de begrippen cultuur en cultuurbeleid heb ik gesteld dat het niet mogelijk is, ook als dat van belang zou zijn, om te zeggen wanneer een cultuur in evenwicht is. Zelfs in de Europese middeleeuwen, toen er toch wel een synthese was tussen geloven, weten en doen, werden de resultaten van astronomisch onderzoek, gedaan door Nikolai Kopernik (Copernicus) die in strijd waren met toenmalige theologische inzichten dat niet de aarde, maar de zon in het middelpunt van het heelal stond, door de toenmalige Kerk verboden.

De mens kende in de Europese middeleeuwen wel de verwondering en had een duidelijke "antenne" voor de verticale dimensie van het leven, het mysterie, de overgave daaraan. Het leven was opgenomen in een geheel, had perspectief, zoals dat ook manifest was in andere culturen, en andere godsdiensten. Ik wijs op de typerende geloofsbelijdenis van een Amerikaans opperhoofd van de Mohawk Indianen, Sakokwenonk: "Wij geloven, dat het Mysterie, of God, toen hij het universum schiep, zijn hand op het geheel heeft gelegd, daarom is ieder ding geestelijk. Voorzover ik weet, heeft God ons Mohawks nooit gezegd om scheidingen aan te brengen, maar om alles wat hij heeft gemaakt te zien als heilig en gewijd en in overeenstemming daarmee te handelen met eerbied" (31).

In West-Europa beïnvloedde het Christendom de cultuur in zeer sterke mate. Na de bloedige christenvervolgingen kreeg in het Constantijnse tijdperk (begonnen in de 4e eeuw), de Kerk met haar organisatorische opbouw, het opperste geestelijke gezag. Het daarvoor benodigde organisatietalent is waarschijnlijk geerfd van de Romeinen.
De kerk inspireerde de charitas, de armenzorg. "Al heel vroeg was het de taak van de dorpsgeestelijke erop toe te zien dat de gevestigde boeren hun christenplicht om de armen te voeden en te huisvesten niet verzaakten" (32). De economie was ondergeschikt aan de ethiek. Bekend is dat de Rooms Katholieke Kerk op bijbelse gronden gekant was tegen rente. Toen het christendom omstreeks1240 in aanraking kwam met de denkbeelden van Aristoteles werd zij in die houding gesterkt. Aristoteles had weerzin tegen rentedragende leningen omdat geld daardoor zelf productief en afgeleid werd van zijn eigenlijke doel: de ruilhandel vergemakkelijken. Deze zelfde houding vindt men terug in de Joodse, Griekse en Islamitische zedenleer. Maar als later de eisen van de economie sterker worden, en de zedenleer aarzelender, brengt het vragen van rente vele gewetens in moeilijkheden.
"Tot tweemaal toe, de laatste keer in 1532, vroegen Spaanse kooplieden uit Antwerpen over deze onderwerpen raad aan theologen van de

Sorbonne" (33). Ook de kunst was verweven met en doordesemd van de religie, zie bijvoorbeeld de gothische kathedralen die veelal door anonieme bouwmeesters en niet te vergeten, óók door het volk werden geschapen.
De techniek werd positief beoordeeld; technologische ontwikkeling is ook een morele ontwikkeling. In de dertiende eeuw komt zelfs de idee van God als de grote mechanicus naar voren (34). De wetenschap staat in hoog aanzien, maar de theologie is de koningin der wetenschap.

In de 14e eeuw, vooral in Italië, en de 15e eeuw beginnen zich aanzienlijke veranderingen in de West-Europese cultuur af te tekenen. Het tijdvak van de middeleeuwen maakt plaats voor dat van de renaissance, dat zich vooral baan gaat breken in enkele welvarende Italiaanse steden, met name Florence. De mens gaat zichzelf meer op de voorgrond plaatsen. Naast de aandacht voor het leven na de dood, krijgt het leven hier en nu, Gods schepping en zijn raadselen steeds meer aandacht. De mens wil nu meer weten over de wereld en zich zelf.
Als voortzetting op de al bestaande ontwikkelingen in de wereld van de Islam breekt de vroegkapitalistische handel steeds meer baan. De handelseconomie werd sterk gestimuleerd door de grote ontdekkingsreizen, die op hun beurt weer bevorderd werden door de strijd met de wereld van de Islam die oude (karavaan)handelswegen blokkeerde. Deze reizen stoelden eveneens op een drang naar ontdekken en expansie.
De theoloog Boerwinkel schrijft: "Men kan de renaissance terecht karakteriseren als een grensoverschrijding in alle opzichten, in het gevoel dat er onmetelijke ruimten zijn te ontdekken en on-uitputtelijke hulpbronnen zijn aan te boren" (35).
Als we naar de gevolgen van deze ontwikkeling voor delen van de cultuur kijken, dan valt als eerste op de geleidelijke versterking van de functie van de economie. Schrijvende over de Westerse beschaving zegt de gezaghebbende historicus Braudel "Vanaf haar eerste schreden raakte de economie daar in dialoog met de godsdienst – de beschaving bij uitstek. Maar gaandeweg versnelde een van de gesprekspartners – de economie – zijn pas en maakte nieuwe eisen kenbaar" (36). Het verbod op rente dat woekeren mogelijk maakte werd, met name onder de drang van de gezamenlijke bankiershuizen, steeds verder verzacht en gematigd. Het calvinisme verwierp het renteverbod zelfs geheel.
Ook de politiek ontworstelde zich aan de grenzen en normen die de kerk, mede om paal en perk te stellen aan de veelvuldige vetes en privé oorlogjes, gesteld had. Machiavelli (1469–1527), is de belangrijkste die deze normen principieel verwierp. "Voor hem was enige norm: de eenheid en grootheid van de staat, was staatspolitiek dus doel-in-zich-zelf, autonoom, zonder norm van buiten of van boven"(37).

De kunst ging zich eveneens aan de religieuze binding onttrekken. We zien daarin ook de uitdrukking van het zich baanbrekend gevoel waarbij de enkele mens als uniek individu, steeds meer centraal staat.
Grote gevolgen had deze ontwikkeling ook voor de wetenschap, die niet meer in dienst van het geloof stond en derhalve rekening moest houden met de theologie. Het onderzoek werd vrij, en de wetenschap ontwikkelde zich als een autonome sector van de cultuur. Als delen daarvan ontstaan ook de natuurwetenschappen. Deze gaan zich eveneens verzelfstandigen met in hun voetspoor de autonome techniek met als vuistregel: wat gemaakt kan worden, moet ook gemaakt worden.
Dit is ook een gevolg van het steeds belangrijker worden van de rede, de logica. De steeds meer dominerende "rationele instelling is een poging om de geheimzinnige werkelijkheid te overmeesteren door het be-'grip' (grijpen!). Zij veronderstelt dat men de werkelijkheid los heeft gemaakt van zichzelf en tegenover zich heeft geplaatst dus tot voor-werp heeft gemaakt"(38). Het ontzaggevende "mysterie" wordt "probleem", waarvan we geloven dat we dat eens zullen kunnen ontraadselen, dus beheersen. Dit denken is van onschatbare betekenis geworden voor de mensheid, en niet alleen van de Westerse. Vele zegeningen van welvaart en welzijn van onze huidige wereld zijn zonder dat ondenkbaar.
Máár, dit is niet de enige waarheid. Immers het bovenbeschreven nieuwe "geloof" heeft tot gevolg, zoals Fortman formuleerde, dat het "bewustzijn is vernauwd tot één kenvorm, één dimensie, de objectiverende". "Het zintuig voor wat vanouds metafysiek heette te zijn lijkt te zijn weggesneden" (39). Maar nu zitten we al in de huidige problematiek.

Boven aangeduide ontwikkelingen gedurende de Renaissance hebben zich zeer versterkt in de 60 à 70 jaren vóór de Franse Revolutie, de tijd die de typerende naam van de Verlichting heeft gekregen. Het is de periode dat, althans volgens de tijdgenoten, het licht van het menselijk verstand pas goed gaat doordringen. Kluisters worden verder doorbroken en men wordt er meer en meer van overtuigd dat de maatschappij vooruitgaat en de mens enorme mogelijkheden heeft. Als hij ze maar ziet en pakt. En daarvoor is opvoeding van groot belang.
Dat was wel te begrijpen als men denkt aan de doorbraken die natuuronderzoekers als Newton en Huygens, filosofen als Bacon en Locke en de medicus Boerhaave bereikten. Op economisch gebied werd aanmerkelijke vooruitgang bereikt. Dank aan de rede, kennelijk een goede gids in het heden, waarop men ook zijn vertrouwen in de toekomst kon stellen. Zo ontstond het belangrijke cultuurfenomeen van het vooruitgangs*geloof*. Goudzwaard wijst er op dat in de tijd dat de religie zeer aan betekenis verloor, dit nieuwe geloof opkwam. Volgens de schrijver

van de bijbelse Hebreeënbrief is geloof de grond van de dingen die men hoopt en het bewijs van de zaken die men niet ziet (40).
Echter dit vooruitgangsgeloof ging nog wel uit van de *eenheid* van de cultuur en een gelijkelijke ontwikkeling van alle cultuurcomponenten, opvoeding, kunsten, moraal. De Engelse filosoof David Hume schrijft in 1752: "We kunnen redelijkerwijs niet verwachten dat een wollen kledingstuk perfect zal kunnen worden voortgebracht in een natie, die onwetend is op het punt van de astronomie, of waarin de menselijke ethiek wordt verwaarloosd. De geest van de eeuw doordringt immers alle harten, en brengt verbetering in elke kunst en elke wetenschap. Daarom zijn nijverheid, kennis en menselijkheid met een onlosmakelijke keten aan elkaar verbonden" (41).
Duidelijk is dat men in de Verlichting een *integraal* vooruitgangsgeloof had. We zien dat ook bij Adam Smith, de moraalfilosoof en de vader van de economische wetenschap. Hij schreef zijn boek tegen de achtergrond van het achttiende-eeuwse deïsme, de theologische leer die benadrukt dat de schepping – dus ook de sociale werkelijkheid – als een kant en klaar geheel was afgeleverd, vol wetten en natuurlijke ordeningen. Die wetmatigheden maken volgens Tieleman het goede leven mogelijk als de mensen de ingebouwde wetmatigheden onderkennen en zich er naar richten (42). In overeenstemming met deze gedachten gang bracht Smith de theorie van "de onzichtbare hand".
In 1997 werd een nieuwe uitgave gepubliceerd van The Wealth of Nations, (books I-III.) Prof. Skinner die een introductie voor deze uitgave schreef herinnert eraan "that the source of Smith's initial fame was (social) philosophy, rather than economics, and that he himself regarded The Moral Sentiments (een eerder boek van hem, vB) and The wealth of Nations as but parts of a single, greater whole; as the parts of a grand synthetic system". Daardoor was het hem mogelijk "to demonstrate that economic advance has sociological consequences which are not always of a beneficient tendency". Smith "suggested that man is endowed (by the Author of Nature) with certain faculties (such as reason or imagination) together with particular propensities (such as self-love or fellow feeling) propensities which at once incline man to the social state and at the same time prove potentially disruptive of it".
Het bestaan van die facetten van de menselijke natuur die de mens doen neigen tot een sociale houding "cannot of themselves be sufficient tot sustain it in any degree of harmony or order". In andere woorden "certain sources of control are required over the self-regarding of individual men; sources of control such as the rules of justice and morality which must be known and observed by the members of any social group" (43). Volgens Smith was er dus behoefte aan activisme als het ging om de creatie (een cultuurdaad bij uitstek volgens Smith) van de institutione-

le omgeving die de markt in toom moest houden en deze in staat zou stellen zijn "natuurlijk werk" te doen.
Ik ben hier iets uitvoeriger op ingegaan omdat nu het "Marktdenken" tot een strijdbare ideologie is gemaakt en wordt verbonden met de naam van Adam Smith het goed is ons te realiseren dat zijn denken breder was dan velen nu aannemen.
Als resultante van het integraal vooruitgangsdenken, en daarmede samenhangende ontwikkelingen op materieel gebied, begint in het midden van de 18e eeuw een nieuwe periode, die van de industriële revolutie en de opkomst van de grootschalige industrie. Deze geschiedenis van een harde periode is bekend. De gedachte van de vrije markt, het nutsbeginsel, het deïstische geloof dat God, de grote Technicus, de wereld zo geschapen heeft dat wanneer ieder maar zijn eigen belang dient, daardoor ook automatisch het algemeen belang wordt gediend, zette voor velen materiële zoden aan de dijk. Inderdaad kunnen we aan het einde van de 20e eeuw op vele terreinen een grote vooruitgang constateren.
De welvaart neemt, alhans voor velen, enorm toe. Op dat gebied is duidelijk sprake van vooruitgang, maar niet meer van een *evenwichtige* integrale ontwikkeling! Het accent valt steeds meer op de groei van het technisch kunnen met de gedachte dat als iets gemaakt kán worden dat ook gedaan móet worden, op het rationele winststreven, het wetenschappelijk management (Taylor) ,op het onbeperkt gebruik maken van de natuur, het onbegrensd streven naar groei van de economie.
Maar naar mate het marktdenken steeds meer in de ban kwam van de neiging tot ongeremde groei, gingen moraal en economie elkaar, zoals Schuyt zegt, steeds minder goed verdragen. "Het succes van de markt ligt mede in het ondermijnen van de aan het nut voorafgaande menselijke waarden"(44).

De sterke cultuurcomponenten, natuurwetenschappen, techniek en economie zijn in een voortgaand proces steeds meer de andere, kennelijk zwakkere gaan verdringen, gaan overheersen en "koloniseren" zoals de Duitse filosoof Jurgen Habermas dat heeft genoemd. Ze werden steeds autonomer, drongen steeds meer op en bezetten de "leefwereld"van de menselijke samenleving. De genoemde cultuurcomponenten werden aldus machten die *in hun eenzijdigheid* voor lange tijd de geschiedenis van West-Europa, maar ook van de gehele wereld zijn gaan beheersen. Waardoor vele van de negatieve ontwikkelingen die we reeds signaleerden, zijn veroorzaakt. De filosoof Stephen Toulmin schreef: "Sinds de tijd van Benjamin Owett in Oxford beet de heersende elite van Engeland zijn tanden stuk op (of sleep zijn klauwen aan) teksten uit de 'meer menselijke' vormen van literatuur: *literae humaniores*, in het zil-

veren Latijn van de syllabus van Oxford. De universitaire opleiding van ingenieurs, artsen en andere technische deskundigen was daarentegen gericht op de exacte wetenschappen. De beide groepen kregen hun *formation professionelle* tegen een verschillende historische achtergrond". Zij hadden "twee onderscheiden beginpunten", "een humanistische gebaseerd op de klassieke literatuur en een wetenschappelijke geworteld in de 17e-eeuwse natuurfilosofie"(45).

In de laatste eeuwen is er dus een breuk ontstaan tussen de Westerse en de andere wereldculturen. Een breuk die samenhangt met de in de loop der tijd ontstane breuken in de Westerse cultuur. Er was daar een onbalans gekomen tussen de dominerende sectoren: de natuurwetenschappen met hun technologie en de economie en de andere sectoren als de humanoria, de moraal, de religie, die meer en meer naar de achtergrond werden gedrongen. We zullen trachten dit verder te verduidelijken door nu de ontwikkelingen in de twee dominerende componenten, de "winners": de natuurwetenschappen met hun technologie, en de economie, iets nader te bezien. Waarbij we bij het begrip economie wel onderscheid moeten maken tussen de economie als maatschappelijk (sub)systeem èn als wetenschap die dat bestudeert.

Ik ben in bovenstaand gedeelte over de verbreking van evenwicht begonnen met de betekenis hiervan te relateren aan de visie die *nu* van ons in de Westerse cultuur gevraagd wordt ten aanzien van de andere nog aanwezige wereldculturen. Daarbij is het goed er ons van bewust te zijn dat wij onze huidige Westerse cultuur (met zijn opvattingen over economische groei, concurrentie, leefstijl, universele rechten van de mens, vormen van (formele) democratie etc.), nu verklaren tot *dé norm* van een huidig Algemeen Menselijk Patroon. Het kan niet anders dan dat deze houding gevolgen krijgt voor de verhouding tot andere, ook zelfbewuster wordende wereldculturen. Als we ons realiseren dat onze cultuur voor een belangrijk deel zo gewordenis als ze nu is door interrelaties met andere, zou dan enige bescheidenheid niet op zijn plaats zijn? Zoals gezegd kom ik hier op terug in hoofdstuk XII.

ONEVENREDIGE GROEI VAN DE COMPONENT NATUURWETENSCHAPPEN EN TECHNOLOGIE

Een imposante ontwikkeling

Het begon er mee dat de mens over de gehele wereld geleidelijk menselijke en dierlijke spierkracht ging gebruiken om met hulpmiddelen

méér te kunnen verrichten. Daarna ging hij in diverse delen van de wereld de natuurkrachten wind en waterkracht benutten.
Bij de industriële revolutie – als een gevolg van een ontwikkeling binnen de West-Europese cultuur – ging de Westerse mens deze hulpmiddelen meer en meer vervangen door machines die gebaseerd waren op stoomkracht en electriciteit. De menselijke productiviteit nam daardoor toe. Zelfs stormachtig, toen een aantal vooruitstrevende ondernemers de ontdekkingen die de zich ontwikkelende natuurwetenschappen deden, systematisch gingen combineren met de bestaande techniek. Zij gingen daartoe een deel van hun winst reserveren voor "research en ontwikkeling". De bekende natuurwetenschapper en theoloog Dippel noemde dit "huwelijk van klassieke techniek en moderne natuurwetenschap", de "technisch-wetenschappelijke revolutie" (46). Daardoor krijgt de klassieke techniek een veel exact-wetenschappelijker karakter, en de natuurwetenschappen krijgen een serie instrumenten, meetapparatuur e.d. ter beschikking.
Wetenschappers uit verschillende natuurwetenschappelijke disciplines gingen aan de Industriële Revolutie en de ontwikkeling daarna bijdragen: eerst de fysici, daarna de chemici, de mathematici, de biologen, en in de laatste 25 jaar de biochemici. Zij allen treden naast de ingenieurs de industrie in. Grote laboratoria verrijzen met enorme programma's voor onderzoek en ontwikkeling. In die laboratoria wordt aan research gedaan, geobserveerd, gezocht naar natuurkrachten, wetmatigheden in de schepping. Wat er daarna mee gedaan wordt is een andere zaak.
In navolging van Dippel spraken we over het verband tussen natuurwetenschappen en techniek. Maar er is duidelijk nóg een zeer belangrijke partner in het geding, ja een sterke "aanjager", de economie, het kapitaal. Nu wordt dat geheel wel genoemd het WTE-bestel (wetenschappelijk, technologisch, economisch).

In de laatste jaren valt een enorme ontwikkeling te constateren bij de zogenaamde hoogwaardige technologieën: de (micro-)elektronica, lasertoepassingen, gebruik van satellieten, technieken met vloeibare kristallen en glasvezel optica, de computertechniek etc. Daar komt nog de ontwikkeling in de gezondheidsindustrie bij. De moderne biotechnologie ontstond na enkele zeer fundamentele doorbraken in de genetica. De pharmaceutische industrie stort zich nu al op de "proteonomics", oftewel de analyse van de eiwitten die door normale en gemuteerde genen worden gecodeerd. Kortom,we mogen spreken van een imposante ontwikkeling. Nieuwe wetenschappelijke inzichten vinden steeds sneller hun toepassing in de industriële technologie en bevruchten de economie daarmee. Zij gaan ook hun gevolgen krijgen voor de cultuur als geheel. Gevolgen de die we ronduit positief kunnen beoordelen, of nega-

tief, in vele gevallen beide. Maar er zijn ook vele nieuw ontwikkelde en toegepaste technologieën waarbij we, doordat ze voor de leek zo moeilijk zijn te begrijpen, eigenlijk niet goed weten wat we er in de samenleving mee aan moeten. Wat trouwens meestal ook niet van ons wordt gevraagd.
Eén van die nieuwe technologieën is de hierboven genoemde biotechnologie, waarbij zelfs soortgrenzen worden overschreden, doordat genetische informatie van de ene soort organismen wordt overgebracht naar een andere. In principe is de genetische informatie van planten, dieren en mensen onderling uitwisselbaar.
Een andere nieuwe technologie is die van de digitale informatie- en communicatietechniek (ICT). Deze technologie schept zelfs een nieuwe "werkelijkheid", de virtuele wereld (cyberspace, term bedacht door de science-fictionschrijver William Gibson) naast de fysieke wereld. De technische basis van cyberspace wordt gevormd door de digitalisering en door de convergentie van technieken voor telecommunicatie, audiovisuele communicatie en de verwerking van informatie. Digitalisering betekent dat alle signalen die verwerkt en getransporteerd worden (tekens ,gegevens,geluiden en beelden) eenzelfde "taal" gebruiken En wel de taal die de computers gebruiken: reeksen van getallen ("digits"): enen en nullen in verschillende combinaties (47). In de ICT die de ontwikkeling van cyberspace mogelijk maakt wordt enorm veel geïnvesteerd, ook in reclame.

Geloof in natuurwetenschappen en technologie
Is het wonder dat de natuurwetenschappen en de technologie, in het geheel van onze cultuur, bepaald geen minderwaardigheidscomplex vertonen!? Integendeel zij blaken van zelfverzekerdheid en staan ogenschijnlijk voor niets. Zij zijn volgens velen, hoewel dat aantal wel afneemt, zelfs ook in staat de milieucrisis die zij mede hebben veroorzaakt, zelf op te lossen, waarvoor zij wel de tijd, de ruimte, de middelen en de goede opleidingsmogelijkheden opeisen.
Velen gaan zelfs zo ver dat zij zich een aangepaste levensbeschouwing maken. Zoals een door de natuurwetenschapper van de Beukel aangehaalde natuurkundige, Davies zegt: "De geweldige kracht van het wetenschappelijk (lees: natuurwetenschappelijk vB) denken is dagelijks zichtbaar in de wonderen van de hedendaagse techniek. Het lijkt daarom redelijk om ook enig vertrouwen te hebben in het wereldbeeld van de wetenschapper". En deze wetenschapsmens vindt dat ook "wetenschappers bouwstenen aandragen voor een geloof" en vermoedt dat "de natuurwetenschap een zekerder weg tot God vormt dan de religie" (48). Deze opvatting is extreem en wordt door van den Beukel een grens-

overschrijding van deze tak van wetenschap genoemd, waarbij de natuurwetenschap (ver)wordt tot pseudo-religie.
Een andere natuurwetenschapper, Saris, schrijft in een column dat Einstein zich een deel van zijn leven gewijd heeft aan "het zoeken naar het diepste niveau waarop alle natuurkundige verschijnselen zouden samenkomen, waar de grote formule te vinden zou zijn waarmee God de wereld had geschapen". "Tevergeefs, wij weten inmiddels dat in het atoom een oneindige wereld van fysische verschijnselen is waar te nemen". Einstein's ideaal is als een wijkende horizon, steeds als men denkt op het diepste niveau te zijn aangeland blijkt er weer een nieuwe fysische wereld achter te zitten. De fundamenten zijn niet te vinden" (49).
In ieder geval blijkt uit het bovenstaande duidelijk tot welk een positie de component van de natuurwetenschappen en technologie zich in de West-Europese cultuur heeft opgewerkt, beter gezegd heeft laten opwerken. Dippel, de natuurkundige schreef terecht over "het onbegrensde geloof in de exacte wetenschap". "Er is waarschijnlijk nog nimmer een religie geweest, waarin het geloof zo sterk en ongeschokt, zo absoluut en onbetwijfeld was. Geloof zonder geloofskennis" (50).

Een autonome ontwikkeling
In het aangehaalde boek van van den Beukel wordt gewezen op een uitspraak van de gevierde natuurkundige Casimir. Daarin spreekt deze van het "autonoom mechanisme" van de "wetenschap-technologie-spiraal". Volgens hem kent de vraag "wie bestuurt die spiraal" maar één antwoord:" Niemand" (51).
Van Duijn, oud-hoogleraar en onderzoeker op het gebied van de celleer en de biochemie, heeft een model ontwikkeld waarin wordt aagegeven hoe het wetenschappelijk onderzoek via technologische toepassingen is opgenomen in de dynamiek van andere maatschappelijke processen. Er zijn vijf raderen die in elkaar grijpen: wetenschap, techniek, industrie, handel en de consumerende burger. Elk rad geeft de eigen impulsen tot beweging, maar ze drijven ook elkaar aan. Hij wil door dat model benadrukken de "onderlinge verbondenheid van sectoren in de samenleving en de natuurwetenschappen...."(52). Dat wijst inderdaad op een zekere autonome ontwikkeling, door onze cultuur mogelijk gemaakt, van de natuurwetenschappen en de techniek.
Er zijn ook andere drijfveren en wel bij de onderzoekers zelf, zoals de hang naar avontuur en plezier van het onderzoeken hoe een systeem werkt en de noodzakelijke creativiteit. Het werken aan de menselijke heerschappij over de geschapen elementaire krachten. Galbraith spreekt over "technologische virtuositeit" (53). Allemaal zeer menselijk – gelukkig –, maar het stuwt het geheel wel voort.
Ook het onderwijs aan aankomende technologen speelt een rol; spre-

kende over de studieboeken schrijft van Dijk: "De meeste zijn sterk gericht op de idee van de technologie als probleem-oplossende discipline waarmee 'optimale oplossingen' van en 'juiste antwoorden' op strikt technische problemen gevonden kunnen worden". Het begrip "tunnelvisie" wordt dan ook wel door technici gebruikt. Daar komt nog bij dat de specialisatie steeds groter geworden is. Zie bij voorbeeld de natuurkunde die uiteen is gevallen in en groot aantal specialisaties als elementaire deeltjesfysica, kernfysica, vastestoffysica etc. Waarbij volgens Saris in het eerder genoemd artikel, bedacht moet worden dat de meeste natuurkundigen hun hele leven doorbrengen in een zo beperkt mogelijk vakgebied.
De atoomgeleerde, von Weizsäcker, stelde: "Er gaat een eigenaardige fascinatie van de techniek uit, een betovering des harten..... " (54).

De technologie heeft zich "vrij"gemaakt uit het voorheen bestaande evenwicht en is op hol geslagen. Prof L.Soete spreekt zelfs over: "gedoemd tot innoveren" (55). Zij wordt voortgedreven door de steeds meer toenemende kennis van de natuurkrachten en daarop gebaseerde mogelijkheden, door de gedachte van de durende maatschappelijke vooruitgang. Maar vooral de economie is hierbij een niet te onderschatten aanjager, met haar ideologie van de voortdurende economische groei. En nu gedreven in de sturende armen, niet van die van de menselijke gemeenschap die als geheel bepaalt wat tot haar welzijn en onwelzijn bij kan dragen, maar in die van de anonieme "Markt". Met zijn steeds deskundiger gemanipuleerde vraag (de consument "wil" dat), gewenste financiële rendementen, voorkeuren van commerciële bazen en marktleiders. "Philips invents for you" houdt de reclame ons voor. Met de nieuwe producten met hun, ongevraagde, mogelijkheden die zij op de markt moet brengen en er dus bij de consumenten wel moet inrammen, omdat zij in de moordende concurrentie wil overleven. De technologie kan het maken, de consument "wil" het hebben en de werkgelegenheid is er mee gebaat.
NRC-Handelsblad vermelde in 1993 dat er een nieuwe Pentium-chip door Intel wordt gemaakt die de motor wordt van een hele nieuwe generatie ultra-snelle PC's.
En: "Er is niemand die er aan twijfelt dat de Pentium-chip een grote vlucht zal nemen – niet door de technische voordelen, maar door Intels grip op de markt"(56). Er wordt wel gezegd dat de "technology-push" met zijn "doorbraken" de nieuwe mogelijkheden brengt, maar dat de meeste nieuwe ontwikkelingen ontstaan ten gevolge van de "market-pull". "Volgens John Gray is de "unceasing stream of new technologies" ook één van de hoofdoorzaken van de huidige"global economy" die op haar beurt weer vele gevolgen met zich meesleept (57). We moeten niet

alleen verklaren waarom de technologie is geworden wat zij nu is, we moeten vooral ook oog hebben voor de *gevolgen* daarvan. Want laten we ons niet vergissen, technologie is bepaald niet neutraal. Ze brengt gevolgen met zich mee, neveneffecten, die we vaak tot onze verbazing moeten constateren en die zelfs de reclame niet kan goed praten door te zeggen dat het is wat we willen. Edward Luttwak schrijft dat geen snelle, drastische ontwikkelingen in de technologie en de economie van een maatschappij door te voeren zijn zonder snelle veranderingen te veroorzaken in alle andere aspecten van de maatschappij(58). Hier gaan we in het volgende hoofdstuk nader in.

De autonome ontwikkeling van de natuurwetenschappen en de technologie, tenzij het gaat om fundamenteel onderzoek dat (vooralsnog geen voor de hand liggende toepassing heeft), wordt tot bepaalde hoogte ook bevorderd door overheden die de samenleving waarvoor zij verantwoordelijkheid dragen, als een soort bedrijf ("BV Nederland") willen behandelen. Zij trachten daardoor de actuele "modernisering" te versnellen ter wille van de concurrentieverhouding. In een beleidsnotitie van het ministerie van *economische* zaken staat dat door voorlichting kan worden voorkomen "dat ethische problemen, gebaseerd op gebrek aan kennis, tot een rem op bepaalde ontwikkelingen leiden". De vraag dringt zich nu op welke die ethische problemen zijn die gebaseerd zijn op "gebrek aan kennis", en op welke waarden zij steunen.

Waarheen?
Het is duidelijk, de natuurwetenschappen en de technologie racen, met steeds groeiende distantie ten opzichte van hun cultureel verband, in snelle vaart, en *ongericht* verder. Waarheen? Naar een menselijke of een onmenselijke toekomst? Niemand weet het. Als we alleen maar genieten van de dynamiek, en dat dan gemengd met een vleugje goedkoop optimisme: "het komt heus wel goed" hoeven we er niet over in te zitten. Maar op zijn minst kan van ons gevraagd worden verstandelijk te erkennen dat ons *weten* gebrekkig is, en dat er *risico's* zijn, speciaal voor diegenen die na ons komen.

Er is hier al veel eerder over nagedacht. Wanneer Leonardo da Vinci in de tijd van de Renaissance, dus in de tijd dat de *mens* meer centraal ging staan, een onderzeeboot heeft ontworpen, schrijft hij in zijn dagboek dat hij dat idee maar niet wereldkundig zal maken "gezien de boosaardige natuur van de mensen, die in de diepten van de zee zouden moorden door de schepen van onderen open te breken en met alle opvarenden erin tot zinken te brengen".

De razend snelle ontwikkelingen die de technologie doormaakt zijn niet te begrijpen zonder de samenhang daarvan met die van de economie (hetWTE-complex) te zien.
Dat zal ons volgende onderwerp zijn.

ONEVENREDIGE GROEI VAN DE COMPONENT ECONOMIE

Zoals al is gememoreerd werd in de gehele – voorkapitalistische – wereld alleen gewerkt als dat nodig was voor de behoeftenbevrediging, en dat kon dan vaak hard en moeizaam zijn. Werk en vrijetijdsbesteding waren niet scherp gescheiden. Tot in de periode tussen de vijftiende en achttiende eeuw was in de wereld ruilhandel in grote gebieden de regel. Alleen als de noodzaak zich voordeed werd gebruik gemaakt van "onvolmaakte" geldsoorten als kauri's, koeien.
Als geld werd ingevoerd en leningen werden gegeven, mochten de leningen, die wel op tijd moest worden ingelost, geen winst opleveren. Want bij winst was er, onafhankelijk van de hoogte van deze winst, sprake van woeker. Maar die ethiek werd in de Middeleeuwen met name in enkele West-Europese handelssteden langzamerhand, ondanks kerkelijk verzet, gewijzigd. (59). Bij de drang tot een groter economisch activisme ging men steeds meer over tot de gedachte dat geld op zich wel vrucht mocht dragen. Alleen bij een bepaalde hoogte van de rente sprak (spreekt) men in onze tijd van woekkerrente. De praktijk van het geld met geld maken kwam steeds meer in zwang. Alhoewel uiteraard nog niemand kon dromen dat dit zo een exorbitante vlucht kon nemen als waarvan onze huidige generaties getuige zijn.
De West-Europese expansie gaat beginnen met de grote overzeese ontdekkingstochten. De eerste "internationals" (de handelscompagnieën) zoals de Verenigde Oostindische Compagnie) gingen op een nieuwe agressieve wijze geld maken door middel van internationale handel; de Europese welvaart voer er wel bij.
In de 18e eeuw begon de industriële revolutie in Engeland, gevoed door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen en de technologie. We wezen hiervoor al op de grote betekenis van Adam Smith. Hij bepleitte zoals hiervoor gememoreerd de vrijheid van het ondernemen ten behoeve van productie en winst, en de economie van de vrije markt. Echter wél gebonden aan bepaalde voorwaarden.
De expansie breidde zich uit tot alle werelddelen. Het werd een actieve zoektocht naar grondstoffen voor de zich snel uitbreidende industrie, en naar afzetmarkten. De kolonisering was een van de gevolgen daarvan.
De betaalde arbeid ging centraal staan, maar dan als productiefactor die

gekocht moest worden op de arbeidsmarkt. Die arbeid moest steeds efficienter worden gebruikt, waarbij steeds meer machines, vaak met lopende band systemen, zorgden voor een zo groot mogelijke arbeidsproductiviteit: de geleverde productie per man.
En zie: het systeem werkte, ten profijte van velen. West-Europa veranderde sterk, ten goede en ten kwade, al naar gelang de invalshoek van waaruit het bezien wordt. Enerzijds steeg de rijkdom van velen, nam de productie toe en kwamen er veel nieuwe banen. Anderzijds was voor velen de prijs toch wel erg hoog. De economisch historicus Polanyi schreef: "At the heart of the Industrial Revolution of the eigteenth century there was een almost miraculous improvement in the tools of production, which was accomplished bij a catastrophic dislocation of the lives of the common people" Hij typeerde het als de Satanic Mill" (60). En andere historici schrijven: "Twee generaties zijn opgeofferd aan de vorming van een industriële basis" (61). Waarbij dan nog niet gedacht wordt aan de vele miljoenen Afrikaanse slaven die "vervoerd" werden naar de Amerikaanse plantages.
Wanneer wij uiteraard verontwaardigd zijn over de tol in menselijke ellende die het Russische communisme bij zijn ontstaan vroeg, gebiedt de objectiviteit ons óók de prijs die het ontstaan van het kapitalisme, met name aan massa's boeren en arbeiders vroeg, te herinneren. Immers op grote schaal werden bestaande bedrijven en bedrijfjes weggevaagd ter willen van de "vooruitgang". Maar zijn ook niet zowel het kapitalisme als het Sowjet-communisme telgen van het Westerse denken met zijn materialistische instelling en het centraal stellen van de materiële groei?
Meer en meer ging het begrip *economische groei* centraal staan. Het productiesysteem werd verzelfstandigd en maximalisering van de winst werd het parool. Steeds meer gingen grote delen van West-Europa veranderen. Maar kennelijk toch met grotere risico's dan de theoretici gedacht hadden. In 1929 begon de grote recessie waaruit de Westerse wereld slechts moeizaam omhoog krabbelde dank zij ingrijpende crisismaatregelen.

De economische wetenschap
Welke antwoorden gaf de economische wetenschap, die het maatschappelijk (sub)systeem van de economie bestudeert? Na de klassieke school van Adam Smith en Ricardo volgde na 1870 de neo-klassieke school die vooral het accent legde op de tendens tot automatisch evenwicht van de markteconomie. Waarbij aangenomen wordt dat de ondernemer zeer alert reageert zodat de markt zichzelf reguleert.
Na de teleur stellende ervaringen van de grote crisis kwam de econoom Keynes in 1936 met zijn boek General theory of employment, interest

and money. Daarin legde hij de wetenschappelijke basis voor een conjunctuurstabiliserend overheidsbeleid, gericht op maximale werkgelegenheid. In tegenstelling tot de neo-klassieken had hij niet zo'n vertrouwen in de markt. De markten zijn in wezen instabiel. Vandaar dan ook dat de overheid door middel van een conjunctuurbeleid, volgens hem een sturende invloed moet uitoefenen.
Maar een veertig jaar later, in de periode van president Reagan krijgt in de Verenigde Staten een stroming, die er altijd wel was geweest, nu de overhand, een stroming die teruggrijpt op de klassieke en neo-klassieke theorieën. Vanaf 1974 kregen de vrije-marktadepten als von Hayek en Friedman de overhand. Amerikaanse adviseurs uit deze school gelukten het zelfs in Chili onder Pinochet, om de onbeperkte vrije-markteconomie in te voeren. In de jaren tachtig kreeg deze school ook invloed op Amerikaans regeringsniveau. Na de val van het communisme werd met steun van het I.M.F. Rusland een schoktherapie opgedrongen conform de theorieën van genoemde school, zonder daarbij voldoende rekening te houden met de Russische geschiedenis (62).
Vooral in de laatste decennia is de economie in het middelpunt van de publieke en politieke aandacht en discussie komen te staan. Economische prestaties, economische groei en maximale financiële rendementen staan in de blijvende interesse van alle moderne samenlevingen. Als iets immoreel genoemd moet worden is dat erg, maar het allerbelangrijkste is of iets een hinderpaal vormt voor de economische groei. Daarbij staat centraal in de belangstelling het nationaal inkomen, het Bruto Nationaal Product (BNP). Het totaal van met geld waardeerbare producten en diensten, dus óók als het om correctie van gemaakte "fouten" gaat als het zuiveren van verontreinigde grond, het bestrijden van milieuproblemen – óók als die door de mens zelf veroorzaakt worden –, het herstellen van ziekten die onder meer het gevolg zijn van verkeerde leefgewoonten (als roken), sportblessures (zie het onderzoek naar de economische aspecten van voetbal in de nog komende paragraaf over opdringende commercialisatie), bestrijding van criminaliteit etc. Plus en min, vóór en nadelen dragen aldus *gezamenlijk* bij aan de vergroting van de cijfers van het Bruto Nationaal Product. Deze cijfers hebben derhalve slechts een beperkte economische betekenis. Wanneer het gaat om maatstaven van de welvaarts- en welzijnsontwikkeling van een land, zijn zij in wezen onbetrouwbaar.

Het wetenschappelijk denken over de economie heeft een grote invloed gehad op het steeds meer domineren van dat cultuurcomponent. De Engelse historicus Tawney wees er terecht op dat door het begrip economische groei centraal te stellen, het productiesysteem te verzelfstandigen en maximalisering van de winst tot parool te verheffen, het eco-

nomisch handelen en de daarmee verbonden maatschapelijke institutie hiemede werden losgemaakt uit de samenhang van de cultuur. En dat kan niet, is in strijd met de realiteit.daar de snelle onevenredige groei van de economie niet los staat van de onwikkelingen van de cultuur als geheel, en deze op haar beurt ook weer beïnvloedt.
We zien dat duidelijk bij de uit de Westerse cultuur destijds voortgekomen begrip van *vooruitgang*. Die gedachte kwam destijds op in het verlengde van het 17e eeuwe Rationalisme en de Verlichting. De vooruitgang ligt in het verlengde van het 17e eeuwse Rationalisme en de 18e eeuwse Verlichting. Dankzij de "rede", wetenschap en techniek zouden mens en maatschappij zich steeds meer emanciperen van de natuur. De vooruitgang ging men als een product zien van aan de mens externe krachten; ".....de vooruitgang werd als natuurlijke of historische noodzaak gezien. Aan het verloop der historische gebeurtenissen zouden wetten ten grondslag liggen die dezelfde dwingende kracht hebben als de wetten waaraan de bewegingen van de hemellichamen onderworpen zijn"(63). Leer die dus kennen, en maak er in het handelen en beleid gebruik van.
Dit geloof in de vooruitgang is een sterke aanjager geworden, en heeft niet alleen sterk bijgedragen aan de snelle ontwikkeling van de cultuurcomponent natuurwetenschappen en technologie, maar ook aan die van van de economie. We worden voortgedreven naar het moderne, de innovatie etc. De parolen zijn: wees dynamisch, wees modern, ga met je tijd mee! Stilstand is achteruitgang, ook bij het consumeren, dus voort! Zoals, om de treffende beeldspraak te gebruiken van de econoom Goudzwaard, een fietser zonder ophouden door moet trappen, omdat hij anders van zijn fiets valt.
Onbezwaard door twijfel, wordt ook de stellige uitspraak door velen nagesproken dat in het kader van de vooruitgang, economische groei *altijd* moet worden nagestreefd en dat winstmaximalisering steeds tot een ideale situatie leidt (64). Ik schrijf "door velen", want er waren en zijn critische economen als John Stuart Mill, Keynes, Tinbergen die het met deze generalisaties niet eens waren. Sinds de jaren "60 van de vorige eeuw spreken economen: als eersten Mishan, Hueting over "de kosten van economische groei" (waaronder vervuiling, gezondheidsaantasting etc.) die wel eens groter zouden kunnen zijn dan de baten van diezelfde groei in termen van welvaart.
Er zouden volgens "die velen" *wetten* zijn met dwingende kracht, die je terwille van goed beleid en goede politiek moest leren kennen. Evenals de natuurwetenschappen ging de wetenschap van de economie zich een empirische noemen die ook wetten ging formuleren. Wetten op grond waarvan heel expiciete richtlijnen kunnen worden gegeven voor het (po-

litieke) handelen. Deze denktrant geeft aanleiding tot grote zelfverzekerdheid, zelfs tot een zekere arrogantie.
Maar die "wetten" veranderden in de loop der geschiedenis nog al, al naar gelang van de cultuurfase waarin ze bedacht werden. We spreken van voor-kapitalistische, vroeg-kapitalistische en hoog-kapitalistische tijden. Nu spreken we over turbo-kapitalisme of financieel kapitalisme. Zelfs ontstond helemaal aan het eind van de 20e eeuw de discussie over een "nieuwe economie". De wijze van denken waarbij voorbij wordt gegaan aan andere wetenschappen en aspecten van het leven, vond ik geillustreerd in een interview met de hier al eerder genoemde Amerikaanse hoogleraar in economie en management, Lester Thurow. Sprekende over die zogenaamde nieuwe economie noemde hij de snel opkomende biotechnologie één van de voornaamste pilaren daaronder. Immers die biotechnologie stelt ons nu in staat alles wat leeft genetisch te veranderen. Hij spotte daarbij over het feit dat in Europa daarover nu (1999) een grote "paniek"ontstaan is door de weerstand tegen deze genetische manipulatie.. "Deze Europese afkeer is een typische botsing tussen technologie en ideologie". Maar de biotechnologie die in Europa als een heks naar de brandstapel wordt verwezen, zal een speerpunt blijken in de huidige kennisrevolutie (65).

Het is ook geen toeval dat in het overheersend economisch wetenschappelijk denken de mens werd gereduceerd tot de *homo economicus*. Een economische modelmens die volgens de econoom Tieleman geen mens van vlees en bloed is, maar slechts een abstractie. Die er op uit is zoveel mogelijk winst te behalen en te produceren en consumeren met zo laag mogelijke kosten of inspanning (66). Hij is een rationeel, materialistisch ingesteld individu, die zijn "welbegrepen eigenbelang" volgt en die daarbij voortdurend streeft naar nutsmaximalisatie. Volgens de econoom Sen wordt de mens met name in de naoorlogse door Amerikanen gedomineerde economische theorie in het sociaal economische gebeuren, simpelweg voorgesteld als een *rationele egoïst* wiens handelen doelbewust is. Waarbij er een verbinding is tussen iemands belangen en iemands gedrag. Sen aarzelt niet om die rationele egoïst een rationele gek te noemen. Betrokkenheid op de ander en diens belang dient namelijk aanvaard te worden als onderdeel van gedrag (67). De econoom Opschoor constateert eveneens dat het individu en diens welbevinden volgens de gangbare economie centraal staan waarbij het "welbevinden" wordt afhankelijk gesteld van het "nut" dat een bepaalde toestand iemand oplevert. "Maatschappelijk relevant is zo slechts datgene wat individuen nu belangrijk vinden – gewogen naar de belangrijkheid van die individuen, wat in een markteconomie met name

van de verdeling van koopkracht afhangt. Dit utilitarisme werd een van de centrale uitgangspunten van de neoklassieke economie"(68).

Bovengenoemde fictieve mens zou volgens de grondlegger van de economische wetenschap, Adam Smith, – tegen wil en dank – er toe gedwongen worden, "als geleid door een onzichtbare hand" het algemeen belang te dienen. Die wel een institutionele omgeving vergt die de markt in toom moet houden en een werkelijke mededinging moet garanderen, zodat zij goed kan werken. Overigens verwijs ik hiervoor naar de paragraaf over het ontstaan van breuken in de Westerse cultuur. De "echte" moraaltheoloog Adam Smith is niet dezelfde als die nu zo vaak ten tonele wordt gevoerd. Die "onzichtbare hand" zoals die *nu* wordt geinterpreteerd in het neoliberalisme van vandaag bestaat uit een ongeremd stelsel van markten en prijzen die gebaseerd zijn op vrije mededinging, later volledige mededinging genoemd. Het gaat om de schepping van een concurrentiestructuur (69). De gedachte van de door een onzichtbare hand ten goede geleide vrije markt is dan geen te toetsen regelmechanisme, maar een tot op grote hoogte normatieve uitspraak die in onze huidige Westerse cultuur tot een ideologie is geworden. De markt werd Markt.

De afwenteling van kosten

Welke tendenties zijn er nu te constateren in het economisch proces in de markteconomieën? Ik noem er slechts twee (70).

In de eerste plaats de neiging tot *afwenteling* door het streven naar kostenminimalisatie, dus zo laag mogelijke prijs. Dat leidt er toe dat ondernemingen en individuen uit *bedrijfs*economische overwegingen trachten een zo groot mogelijk deel van negatieve consequenties van beslissingen af te wentelen op de maatschappij. Ik denk daarbij aan consequenties voor het milieu, de natuur of de niet aanvulbare wereldgrondstoffen, de werkgelegenheid van mensen. William Greider formuleert "The capitalist proces has always functioned by distancing the consumer from the true costs of consumption." De werkelijke kosten "are thrown off on someone else.....". (71) De vraag is: hoe lang kan dat doorgaan? Greider schrijft "The brilliant possibility of 'one world' is the emerging recognition that there is not going to be anyplace to hide".

Groei: noodzaak en plicht

In de tweede plaats noem ik de belangrijkste, de accumulatie, de inherente *groeitendenties*. Een groeistreven bij alle sectoren in het economisch proces heeft onze cultuur doordrongen, evenals een impuls tot eindeloze expansie. Ondernemingen moeten het hoofd boven water houden in een sterk door concurrentie en dynamiek bepaalde situatie. Nodig

is vergroting van het marktdeel, marktbeheersing en innovatie. Bekend zijn de zegwijzen "stilstand is achteruitgang'"en "ondernemen is oorlogvoeren".

Maar ook de consument wordt daarbij ingeschakeld. Het is niet meer zo dat de productie er is voor de behoeften zoals de eerste economen stelden, waarbij de klant koning zou zijn. De producent heeft consumenten nodig en "fabriceert" die nu eveneens. De econoom Galbraith zegt: "In feite is de consument in aanzienlijke mate in dienst van de onderneming. Vandaar die massale, kostbare, afwisselende reclame en merchandisering: de behoeften van de consument worden gekneed naar de oogmerken en vooral de financiële belangen van de firma. Het is een weinig subtiele vorm van machtsuitoefening..."(72).

Inderdaad, weinig subtiel. Zoals in de voormalige communistische landen in het Oostblok de overal in de straten aangebrachte luidsprekers en de vele aanplakbiljetten een voortdurende stroom van politieke propaganda ongevraagd over de mensen uitstrooide, wordt in de kapitalistische en democratische landen een stroom van reclame en propaganda, overal en ongevraagd over ons uitgestrooid. Op de televisie, de radio, in de kranten, in de sportstadions, langs de wegen. De openbare en de private ruimte worden er mee doortrokken.
In The Affluent Society schrijft Galbraith "A broad empirical relationship exists between what is spent on production of consumer goods and what is spent in synthesizing the desires for that production" (73). De roep om expanderende markten, conform de hoge groeiverwachtingen van de financiële markten heeft natuurlijk wel als consequentie dat weer nieuwe behoeften moeten worden geproduceerd.

We zien dat nu weer duidelijk bij de enorme groeiverwachtingen van de ICT, de informatie- en communicatietechnologie en de daaraan gekoppelde term van de "nieuwe economie". In het jargon daarvan is nu een nieuwe veelzeggende term gemaakt "closing in", de kunst van het insluiten van de consument (74). Enorme kapitalen worden uitgegeven om I.C.T. producties als internet bij burgers en bedrijfsleven in te stampen. Waaraan dan nog de Nederlandse overheid meewerkt met de reclameslogan "Nederland gaat digitaal"!
Het reclamevak is dan ook winstgevend en verhoogt het eerdergenoemde nationaal inkomen, het BNP. Daardoor menen overheden ook belang te hebben bij reclame. President Eisenhower van de Verenigde Staten verklaarde destijds al onomwonden dat het een landsbelang was dat er goed geconsumeerd zou worden!
Nu is er reclame èn reclame. Nog in 1890 werd het adverteren, in de re-

gel nog verbaal, gezien als een in essentie serieuze en rationele bezigheid, waarvan het doel was informatie te verschaffen over de producten en in propositionele vorm gegoten uitspraken te doen. Potentiële kopers werden benaderd als serieuze, critsche, rationele mensen. Reclame moest tot het verstand spreken, niet tot het gemoed. Nu proberen reclamemakers echter hun potentiëleklanten niet meer primair door middel van het verstand te bereiken, het wordt een kwestie van dieptepsychologie en esthetische vormgeving. De reclame wordt minder logisch en er komt een grotere kloof tussen de te verkopen producten en die van de reclamebureau's. Daarbij wordt vaak door middel van"trendwatchers" gezocht naar onderstromingen, tendenzen in de cultuur. Het resultaat is dan bij voorbeeld een reclame van een beddenfabrikant: een fraai uitgevoerde foto van een bed met daarin een jongeman die zegt: "Kieskeurig en niet gemakkelijk, zo mag je me wel noemen. Ik ben veeleisend en bepaal zelf wel wat ik doe. En wat ik mooi vind." De reclamespecialist van een chocoladefabrikant laat in een televisiespot een jonge vrouw zeggen: "Ik doe wat ik goed vind en voel me lekker". Psychologisch gezien in de negentiger jaren, voortreffelijk; er wordt immers ingespeeld op de wens mondig genoemd te worden.,
En laat ons de doorwerking van deze, ik mag wel zeggen geleidelijk ingepompte waarden niet onderschatten, óók niet in hun politieke gevolgen. Zo wijst de psychologe Rita Kohnstamm op het inbrengen van het geloof dat ook succes en geluk in eigen handen kunnen liggen. Wij krijgen impliciet en expliciet de boodschap mee dat wij de architecten zijn van ons eigen leven. Zij wijst daarbij als voorbeeld op de slogan waarmee een oploskoffie wordt aanbevolen "open your mind, don't stay behind" (75).
Er schijnt ons trouwens nog heel wat te wachten. Een deskundige op reclamegebied, de "reclamegoeroe" Goos Geursen zegt in een intervieuw: "Volgens mij gaan we nu toe naar een situatie waarin je als adverteerder een band krijgt met een aanbieder, waarin er zich een relatie ontwikkelt. In zo'n situatie is er helemaal geen sprake meer van logica. Er wordt niet alleen maar op lineaire wijze informatie aangeboden. Merken gaan meer werken met verschillende betekenislagen en diepere waarheden, zoals je dat in oude mythen ook ziet"(76).
Bij dit beïnvloedingsproces spelen zoals we dagelijks kunnen merken de media een grote rol. Met name de televisie, mits deskundig en geperfectioneerd bespeeld biedt vele mogelijkheden. Geen wonder dat deze grotendeels wordt gefinancierd door de economie, het bedrijfsleven, dat ons dan ook in vele gevallen meer of minder verhuld wil en kan beïnvloeden en..... opvoeden.

Economische groei wordt in sterke mate gestimuleerd door technologi-

sche groei, nu door die in de elektronische en informatieindustrie. Alles moet wijken voor de economische groei en de jacht op zo hoog mogelijke rendementen, waarvoor er geproduceerd èn dus geconsumeerd *moet* worden. En de aansporing daartoe via de reclame betekent óók weer meer economische groei. De Amerikaanse econoom Friedman kon dan ook in een interview zeggen: "Grenzen aan de groei zijn er niet"
Groei betekent concurrentie en toenemende groei betekent toenemende concurrentie. Kosten moeten naar beneden. Thurow schrijft "minimizing costs and maximizing revenues is what profit maximization, the heart of capitalism, is all about"(77). En de burger moet meewerken door meer te kopen en te consumeren.
De meeste economen juichen deze ontwikkeling toe omdat zij menen dat deze meer winnaars dan verliezers zal opleveren. Echter sommigen zijn niet meer zo zeker van de goede afloop. Typerend is dat Juliet B.Schor een boek schreef met de veelzeggende titel "The overspent American". Zij wijst op de dreigende woorden die vele economen, industriëlen en reclamemensen uitspreken dat door het minder consumeren de economie ernstig zal worden geschaad. Dit lezende moest ik denken aan de door mij al aangehaalde vergelijking die Goudzwaard maakte met de fietser die valt als hij niet doorgaat met trappen. Schor erkent ook "There's little question that if a large number of Americans suddenly cut up their credit cards, the economy would go into recession. A large and unexpected decline in consumer spending would send sales, and employment, down (78). Typerend voor de huidige situatie dat dit een argument moet zijn om niet te veranderen. Overigens voegt Schor er wel aan toe "But that apocalyptic scenario is unrealistic. If Americans begin to consume differently, they will do so gradualllly. Actually they already are".
Ook de Harvard econoom Dani Rodrik is critisch: "De internationale integratie van markten voor goederen, diensten en kapitaal zet samenlevingen onder druk om hun traditionale werkwijzen te veranderen, en dat is iets waartegen brede segmenten van die samenlevingen in verzet komen".(79). Maar deze vormen van critiek vooronderstellen wel een erkenning dat de belangen van mens en samenleving verder gaan dan materiële welvaart.

Van gezonde naar medogenloze concurrentie
Na de eerder genoemde zware economenstrijd tussen de keynesianen en neoliberalen, volgens de historicus Hobsbawm een oorlog tussen onverenigbare ideologieën, verwierven de vrije-markt adepten na 1974, zoals wij zagen de overhand en kregen de laatsten in de Verenigde Staten in de jaren tachtig invloed op regeringsniveau (80).
Eén van de beginselen van het kapitalistische marktsysteem is de con-

currentie, die in relatie met de koper, de prijs bepaalt. Terwille van het goed functioneren van dit systeem moet dus uitschakeling van concurrentie door monopolie vorming, kartelvorming etc, voorkomen worden. Dat doet de overheid, tenzij die verstek laat gaan – en dat gebeurt vaak – bij voorbeeld door machtsvorming van ondernemingen en zich daaraan aanpassende politiek.
In zijn boek over de wereldeconomie sinds de wereldoorlogen, wijst Galbraith hier ook op. Juist in de Verenigde Staten had de antitrust wetgeving altijd een belangrijke plaats ingenomen. Hij schrijft: ".....in recent times, there was the highly selective restriction on the role of the state. In the 1980s, this went so far as to encompass the antitrust laws. These were not repealed; they were simply not enforced" (81).
Voor de grote internationale concerns, en in hun voetspoor vele regeringen, is het concurrentiebegrip inmiddels geëvolueerd tot een economische "oorlogsvoering". De president-directeur van Aerospatiale (toen producent van de Airbus, raketten en helicopters) poneerde destijds:"We moeten een economische oorlog onder ogen zien". Volgens hem werden in het verleden allianties gesmeed op basis van programma's, van nieuwe productontwikkelingen, maar iedere partner behield zijn onafhankelijkheid. "Nu is het primaire doel van allianties kostenreductie en het verbeteren van het concurrentievermogen"(82). Zelfs overheden worden, gereduceerd tot bij voorbeeld "NV Nederland " en "AG Standort Deutschland", in die strijd *meegesleept*. Betrokken in het dynamische, risicovolle mondiale marktsysteem. Illustratief was dat toen ik in 1997 in Ierland was, men daar enthousiast en hoopvol was gestemd omdat in Clonmel het Amerikaanse elektronicaconcern Seagate Technology een fabriek had geopend voor 1400 werknemers. Volgens een persbericht van begin 1998 werd deze vestiging na 2 jaar wegens tegenvallende resultaten gesloten.
Vaak vraagt het bedrijfsleven wel steun van de overheid als voorwaarde om bedrijven in hun land of gemeente te vestigen. Het gaat er dan bij voorbeeld om de kosten op zich te nemen van infrastructuur, aantrekkelijke belastingregelingen, bijzondere steun op politiek niveau etc. Vaak wordt bij onderhandelingen de stok achter de deur gezet "als U niet geeft wat wij vragen gaan wij naar een ander land, een andere gemeente. Leg dat dan maar uit aan Uw kiezers!"
In Nederland verscheen een officieel rapport "Competitiveness and Employment". Onderwijsplannen moeten veranderd worden onder het motief: "ze aan te passen aan de behoeften van de industrie om deze meer concurrerend te maken".

Als Thomas Hobbes (1588-1679) zou gehoord hebben van concurrentie als oorlogsvoering, zou hij gezegd kunnen hebben: ik heb gelijk ge-

had! Volgens hem is immers de natuurlijke toestand een strijd van allen tegen allen als ze zonder een hen allen beteugelende macht leven. Nu kun je zeggen, beter zo een oorlog tussen managers, dan een bloedige oorlog tussen generaals, maar ook hier blijven wel grote aantallen slachtoffers achter op de "slagvelden".
In de studie van de Groep van Lissabon: Grenzen aan de Concurrentie, wordt enerzijds waarderend gesproken over concurrentie, omdat dit begrip in wezen de betekenis heeft van "samen streven". In het Latijn: cum petere. Maar eveneens wordt er op gewezen dat in de afgelopen 20 tot 30 jaar het begrip zich, onder invloed van het economisch denken en de economische praktijk heeft geëvolueerd tot "wedijver tussen rivalen", tot "de daad of het proces van het verslaan van concurrenten". Concurrentie is verworden van middel tot primair doel voor industriëlen, bankiers en handels- en industrieministeries.

In het rapport van de groep van Lissabon wordt over deze ontwikkeling verder het volgende opgemerkt. "De overdaad van concurrentie is zelfs een bron van ongewenste nadelige effecten. Het opvallenste gevolg van de concurrentie-ideologie is dat het een structurele vervorming in het functioneren van de economie zelf te weeg brengt, om nog maar niet de verwoestende maatschappelijke gevolgen te noemen" (83). Gedacht wordt hierbij aan de practische uitwerking in een concurrentie in het opheffen van banen en het verlagen van de levenstandaard. Interessant is dat deze theorieën en praktijken van zeer harde concurrentie in dezelfde tijd voorkomen als de hernieuwde accentuering en uitwerking van de Darwinistische evolutietheorie. Uit een bespreking van een nieuwe biologische studie over de overlevingsstrategie van de genen: "De genen zijn zelfzuchtig, want het gaat om voortbestaan in harde concurrentie, waar niemand anders dan de sterkste wint"(84).

Klaarblijkelijk worden ook grote ondernemingen in hun ontwikkeling meegezogen door economische krachten die ze zelf niet of amper in de hand hebben, en waar aanzienlijke consequenties aan verbonden zijn zoals de toename van de flexibiliteit in de arbeid. In een interview met de CAO-onderhandelaar van een Nederlandse multinational wordt opgemerkt: "Die noodzaak van meer flexibiliteit is niet in Nederland bedacht. Die komt al vijftien jaar lang vanuit het buitenland op ons af. Wij zullen daaraan toe moeten geven, of we dat nu leuk vinden of niet".
Een van de belangrijke aspecten van de wereldwijde "hyperconcurrentie" is het op grote schaal overnemen van andere ondernemingen, hetgeen nog al eens gebeurt al dan niet na "verrassingsaanvallen", en met gebruikmaking van enorme uit de winsten bespaarde en niet voor nieuwe investeringen gebruikte"oorlogskassen". De frequentie en intensi-

teit van deze concentratiegolven lijken volgens prof. Arjen van Witteloostuijn toe te nemen. "Volgens de Wall Street Journal was de totaalwaarde van de acquisities in 1996 ongeveer 1.000.000.000.000 dollar. Plusminus 20 procent hiervan was het resultaat van tien megafusies". De Verenigde Staten zijn ook "de hoofdbron van de continue stroom van bijbehorende 'nieuwe managementconcepten': keysuccess factors, core competencies, total quality management, lean production, just-in-time, business proces redesign, downsizing, employability, shareholders value etc. Een beetje goeroe beseft dat de levenscyclus van een 'nieuw' panacee hooguit vijf jaar is". Deze goeroe moet dus elke vijf jaren een nieuw medicijn introduceren. "Het gevolg is dat het Nederlandse bedrijfsleven, in navolging van de grote buitenlandse voorbeelden (dat heet benchmarking), van de ene hype naar de andere mode hyperventileert. In "modern Nederlands": het Nederlandse bedrijfsleven is aan het hyperhypen" (85).
Een hoofdartikel van NRC-Handelsblad van mei 1998 spreekt over de zich voordoende overnamemanie: "grensoverschrijdend en in alle sectoren. Daimler en Chrysler (Duits-Amerikaanse automobielen), Seagram en PolyGram (Canadees dranken- en Nederlands amusementsconcern), Citibank en Travellers Group (Amerikaanse financiële sector), Worldcom en MCI, SBC en Ameritech (beide Amerikaans telecom), Ciba-Geigy en Sandoz (Zwitserse farmacie) en , om een recent binnenlands voorbeeld te noemen, DSM en Gist-brocades (chemie). In al deze gevallen spelen argumenten van schaalvergroting, marktleiderschap, investeringskosten, besparingen en synergie van activiteiten een rol. Bovendien zijn de overnemingen in sterke mate beurs- en ego-gedreven. Voor het topmanagement en de adviseurs valt er fantastisch aan te verdienen" (86).
De gevolgen moeten wereldwijd voor zeer velen groot zijn: voor direct betrokkenen als bovenbedoelde topmanagers en adviseurs en niet te vergeten de verdere werknemers, voor de besteding van de bedrijfswinsten, voor het uitstellen van investeringen, voor de quantiteit en kwaliteit van de arbeid, voor de machtsconcentraties in de wereld, voor de verdeling van welvaart, voor de staatsvorm etc.
Dit lijkt toch wel op een zich zelfversterkende autonome ontwikkeling, waar burgers dan ook geen invloed op kunnen hebben. En dat in een tijd dat zo velen de mond vol hebben van de woorden democratie, mondigheid van de burger, participatie etc!

Wereldwijd flitsende kapitaalstromen
Voor die enorme groei, expansie, overnames etc is natuurlijk zeer veel kapitaal nodig. Dat is er ook en dank zij de elektronische technologie

flitsen enorme geldbedragen elk moment over de wereld. En dat is bepaald nieuw.
De grondlegger van de kapitalistische economie ging er van uit dat het een algemeen belang is dat nationaal kapitaal ook in de *eigen* samenleving wordt benut voor meer welvaart. Smith vooronderstelt dat de kapitalist eerst en vooral een deel is van zijn eigen samenleving. Ricardo dacht er ook zo over. Voor hem was het de kracht van de community, kapitaal in eigen samenleving te houden, zelfs in het zicht van meer profijt elders. Ook Keynes ging uit van het gezichtspunt van economie voor de samenleving (87).
Inmiddels zijn de economische leerboeken en de nagestreefde ontwikkelingen wel veranderd. Het kapitaal is losgemaakt van de sociale overwegingen van eerdere economen en is bewust vrij gemaakt om over de wereld te zwerven waar het haar maar dienstig lijkt en de grootste rendementen te verwachten zijn.
Hoe kon dat zo veranderen? Immers na de tweede wereldoorlog hadden de geallieerde regeringen in juli 1944 toch in het belang van de toen noodzakeijk geachte stabiliteit in Bretton Woods (Verenigde Staten) akkoorden gesloten over een internationaal monetair systeem. Daarbij gold voor de valuta's van alle toegetreden landen een vaste pariteit ten opzicht van de dollar, terwijl de Amerikaanse centrale bank de mogelijkheid garandeerde dollars tegen goud in te wisselen. Gelijktijdig werd de valutahandel onder staatstoezicht geplaatst en was voor het wisselen en overboeken van grotere geldbedragen in de meeste landen een vergunning vereist (88).
Echter de stormachtig gegroeide industrie en de grote banken beschouwden de "bureaucratische controle", zoals ze dat noemden, als een onaanvaardbare belemmering. Enkele landen (de Verenigde Staten, de Duitse Bondsrepubliek, Canada en Zwitserland staakten (mede) onder aandrang van de banken en industrie vanaf 1970 hun toezicht op het geldverkeer, waardoor geldhandelaren, die de waarde van de valuta's taxeren naar de verschillende beleggingsmogelijkheden van speculanten, institutionele beleggers, "oorlogskassen" van grote ondernemingen ten behoeve van overnames etc., zich nu enorm snel over de wereld verschuiven. Vandaar ook de naam "flitskapitaal", met een grootte van een1000 miljard dollar per dag. Het kapitaal kan zowel rationeel als irrationeel reageren. Daarbij zijn diverse aspecten te onderkennen. "Geldmarkten vertonen een kuddeinstinct en hebben een geheugen van vijf minuten", "de stemming van de dag is vaak een kwestie van psychologie". Ik herinner me dat toen ten tijde van de Golfcrisis, de leider van Irak, Saddam Hoessein, een bepaalde droom had die wereldnieuws werd, de geldmarkten op die droom zeer emotioneel reageerden. De internationale geldmarkten geven inderdaad nogal eens de indruk van op-

gewonden, emotionele standjes. Waarbij er mogelijkerwijs lieden zijn die opzettelijk emoties opwekken te eigen bate.
De grote drijfveer van het flitskapitaal van de financiële markten is het streven naar hoge rendementen en winst. Bezien vanuit de individuele handelaar zal het wel rationeel zijn, maar het resultaat kan collectief gezien, wel éven irrationeel zijn.
Geld zoekt als de omstandigheden minder gunstig zijn voor de verlangde rendementen, een veilig heenkomen, wèg van risicogebieden. We zagen dit bij de val van het Engelse pond toen de "krijgskas" van Londen binnen enkele uren was uitgeput tegen de overmacht van speculanten.
Een studie over de loop van deze kapitaalstromen verhaalt over een valutahandelaar bij ABN-Amro in New York die verslaafd was aan de handel in geld in het "grootste casino ter wereld". Hij veroorzaakte uiteindelijk, weer met te weinig controle, zijn bank een strop van zeventig miljoen dollar. De onderzoeker hiervan schrijft: "het financiële systeem van tegenwoordig is efficienter dan het ooit in de geschiedenis is geweest, maar het is tegelijkertijd ook kwetsbaarder voor risico's dan het ooit eerder is geweest". Zijn conclusie is dat de financiële handelaren tegenwoordig de macht hebben. Ze oefenen controle uit over het enige dat er werkelijk toe doet in de economie: het kapitaal dat het kapitalisme draaiende houdt. Overheden hebben hun greep op de financiële markten verloren. "Niemand begrijpt meer hoe het financiële systeem werkt. Het is een financieel stelsel met de explosieve kracht van kernenergie".
Het kapitaal flitst nu weg uit landen die door de ontwikkelingen in hun economie falen, te grote staatsschulden laten ontstaan en de waarde van het geld in werkelijkheid laten verminderen. En dan "grijpt de markt in". Overheden kunnen enorme fouten in hun beleid maken en daarop worden "afgerekend". De financiële handelaren spelen voor jury, aanklager en rechter. En daarbij vallen miljarden te winnen en te verliezen (89).
Vele (bedrijfs) economen hebben blijkbaar toch nog wel veel vertrouwen in "de markt": "De markt overreageert, maar herstelt zich ook altijd weer en past zich uiteindelijk aan aan de reële situatie. Echt, de vrije markt functioneert uiteindelijk prima. Waar economische mogelijkheden zijn, daar zal het geld heengaan". Afremmen flitskapitaal? Nergens voor nodig zegt een hoogleraar financiering en bedrijfseconometrie van uit zijn specialiteit.
Wat zijn de resultaten van de nieuwe vrijheid van wat in het begin van deze eeuw het Finanzkapital werd genoemd? We noemden hierboven de val van het Engelse pond in 1992 als gevolg van het op zoek naar winsten flitsende speculatieve kapitaal. In dat jaar kwam ook de Italiaanse lire onder vuur te liggen. In 1993 gebeurde dat met de Franse franc. Buiten het rijke Europa werd Mexico in 1995 getroffen. Een land dat

de reputatie genoot dat het op financieel gebied orde op zaken had gesteld en aan alle opgelegde voorwaarden van het IMF ten aanzien van openbaar bestuur en economie had voldaan. Echter plotseling maakte de Mexicaanse regering bekend dat zij zich door de economische ontwikkelingen gedwongen zag de nationale munt, de peso, te devalueren, waardoor deze 15% minder waard zou worden. Paniek onder beleggingsfondsen wier beleggingen in Mexicaanse staatsfondsen, aandelen en obligaties meer dan 50 miljard dollar bedroegen (90).
Maar moest dat nu echt zo onverwacht zijn als men langer dan de economische neus kijkt? Hier raken we een cruciaal punt dat zelden genoemd wordt: mèt die binnenstromende miljarden dollars penetreerde in die landen met hun eigen cultuurachtergrond, de Westerse cultuur met zijn enorme stimulering van economische groei en bijpassende consumptiestimulering, verhoging van productiviteit, materialisme, actieve projectmaatschappijen met enorme bouwlokaties in snel groeiende steden, verdiepte kloven tussen rijkdom en armoede, kortom met zijn weldaden èn misère.
Wat te verwachten was gebeurde: toen de eigenaren van die kapitalen, voornamelijk oog hebbende voor financieel-economische feiten en verwachtingen, zagen dat het mis ging, hevelden velen hun kapitalen snel over naar andere (vermoedelijk) winstgevender projecten in andere landen. Volgens het jargon hadden de regering (en dus bevolking) van Mexico "grote fouten" gemaakt en werden daarop afgerekend. "De markt greep in" zoals zo mooi gezegd wordt, terwijl zij zelf de grootste prolemen heeft veroorzaakt!
Maar er was óók grote paniek bij de Amerikaanse regering en het IMF omdat door dat weg flitsende kapitaal er een eind ging komen aan de moeizame integratie van Mexico in de mondiale kapitaalmarkt. Uit de budgetten van het IMF, de Bank voor Internationale Betalingen en de Amerikaanse regering werd in allerijl een steuncrediet uitgetrokken van 50 Miljard dollar. Het hoofd van het IMF verkaarde dat dit de eerste grote crisis was binnen de nieuwe wereld van de geglobaliseerde markten. Er moest gehandeld worden anders "had zich wereldwijd een ware catastrophe voorgedaan". Dat wat de eerder gemaakte afspraken van Bretton Woods juist zo lang hadden kunnen voorkomen! Gray constateert dat "neo-liberal policies have worked to transform Mexico from an exceptionally stable Latin American country into one facing a highly problematic future". Hij voegt eraan toe "In this sense the economic philosophy guiding recent American policy has worked against the United States' strategic interests" (91).
Critici wezen op een zeer pikant aspect van de genomen maatregelen. Zo sprak de econoom bij de New Yorkse investeringsbank J.P.Morgan, Rimmer de Vries, openlijk van een "bail-out for speculators", het afko-

pen van beleggers die met speculeren hadden misgegokt. Ook Norbert Walker, een vooraanstaand econoom van de Deutsche Bank meende "dat niet viel in te zien waarom de belastingbetaler achteraf beleggers alsnog hoge rendementen *[op de Mexicaanse executoriale titel]* moest garanderen "(92).

Vele aanhangers van de wereldwijde vrijheid van (geld)handel wezen tot voor kort met trots op de schitterende economische ontwikkeling van Aziatische landen, "de tijgers". Oók in deze culturen kon de moderne vorm van kapitalisme tot grote bloei komen. Velen zagen (en zien), zonder te denken aan niet materiële gevolgen, grote visioenen van enorme exporten van auto's, computers, koelkasten en noem maar op naar de miljoenenbevolkingen van Azië.
Echter, ook weer *onbegrijpelijk* onverwacht, openbaarden de negatieve gevolgen van de vrijheid van kapitaalstromen zich óók in Azië, bij de "tijgers". Het begon in 1997 (het verhaal wordt eentonig) in Thailand met dalende koersen op de effectenbeurs, waarbij het IMF nog optimistisch gestemd was. Dan komt Japan met zijn financiële schandalen, in ergere mate dan waar in Nederland sprake van is. Dan komt Zuid-Korea waar de economie in ernstige problemen komt die samenvallen met een politieke crisis. Er komen problemen in de Filippijnen, in Maleisië en het land waar Nederland zulke nauwe banden mee gehad heeft: Indonesië. Reden om hier in het bijzonder eens naar te kijken.

Ook in de koloniale periode kende Indonesië (tijden van crises daargelaten) een zekere economische groei en een zekere materiële welvaart. Met name gebaseerd op de commerciële landbouw, textiel en de winning van petroleum en minerale grondstoffen. Maar na de onafhankelijkheid van het land kwamen er nieuwe industrieën bij als die van cement, staal, auto's, motorfietsen, vliegtuigen. Blijvend echter was de grote invloed van de buitenwereld, zowel in de productieve sfeer als in de handel. Het land bleef als van ouds een aantrekkelijk klimaat bieden voor buitenlandse beleggers en in het kader van ontwikkelingshulp oefenden de internationale financiële organisaties een niet te onderschatten invloed uit. De stijgende productie en exporten "waren vooral toe te schrijven aan de buitenlandse concerns en multinationals waardoor Indonesië afhankelijk bleef van de ontwikkelingen in de rijke landen, de prijsschommelingen op de wereldmarkt en, tengevolge van de verschuivingen naar een industriële productie, ook van de protectionistisch maatregelen van het Westen en Japan. Deze voortgezette afhankelijkheid werd mede bevorderd door het optreden van de Wereldbank en IMF". Met name het IMF "placht aan te dringen op aanpassingen in de economische structuren die in hun gevolgen voor de multinationale ondernemingen en het Westerse en Japanse

bedrijfsleven de kansen op succes nog groter maakten dan zij door de gunstige investerings, belasting- en transferregiems en het dociel gemaakte arbeidersproletariaat al waren"(93). De aanpassingen betroffen met name een vermindering van overheidsuitgaven voor openbare voorzieningen en de vermindering of afschaffing van subsidies op voedsel en brandstof. Een en ander had inderdaad een zekere verhoging van de levensstandaard tot gevolg, die echter ongelijkmatig was verdeeld. Zij manifesteerde zich hoofdzakelijk in de steden en de olieproducerende centra en bij de militaire leiding, de industriëlen, de zakenwereld, de grote landeigenaren en een deel van de middenklassen. "Aan de nieuwe voorspoed werd door de lagere ambtenaren, de kleine zelfstandigen, de arbeiders en de boerenbevolking veel minder, of in het geheel niet deel genomen en niet zelden gingen zij er in hun bestaansmogelijkheden op achteruit". Het kan niet anders dan dat in zo een situatie de gevolgen van de in 1997 ingezette crisis, groot en divers moeten zijn.
Ook hier geldt dat de uit balans geraakte Westerse cultuur met zijn exorbitante overmacht van technologie en economie, mèt zijn bekende gevolgen, doorgedrongen is in een Aziatische cultuur. De enorme kapitalen, op zoek naar aantrekkelijke beleggingen zijn vrij binnengestroomd in diverse landen. Daardoor ontstaan nieuwe industrieën, verrijzen enorme prestigieuze kantoorgebouwen en winkelcentra, worden moderne huizen gebouwd, trekken boeren naar de steden, wordt de begeerte naar consumptie enorm gestimuleerd (er moet immers gekocht worden), en krijgen idealen van het op korte termijn verkrijgen van grote rijkdommen bij velen die daartoe in de gelegenheid zijn, ook in de overheidssfeer, kans op realisatie. De economische groeicijfers zijn imposant, geld uitlenende banken gaat het voor de wind en zij worden onvoorzichtig, gegroeide kloven tussen rijkdom en armoede verbreden zich.
Maar als het systeem dan in elkaar zakt en ook hier de terugslag komt, dreigt het kapitaal in paniek weer snel weg te flitsen uit angst de gewenste rendementen niet te kunnen binnenhalen. Vele financiële deskundigen zeggen dat de rechtsprekende markt ingrijpt! In ieder geval roepen de handelaren in kapitaal en beleggingen om hulp omdat wereldwijde financiële structuren in elkaar dreigen te klappen en de wereld in gevaar komt! Het IMF moet dus opnieuw ingrijpen.
Volgens de chef-econoom van de Wereldbank, Stiglitz, zijn de bailouts voor Thailand, Zuid-Korea en Indonesië van in totaal ruim 100 miljardgulden (juni 1998) bedoeld om in elk geval een deel van de afbetaling aan particuliere buitenlandse credietverleners te kunnen garanderen. Hij is van mening dat dit een duidelijke illustratie is van het inefficiënt functioneren van markten. Buitenlandse beleggers ontvangen een hoge rente in risicovolle markten als risicopremie, maar als de markt instort is het de internationale gemeenschap die altijd weer een financië-

le reddingsboei toewerpt (94). Hij is dan ook van mening dat "het fundamentele punt is dat er een duidelijke discrepantie is tussen het maatschappelijke en het particuliere risico". Maar dan heeft de overheid toch ook de verantwoordelijkheid om te proberen deze inefficiency van de markt weg te corrigeren. En wel "door de korte kapitaalstromen in te dammen, want die vormen de bron van de inefficiency", aldus Stiglitz. Ondertussen moest het IMF steeds meer geld pompen in de reddingsoperaties, zodat de directeur van het fonds alarm moest slaan omdat als het zo door zou gaan het geld in het fonds op zou raken, terwijl het gevormde noodfonds voor bijzonderen gevallen voor een derde al was aangesproken. Terwijl nog gedacht moest worden aan de nog te verlenen hulp aan Rusland. Al met al waren de doeleinden als herstel van vertrouwen, stabilisatie van de munten en een bodem in de economische neergang in augustus 1998 nog nergens bereikt.
De reacties in de Westerse pers zijn typerend: véél over de financiële debacles, over de gemaakte fouten (door regeringen, banken e.a.) in de getroffende landen, over financiële voordelen voor delen van de Westerse economie maar weinig over de enorme ellende, teleurstellingen en frustraties voor de massa's van de bevolkingen en de mogelijkheid dat deze als een boemerang terug zullen slaan op de Westerse wereld. Als we alleen maar even denken aan de toenemende tendens dat menselijke arbeid, zoals in Afrika en Azië, óók steeds meer op allerlei manier de vrijheid van beweging gaat nastreven!
In dit verband is het wellicht ook goed te wijzen op de waarschuwing, gedaan door een hoogleraar in de internationale economie uit Cambridge, Gray, voor de steeds groter wordende kloof tussen de snelheid van de financiële markten en het aanpassingsvermogen van de rest van de economie. Ook Paul Kennedy uit de Verenigde Staten wijst op "the increasing separation of financial flows from trade in manufactures and services"(95).
Gray typeert aldus: "Financial engineering, not production, has become the most profitable activity"(96).

En de overheid als behoeder van het algemeen belang, waar Stiglitz over sprak? Die komt steeds meer met lege handen te staan. Robert Kuttner zegt in zijn boek dat doordat de overheid haar controlerende functie veronachtzaamt, de privatisering van oude staatstaken in feitelijk particulier monopolisme ontaarden (97). William Greider, een erkend deskundige op het gebied van financiële politiek, is eveneens zeer critisch. Hij stelt dat het Finanzkapital dat nu vertegenwoordigd wordt door de grote banken, de verzekeraars en de beheerders van pensioen- en beleggingsfondsen, de troeven weer in handen heeft. De "poortwachters van het kapitalisme" kunnen volgens hem aan de constant met tekorten kam-

pende overheden de prijs vragen die zij wensen. Maar waar moeten zij heen als belastingen verhogen slecht valt bij hun electoraat?(98). Zij moeten zich wel aan hen overleveren.
In het World Economic Forum van1995, een jaarlijks terugkerend congres waar de politieke en economische wereld graag heengaat,stelde de toenmalige Secretaris Generaal van de Verenigde Naties: "In de globaliserende economie wordt de manoeuvreerruimte van nationale beslissers steeds kleiner". "Het kan toch niet zo zijn dat onze economische toekomst alleen nog door de wetten van de winst wordt bepaald"(99). Hij spreekt over "wetten", maar die bestaan niet eens. John Gray constateert dat "the international monetary regime today is an anarchy of floating currencies". Hij gebruikt de typering "casinocapitalism" (100).

Het wereldwijde spel met computers en aandelen, verliezen en winsten, moge voor de spelers spannend zijn, temeer omdat er miljoenen mee zijn te verdienen, maar het maakt de veiligheid van de wereld en zijn bevolking als geheel er bepaald niet groter op. De hiervoor aangehaalde Greider zegt zelfs: "Onze wonderbaarlijke economische machine, met al zijn kracht en creativiteit, lijkt zijn beheersing verloren te hebben en af te stuiven op een ravijn".
En het gekste is daarbij dat het meeste geld in wezen toebehoort aan dezelfde mensenmassa die als kiezer, belastingbetaler, verzekerde en werknemer de kern van het systeem is! Wijst dat niet in de richting van gezamenlijke verantwoordelijkheid, waarop *wij* uiteindelijk afgerekend zullen worden?

In september 1998 wordt algemeen gesproken van een zich voortzettende en zich uitbreidende monetaire en economische crisis. Maar, nogmaals, was die nu niet te voorzien en te voorkomen? Het antwoord is "neen" als men alléén met kopkleppen kijkt vanuit een al dan niet ideologisch getint economisch oogpunt. Zo antwoordde de top-econoom Fred Bergsten op de vraag waarom deze crisis bijna iedereen verrast heeft: "Maar niemand voorzag de regionale verspreiding van de crisis. Men zag niet hoe diep de structurele problemen waren in een hele reeks Aziatische landen en hoe belangrijk die waren voor de economie: het zwakke financiële systeem, het zwakke systeem van corporate government"(101).
Maar het antwoord zou "ja" kunnen zijn als de daarvoor (politiek) verantwoordelijken breder en meer multidisciplinair gekeken hadden en voortdurend rekening hadden gehouden met de vele andere culturele, sociale, geestelijke, politieke aspecten.
Als uit deze crisis die met name de miljoenen zwakste mensen hard slaat, de juiste consequenties getrokken wordt, kan een herhaling wellicht

voorkomen worden. Zo niet, en blijft het alleen bij "management by catastrophe" dan rest slechts het wachten op de volgende crisis.

Maar er zijn ook symptomen van veranderend inzicht en beleid te constateren. In een veelzeggende kop "De gevaarlijke moed van Maleisië" wordt in een van de dagbladen vermeld dat dit Aziatische land niet langer bereid is de markt haar gang te laten gaan en zich nu (september 1998) ter bescherming van munt en economie afsluit van de vrije kapitaalmarkt (102).
Tegelijkertijd wordt in Brazilië in 1998 een grootscheeps politiek debat gevoerd over de voors en tegens van het neo-liberalisme en de consequenties daarvan voor de bevolking. In het Westen gaan sommige vernieuwers zich zelfs afvragen of we niet (ten dele) terug moeten naar de grondgedachte van Bretton Wood. Zelfs de succesvolle speculant Soros lijkt, ook gezien zijn boek: De crisis van het mondiale kapitalisme, er van overtuigd te zijn dat het flitskapitaal aan banden moet worden gelegd. Harde strijd ligt in het verschiet.

Globalisering, maar in hoeverre?
Voortdurend stuiten we op het feit dat ontwikkelingen in de wereld steeds meer verstrengeld raken, óók op economisch terrein. Economische structuren staan steeds meer via netwerken met elkaar in verbinding. Stromen van technologie verspreiden zich over de gehele wereld en overal zie je hun sporen, zodat zelfs de Mount Everest in de Himalaja, dank zij massa's bergbeklimmers die wel goed kunnen klimmen maar het met het milieu niet zo nauw nemen, vervuild raakt met industriële afvalproducten. Ondernemingen gaan via fusies of overnamen of anderszins steeds meer de multinationale kant op, managers en adviseurs gaan als wereldburgers steeds meer de lucht vervuilen omdat ze zich per vliegtuig heen en weer over de wereld verplaatsen naar hun vele arbeidsplaatsen en/of ze maken gebruik van elektronica om zich verstaanbaar te maken. Steeds meer mensen die werk zoeken verplaatsen zich van gebieden waar grote werkloosheid, armoede, oorlog of ecologische ontwrichting voorkomt, naar gebieden waar de verwachtingen beter zijn. Alleen dát gebeurt veelal op minder comfortabele wijze door over prikkeldraad te klimmen, te zwemmen en "reiskosten" te betalen aan de internationale misdaad.
Bezitters en beheerders van kapitalen spelen voortdurend met hun computers in het "wereldcasino". Via media, congressen etc worden gevoelens, gedachten, waarden en normen steeds meer door elkaar geklutst en culturen gaan aldus elkaar steeds meer beïnvloeden, maar dan a-symmetrisch. En velen, met name in het Westen, zeker in Amerika rekenen er dan ook op dat het Westerse, en zeker het Amerikaanse cultuurpa-

troon met zijn overmacht van economie en technologie, èn wat democratie wordt genoemd, zal blijven domineren. De sterkste en waardevolste behoort nu eenmaal te winnen, en zal dat dan ook doen. Maar.....zal dat Amerikaanse cultuurpatroon ook blijven domineren en andere verdringen?
Het begrip globalisatie geeft een historisch proces aan dat moeilijk is te definieren. Het rapport van de Groep van Lissabon voelt veel voor de definitie van McGrew cs: "globalisatie heeft betrekking op de veelheid van koppelingen en interconnecties tussen de staten en samenlevingen die het huidige wereldsysteem vormen" (103). Gray schrijft "behind all these 'meanings' of globalization is a single underlying idea, which can be called *de-localization*: the uprooting of activities and relationships from local origins and cultures".Hij haalt verder Anthony Giddens aan: "Globalization can.....be defined as the intensification of worldwide social relations which link distant realities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many miles away and vice versa" (104).
Globalisering verdiept de integratie van nationale economieën in de wereldeconomie. Maar tegelijkertijd vermindert het de macht van de staat, de overheid, ook de democratische. En dat heeft zoveel verreikende consequenties dat ik hier een aparte paragraaf aan zal wijden. Wel wil ik hier al Opschoor aanhalen: "It results in eroding vertical sovereingty (relationships between states and the private sector). 'While globalisation integrates markets, it fragments politics' (Reinicke 1997)" (105).
De ideologie van de vrije markt op allerlei terreinen heeft practisch de gehele wereld beïnvloed. En is een oorzaak geworden van nieuwe organisatie, maar ook van dèsorganisatie. Oude vormen van kapitalisme (te beginnen bij het voor-kapitalisme) zijn of worden vernietigd, nieuwe worden met bijpassende ideologieën gevormd. Na de eliminering van het verdrag van Bretton Woods over het vrije kapitaalverkeer worden nu wereldwijd de voorstellen van de Multilateral Agreement on Investments (MAI)besproken volgens welke bijna alle sectoren van de maatschappij open moeten staan voor internationale investeringen en zelfs overnames. Na ondertekening van deze MAI mogen landen geen wetten meer aannemen die de markttoegang voor buitenlandse bedrijven beperken. De macht van de economie en het grote bedrijfsleven zal hierdoor conform de heersende ideologie alleen maar toenemen. Daardoor wordt het bedrijven mogelijk om aandelen, kapitaalgoederen etc. te verkopen, kopen en bezitten zonder restricties en zonder controle van overheden. Opschoor wijst er op dat waar in de VN-Conferentie voor Milieu en Ontwikkeling die in 1992 in Rio de Janeiro werd gehouden, de essentie was een partnerschapsgedachte, een MAI à la de OESO zou "hebben betekend dat de internationale betrekkingen zouden zijn overgele-

verd aan de kille krachten van het marktmechanisme onder omstandigheden van sterke machtsongelijkheid en met afbraak van de 'countervailing powers' gevormd door natrionaal beleid en internationale verdragen op andere terreinen dan handel en economie (106). Gelukkig dat er een breed gedragen protest losbarstte en een deel van Europa (Frankrijk) hier schijnbaar niet aan wil meewerken.

Vooral in de Verenigde Staten heerst nog een sterk geloof in de missionaire taak om de "American Way", met zijn vrije markt kapitalisme, te bevorderen. En te maken tot, waar ik al eerder op wees, een nieuw "algemeen menselijk patroon". Fukuyama schrijft in een artikel met de veelzeggende kop "Azië moet van gedaante veranderen" dat economische groei de *afwijzing* door Aziaten vereiste van belangrijke elementen in hun cultuurgoed. Waarden kunnen alleen tot gelding komen met andere uit het Westen geimporteerde waarden en instellingen (107). Een typerende uitspraak, met name ook omdat niet gesproken wordt over Aziatische waarden die Westerse waarden zouden moeten kunnen beïnvloeden.
Ik sprak zojuist over toenemende onderlinge beïnvloeding, maar zeker op langere termijn kunnen de resultaten alle kanten uit. Laat ik als voorbeeld noemen een bepaalde critische ontwikkeling in Thailand. Een invloedrijk denker en schrijver in dat Aziatische land en voorgedragen voor de Nobelprijs voor de vrede, is Sulak Sivaraska, die mede leiding geeft aan een actievoerend netwerk van organisaties onder de verzamelnaam van Spirit Education Movement. Hij waarschuwde lange tijd dat het mis ging; nu zijn de bossen daar voor het grootste deel verwoest, Bangkok dat ooit een prachtige stad was is volgens hem nu de meest lelijke en vervuilde plek op aarde. "Dat is wat die vooruitgang ons bracht. De crisis laat ons met de brokstukken achter". "Als boeddhist zeg ik: deze crisis is goed. We moeten nu bewust zijn. Er komt iets spiritueels, cultureels en daarna sociaal economisch van de grond. Het woord 'crisis' betekent 'keuze' in het Grieks. In het Chinees betekent het'uitdaging' en 'mogelijkheid'. In het boeddhisme maken we elke dag crises mee. Ziekten, dood. Daar moeten we mee leren omgaan. Maar zoiets als economische groei, dat is niet iets dat bij het leven hoort"(108).

Het is helemaal niet zo zeker dat die Westerse (Amerikaanse) waarden, met hun heel eigen wordingsgeschiedenis, met hun zwaar accent op economische waarden, overal ingang zullen blijven vinden. Vele tekenen – zie hiervoor – wijzen er op dat dat bepaald niet het geval is. Gray die eveneens zeer sceptisch is over de genoemde vooronderstelling, wijst er op dat in China, Maleisië en Singapore, in Egypte, Algerije en Iran, in post communistisch Rusland en delen van de Balkan, in Turkye en

India, het einde van de Koude Oorlog krachtige politieke bewegingen heeft losgemaakt die alle bepaalde Westerse ideologieën hebben verworpen. Gray accentueert met name de ontwikkelingen in Amerika als hij schrijft: "Only in the United States is the Enlightenment project of a global civilization still a living political faith. During the Cold War this Enlightenment faith was embodied in American anti-communism. In the post-communist era it animates the American project of universal free market"(109).

In diverse Westerse landen, zoals Nederland, heeft de typisch Amerikaanse subcultuur nog wèl een sterke invloed, vervuilt zelfs de taal, maar het is onmiskenbaar dat dat in andere culturen geheel anders ligt. Daar vindt het Westerse geloof, voortgekomen uit de periode van de Verlichting, dat alle beschaafde volken dezelfde basiswaarden en – wensen hebben; dat het alleen een kwestie van voortschrijdende beschaving is, niet of veel minder gehoor. In die niet-westerse culturen wordt ook scherp gezien dat de Westerse cultuur in zijn huidige verschijningsvorm, met zijn uitgesproken "laissez faire-laissez aller"-ideologie, om het op zijn zachtst te zeggen, in ieder geval voor hen bepaald geen ideale is.
Er is niet veel verbeeldingskracht voor nodig om aan te nemen dat de huidige ellende, veroorzaakt door wat hier genoemd wordt de Aziatische crisis, (maar die evenzeer beschouwd kan worden als een Westerse crisis), de afstand tussen de culturen bepaald niet zal verkleinen. In dit verband is het dienstig kennis te nemen van de analyse en de gedachtengang van de Amerikaanse historicus Samuel Huntington, neergelegd in zijn boek Botsende Beschavingen. Dienstig om twee redenen. In de eerste plaats omdat hij de ontwikkelingen in de wereld zodanig inschat dat hij waarschuwt tegen conflicten tussen de wereldculturen in de 21e eeuw. Overigens gebruikt hij hier mijns inziens het woord cultuur in een engere zin dan ik doe. Maar in de tweede plaats ook dienstig omdat hij kennelijk nog zo zeer uitgaat van het hiervoor aangestipte geloof in de "American Way". De belangrijkste verantwoordelijkheid van de leiders van het westen is niet om te proberen andere samenlevingen naar het beeld van het Westen om te vormen – dus acceptatie van mondiale multiculturiteit, maar om de unieke eigenschappen van de westerse beschaving te behouden, te beschermen en te vernieuwen. Deze verantwoordelijkheid rust vooral op de schouders van het machtigste westerse land, de Verenigde Staten"(110). Dat vereist onder meer een sterkere politieke, economische en militaire integratie, de verwestersing van de landen van Latijns Amerika aan te moedigen en de technologische en militaire voorsprong van het westen op de andere beschavingen te handhaven.

Het zal duidelijk zijn dat ik in deze gedachtengang bepaald niet mee kan gaan. In hoofdstuk XII zal ik hier op terugkomen en mijn ideeën hier tegenover stellen.

Verschuiving van de macht

Het besef dat het communisme in zijn Russische vorm is verslagen heeft de moed, of liever overmoed los gemaakt om het kapitalistisch systeem, dat reeds diverse verschijningsvormen heeft gekend, uit te bouwen, ja in bepaalde opzichten extremer te maken. Concurrentie is harder en meedogenlozer geworden, de strijd wordt op steeds groter schaal gevoerd, waarbij steeds grotere kapitalen betrokken zijn. De kapitaalstromen zijn na de doorbraak van de Bretton Woods- dam, als bandjirs steeds omvangrijker en sneller over de wereld gaan stromen. Hier steunend en opbouwend, daar vernietigend. De mensen met hun arbeidskracht en talenten worden daarbij gedwongen zich aan te passen. De economische kant van onze Westerse cultuur radicaliseert.

Aanpassen is het steeds weerkerend credo, want de ontwikkeling is naar men zegt onvermijdelijk, de toekomst is immers niet maakbaar. De slogan TINA is uitgevonden (There is no Alternative). "In an almost inevitable irony this Smithian theory of economic modernization had much in common with the Marxian theories on which Sowjet institutions had been based. As Jonathan Steele has commented, 'Karl Marx's theory of historical inevitability has been taken up by a new breed of social engineers'" (111). Oók in ons huidig kapitalistisch systeem en onze ideologie wordt de wetenschap er desnoods tegen wil en dank bijgesleept om te kunnen stellen dat de ontwikkelingen onontkoombaar zijn. Een denktrant die, zoals bekend ook in Nederland nog al wat discipelen kent. De resultaten zijn wereldwijd zeer gevarieerd: grote rijkdom èn grote armoede, veel werk èn werkloosheid, hoge verwachtingen èn frustraties, chronische gevoelens van onzekerheid en onmacht. Dus ook de steeds terugkerende, en naar mijn indruk groeiende vraag om duidelijkheid, bescherming, gerechtigheid.

Maar van wie? Het nog steeds logisch antwoord daarop luidt dan veelal: natuurlijk van de de totaliteit vertegenwoordigende overheid, de rechtsstaat die belangen afweegt en beslissingen neemt, het recht handhaaft, chaos bestrijdt, het geaccepteerd doel van menselijk welzijn voor ogen heeft en daarnaar blijft streven.

Maar wat kan die overheid, ook bij onze parlementair democratische systemen, in een tijd van ongeremde globalisatie (zie hiervoor) nog doen als de onwikkelingen toch onvermijdelijk zijn, ook al zijn ze eigenlijk te gevaarlijk in onze risicomaatschappij? Als de overheid steeds onzekerder en machtelozer wordt, géén kompas meer heeft maar blind moet varen. Afhankelijk zijnde van de grote economische en financiële be-

langen en machten die voortdurend – op hun beperkte terreinen – wel "oorlog" moeten voeren om overeind te blijven en geen looser, maar winner te kunnen zijn. In strijdperken die niet meer nationaal, maar steeds meer internationaal worden. "It holds that global markets have rendered nation-states practically irrelevant. It envisions the global economy as inhabited by powerless nation-states and homeless corporations. As the powers of sovereign states wither, those of multinational corporations wax"(112). We zien de gevolgen bij voorbeeld bij de klimaatconferenties waar concerns met hun beperkte doelstellingen toch een grote rol spelen, en voor een belangrijk deel het succes of falen mede bepalen.
Door het uit balans geraakt zijn van de Westerse cultuur met zijn groeiend overwicht van technologie en economie, verschuift de macht steeds meer weg van de overheid, naar de economische structuren, de grote ondernemingen, de grote banken, de slechts in koersen geïnteresseerde aandeelhouders. Steeds verder weg van het stabieler kapitalisme van het einde van de tweede wereldoorlog en op weg naar nieuwe bedreigingen en onzekerheden.
Vele overheden hebben deze ontwikkeling in de hand gewerkt door voortdurend macht over te dragen aan het bedrijfsleven zoals door middel van privatisering van overheidstaken. Als het gaat over zorgvuldig overdragen van taken die even goed of beter kunnen worden gedaan door het bedrijfsleven, is daar natuurlijk geen bezwaar tegen. Maar anders wordt het daar waar belangen elkaar bestrijden, waar cultuurcomponenten elkaar beïnvloeden, als er keuzen moeten worden gemaakt en als de situatie coördinatie en integratie in het beleid vereist. Het is volstrekt onverantwoord dat juist in tijden dat de wereld steeds complexer wordt cruciale verantwoordelijkheden en instrumenten om te kunnen sturen worden overgedragen, als niet meer de ratio leidt, maar de niet bewezen ideologie. Hoewel ik de indruk heb dat het in vele gevallen óók de weg van de minste weerstand is; het verdoezelt gebrek aan bestuurskracht en levert gemakkelijk geld op. Symptomatisch is dat een zeer gedegen en objectief controlerend instituut als de Nederlandse Rekenkamer meende te moeten waarschuwen voor wildgoei in de privatisering.
Dit wegschuivingsproces kan goed worden gestimuleerd door bewuste of onbewuste introductie van een "aangepaste" beeldvorming over de overheid. In de Verenigde Staten is sinds het presidentsschap van Reagan op diverse wijzen de gedachte gepousseerd dat de overheid onbetrouwbaar en eigenlijk de vijand is. De gevolgen hiervan worden dunkt me steeds meer zichtbaar.
Ook in Nederland dat nog al onder Amerikaanse invloed is (zie alleen maar al die terminologieën) zijn velen kennelijk geimponeerd door de

gedachte dat de overheid en zijn instanties niet zo veel goeds meer kunnen doen op het gebied van welvaartsbevordering en dat zij eerder een bron van obstakels zijn voor het "volledig vrije" functioneren van de markteconomie. Het droevige beeld wordt opgeroepen van de verworden en uit zijn krachten gegroeide overheid met zijn logge bureaucratie, wat dan geplaatst wordt tegenover het beeld van de frisse, rationele, zelfbewuste en dynamische marktsector. Natuurlijk worden in de overheidssector met zijn apparaten fouten, en soms grote gemaakt. Maar is dat in het bedrijfsleven anders? Ieder die beide werelden enigszins kent weet wel beter.
Wél hebben de economische commerciële machten vaak enorme kapitalen beschikbaar voor de beïnvloeding, al dan niet via de gevestigde media, van de publieke opinie. Mogelijkheden waarover de democratische overheden nu eenmaal niet of veel minder beschikken.
Van Wolferen wees op de groeiende invloed van juist de veel dreigender bureaucratisering van de "reusachtige oligopoliën die de zogenaamde 'particuliere sector' vormen"(113). Ieder kan weten dat in onze tijd maatschappelijke orde niet mogelijk zou zijn zonder bureaucratieën. Maar het werkelijke gevaar zit in de *doorgeschoten* bureaucratieën met name van de grote economische structuren die samenhangen met de voortschrijdende commercialisering.
We zien ook vaak, en ik wees er al op, dat overheden (ook gemeentelijke) nog al eens tegen elkaar worden uitgespeeld. Bedrijven geven te kennen zich wel te willen vestigen met zo en zo veel arbeidsplaatsen (althans in het begin!) als aan bepaalde condities wordt voldaan. Ik noemde al het krijgen van voor het bedrijf voordelige financiële arrangementen, lastenverlichting, lagere belastingen, minder zware milieueisen etc.etc. Zij willen dan ook op medewerking kunnen rekenen zoals van goed willende ministers van economische zaken die zich manager voelen van de BV Nederland of de NV Vestigingsplaats Duitsland.
De grote economische structuren als bedrijfsleven, banken, grote adviesbureau's, zijn zich uiteraard terdege bewust van de aan de gang zijnde strijd om de macht. Zij willen dan ook een stevige vinger in de pap hebben. Zo werd op een bijeenkomst in 1994 van 42 Europese topindustriëlen gesteld dat er een "adviesgroep" moest komen met volledige toegang tot politieke leiders, een mandaat om de voortgang te begeleiden en de concurrentiekracht van de industrie bovenaan de Europese agenda te houden. In Frankrijk richtten in 1998 werkgevers de "Mouvement des Entreprises Françaises (Medef) "op, waarvan de voorzitter verklaart "wij hebben behoefte aan een moderne, dynamische en legitieme organisatie". De werkgevers willen de maatschappij in beweging krijgen (114). Werkelijk goed gekozen woorden!
Uit *hun* standpunt bekeken en gezien het machtsspel dat zij in het be-

lang van hun ondernemingen wel moeten spelen, is deze actie te begrijpen. Oók omdat ook grote ondernemingen vaak worden opgejaagd. Als er bij voorbeeld in 1998 grote problemen ontstaan bij het softwarebedrijf Baan zegt de oprichter ter verdediging: "We zaten in het midden van een tornado. We moesten groeien, groeien, groeien. Het is 13 kwartalen oorlog geweest. Je groeit in chaos" (115). Maar de vraag die de betrokken mensen en samenlevingen wel mogen stellen is of dit vrije bedrijfsleven, dat tegelijk mét zijn vrije positie, gebonden is aan de onzekere en soms chaotische krachtenvelden, voldoende tegenspel en democratische leiding krijgt van een krachtige en capabele overheid met voldoende bevoegdheden en middelen.
Ontwikkelingen in onze risicosamenlevingen met hun steeds doorgaande vergroting van de macht van economische structuren en een verkleining van macht en mogelijkheden van de overheid is inderdaad niet geruststellend voor de burgers, in het bijzonder voor hen die in de zwakste posities verkeren. Want die economische machten zijn bij voorbeeld niet in een positie om – zonder dwang – de kosten van ongewenste neveneffecten als ecologische, immateriële en materiële sociale schade, (mede) door hen veroorzaakte crises te voorkomen en/of te dragen. We zagen dat in 1998 voor onze ogen gebeuren. Als bij voorbeeld bedrijven die in geld handelen, zien dat het in landen waar zij hun geld hebben uitgeleend mis gaat en zij hun rendementen niet zullen krijgen, gaan zij daar als hazen vandoor. Medeverantwoordelijkheid of niet. Schande roepend over niet goed functionerende overheden, banken etc. en om hulp roepend van organen als het IMF die het moeten hebben van overheidsen belasting gelden, omdat anders "de wereldeconomie in elkaar stort"! Maar echt stort wel in de wereld van veel burgers uit de getroffen landen, en met name de armsten onder hen. Met alle materiële, maar ook immateriële gevolgen daarvan.

In Nederland wordt terecht veel belang gehecht aan het overlegmodel tussen vertegenwoordigers van werkgeversorganisaties en van de andere organisaties op het gebied van de economie van de sociale zekerheid, de werknemersorganisaties. Overleg ter voorbereiding van breed overheidsbeleid is een van de verworvenheden van een democratisch bestel.
Maar iets anders is als er een situatie ontstaat waarbij er van wordt uitgegaan dat die partiële adviezen ook behoren te resulteren in conforme regeringsbeslissingen. In beslissingen die veel meer aspecten van beleid betreffen als ecologie, gezondheid, arbeid, veiligheid, onderwijs, kortom algemeen welzijn. Hier komen we immers op het gebied van het democratisch bestuur *in zijn volheid.* In alle belangenorganisaties be-

hoort onderkend te worden dat arrogantie van de macht, óók voor hen, steeds op de loer ligt.

Ik sprak over macht die met name het internationaal bedrijfsleven en zijn netwerken, nu heeft gekregen. Maar hebben zij nu *werkelijk* die macht?
We constateerden hun afhankelijkheid van onvoorspelbare en soms chaotische economische krachtenvelden. Het meegesleept worden – niemand weet waarheen – door groeimanie, ongeremde concurrentiestrijd, grillige beurzen, onzekere en wilde kapitaalstroming, jacht op steeds grotere rendementen. De reputatie van een multinational op de beurzen is zeer belangrijk en nu de belangen van de aandeelhouders steeds belangrijker worden (de "shareholders value"), worden de grote ondernemingen kwetsbaar. Volgens van der Zwan heeft zich met name in de Verenigde Staten een hele "industrie" ontwikkeld die zich uitsluitend bezig houdt met dreiging van aanslagen op de reputatie (116). Beïnvloeding van de publieke opinie speelt hierbij uiteraard een grote rol.

Daarnaast zijn er nog andere ontwikkelingen aan de gang zoals het opkomen van door massa's mensen gesteunde geglobaliseerde organisaties, die een deel van de publieke opinie, en dus ook de politiek steeds meer beïnvloeden en tot spanningen kunnen leiden, dus nieuwe onzekerheid bevorderen.
De grote ondernemingen zullen ook niet vrijwillig de prijs betalen van hun economische activiteiten op ecologisch, sociaal en geestelijk gebied. "This does not mean thats corporations will ever, as a matter of consistent policy, willingly bear the social and environmental costs of their activities. In a global free market they cannot".
De macht van de grote ondernemingen die de positie van de overheid in zo'n sterke mate afzwakken, is kwetsbaar en dus ook beperkt. Waar de macht van overheden steeds meer ondermijnd wordt, vindt die geen gelijkwaardige vervanging. "Multinational companies have not gained the power and authority which sovereign states have lost and are as exposed to the vagaries of late modern societies as governments" (117). Er moet rekening mee worden gehouden dat, vooral in tijden van crises en massale frustratie, massa's mensen (vooral de zwaksten) naar bescherming zullen zoeken onder de grote buien van onzekerheid, instabiliteit en risico's. Gray zegt daarvan: "This protective function of states is likely to expand as citizens demand shelter from the anarchy of global capitalism". Van der Zwan zegt "het valt op grond van de ervaring uit de jaren zeventig geenszins uit te sluiten dat de megacorporatie maar al te zeer bereid zal blijken tot accomoderen en haar pretentie van

richting bepalende factor zal opgeven in ruil voor overheidsregulering die haar moet beschermen tegen desintegratie (118).
En als de uitgeholde democratische bestuursvormen dán niet meer in staat zijn uitzicht te bieden, liggen angst, chaos en de onvoorspelbare gevolgen daarvan wel voor de deur.

Opdringende commercialisatie
Er is echter nog een ander symptoom van de radicaliserende economie, namelijk het doordringen van de commercie, met zijn winststreven in diverse delen van de cultuur. Denk aan het onderwijs en de wetenschap waar bedrijven – al dan niet met overheidssteun-penetreren door middel van sponsoring. Vele onderwijsinstelingen blijken daar geen of weinig verweer tegen te hebben. Zie het in toenemende mate heil zoeken van hogescholen, maar ook universiteiten op de markt. Zo huren sommige hogere onderwijsinstellingen zogenaamde "business-seats", luxueuze zitplaatsen met hapje en drankje in voetbalstadions voor "een stukje relatiemarketing".

De verschaffing van informatie, kunst en cultuur (in engere zin) en amusement wordt steeds meer beïnvloed door de commercie die er reclameboodschappen mee wil verkopen. Bepaalde vormen van commercie hebben zich op de "sexuele bevrijding" geworpen, waardoor zij hun eigen steen bijdragen aan de geestelijke en morele ontwikkeling van Westerse samenlevingen. Vaak wordt wat goed was besmeurd, met alle directe en indirecte gevolgen van dien als het toenemen van (kinder)porno, sexuele agressie en geslachtsziekten.
Duidelijk penetreert de commercie ook in delen van de sport waar spelers tegen enorme bedragen "gekocht" of "gehuurd" worden en waarvoor zelfs speciale makelaars zijn. De soms prestigieuze stadions met hun fraaie en dure seats zijn hiervoor al genoemd. Volgens een rapport van het Nederlands Economisch Instituut vertegenwoordigt het voetbal een economische waarde van 3.5 miljard gulden per jaar, met een belastingopbrengst van 500 miljoen. Met de behandeling van blessures is vermoedelijk 175 miljoen gulden gemoeid met bijna 200.000 ziekenhuisbehandeligen, die dan weer 400 arbeidsjaren in de gezondheidszorg opleveren. Het arbeidsverzuim wordt op 157 miljoen gulden berekend. Het voetbal zorgt voor een toegevoegde waarde aan de economie van 1,8 miljard gulden (119). Ik verwijs hier ook naar wat ik schreef in de paragraaf over de groei van de economie.
Het totaal van 240 miljoen gulden aan overheidssubsidies vindt vooral op gemeentelijk niveau plaats. Vergelijk deze ontwikkeling met de enorme behoefte aan lichamelijke ontwikkeling, actieve sport en sociale ont-

wikkeling voor het geheel van met name de Nederlandse jeugd! Maar daar zijn in het algemeen niet voldoende middelen voor.
Een ander voorbeeld is dat natuurlijke vermogens van topsporters tot over hun eigenlijke limiet op onnatuurlijke wijze door chemicaliën worden uitgerekt: de doping. Een ander voorbeeld van penetratie van de commercie zien we bij de jeugdcultuur waar allelei chemicaliën – waarvan vele, al dan niet in relatie met alcohol – zeer schadelijk zijn of waarvan het risico bestaat dat het schadelijk is, met grote winst verkocht worden.

Waar worden we heen gevoerd?
Uit het voorgaande blijkt dat het huidig autonoom werkend economische systeem en denken steeds harder loopt achter....., ja wat eigenlijk? In ieder geval achter een vaandel waarop staat: Markt. Het begrip markt is al vrij oud en zijn economische waarde is sinds Adam Smith weinig of niet ontkend. Maar Markt met een hoofdletter als ideologie met zijn beperktheid en ongerichtheid, is iets anders.
Uit de geschiedenis blijkt dat aanhangers van een heersende ideologie vaak gekenmerkt worden door een zekere arrogantie: de arrogantie van de macht. Diverse "gelovigen"uit de werelden van de (bedrijfs)economie, van de grote ondernemingen en banken en hun belangenorganisaties geven daar nog al eens blijk van. Velen daarvan werpen zich, zoals prof. Couwenberg het typeerde, op als nieuwe hogepriesters en leermeesters van de samenlevingen en maken hun denken in termen van nutsmaximalisatie en efficiency tot richtsnoer voor de rest van de samenleving (120).
Het is overigens de vraag of die spelers op de reusachtige, onderling verweven mondiale markten, net als die nationale staten, zelf ook niet vaak ongewild *meegesleept* worden door iets ongrijpbaars dat boven hun macht gaat. Door autonoom gegroeide machten. Naar mijn indruk wordt dat door velen niet zo gezegd, maar wel gevoeld.

Het heeft er alle schijn van dat het economisch denken en de economische krachten zich op wereldschaal in steeds sneller tempo bewegen, en zich daarbij steeds meer radicaliseren. Waarbij de vraag rijst of, om met het sprookje te spreken, de tovenaarsleerling toch het stuur kwijt is geraakt?

BEDREIGENDE MACHTEN

Met de onevenredige snelle en ongerichte ontwikkeling – ook in onderlinge relatie – van de segmenten natuurwetenschappen/technologie

en economie van de Westerse cultuur, worden niet alleen deze componenten in sterke mate beïnvloed, maar óók de andere delen van die cultuur. Ik noem bij voorbeeld waarden en normen, religie, arbeid, bestuur en overheid, wetenschap, educatie, communicatie en informatie, leefmilieu en gezondheid.
Niet ten onrechte is die sterke beïnvloeding vergeleken met "kolonisatie"(Habermas), die vaak zonder dat we ons daar bewust van zijn, steeds meer gevolgen krijgt op steeds meer domeinen van het menselijk leven.

Perioden met oorlogs-, en bezettings-ellende, rampen, in het algemeen perioden van diepe crisis, kunnen mensen tot bezinning, profetische creativiteit en bereidheid tot radicale koerswijzigingen brengen. Denk maar aan de betekenis van het gevangenkamp St.Michielsgestel in de laatste wereldoorlog, waar velen van de toenmalige vooraanstaande Nederlandse intellectuelen uit vele verschillende denkrichtingen, tesamen als gijzelaar werden opgesloten. Zij bleven echter actief; gingen inleidingen voor elkaar houden, naar elkaar luisteren en nieuwe wegen zoeken in het besef dat een bepaalde periode in de Nederlandse geschiedenis ten einde was.
Je zou je overigens gaan afvragen of daarvoor zulke diepgaande crises nodig zijn. Of zou Karl Marx gelijk hebben gehad met zijn Verelendungstheorie?
Een van de gijzelaars was de christen-theoloog, ethicus, socioloog en politiek visionair Banning die niet lang na de tweede wereldoorlog in zijn boek Machten en Mensen op enkele essentiële elementen van de ontwikkeling in de Westerse cultuur wees. Hij schreef: "In onze analyse hebben wij voortdurend gesteld: bepaalde gegevens uit het hedendaagse cultuurpatroon (krachten, instituties) die op zichzelf alleen maar noodzakelijk, nuttig, waardevol, 'menselijk' (= is van de mens) zijn, verworden tot 'machten', wanneer zij zich zelf verabsoluteren, imperialistisch worden, met bepaalde ideologische bekoring en dwang optreden....".
Hij vergelijkt ze met imperialistische afgoden, in de oude bijbelse zin: "machten uit de natuur van mens en samenleving, die zichzelf opwerpen als laatste en diepste werkelijkheden aan wie de mens behoort te gehoorzamen, en die dan de mens 'heil' beloven zodat zij optreden in de gedaante van ideologie" (121).
Sinds het schrijven van deze waarschuwing is er niet veel veranderd. Er is wel strijd gevoerd tegen deze machten, maar lang niet voldoende. Integendeel ze zijn alleen maar, ook in schaal, gegroeid en geradicaliseerd. Ze hebben, ik zal trachten dit aan te tonen, grotendeels ernstige problemen veroorzaakt waarvoor we nu staan. Ook de Christelijke kerken hebben naar alle waarschijnlijkheid de onvermijdelijke prijs betaald

voor het te geringe verzet tegen de overspecialisatie en desintegratie van onze cultuur. Terwijl ze beter hadden moeten weten.

De machten van de natuurwetenschappen en technologie en die van de economie zijn bovendien in elkaar verstrengeld geraakt en versterken elkaar in wisselwerking. We spreken van het WTK – (Wetenschap, Techniek en Kapitalistische economie) of WTE – (Wetenschap, Techniek en Economie) complex, dat met name voor het milieu rampzalig dreigt te worden (122).

Meer dan ooit heeft Banning gelijk gekregen toen hij schreef: "Het alles omvattend cultuurprobleem van deze tijd is: hoe de tirannie van deze 'machten', van deze afgoden wordt gebroken; positief: hoe de mens tot ware menselijkheid wordt bevrijd". Het gaat inderdaad, nota bene in een tijd dat er in onze Westerse beschaving zo met het woord vrijheid wordt gecoquetteerd, om echte *bevrijding*.

De culturele segmenten zijn niet alleen neigingen, mentaliteiten, krachten, maar hebben ook hun sociologische neerslag. Mensen gaan zich verenigen rondom bepaalde tendenzen, belangen. We zien bij voorbeeld samenballingen van belangen van industriële werkgevers (directie, commissarissen, kapitaalverschaffers, ondernemersraden), werkgeversorganisaties, van vakorganisaties, consumentenorganisaties, milieuorganisaties, toeristische organisaties, organisaties ter behartiging van mediabelangen etc. Bij de overheid treffen we de vakdepartementen. Ieder moet om zo goed mogelijk resultaat in de tegenstelling en strijd met anderen te hebben, eigen (uiteraard beperkte) gedachtengang en belang centraal stellen. En ook hier hebben de overheersende cultuursegmenten, verenigd in het WTE-complex het zwaarste geschut, de grootste macht.

Dat is nog niet alles; organisaties nemen medewerkers in dienst, men mag veronderstellen mensen die de belangen van hun werkgevers verdedigen. Hoe meer geld men te besteden heeft, hoe meer kwantiteit en kwaliteit men "in huis kan halen". In zekere zin speelt dat ook bij de verschillende segmenten van de overheid, de departementen, afdelingen enz. Hier verschijnen de bureaucratieën – en niet alleen van de overheid – in beeld.

De strijd wordt ook gevoerd via de "geluidsversterkers" de media, die wel hun eigen belangen hebben en er hun eigen spreekbuizen voor op na houden, maar als "megafoon" ook gebruikt worden door de andere belangensectoren. De financieel krachtigste organisaties (zoals grote on-

dernemingen) kunnen ook hun eigen spreekbuizen gebruiken bij voorbeeld via kostbare advertenties en televisieprogramma's. Voor deze communicatie worden specialisten in dienst genomen, de voorlichters en reclamedeskundigen, die ervaring moeten hebben met de media en liefst daar ook hun relaties hebben die ze "aan kunnen boren".
Maar ook dat is nog niet voldoende. Het is van belang ook de beschikking te hebben over bekwame lobbyisten en lobbybureau's, waaraan dan ook kapitalen worden uitgegeven. Zeer belangrijk is het ook om zitting te hebben in adviesorganen, raden, waar heel wat zaken worden gedaan (123) om ook daar, al dan niet in de wandelgangen (deel)belangen te kunnen behartigen.
Belangenbehartigers treden op als advocaten. Vandaar dan ook dat het nogal eens voorkomt dat de bepleite standpunten, waarmee "gescoord" moet worden, afwijken van persoonlijke overtuigingen.
Bij die belangenstrijd valt aan te nemen dat diegenen die deel uitmaken van een overheersend cultuursegment, die dus kunnen appelleren aan overheersende wereldbeelden als economische groei en technolgische vooruitgang, de sterkste papieren hebben.

De Westerse cultuur is uit balans geraakt; overheersende cultuurelementen hebben invloed op andere en zwakkere, en dat heeft natuurlijk zijn gevolgen. Laten we nu iets nader bezien wat de consequenties zijn ten aanzien van een aantal belangrijke en in de aandacht staande verschijnselen in onze maatschappij.

III. ENKELE GEVOLGEN VAN HET VERBROKEN EVENWICHT

We zullen nu enkele gevolgen van het uit balans geraakt zijn van de Westerse cultuur trachten te traceren. Daartoe moeten we ons richten op een aantal onderwerpen die direct of indirect, in meer of mindere mate te maken hebben met het in onbalans zijn.

Consumentisme en hedonisme: het grote begeren en genieten
Het is duidelijk: onze economische orde eist groei, méér productie en dus óók consumptie van die producten. En de daarvoor nodige manipulatie van het menselijk behoeftenpatroon gebeurt zeer deskundig, met gebruikmaking van moderne (diepte)psychologische middelen. Benjamin Barber schreef: "Waar eens het lichaam min of meer opkwam voor zijn natuurlijke behoeften, moet vandaag de geest en ziel gemanipuleerd worden tot het wensen en nodig hebben van allerlei zaken waarvan noch het lichaam noch de autonome geest ooit heeft kunnen dromen"(1).
De Amerikaanse wetenschapper Christopher Lasch schreef over de V.S.: "Ostensibly egalitarian and antiauthoritarian American capitalism has rejected priestly and monarchial hegemony only to replace it with the hegemony of the business corporation, the managerial and professional classes who operate the corporate system, and the corporate state"(2).
De haast religieuze opdracht van de economie luidt: Gij zult begeren! Vreemd dat dit in regelrechte tegenstelling is tot het Christelijk geloof en de oude, sociaal-democratische beweging. Het christendom heeft zich in het algemeen, ondanks de waarschuwing van Banning, neergelegd bij, en geidentificeerd met de overheersende economische machten. De sociaal-democratie heeft zich laten biologeren door de schijn van het economisch/"materieel" succes. Beiden hebben dan ook fors aan invloed verloren, ze zijn als het ware geerodeerd.
De economie "treft het" dat het proces van doelbewuste bevordering van ons begeren en consumptie, ook nog gesteund wordt door een menselijke eigenschap, namelijk die van de "mimetische begeerte". De Franse filosoof René Girard heeft overtuigend aangetoond dat begeerte niet alleen opgewekt wordt door een bepaald object, maar dat die eveneens ontstaat uit de behoefte aan nabootsing (mimesis), het hebben of zijn wat een ander heeft of is. Zeker in onze huidige cultuur waarin het ideaal geldt van gelijkheid tussen de mensen, en waar door de goede communicatiemogelijkheden mensen gemakkelijk kunnen zien hoe andere

mensen leven en wat zij hebben, komen begeerten gemakkelijk in een spiraal terecht(3).
Hiervóór concludeerden we dat in de gehanteerde reclametechnieken een tendens aanwezig is tot afstand nemen van het te verkopen product, en tot het een eigen leven gaan leiden. Het gaat dan veel meer om wat het product ons suggereert. Lasch schreef: "In a simpler time, advertising merely called attention to the product and extolled its advantages. Now it manufactures a product of its own: the consumer, perpetually unsatisfied restless, anxious, and bored. Advertising serves not so much to advertise products as to promote consumption as a way of life. It 'educates' the masses into an unappeasable appetite not only for goods but for new experiences and personal fulfillment" (4).
Inderdaad is het onze ervaring dat wij gemanipuleerd worden in de richting van een hedonistische wijze van leven, van het steeds zoeken naar nieuwe, prettige ervaringen en persoonlijke vervolmaking. Nooit tevreden zijn: "U noemt het luxe, ik noem het onmisbaar". Volledig ontplooid zegt de reclame vooral: "Consumeer ongedwongen, wat lekker, behaaglijk, verleidelijk, mooi of indrukwekkend is" (5). U bent toch mondig!
Goudzwaard schreef bij een commentaar op het conceptprogramma 2000 van de P.v.d.A terecht dat de menselijke geest als het ware voor een deel in de economie wordt geïnternaliseerd, ze wordt commercieel "ingevuld". Hij wijst ook op de onderzoekingen van de Harvard Business School hoe kinderen meer ontvankelijk kunnen worden gemaakt voor reclame-uitingen.
De kunstmatige stimulansen tot meer en meer consumptie gelden niet alleen de materiële goederen, maar ook immateriële: sex: geniet er veel van en zo jong mogelijk, reizen: kies een plaatje van een heerlijke zonnige bestemming en ga er heen. In de reclamewereld spreekt men volgens reclamegoeroe Goos Geursen van "wensenwolken". "Rond de wensenwolk gezond en goed erotisch leven is er bijvoorbeeld een hele reeks produkten ontwikkeld in Duitsland. Daarvoor is een merk ontwikkeld, Fit for Fun, Live Life to the Max, met erotiek erin, een database voor contactadvertenties. Maar het is ook een drankje èn het is een boek over diëten" (6).
Ook de officiële immateriële dienstverlening is actief. Er is een groeiend aanbod van al dan niet professionele mogelijkheden van dienstverlening, specialismen en organisaties. Voor een belangrijk deel scheppen zij ook behoeften aan zich zelf (7). Ook zij moeten immers produceren. Voor de bevrediging van al die opgeklopte behoeften heb je geld nodig, veel geld. Behalve voor standvastige individuen en groepen geldt dat voor alle inkomensgroepen: "captains" of industrie, medische specialisten, piloten, topmensen uit het bedrijfsleven, topambtenaren, leer-

krachten, hoogleraren, politieambtenaren, beroepschauffeurs, uitkeringsgerechtigden enz. enz. Allen, zo mogelijk gesteund door hun organisaties met slimme onderhandelings- en actiespecialisten, streven periodiek naar meer, meer, meer.
Ook wanneer wij in Nederland trots zijn op ons "poldermodel" van loonmatiging, zegt een vakorganisatie:" 1997 was het jaar van de hebzucht van hoge heren. Komend jaar wil de gewone man meedelen"(8) Ook zij hebben inderdaad auto's, reisplannen, boten (visbootjes of cruisers) etc. Mannen en vrouwen vergelijken zich met andere mannen en vrouwen. Tinbergen en Berkouwer hebben dit ook geconstateerd als zij schrijven: "Uit vele onderzoekingen blijkt dat de tevredenheid wordt afgemeten aan de positie van mensen in de omgeving. Wanneer niemand over meer of minder inkomen zou beschikken, verandert de ervaren welvaart dus niet. Daarmee vervalt het argument van de *behoefte* (accentuering door mij, vB) van de consument als motor voor de economische groei" (9). Dit is in overeenstemming met de mening van ter Hoeven na onderzoek onder (haven)arbeiders :"Het gaat er niet zo zeer om een ander voorbij te streven, maar vooral om niet bij die ander ten achter te geraken"(10). We hadden het nu over de gevolgen van het opgejaagde begeren naar meer en meer, naar de neiging tot mimetische nabootsing. Maar we hebben ook de neiging om wat je hebt te houden. Zoals een kip op zijn eieren zit, hier dan geheten "verworven rechten".
In een recent boek wees Galbraith op wat hij noemt de "cultuur van de tevredenheid". Die heerst onder diegenen die het financieel "gemaakt" hebben. Niet dat velen niet meer zouden willen hebben, maar ze kunnen wel comfortabel leven en zijn daarmede redelijk tevreden. Galbraith die wel met name over Amerika spreekt, heeft het dan over de "mensen die het midden- en hogere kader van de machtigste financiële en industruele concerns leiden of anderszins bevolken, zelfstandige zakenlieden en diegenen in lagere betrekkingen die een min of meer gegarandeerd inkomen genieten; voorts de menigte juristen, artsen, ingenieurs, natuurwetenschappers, accountants en vele anderen, inclusief vele journalisten en hoogleraren, kortom de hoger opgeleide groepen van tegenwoordig".
Galbraith schrijft over de tevreden meerderheid": "Velen die genoeg hebben, willen meer. Velen die een comfortabel leven leiden, opponeren heftig tegen iedere smet op hun comfort. Waar het om gaat is dat zij in hun huidige situatie niet twijfelen aan zich zelf." Hun "toorn treedt slechts aan het licht – soms zeer uitgesproken – wanneer zich een bedreiging of een mogelijke bedreiging voordoet voor het huidige welzijn en de toekomstvooruitzichten; wanneer de overheid en mensen die minder rechten lijken te hebben de behoeften of eisen van deze meerder-

heid aantasten of dreigen aan te tasten. Dit is speciaal het geval wanneer zulk optreden wijst in de richting van een belastingverhoging" (11).

Inderdaad blijkt voortdurend dat wanneer regeringen uit oogpunt van werkgelegenheid, milieu, gelijkmatiger verdeling van bestaande welvaart, Europese of mondiale verplichtingen, of wat dan ook van mening zijn dat teruggang van private inkomens onontkoombaar is, dit zeer, zeer moeilijk is. Ja, ook wanneer leidinggevenden van belangengroepen met inzicht en gevoel voor verantwoordelijkheid voor datgene dat de deelbelangen van hun leden overstijgt, in hun hart de noodzaak hiervan inzien.
Al met al, het "gebod" tot het begeren, de neiging tot mimetische begeerte en de strijd om te houden wat je hebt, past goed in de hedonistische levensstijl van onze huidige cultuur.
Het is duidelijk dat het vorenstaande niet is los te zien van de eerder gesignaleerde traagheid, onvermogen, onwil om tijdig tot oplossingen te komen van diverse ernstige problemen waar we nu mee worden geconfronteerd.

Waarden, normen, moraal
Het is een goed teken dat in Nederland zo veel wordt gesproken over de betekenis van waarden en normen bij het intermenselijk verkeer in huis, op straat, in de buurt, op school. Ik doel dan op wat ik zou willen noemen de "kleine omgeving", waarin oer-menselijke behoeften als vertrouwdheid, veiligheid en bijbehorende waarden en normen domineerden. Deze directe omgeving is echter nu steeds meer beïnvloed, vervormd, ondermijnd door de "grote wereld". De wereld van de doorzettende technologische en economische ontwikkeling met zijn nieuwe waarden, die op steeds groter schaal en met nieuwe en machtige mogelijkheden van communicatie en geestelijke beïnvloeding, hun stempel gingen drukken op de kleine omgeving. Maar het is wel dáár waar ook de *nieuwe* waarden, zoals het minder respect hebben voor de mens, ongeremder nadruk op het ego, het gemakkelijker toepassen van geweld, gerichtheid op consumptie etc., zich duidelijk openbaren. Maar ook zien we die waarden in de internationale verhoudingen, ook met de ontwikkelingslanden, in een ongeremd verkeer van kapitaal en goederen, waarbij het recht van de sterksten ("winners") geldt.

Dat heeft alles te maken met de Westerse cultuur van de 2e helft van de 20e eeuw die vraagt om economische groei: productie en nog eens productie. Grotere productie vereist nu eenmaal meer en meer consumptie en dus begeerte, die ook een moraal vraagt die daarvoor alle ruimte geeft. Opvattingen, op levensbeschouwelijke, ethische of andere gronden ge-

baseerd, die hier tegen in willen gaan en bij voorbeeld het kunstmatig stimuleren van overmatig begeren in strijd met de menselijke waardigheid vinden, passen daarin niet. Zie hier de relatie met waarden en normen.
Maar wat verstaan we daaronder? Met van Weers antwoord ik dat we onder waarden hier verstaan de doelen waarnaar wij streven, die aangeven wat belangrijk is en wat niet, of zelfs verwerpelijk is. "Waarden worden bij uitstek geschikt geacht om de oriëntatie en daarmee het karakter van het persoonlijke en sociale leven aan te duiden. Door hun richtinggevende aard bepalen zij impliciet of expliciet onze betekeniswereld". "Door hun orienterende functie maken waarden deel uit van het normatieve kader van het leven" (12). Normen willen die waarden beschermen, ook door aan te geven wat niet geoorloofd is.

Waarden en normen kunnen aanzetten tot daden, maar ook diepgewortelde menselijke verlangens reguleren. Zij zijn niet aangeboren, maar worden aangeleerd. Je zou kunnen zeggen dat zij behoren tot het hart van een cultuur, die doorgegeven en overgedragen wordt.

Het feit dat een cultuur als de Westerse uit balans is geraakt, móet dan ook wel tot uiting komen in haar systeem van normen en waarden.
Het dominante economische cultuursegment, met zijn ten troon verheffen van materialisme, marktdenken, nutsbeginsel, groei, stimulering van concurrentie en competitie, heeft eigenschappen als ontplooiing en initiatief en materiële welvaart als geheel sterk bevorderd. Maar daarvoor is dan óók wel een hoge prijs geeist van de cultuur als geheel. In het algemeen gesproken wordt de Westerse mens nu aangespoord meer een drager te worden van nuttigheid dan van naastenliefde en solidariteit, waardoor het willen brengen van offers en rekening houden met anderen, voor velen problematischer is geworden. Evenals erkenning van hogere dan materiële waarden, acceptatie van intermenselijke solidariteit, lijden, aftakeling en verdriet als even essentiële delen van het menselijk leven als vitaliteit, schoonheid en materieel succes.
Nadat de totaliteit van de visie van de moraal-theoloog/econoom Adam Smith was doorbroken (zie hoofdstuk II), kwam er ruimte voor nieuwe waarden en normen, zoals die van "het – economisch – doel heiligt de middelen". De socioloog Schuyt schrijft "Ontbinding van de traditionele morele waarden en van traditionele maatschappelijke verbanden zijn een voorspelbaar gevolg van de nadruk op nut en het beoordelen van medemensen uitsluitend op hun nuttigheid". Hij voegt daaraan toe "er zit iets irriterends in dat de voorstanders van meer nut zich tegelijk beklagen over de neergang in de morele bindingen in de samenleving

(criminaliteit en ander kwaad) of zich juist beijveren om de vrijwillige bindingen weer hersteld te krijgen"(13).
Het is het één of het ander, een keuze valt niet te ontlopen, al zouden velen dat graag doen!

Lang bestaande waarden en normen zijn vervaagd doordat fundamenten die hen droegen verzwakt of verdwenen zijn. Er zijn ook nieuwe waarden ontstaan. Bevorderd door het grote begeren en genieten (zie hiervoor) zijn de waarden van geld, bezit en daarmee verbonden gevoelens van macht en prestige, steeds dominanter geworden. We moeten dan ook niet verbaasd zijn dat velen aan de verleiding om goedschiks of kwaadschiks de aangeprezen en gewenste materiële middelen te verwerven door te stelen en te roven in huizen, banken, supermarkten etc, onvoldoende weerstand kunnen bieden. We zijn dan bij wat wij tegenwoordig noemen de veel voorkomende criminaliteit.
Een van de nieuwe waarden is het normaal vinden van "zelfverrijking". Het dank zij het bekleden van bepaalde machtsposities in de maatschappij, verwerven, via financiële regelingen, van aandelenpakketten, opties etc, waardoor inkomens en vermogens tot – relatief – fabelachtige hoogten kunnen stijgen. En dat in een wereld met grote consumptiestimulering en enorme tegenstellingen in materiële welvaart.
Overal komen ook tekenen voor van financiële onbetrouwbaarheid, fraude, belastingontduiking, kortom van het zich verrijken ten koste van de samenleving.
Enkele voorbeelden. Eind 1997 werd Nederland opgeschrikt door ernstige verdenking van een omvangrijke beursfraude en betrokkenheid bij een criminele organisatie op de Amsterdamse effectenbeurs. Door de arrestatie van een manager van een pensioenfonds van een groot Nederlands bedrijf werd volgens een dagblad ook de "bovenwereld" bereikt. Anderhalf jaar daarvoor had een onderzoeker al geconcludeerd: "de beursvloer is een criminogene (misdaadverwekkende) omgeving waar hebzucht de handelaren in de greep houdt". Naarmate de handelaren meer verdienen, neemt de gretigheid toe om nog meer binnen te halen. En dan komt de grens tussen illegaal en legaal handelen in zicht (14). Begin 1997 constateerde de Economische Controledienst bovendien dat medische specialisten voor in totaal 22 miljoen hadden gefraudeerd.
Het is geen wonder dat gesproken wordt van "hebzuchtcultuur", die natuurlijk sluipenderwijs ons waarden en normensysteem, dat houvast geeft aan individu en samenleving,sterk beïnvloedt.Hetgeen bepaald niet beperkt blijft tot enkele kringen, maar deze invloed siepelt door in grote delen van de samenleving. Typerend is de ervaring van een adviseur met een cliënt die tot zijn eigen verbijstering werd veroordeeld tot

twintig maanden wegens belastingontduiking. Toen de adviseur hem zei dat toch wel strafbaar is wat hij had gedaan, keek hij hem met grote ogen aan. "Hij besefte het niet". Ook deze man handelde volgens zijn waardeoordelen en normen (15).

De tempel van het economisch denken, bedrijfsleven en handel heeft zijn eigen geaccepteerde mythen, zoals bij voorbeeld bij het leggen en onderhouden van noodzakelijke relaties, het verkrijgen van orders. Bedrijfsethiek is belangrijk volgens velen, maar die heeft betrekking op waarden en normen binnen de onderneming: bescherming van rechten, regulering van belangenconflicten etc. Verder vaak niet. "Zaken doen zonder ethiek is al ingewikkeld genoeg" meende de voorzitter van een Londens instituut voor "Business Ethics". Men mag niet vergeten dat bedrijven nu eenmaal bestaan bij de gratie van winst en dat iedereen daarbij baat heeft. En Prof. van Luijk, hoogleraar bedrijfsethiek zei: "Ik verbaas mij elke keer weer over het gemak waarmee de moraliteit buiten de markt gehouden wordt"(16). Ik zou zeggen: men heeft zijn eigen aangepaste moraliteit.
In hoofdstuk I haalde ik al de waarschuwing aan die in 1993 de criminoloog prof.van Dijk uitte in een kring van handel en nijverheid, dat meer en meer de moraal zoek raakt bij Nederlandse bedrijven, waardoor criminelen in toenemende mate het bedrijfsleven kunnen bedreigen. Hij wees daarbij ook op de nieuwe gevaren van de georganiseerde misdaad. In de loop der jaren is volgens hem een illegale, criminele markt ontstaan parallel aan de legale economische markt. Deze illegale markt is mijns inziens een dodelijk mixture van multinationale commercie gevoed door enorme kapitalen, criminele waarden en normen, hypermodern management en technologie, en effectieve keiharde gezagshandhaving. Deze markt beschadigt als een kankergezwel steeds grotere delen van West-Europa, Oost Europa, Rusland.
De grote *bedreiging* ligt hierin dat deze mondiale criminele markt in onze uit balans geraakte cultuur met zijn aangepaste waarden een vruchtbare bodem vindt (17). De hoogleraar criminologie Bovenkerk komt na onderzoek tot de volgende conclusie. "Georganiseerde misdaad vormt in dit opzicht (ongebreideld winststreven, vB) geen aantasting van de bestaande orde, maar juist een bevestiging van het heersende economische systeem. Het houdt de belofte in stand dat iedereen rijk kan worden. Gaat het niet via de conventionele en legale manier, dan gaat de tocht naar materiële welstand wel via de vreemde ladder van de sociale mobiliteit van de georganiseerde misdaad". "Uit de intussen omvangrijke literatuur over de ethiek van het grote zakenleven en de criminaliteit die ook in die kring wordt gepleegd, blijkt dat het allerminst eenvoudig is om de scheiding scherp te trekken. Dat geldt zeker ook

voor de persoonlijkheid van de manager: ook directeuren van het bona fide bedrijfsleven zien zich bij voortduring gedwongen tot het nemen van maatregelen die ernstige schade opleveren voor de samenleving als het gaat om concurrentiekracht en overleven van het bedrijf"(18). Vergelijk de eerder (hoofdstuk I) vermelde waarschuwingen van prof. van Dijk.

We worden ook steeds meer geconfronteerd met de tendens tot vervaging van de grenzen tussen de *publieke en private sectoren.* Ook in de publieke sector is de hang naar groei die in het bedrijfsleven – zoals ook in bouworganisaties, projectorganisaties, beleggers – heerst, voor overheden zeer verleidelijk.
De overheid moet eveneens moderner en efficienter gaan werken volgens systemen die ook in het bedrijfsleven worden toegepast. Door een tekort aan echte overheidsfinanciering wordt vaak het bedrijfsleven aangeklampt voor "public-private partnership", met als mogelijk nevengevolg een beïnvloeding met waarden en normen die daar gelden.
In hoofdstuk VII zullen we, sprekende over de radicaliserende economie, wijzen op de verleiding die de overheid bij het financieren daarbij kan hebben methoden uit de bankwereld over te nemen.
De Leidse bestuurskundige Hoetjes wees er enige jaren geleden op dat de vervaging tussen de publieke en private sfeer leidt tot een omslag in de ambtelijke wereld, die ook duidelijk wordt uit het gebruikte jargon. Een ambtelijke dienst is een "concern" geworden, opgebouwd uit "productiecellen" dat via "contractmanagement" bedrijfsmatig en "marktgericht" te werk gaat. Zo een dienst "draait meestal een omzet" van miljoenen (in ieder geval heel veel) op basis van marktonderzoek en levert een "klantgericht product"(19). Vele bestuurderen en ambtenaren noemen zich graag "manager", wat dan ook moge betekenen. De overheid die, ook tegen druk in moet besturen wordt nog al eens imaginair teruggebracht tot dienstverlenend orgaan, wat goed klinkt, maar natuurlijk frustraties kan oproepen.
De mogelijke beïnvloeding van publieke waarden zien we soms pijnlijk op het gebied van de uitvoering van de milieuwetgeving. Als gemeentebesturen en hun ambtelijke diensten de publieke regels bewust overtreden ten einde samen met commerciële organisaties grote bouw- en ontwikkelingsprojecten te kunnen realiseren. Niet alleen de rechtsorde wordt hier ondermijnd, maar ook de democratie.

Een andere aan verandering onderhevige waarde is de houding ten aanzien van de waarheid. De afstand tussen waarheid en beeld is vergroot en dat betekent dat betrouwbaarheid verminderd is. In de reclame is de afstand tussen de realiteit en de "boodschap" die gebracht wordt, met

name in de televisie reclame, steeds groter geworden. Het heeft weinig meer te maken met goede informatie over het aangeprezen product. De samenleving wordt overstroomd door woordkunstenaars: reclamemakers, publiciteitsdeskundigen, voorlichters, die een wolk van woorden (mondeling, schriftelijk en elektronisch) over ons heen storten. De schijn wordt bij voorbeeld gewekt dat de dienstverlening sterk groeiende is, maar in vele gevallen is het tegengestelde waar: dienstverlening, zeker de persoonlijke, van mens tot mens – neemt af. Het is de oude tegenstelling tussen "Dichtung und Wahrheit". Het meest bijzondere echter is nog dat wij kennelijk zo geindoctrineerd zijn (succes van de woordkunstenaars!), dat de critische weerstand gering is.
Waar de rol van de media en de journalistiek in deze eeuw van de communicatie zo belangrijk zou moeten zijn ten einde ons goede en betrouwbare informatie te geven die zo nodig is om tot goed begrip van de wereld om ons heen te kunnen komen, komt daar in de praktijk vaak weinig van terecht. Hoe belangrijk de vraag is welke waarden en normen gehanteerd worden door de media met hun redacteuren, journalisten, persfotografen, maar ook aandeelhouders, wordt ons duidelijk als we ons realiseren dat de realiteit dagelijks tot ons komt *via* de beschrijvingen, beoordelingen en beelden – kortom producten – die *zij* ons leveren. Hun "brillen" zijn wel erg belangrijk, maar de kwaliteit er van is helaas vaak slecht. Dat geldt met name voor de televisie waar de afstand tussen "facts and fiction"(20), tussen de realiteit, de waarheid en dat wat gebracht en gesuggereerd wordt vaak zeer groot is. Zie verder hoofdstuk IX.

De waarde die hier in het geding is is die van de betrouwbaarheid. Nieuwe waarden en normen die een grotere afstand accepteren tussen werkelijkheid en schijn, tussen waarheid en informatie, kunnen onbewust in vele sectoren van het leven doordringen. En dit kan funest zijn voor de relatie tussen burger en overheid in een democratie. De integriteit die moet uitstralen van overheid en politiek kan zeer beschadigd worden door nieuwe waarden die minder hoge eisen stellen aan betrouwbaarheid.
Maar ook het vertrouwen in en het respect voor de wetenschap is in het geding nu de commercie meer en meer doordringt in de universiteiten, hetzij door de wildgroei van het instituut van de bijzondere hoogleraren voor zover die benoemd en betaald worden door het bedrijfsleven, als ook door de sponsoring van onderzoek door gewone hoogleraren (21). Het bedrijfsleven bepleit, met instemming van de Nederlandse overheid, in de educatie technologieonderwijs meer centraal te stellen. Andere onderwerpen als studie naar de werkelijke doelstellingen van

groei, expansie, exploitatie, competitie, worden op de tweede plaats gesteld.
Uitgaande van het ervaringsfeit dat alles zijn prijs heeft, rijst de vraag: hoe groot is die?

Een andere waarde die ik zou willen noemen is die die gehecht wordt aan het respect voor de medemens. Samenhangend met de veel genoemde mensenrechten.
Ook die waarde is aan verandering onderhevig. Het is zichtbaar in de wijze waarop, met grote vanzelfsprekendheid en op grote schaal medewerkers worden ontslagen ter wille van bedrijfseconomische argumenten zoals die van strijd om de marktpositie en hoogte van de aandelenkoersen. Duidelijk zichtbaar zijn deze veranderingen ook in de wijze waarop gebruik gemaakt wordt van de televisie, die zoals bekend in sterke mate gecommercialiseerd is en gefinancierd door het bedrijfsleven via reclameblokken. Ook hier kunnen mensen zich laten leiden door waarden en normen die vaak van weinig respect blijk geven ten aanzien van medemensen. Een vaak gebruikte brug naar deze veranderde waarden is die van "het moet kunnen". Want dat brengt meestal wel geld in het laatje. Als ik televisie noem, moet ik zeker nu ook spreken over internet. De meeste internetaanbieders geven hun abonnees toegang tot de tienduizenden openbare gespreksgroepen van allerlei slag waarbij ook foto's en films over kindermisbruik gratis kunnen worden opgehaald. De oude morele kwesties krijgen in een digitale omgeving weer een nieuwe dimensie (22).
Een illustratie van de nieuwe waarden trof ik in een hoofdartikel van NRC-Handelsblad. Daarin werd – voorzichtig – verwondering uitgesproken over een ontwikkeling waarbij de begrippen aanstoot geven en openbare eerbaarheid hun inhoud vrijwel verloren hebben. "In openbare reclame, op affiches, in de etalage, op toneel, erotiek is overal. Wat vroeger in Playboy stond, hangt nu in het bushokje". "De markt blijkt intussen niet geneigd om zichzelf te reguleren" (23).
Opmerkenswaard is in dit verband een opmerking van de schrijver Amil Ramdas over een door beheersers van een bepaald Nederlands televisiestation gebracht programma dat een bepaalde opvatting uitstraalt over menselijke waardigheid. Hij vraagt zich daarbij af waarom toch zo weinig geprotesteerd wordt tegen dat programma. Zijn antwoord is: "de angst om voor moralist te worden uitgemaakt. We komen wel op voor varkens en zeehondjes, maar het beestje dat we de goede zeden noemen laat ons koud". Het is illustratief dat zij die dit begrip moralist als een soort scheldwoord gebruiken, zich *zelf* door een bepaalde moraal laten leiden, maar dan een die in overeenstemming is met economische marktwaarden en de macht van het geld.

Velen maken zich tevens zorgen over het frequent voorkomen van *geweld* onder alle leeftijdscategorieën: op straat, op school, in huis, of waar dan ook. Zinloos of niet. Het voorkomen van geweld wordt natuurlijk door diverse factoren beïnvloed, waaronder zeer zeker ook in belangrijke mate de waarde die gehecht wordt aan het respect voor de medemens.

Een steeds actueler wordende vraag is die van het manipuleren van dieren, mensen en hun embryo's, het klonen. Het is bekend dat een deel van het commercieel bedrijfsleven en de wetenschap die zich hiermee bezig houden er steeds meer op aandringt dat dit geaccepteerd gaat worden. Het merkwaardige is dat hun vraagstelling is: waarom bent U tegen. Dit is natuurlijk een omkering van de centrale vraag. Die behoort te luiden: waarom bent U voor klonen? Een juiste vraagstelling is te meer belangrijk omdat hier grote machten in het spel zijn die *economische belangen* hebben bij een nieuwe aanpassing van waarden en normen. Initiatiefnemers moeten aantonen dat hun voorstel in het belang van mens, dier en samenleving is, waar de risico's liggen en waarom die verantwoord zijn. Op dit principiële punt zullen we later terugkomen.

Waarden en normen blijven gelijk, vervagen, eroderen en nieuwe komen op. Laeyendecker stelt dat de erosie voor een deel samenhangt met het feit dat de bronnen van het moreel kapitaal: religie, familie, buurt etc., geleidelijk aan kracht hebben verloren en zelfs sinds de jaren zestig van deze eeuw dreigen uit te drogen (24). We zouden wel kunnen zeggen dat het een wonder is dat de meerderheid van de mensen en de structuren waarin ze samenwerken, zich ondanks alle negatieve invloeden nog houdt aan de geijkte en gelijk gebleven waarden en normen die voorwaarden zijn gebleken voor het goed functioneren van een samenleving. Waarden en normen die ook Adam Smith nog noodzakelijk achtte om het economisch proces geordend te laten verlopen.

We moeten *concluderen* dat het uit balans raken van de Westerse cultuur het vervagen van dit moreel kapitaal, maar ook het ontstaan van nieuwe waarden en normen bevordert, die echter voor een belangrijk deel destructief zijn uit oogpunten van menselijke waardigheid, mensenrechten, vrede en menselijk geluk.
Voor een belanrijk deel destructief, maar we zien ook zeer positieve waarden en normen komen. Zie bijvoorbeeld de steeds grotere aandacht die ook in de praktijk gegeven wordt aan de universele rechten en plichten, aan mensenrechten. Gepaard gaande met de strijd tegen oorlogsmisdrijven, genocide etc. Een hoopgevende ontwikkeling, die echter

nog vele vragen met zich meebrengt als mag je oorlog voeren om oorlogsmidrijven te voorkomen? Ik denk ook aan de discussie over euthanasie, alhoewel hier ook vele vragen om aandacht vragen in een tijd van stijgende materiële behoeften in de private sector en de steeds meer stijgende kosten in de publieke sector van de (gezondheids)zorg. Kosten die met name ook stijgen door de grote toename van de aantallen bejaarden.

Er is overal een groeiende belangstelling voor het denken over waarden en normen, ook in de wetenschap. Steeds meer wordt in allerlei kringen, óók in partijpolitieke groeperingen erkend dat er een verband bestaat tussen geloof en wereldbeschouwing, moraal en politiek. Hoewel er nog wel mensen zijn die, zoals op een VVD congres waarin Bolkestein pleitte voor herstel van een "bezielend verband", diegenen die dat durven verdedigen, "pek en veren" aanzeggen.
De columnist Heldring schreef:....."je hoeft dat zelf niet te zijn om toch de waarde van de religie als bindende factor van een samenleving en als oerbron van haar normen en waarden te erkennen" (25).
Ook in levensbeschouwelijke kringen is de belangstelling nog groeiende. Bekend, maar vaak verdrongen is de critische maatschappijvisie binnen de rooms-katholieke kerk die na het eind van de 19e eeuw vaak gesteund wordt door pauselijke encyclieken. In deze nieuwe maatschappijvisies valt de nog al eens scherpe critiek op ten aanzien van de vrije markt, terwijl nu ook het economisme wordt gezien als één van de grootste bedreigingen van de humaniteit van de samenleving (26). Ik noem de boodschap van de r.k. bisschoppen van de Verenigde Staten met het thema Economische rechtvaardigheid voor allen. Navolgenswaard was ook de wijze waarop dit rapport tot stand kwam, namelijk na een jarenlange diepe bezinning en discussie in allerlei geledingen van de samenleving. Ik denk aan het daaraan volgende initiatief van de toenmalig Nederlandse Katholieke, Humanistische en Protestantse "denktanks" op het gebied van levensbeschouwing en samenleving die tesamen (!) initiatieven hebben genomen om te komen tot een *echte* landelijke discussie over normen en waarden (27). Ik noem ook de initiatieven van het toenmalige Multi Disciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving dat jarenlang aanzetten gaf tot wetenschappelijke discussies en moreel beraad over waarden en normen, ook ten aanzien van de relatie theologie, technologie en economie. Hoewel, en dat is dan weer een zorgwekkend verschijnsel, dat Centrum inmiddels opgeheven is door geldgebrek!
Overal zien we óók in de Christelijke wereld individuen, groepen en groepjes die zich, meestal ongecoördineerd verzetten tegen destructieve hoofdstromingen van onze cultuur en naar nieuwe waarden en normen zoeken. Vaak activiteiten die gekenmerkt worden door vaagheid,

maar toch! Een voorbeeld van de betekenis die religie kan hebben in de harde strijd tussen stromingen in de cultuur is te zien in de houding van de kerkeraad van de gereformeerde kerk van Urk die zich in 1990 "medeschuldig" verklaarde aan het gesjoemel van de toenmalige visserijwereld. Men vond dat de kerk te lang gezwegen had over de onjuiste praktijken. De christelijk gereformeerde kerk in Urk nam zelfs de veel betekende beslissing de eerstvolgende viering van het Heilig Avondmaal af te gelasten.
Ik wijs ook op de haast onschatbare verdiensten die vele natuur en milieu organisaties hebben bij de strijd tegen de vele vormen van milieucriminaliteit en het verdedigen van een nieuwe milieuethiek.
Genoemd kunnen ook worden de groeperingen die zich inzetten voor ontwikkelingshulp, mensenrechten en verdere emancipatie van de vrouw.
Belangrijk is dat er ook in het bedrijfsleven tegen het geweld van de commerciële hoofdstromingen in, zich critische tegenstromingen aftekenen. Ik wijs op de oprichting van een netwerk van ethische ondernemers met als centraal thema "caring capitalism", op de oprichting van de internationale organisatie European Business Ethics Network (EBEN), op het blad SOURCE dat over deze positieve ontwikkelingen veel informatie geeft. Ik wijs tevens op nieuwe ideeën die werkelijk milieuvriendelijk zijn van groepen jonge boeren.
De oud-directeur van Hollandia Kloos, nu algemeen directeur van de participatiemaatschappij HIM Furness waarschuwde tegen de extreme overheersing van het rendementsdenken. Hij stelde "Ik zou het waarderen als een bedrijf aan het eind van het boekjaar zijn aandeelhouders uitlegt: beste mensen het is geen 25 procent rendement maar 18 procent geworden. Daar staat tegenover dat we besloten hebben een fabriek open te houden" (28). Maar: hoe zou de meerderheid van de neo-liberale economen hier op gereageerd hebben?
Steeds meer bedrijven gaan nieuwe ethische codes invoeren. Het verst gaan hiermede in Nederland grote ondernemingen als Shell, Unilever en Philips die hun medewerkers drillen op integer zakendoen als het gaat om vastgelegde procedures. In de Verklaring van algemene uitgangspunten van Shell staat bij voorbeeld: "Voor Shell-maatschappijen staan oprechtheid, integriteit en zuiverheid in alle aspecten van de bedrijfsvoering voorop"(29).
Kardinaal Jean-Marie Lustiger, aartsbisschop van Parijs, kon volgens Le Monde een vaag teken van hoop vinden in het feit dat in het internationale bedrijfsleven het besef groeit dat ook daar, volgens een van de conclusies van een in Davos gehouden internationaal congres 'Forum van de wereldeconomie': "ethische normen en regels voor goed gedrag nodig zijn die overal en voor alle culturen gelden"(30).
Echter de chef-redacteur van Le Monde, aanwezig op dit congres van

leiders van industrie en handel, moest constateren dat het voorlopig wel bij die algemene conclusie zal blijven. Over de opstelling en bewaking van gedragsregels was men het volstrekt oneens. Slechts enkelen, als Georges Soros zagen veel in een organisatie van een soort van internationale marktmeesters (31).

Negatieve én positieve ontwikkelingen in het behouden en vernieuwen van waarden en normen. Maar realisme gebiedt ons te bedenken dat zeker bij de negatieve, maar zelfs ook bij het effectief maken van de positieve ontwikkelingen, de bovenbeschreven hoofdstromingen in onze huidige cultuur nog sterk en overheersend zijn. Om de positieve ontwikkelingen te laten slagen is harde strijd der ideeën en zijn radicale keuzen onontkoombaar. En dáárvoor is de vraag pregnant: hoe zien wij de komende cultuur in de 21e eeuw? *Wat willen we?*

Menselijke arbeid in de knel
Een van de meest zicht- en voelbare gevolgen van het uit balans zijn van de Westerse cultuur is de enorme toename van de – structurele – werkloosheid. En wel overal in de wereld waar deze cultuur domineert. Tegelijkertijd zien we – ook vaak conjunctureel bepaald – andere ontwikkelingen die wijzen op aanzienlijke tekorten aan werkers, met name in de dienstverlening.
Reden te meer om, aansluitende op de opmerkingen die in voorgaande hoofdstukken hierover reeds gemaakt zijn, hier iets uitvoeriger op in te gaan. Ik wil dan spreken over de volgende aspecten.
1. De veranderde zienswijze op de menselijke arbeid.
2. Het in de knel komen van die arbeid in de tang van economie en technologie.
3. De ontwikkeling in het personeelsbeleid en de organisatie van de arbeid.

ad 1. Veranderde zienswijze op de menselijke arbeid
Bij het nu nadenken over cultuurpolitiek is het goed zich te realiseren dat één van de rijkdommen van de Westerse cultuur is dat over het begrip arbeid reeds lang is nagedacht. Als voorbeeld noem ik hier de gedachten van de joods-Duitse filosofe Hannah Arendt. Zij onderscheidde in haar boek The Human Condition (1958) de begrippen arbeid, werk en handelen.
Arbeid laat niet iets objectief tastbaars achter. Inspanning en rust volgen elkaar in een regelmatig ritme op en geven volgens haar daardoor de mens een geluksgevoel.
Werk vervaardigt, produceert, fabriceert een enorm aantal producten die slijten en vergaan. Het product is doel.

Handelen (en spreken) "is de menselijke pluraliteit, die zowel gelijkheid als verscheidenheid inhoudt". (Samen)leven zonder spreken en handelen is onmogelijk. In tegenstelling tot Adam Smith vond zij bij voorbeeld politiek bedrijven productief.
Het accent is nú gevallen op arbeid. Hannah Arend ziet de arbeids maatschappij veranderd in een van "jobholders" (32).

Met name na de industriële revolutie is arbeid inderdaad steeds meer gebonden aan economische produktie. Arbeid werd gereduceerd en gedegradeerd tot alleen maar een productiemiddel, naast grond en kapitaal. De marktwaarde ervan werd bepalend. Volgens Smith was arbeid de hoeksteen van de "wealth of nations".
Als gevolg van het economisch-centrisch denken is het begrip arbeid geleidelijk aan versmald tot *betaalde arbeid.*Terwijl we toch voortdurend kunnen ervaren dat *niet betaalde arbeid,* die dus volgens de gangbare economie geen productiemiddel is, massaal voorkomt en een hoeksteen is van onze samenleving. De economie kan er wel niet goed weg mee, maar dat ligt dan wel aan die economie. Volgens het Nederlandse Centrum Vrijwilligerswerk werkten er in 1993 ongeveer 2,7 miljoen mensen vrijwillig, dus zonder arbeidsloon. Dat is goed voor een half miljard productieve arbeidsuren per jaar. Het gaat hier om werk voor sportbeoefening, wijkbussen, vluchtelingenhulp, hulptelefoons, verpleeghuizen, buurthuizen etc. etc.
Dan is nog niet eens gesproken over de arbeid voor kinderopvoeding en huishoudelijke verzorging in de gezinnen en andere samenlevingsverbanden. "Mensen rusten thuis uit van hun werk, komen geestelijk en fysiek weer op krachten, bereiden zich voor op de volgende werkperiode, genezen van ziekten enz enz. De onbetaalde zorgarbeid die dat alles mogelijk maakt, is voor onze economie cruciaal. Het is de 'schaduwarbeid' zonder welke een samenleving niet kan bestaan, laat staan haar voortbestaan veilig stellen. De betaalde arbeid kan alleen geleverd worden omdat daar heel veel onbetaalde arbeid achterstaat..... (33).
Vrijwillige arbeid, ik zou willen spreken van de *primaire* werkgelegenheid, houdt ook via de menselijke solidariteit, de onderlinge zorg en bijstand, de samenleving bij elkaar en maakt haar leefbaar. "Care is the consenting commitment of citizens to one another. Care cannot be produced, provided,managed, organized, administered, or commodified" (34). Ik moest daaraan denken ten tijde van de door een neerstortend vliegtuig veroorzaakte ramp in de Amsterdamse Bijlmer. Er was toen, begrijpelijk, een enorme vraag en aanbieding van professionele hulp, ook bij de verwerking van wat gebeurd was. Maar de gemeenschap van de Ghanezen reageerde gedeeltelijk afwijzend op de *professionele* hulp

omdat zij de noodzakelijke steun primair vond binnen de families en de eigen gemeenschap.
Langzamerhand verving de professionele en gespecialiseerde dienstverlening grote stukken van de onderlinge hulp. Een voorbeeld was in de zeventiger jaren de opmars van het maatschappelijk werk,waar ik overigens hard aan meegewerkt heb, die veel onderlinge hulp – die natuurlijk ook bezwaren had – wegnam. Ook al doordat de professionele werkers zich afschermden met hun eigen vocabulaire. John McKnight schrijft "Their badge bestows the caring authority to declare their fellow citizens 'clients' – a class of deficient people in need"(35). De arbeid van de onopgeleide vrijwillige werker werd langzamerhand teruggedrongen. Het economisch voordeel van deze profesionele ontwikkeling op de terreinen van de sociale dienstverlening was tevens dat het meewerkte aan de economische groei door verhoging van het cijfer van het BNP (bruto nationaal product).
Hiervoor haalde ik Lasch aan als hij schijft dat ook hier behoeften worden geschapen. McKnight schrijft "just as General Motors needs steel, a service economy *needs* 'deficiency', 'human problems' and 'needs' if it is to grow"(36). En zoals wel gezegd wordt van de "nieuwe economie" als de ICT (informatie en communicatietechnlogie) aan de groei van de behoeften is geen einde
Maar in de jaren van de opbloei van de maatschappelijke dienstverlening werd ook in Nederland tegeljkertijd gewezen op de Amerikaanse ontwikkeling van de "community development" de "community organisation". Die legde een accent bij de "self help" en de versterking van de plaatselijke gemeenschap. "Here stress is laid on the need to encourage communities of people to identify their own wants and needs and to work coöperatively at satisfying them. Projects are not predetermined but develop as discussion in communities is encouraged, proceeds,and focuses the real concerns of the people"(37).
In Nederland verdween de aanvankelijke belangstelling langzamerhand enerzijds door idiologische, anderzijds door financiële bezuinigings opvattingen.
Het gevolg was dat enerzijds de aandacht voor "zelf doen", onderlinge hulp, primaire en onbetaalde arbeid ten bate van de gemeenschap, afnam ten voordele van betaalde professionele en gesubsidieerde zorg. Anderzijds werd de economisch gewaardeerde maatschappelijke dienstverlening steeds duurder en botste meer en meer met de tendens van overheidsbezuinigingen en de wens tot belastingverlagingen.

ad 2. Het in de knel komen van arbeid in de tang van economie en technologie
Een ander gevolg van de onbalans is dat de *betaalde* arbeid (voor mij

de secundaire)van mensen in de tang werd genomen als ik dat zo mag zeggen, tussen de aanjagende economie en de gelegenheid biedende technologie. Daardoor werd, natuurlijk generaliserend gesproken, arbeid, met name betaalde arbeid met marktwaarde, in een doorgaand proces vervangen door machines en apparaten. Dank zij de sterke verbetering en uitbreiding van de natuurwetenschappen en de technologie,en dank zij de – niet te vergeten – aanzienlijke investeringen die de samenleving en de overheden gingen doen op het gebied van onderwijs, research kwamen er steeds betere machines als verlengstuk van de menselijke handen. Denk even aan toenmalige advertenties in Engeland "asked hands". Maar steeds meer werden deze machines óók concurrenten voor die menselijke arbeid. Er kwam een merkwaardige wisselwerking tot stand tussen inventiviteit van natuurwetenschappers, technologen, initiatieven en organisatievermogen van ondernemers en werknemers. Die laatsten dan weer opgestuwd door de vakorganisaties om op grond van het feit dat de arbeid veel productiever werd, de prijs daarvan te verhogen. Hetgeen dan weer de vervanging van menselijke door machinale arbeid stimuleerde.

Heel concreet zagen we dat in de vorige eeuw in de landbouw. Vele vaste en losse landarbeiders en boerenknechts werden overbodig. Zij trokken dan vaak naar de grote steden en kregen daar werk in de zich uitbreidende havens, industrie, dienstverlening. Ik heb dat proces duidelijk kunnen zien in mijn onderzoek naar de emigratie van Zeeuwen naar Rotterdam tussen 1920 en 1950. Deze uitstotingsprocessen gingen door: steeds meer mensen werden uitgedreven naar nieuwe arbeidsmogelijkheden; ook naar fabrieken die de machines maakten. De boeren volgden eveneens want door hun dure en mooie machines die hun arbeiders onnodig maakten, maar ook steeds grotere landbouwbedrijven vereisten, werden zij nu zelf ook in grote getale uitgedreven.

Ook vele werkers in kantoren en banken werden, ondanks de aanvankelijke voorspellingen overbodig, want na de handen gingen de machines (computers) ook hersens en geheugen vervangen. Bovendien kan de computer foutloos werken en stelt geen looneisen. Net als in het agrarisch bedrijfsleven moesten veel middenstandsbedrijven, winkels, verdwijnen omdat zij te klein waren geworden om aan de stijgende eisen te kunnen voldoen om meer rendabel te zijn. De steeds groter en machtiger wordende supermarkten, met hun onderlinge ketens namen veelal hun plaats in. Zodat de consumentenprijzen konden dalen, waar ook de overbodig geworden arbeidskrachten en hun gezinnen van konden profiteren. Maar wat vaak worden belangrijke sociale aspecten vergeten: namelijk het verdwijnen van een groot gedeelte van een belangrijke bevolkingsgroepering – de middenstand – uit onze samenleving, zoals dat ook gebeurde met een deel van de boerenstand.

Konden enige tijd geleden de leidinggevenden en hoogopgeleiden zich veilig weten bij reorganisaties, de laatste jaren bedreigt, zoals een krantenkop het noemde, het werkloosheidsspook ook de hoog opgeleiden (38). Volgens het genoemde artikel liep de vraag naar hoger en middelbaar opgeleiden snel achteruit. Een "troost" is voor diegenen die "overtallig" geworden zijn tijdens hun "midcareer-crisis", "professionele hulp" te kunnen krijgen bij hun "reconditionering" van de vele "outplacementbureau's" (39).
Het schijnt dat de automatiseringsgolf aan een tweede fase begonnen is met een grootscheepse doorvoering van computerisering en robotisering. Een industriële robot kan materialen of gereedschappen, zonder manuele controle of besturing verplaatsen in een driemensionale ruimte, naar een groot aantal punten. De laatste ontwikkeling is die van het uitvinden, en dús althans in onze cultuur het toepassen van robots die in staat zijn om ingewikkelde productietaken te verrichten.
Al vanaf de tweede wereldoorlog wordt de zienswijze van economen en technologen vernomen: het is niet erg wat gebeurt want de arbeidsplaatsen die verdwijnen door de nieuwe machines en apparaten, worden vervangen door nieuwe arbeidsplaatsen die nodig zijn voor het fabriceren en onderhouden van die nieuwe machines. Het is daardoor alleen en kwestie van tijdelijke (frictie)werkloosheid en omscholing en meer en beter onderwijs. Het bewijs zou achteraf komen. Gedeeltelijk was het waar: technische vindingen en verbeteringen, onderhoud gaven ook extra werk. Maar in zijn totaliteit (netto) gezien kwam het meestal niet uit. Dat voorzag trouwens reeds de bekende econoom Ricardo. Hij "recognized that technological innovation could be jobdestroying. He did not share the modern faith that new employment will always arise automatically from the side-effects of new technologies". "....the opinion entertained by the labouring classes,that the employment of machinery is frequently detrimental to their interests, is not founded on prejudice and error but is conformable to the correct principles of political economy"(40). Een herwaardering van al die mensen die in de loop der tijden tevergeefs ageerden tegen de steeds opnieuw zo logisch lijkende besluiten tot eliminering van menselijke arbeid?
Edward Luttwak schrijft in zijn boek over het turbo-kapitalisme dat het succes van de grote ondernemingen, de multinationals, regelmatig wordt aangehaald als bewijs dat er geen echte schade wordt veroorzaakt door het aantal adminstratieve medewerkers en kantoormedewerkers drastisch te verlagen, van wie het werk wordt vervangen door meer gecomputeriseerde verwerking. Dat laatste genereert immers zijn eigen werkgelegenheid in het schrijven van software, het ontwikkelen van aangepaste applicaties en de productie en het onderhoud van computers en bijbehorende accessoires.

"Volgens de heersende orthodoxie, die zo bereidwillig wordt nagepraat door jan en alleman in de Verenigde Staten en daarbuiten, betekent inkrimping gewoonweg dat sommige Amerikanen gedwongen worden om een betere baan aan te nemen: General Motors kan je eruit knikkeren, maar Microsoft zal je in dienst nemen en Microsoft-banen zijn beter" (41).

Onze economische orde wordt gekenmerkt door de stuwing van de technologie en de natuurwetenschappen waardoor een voortdurende vooruitgang in de marktsector wordt veroorzaakt die met name steunt op arbeidsbesparende investeringen of diepteinvesteringen. Daardoor wordt een gestage stijging van de zogenaamde productiviteit (productie per man) veroorzaakt die haar weerslag vindt in een reële inkomensgroei per hoofd van de bevolking. We moeten ons daarbij wel realiseren dat die hogere productie per man niets te maken heeft met een grotere inspanning van die man of vrouw die loonsverhoging zou rechtvaardigen, maar wel met onderwijs, research, voor een belangrijk deel gefinancierd door de samenleving als geheel.
De productiviteitsstijging gaat als het "goed" is door, maar een verruiming van de arbeidsmarkt kan pas komen bij een economische groei die procentueel hoger ligt dan die productiviteitsstijging. Dus als bij voorbeeld de groei van de productiviteitsstijging jaarlijks 3% is, maar de groei van de marktproductie maar 2% per jaar bedraagt, moet met een daling van de werkgelegenheid in de marktsector worden gerekend. En dat gebeurt onder meer bij een economische recessie. Als we ons nu realiseren dat de economische groei in de Westerse samenleving het laatste decennium zelden meer dan 3% is geweest en redelijkerwijs niet verwacht mag worden dat die nu zal stijgen, zal bij een hogere productiviteitsgroei, de uitstoot van arbeidskrachten niet verminderen (42).

Het is begrijpelijk dat, bevorderd door de enorme stimulering van de consumptie van allerlei al dan niet nuttige producten (met een variant op Sartres: "nous sommes condamnees a consumer"), werkers van allerlei soort loonsverhogingen eisten, waardoor de arbeidskosten bleven stijgen. En de werkgevers en aandeelhouders, zelf óók tuk op inkomens – en vermogens verhoging, kregen nieuwe stimulansen de arbeidsproductiviteit te verhogen. Waardoor weer..... Natuurlijk zijn er meer factoren aan te wijzen voor de toenemende vervanging van menselijke arbeidskracht door machinale (als concurrentie,research, educatie), maar het bovenstaande is een realiteit.
We zien in onze Westerse wereld dan ook een permanent gestegen werkloosheid van mensen en meer arbeid voor machines. Dat proces gaat ook na 1975 volgens een onmiskenbaar patroon. Als nieuwe recessies

zich inzetten gebeurt dat zonder dat de werkgelegenheid zich van de vorige voldoende heeft weten te herstellen, ook niet in 10 jaar hoogconjunctuur, "Erosie van het arbeidsopnemingsvermogen van onze economie is chronisch geworden"constateert van der Zwan dan ook in zijn Willem Drees-lezing van1993 (43).
Schrijvende over de toenemende werkloosheid in Frankrijk schreef Michel Surya in het Franse tijdschrift Lignes: "Alleen naïevelingen zullen zich daarover verbazen. De drie miljoen werklozen zijn de prijs die Frankrijk moet betalen voor de modernisering van zijn economie en dus voor zijn verrijking". "Verre van een element te zijn van pacificatie en vooruitgang voor iedereen, voedt het kapitalisme zich met de conflicten die het oproept" (44).
De voormalige werkgeversvoorzitter Kan constateerde: "We zijn druk bezig een job-less world te bouwen" (45). Dat is ook in overeenstemming met een in 1994 verschenen rapport van de Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties,dat becijfert dat 30 % van de beroepsbevolking over de hele wereld zonder baan is of werkt tegen een loon waarvan niet kan worden geleefd. Geschat betekent dat een totaal van 850 miljoen mensen zonder werk.
Mensen die weinig productieve arbeid verrichten – dus arbeid die weinig of geen gebruik maakt van technologie – wier arbeid weinig of geen scholing vereist, worden (financieel) het laagst gewaardeerd. Denk bij voorbeeld aan mensen die werkzaam zijn op het gebied van schoonmaak, reiniging, toezicht, controle. Het vreemde is dat hoewel zij zeer nuttig, en dus belangrijk werk verrichten, zij veel lagere (financiële) waardering krijgen dan mensen met veel minder nuttige arbeid als bij voorbeeld bepaalde werkers in de reclame of televisiewereld. Eerstgenoemden, wier "marktwaarde" laag is, worden dan ook het ergst getroffen door bezuinigingen en worden overbodig verklaard. Tot "ontdekt" wordt dat zij onmisbaar zijn zoals de conducteurs!

Maar er zou volgens de voorspellingen toch een enorm nieuw arbeidsreservoir komen in de dienstensector? Inderdaad, maar ook deze voorspelling bleek niet uit te komen voor een belangrijk deel van de commerciële dienstensector zoals het bank wezen. Echter, kan gezegd worden, dan hebben we toch nog het enorme reservoir van de niet-commerciële dienstensector, ook wel met een merkwaardig begrip aangegeven als de "zachte" sector, als onderwijs, volksgezondheid, maatschappelijke dienstverlening, openbare veiligheid en in het algemeen de overheidssector?
Jawel, maar hier stoten we op een ander verschijnsel. De stijging van de lonen, zonder dat er verlies van arbeidsplaatsen behoeft te komen (zie hiervoor) vindt met name plaats in de commerciële sector, primair

in de industrie met duidelijke, dank zij technologie en verhoging van de efficiency aantoonbare productiviteitsstijging. Daar kunnen de onderhandelingen tussen de sociale partners leiden tot, althans in die bedrijven,"verantwoorde" loonsverhogingen. Nog bevorderd doordat (tijdelijk) in bepaalde takken van bedrijfsleven, denk maar aan de elektronische, de vraag naar (hoog) geschoolde arbeidskrachten het aanbod daarvan overtreft. Nog afgezien van de toepassing van de mogelijkheid van de algemene verbindendverklaring, werken deze loonsverhogingen toch volgens de hiervoor besproken mechanismen door op verlangens en verwachtingen in andere sectoren. We zagen hiervoor al dat tevredenheid voor een belangrijk deel afhangt van wat men in de omgeving ziet gebeuren. Dat proces zien we dus óók bij de dienstverlening, waar echter geen of veel minder sprake kan zijn van productiviteits-verhoging.
Dat betekent dat bij loonsverhogingen daar niet de prijs van "het product"gelijk kan blijven, of misschien zelfs naar beneden kan gaan, maar stijgt. Dat zou dan de consument (leerling, patient) moeten betalen, maar via de subsidiestelsels of salarissystemen, betaalt de overheid, dus de belasting – of premiebetaler dat. De econoom van der Ploeg schrijft: "Het is dus bijna een boekhoudkundige onvermijdelijkheid dat de prijsstijging in de zachte sector en dus de kostenstijging bij gegeven kwaliteit hoger is dan in die in de harde sector. Daardoor slokt de zachte sector een steeds groter aandeel van het nationale inkomen op. Dit fenomeen staat bekend als Baumols kostenziekte"(46). Als de burgers deze prijsstijgingen niet kunnen/willen betalen evenmin als de overheid, bij voorbeeld als zij wil bezuinigen en belastingen wil verlagen, kan de dienstverlening niet toenemen en kan achteruit gaan. Behoeften zijn er wel, groeien zelfs, maar worden "onbetaalbaar"! Dit zien we in Nederland dan ook gebeuren. Sommigen zoeken dan naar een noodsprong, richting "tucht van de markt", wat dat ook in de realiteit moge betekenen.

De nieuwste ontwikkeling, die ik heb genoemd de radicalisering van de economie, met zijn wereldwijde harde concurrentie, groei van de multinationals, mondialisering van de economie en vrijhandel, vrijheid van de kapitaalsstromen om onbelemmerd door grenzen of sociale belangen, daar heen te gaan waar de rendementen het hoogst zijn, heeft natuurlijk grote consequenties voor de arbeid, de werknemers. Als het bedrijfseconomisch voor een bedrijf en zijn aandeelhouders nuttig is, worden bij voorbeeld in Mexico mensen ontslagen en andere aangenomen in Zuid-Korea. De markt, vooral de financiële, roept nu eenmaal en ondernemingen volgen. Ondernemingen zijn "footlose" geworden. Maar dat betekent *niet* dat ook de arbeid, de werknemers het kapitaal volgen. Bij het volgen van de financiële markt en de beursberichten valt het op dat wanneer ondernemingen fuseren, zich verplaatsen naar andere lan-

den en ingrijpend bezuinigen, waardoor en op grote schaal medewekers ontslagen worden (natuurlijk liefst met goede afvloeiingsregelingen), de beurskoersen stijgen!
Voor de werkgelegenheid van mensen is dit bepaald niet hoopgevend. Een enkele stem uit de praktijk. In de jaren tachtig heeft in de Verenigde Staten Jack ("Neutron Jack") Welch jr., de in hoog aanzien staande president-directeur van General Electric, zijn bedrijf een metamorfose doen ondergaan door tientallen vestigingen te sluiten en tienduizenden employés te ontslaan. Op een aandeelhoudersvergadering in 1989 zei hij "In vergelijking met de gebeurtenissen die op ons afstormen, zullen de ruwe, tumultueuze jaren tachtig lijken op een decennium aan het strand". "Op alle bekende markten staan ons darwiniaanse slachtingen te wachten, zonder troostprijzen voor de verliezende onderneming en naties"(47)

Radicalisering van de economie brengt ook ten aanzien van de zienswijze op arbeid, een harde en radicale druk op andere culturen met zich mee. Ik wijs op Japan waar na de tweede wereldoorlog, gedeeltelijk om tekorten aan geschoolde arbeid te voorkomen, maar ook om industriële en sociale vrede te bevorderen, een ongeschreven contract bestaat (of moet ik nu zeggen: bestond?) dat een groot deel van de bevolking baanzekerheid biedt in het eigen bedrijf. Deze "lifetime employment" komt voor bij ondernemingen met minstens 500 werknemers, althans voor het vaste arbeidsbestand en geldt tot de leeftijd van 55 of 60 jaar. Dat heeft de groei van een proletariaat en een onderklasse voorkomen. Maar Japan staat nu onder sterke druk om zijn traditie te veranderen. Gray schrijft: "Japan's social contract for job security may not survive in the present form. The guarantee of lifetime employment in one firm is no longer credible. Competition with other East Asian economies make some loosening up in the labour market unavoidable". "If Japan' s policymakers yield to the demands of the Washington consensus, Japan will join all those western countries in which mass employment, epidemic crime and the collapse of social cohesion are problems without solutions"(48).
Ook Oost Duitsland kende vóór de "Wende" volledige werkgelegenheid. Aangezien deze arbeid in Westerse ogen een balachelijk lage arbeidsproductiviteit kende, is die op heel korte termijn radicaal afgeschaft. En nu is er grote werkloosheid.

ad 3. Ontwikkeling in het personeelsbeleid en de organisatie van de arbeid
Natuurlijk heeft de zich radicaliserende ontwikkeling in de economie gevolgen gehad voor personeelsbeleid en de organisatie van de arbeid. Die heeft in betrekkelijk korte tijd grote veranderingen ondergaan. Laten

we even luisteren naar de historicus en socioloog Bouman. Hij verdiepte zich in de zestiger jaren in de geschiedenis en de rol van Nederlandse ondernemingen, ondervond daarvoor grote waardering en concludeerde in 1961 dat niet het winststreven, maar de continuiteit van de onderneming absolute prioriteit had. Dat gold ook voor de kapitaalverschaffer (49). "Eerst in de laatste tientallen jaren wint de overtuiging veld, dat de organisatie van de arbeid moet berusten op *duurzame binding van werknemers aan het bedrijf*" (50). Ten aanzien van het personeelsbeleid bleek dat ondernemers in toenemende mate geconfronteerd werden met het nieuwe begrip "bedrijfsdemocratie" terwijl in het practische beleid de erkenning van de bij de toenemende democratisering behorende aanvaarding van het begrip menselijke waardigheid, steeds zwaarder ging wegen.

Hoe anders is de situatie nu. Gedreven door voornamelijk economische motieven wordt het begrip flexibilisering ingevoerd. Immers de snelle veranderingen op afzetmarkten, grote concurrentie en de hoge kosten van menselijke arbeid vragen om ondernemingen die zich snel en efficient kunnen aanpassen. Allerlei contracten worden ontwikkeld waarbij er geen sprake is van een vaste arbeidsrelatie voor onbepaalde duur, zoals uitzendwerk, tijdelijke contracten, nuluren- en oproepcontracten (51). De Fransen spreken van de "emplois precaires".
De socioloog Richard Sennett schreef een scherpe analyse van dit vrij recente verschijnsel dat duidelijk verband houdt met wat ik hiervoor genoemd heb de zich radicaliserende economie. Hij haalt de econoom Bennett Harrison aan die in "ongeduldig kapitaal", dat snel rendement verlangt, de bron van de honger naar verandering ziet. Aandelen op de Engelse en de Amerkaanse beurs bijvoorbeeld verwisselen nu tweeënhalf keer zo vlug van eigenaar als vijftien jaar geleden. "De markt gelooft dat snel rendement het meest bevorderd wordt door snelle organisatorische veranderingen "(52). Het parool is nu, maak in de organisatie netwerken. De hoeksteen van het moderne management is het geloof dat losse netwerken meer openstaan voor reorganisaties dan piramidale hiërarchieën.

Deze veranderingen, of moeten we spreken van experimenten, hebben natuulijk weer hun gevolgen – en wel ingrijpende – voor het leven van de mensen, de medewerkers in de organisaties. Als het langetermijndenken in de arbeidssituatie en het personeelbeleid verworpen wordt, heeft dat ook zijn gevolgen voor dat soort denken in het persoonlijke en gezinsleven. "Neem de zaak van betrokkenheid en trouw. De concentratie op de korte termijn tast trouw en wederzijdse betrokkenheid aan". Sociale banden die meer zijn dan strikt formele, hebben tijd nodig om

zich te ontwikkelen en langzaam wortel te schieten. :"Het gebrek aan duurzaamheid" (wéér dat begrip duurzaamheid vB) "van moderne organisaties bemoeilijkt de ontwikkeling van informeel vertrouwen". "Sterke banden zijn daarentegen afhankelijk van langdurige samenwerking, en persoonlijk gezien, van de bereidheid bij anderen betrokken te raken (53).Volgens Sennett is het bijzondere aan de onzekerheid van tegenwoordig dat deze geen verband houdt met een dreigende historische ramp, maar deel uitmaakt van de dagelijkse praktijk van een levenskrachtig kapitalisme. Instabiliteit wordt als normaal beschouwd".

"Misschien is het onvermijdelijke gevolg dat het karakter wordt aangetast" (54).
We mogen aannemen dat er velen zijn die het karakter hebben en (lang) behouden om op wanorde te vertrouwen en zich prettig te kunnen voelen in een chaos. Maar het is zeer onwaarschijnlijk dat dit het normale beeld is of ooit zal worden. Het is dan niet verwonderlijk dat uit onderzoek dat in het begin van de jaren negentig gedaan is bij bedrijven die veel banen hebben geschrapt, is gebleken dat de arbeidsmoraal en – motivatie van de werknemer door de ontslagen (bij anderen) sterk terug liep (55).
Deze conclusies zouden de hiervóór genoemde prof.Bouman en de ondernemers die hij in hun denken en resultaten onderzocht, waarschijnlijk niet verbazen.

Bij het overdenken van het bovenstaande valt het op dat ondanks vele mooie woorden in de Westerse cultuur de waarde van de menselijke arbeid in wezen gedegradeerd is. Andere factoren zijn bepalend geworden, arbeid volgt. Het doel van volledige werkgelegenheid is dan ook, ondanks de waarschuwng van Galbraith geleidelijk los gelaten, steeds meer gedomineerd als het werd door andere doelen als economische groei, financiële belangen en de bewondering voor alles wat de technologie mogelijk maakt.

Private rijkdom en publieke armoede
Het is een van de grote verdiensten van de econoom Galbraith geweest dat hij op deze tegenstelling gewezen heeft.In zijn beroemd geworden boek The Affluent Society vestigde hij de aandacht op de betekenis van de wat hij noemt, "sociale balans". Hij schrijft dat er een balans moet zijn tussen wat een samenleving produceert en wat zij consumeert. Maar dat gaat niet alleen op voor de private economie. "They operate comprehensively over the whole span of private and public services. As surely as an increase in the output of automobiles puts new demands on the steel industry so, also, it places new demands on public services.

Similarly, every increase in the consumption of private goods will normally mean some facilitating or protective step by the state". "It will be convenient to have a term which suggests a satisfactory relationship between the supply of privately produced goods and services and those of the state, and we may call it Social Balance" (56).
Echter, de private producent, de ondernemer wil – we wezen er al op in hoofdstuk II – zijn kosten zoveel mogelijk minimaliseren en een zo groot mogelijk deel daarvan afwentelen op de maatschappij. Hij wijst dus naar de overheid die maar heeft te zorgen voor een goede en goedkope infrastructuur, politie, sociale zorg, voldoende onderwijs etc. En daardoor zorgt voor een goed investeringsklimaat, waarbij uiteraard geen lastenverhoging past, maar eerder lastenverlaging. Galbraith haalt de typerende worden aan van een Amerikaanse economisch adviseur: "I don't know of a surer way of killing off the incentive to invest than by imposing taxes which are regarded by people as punitive" (57). En de de burger in zijn rol als consument? Hij wil graag kopen en consumeren zoals hij wordt *aangemoedigd,* maar tegen zo laag mogelijk kosten. Daarbij moet de overheid niet komen zeuren met hogere financiële bijdragen voor openbaar vervoer, gezondsheidszorg, onderwijs etc.en belastingen.etc. Zij moet maar "even efficient" werken als het bedrijfsleven.
Maar de overheid heeft ook het probleem dat de kosten voor publieke dienstverlening (materieel, personeel) steeds maar stijgen. Al diegenen die daarin werken claimen uiteraard, daartoe aangespoord, *even* grote inkomensverhogingen als in de private sector. De overheid gaat dus bezuinigen ten koste van het ambtenarenapparaat, sociale zorg, onderwijs, politie, defensie. Maar dat eist weer zijn tol.

En zo draait de machine steeds meer vast en blijven de publieke voorzieningen achter. Een goed voorbeeld daarvan zien we in Nederland, waar de samenleving in zijn totaliteit met toenenemde klem vraagt om meer en beter onderwijs, zorg, voorzieningen voor openbaar vervoer, politiebeveiliging etc. Tot slot van deze paragraaf zal ik nog eens Galbraith aanhalen als hij zegt "The case for social balance has, so far, been put negatively. Failure to keep public services in minimal relation tot private production and use of goods is a cause of social disorder or impairs economic performance"(58).

Verwachting – teleurstelling – frustratie
In de vorige paragraaf liepen we op tegen de spanning tussen de verwachting van goede en voldoende publieke dienstverlening en de teleurstellende realiteit. Diezelfde spanning zien we tussen de in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk besproken permanente aanmoediging tot begeren en consumeren en de realiteit dat velen dat nu eenmaal niet

in de verwachte mate *kunnen* doen. Wat gebeurt er met al diegenen die wel gehoor zouden willen geven aan de dagelijkse oproepen tot kopen – je hebt er toch recht op zoals de reclame zegt-, maar dat niet kunnen, waarbij het woord "kunnen" natuurlijk relatief is. De een kan geen broodbeleg kopen, de ander geen sportschoenen voor de kinderen, de ander geen motorkruiser of nieuw huis. Maar het is wel teleurstellend vooral als diegenen waar je jezelf mee vergelijkt, het wèl krijgen. Gevoelens van teleurstelling en zelfs frustratie liggen dan vaak voor de hand. Het is ook geen wonder dat zeer velen zich in de schulden steken met alle gevolgen van dien.

Om te eten en niet van de ondersteuning behoeven te leven, moeten we *werken.* Ook dat is menselijk. We verwachten dan wel ook werk te kunnen krijgen. We weten dat vrij kort geleden volledige werkgelegenheid een, ook politieke, eis des tijds was en dus ook verwacht mocht worden. Daar zouden toch de economie, de overheid, en de sociale partners, voor zorgen?
Echter wat moeten we nu constateren? Dat onze economen en werk-gevers, vakorganisatie en zelfs onze overheid zeggen: sorry maar die volledige werkgelegenheid is verleden tijd. Bovendien kunt U door gebrek aan kennis, physieke of psychologische conditie, culturele achtergrond of wat dan ook, niet aan de door ons gestelde eisen voldoen.. De ontwikkelingen gaan nu eenmaal snel in deze dynamische tijd, de te stellen eisen groeien en onze economie mag toch niet achterblijven? De concurrentie, de marktaandelen, de aandelenkoersen, de nieuwe machines, de efficiency eisen nu eenmaal hun tol. Hoe het ook zij, vele mensen vallen na de optimistische verwachtingen wel in een gat van teleurstellingen en frustratie. De een sneller dan de ander.

Velen genieten van een hoog consumptieniveau en zijn daar trots op. Thoenes schreef: "iedereen heeft eigenlijk recht op alles, educatief, medisch en sociaal. Respectabel is wie durft te leven, la dolce vita is het ware bestaan"(59). Onze cultuur bevordert inderdaad de verwachting van het *goede leven.* Centraal staan beelden van jeugd, schoonheid, gezondheid, rijkdom, sex als doel op zich. De plaatjes daarvan zien we regelmatig op de televisiereclame, ze verkopen goed en geven aan wat hoort. Gekoppeld aan mooie woningen, prestigieuze kantoorgebouwen, schitterende recreatieparadijzen etc.
Deze hedonistisch getinte verwachtingen zijn echter in hun algemeenheid niet in overeenstemming met de realiteit; het zijn in hun eenzijdigheid meer dromen. Er is immers ook de realiteit van armoede, ouderdom, ziekte, blijvende handicaps, ruzies, geweld, noem maar op. Wel teleurstellend en frustrerend.

Wij verwachten allen als *mondig* te worden erkend, ernstig genomen te worden, vrij en onafhankelijk te zijn en recht te hebben op correcte informatie. Makers van reclame boodschappen, evenals vertegenwoordigers van politieke partijen die luisteren naar hun publiciteitsdeskundigen die handelen in schijn, bevestigen dat. Maar worden we niet vaak naar de mond gepraat en krijgen te horen wat we graag willen horen?
In de praktijk leven, oordelen en handelen we op de basis van goede en betrouwbare, maar te vaak óók op onjuiste en suggestieve informatie, die meer inspeelt op gevoelens en emoties, dan op ons verstand. En dus mensen niet ernstig neemt. Eigenlijk wel vernederend. We leven dan wel in een communicatie wereld; maar hoeveel informatie van bedrijven, instellingen en overheid krijgen wij niet *indirect via* daartoe speciaal opgeleide reclamemakers, publiciteitsmensen, journalisten en voorlichtingsambtenaren. Er zijn veel goede, maar ook veel slecht functionerende en incapabele onder. En wat en wie kun je geloven?
We leven als het ware voor een belangrijk deel in een mist van *schijn*, ons aangereikte beelden en we zijn er kennelijk ook gevoelig voor. Dat is ook te zien aan wat ik maar zal noemen het papegaaieffect, het op grote schaal elkaar napraten. Dat is trouwens in overeenstemming met de bekende analyse van David Riesman als hij spreekt over de moderne maatschappij met zijn "door anderen bepaald type" mens.
Ik denk wel eens hoe groot de verwarring zou zijn als, zoals zoveel oude beschavingen ook de huidige Westerse, door wat voor oorzaak ook, vernietigd zou zijn, en de archeologen daar na 2000 jaar geïnteresseerd opgravingen naar zouden doen. En daarbij enerzijds restanten zouden vinden van onze communicatieapparatuur met zijn reclameboodschappen en beeldvorming, soundbites en kretologie. En ongekende vormen van niet besefte manipulatie. Tegelijkertijd zouden ze stuiten op het zelfbeeld van de toenmalige mensen uit de 20e eeuw met hun verwachtingen van vrijheid en mondigheid.
De Amerikaanse communicatiedeskundige Neil Postman vergeleek in zijn boek "Wij amuseren ons kapot" de beklemmende voorspellingen van Orwell en Huxley. Orwell voorzag dat de mens uiteindelijk ten prooi zou vallen aan externe onderdrukking door Big Brother. Huxley daarentegen voorzag dat die helemaal niet nodig zou zijn om de mens zijn autonomie en volwassenheid te ontnemen. Volgens hem zou de mens zich met welgevallen laten beroven van zijn vermogen tot critisch denken. "Orwell vreesde dat hetgeen wij *haten* onze ondergang zal bewerkstelligen. Huxley vreesde dat datgene waarvan *we houden* onze ondergang zal worden"(60).
Orwell's nachtmerrie kunnen we identificeren met het toenmalige dictatoriale communistische regime, die van Huxley gaat aardig passen in die van onze hedonistische consumptie samenleving!

Teleurstelling en frustratie kunnen gemakkelijk leiden tot afkeer van de politiek en opkomen van extreme partijen met nieuwe beloften. En dat gebeurt dan ook. Maar ze kunnen ook positief uitwerken door zelfcritiek en bestaande opvattingen en ideologieën "im Frage" te stellen.
Dat laatste is kennelijk moeilijk. Zo vrezen blijkbaar veel grote ondernemers dat de frustraties, die gevoed worden door de hiervoor beschreven radicalisering van de economie, tot sociale spanningen en politiek extremisme zullen leiden, maar achten dit geen reden om bij voorbeeld de (krampachtige) groei en de daarbij passende sanering van hun bedrijven af te remmen. De columnist Hofland constateerde daarbij dat zij, paradoxaal, echter wèl "de politiek" waarschuwen tegen de consequenties van hun eigen overlevingsstrategie (61).
Toch zijn er voldoende redenen om de tekenen aan de wand te leren lezen. Een van die tekens is de recente ontwikkeling in Oost Europa dat na "de Wende" men met grote verwachtingen (want ook daar was met belangstelling gekeken naar de Westerse radio- en televizieuitzendingen) vervuld was ten aanzien van de aansluiting bij het Westen. Maar waar zich, ondanks en ten dele dank zij de Westerse inspanningen, grote teleurstellingen en frustraties manifesteerden, met name op het gebied van de arbeid. De enorme werkloosheid die hen overviel, was daar immers onbekend.

Een ander voorbeeld ligt in het gedeelte van de wereld dat voorheen de derde wereld werd genoemd. Daar heerst nog de verwachting dat het goede leven bestaat in het welvarende en gelukkige Westen. Maar als ondanks alle ook daar gewekte verwachtingen, de welvaart toch niet komt en bovendien door allerlei oorzaken (oorlog, honger, vervolging) de ellende groeit, gaan velen op weg om de welvaart zelf te gaan halen. Massale volksverhuizingen komen zo op gang. Eerst naar de grote steden, daar is echter het geluk voor de meesten toch niet te vinden, daarna verder, naar het Westen. Maar ook dit kan tot teleurstelling en frustratie leiden.
Een groot deel van deze migranten behoren tot de best opgeleiden en de energieksten. Zij kunnen de economie van het land van immigratie bevorderen, maar anderzijds, en dat is eigenlijk nog belangrijker, zijn zij niet meer beschikbaar voor de noodzakelijke (weder)opbouw van hun eigen land en volk.Van hen die achter blijven,werkloos blijven en toch de verwachting van het goede leven hebben, de groeiende contrasten in welvaart met de kleine min of meer verwesterde elite zien, worden velen – vooral jongeren – teleurgesteld en gefrustreerd. En dan is ook hier de politieke keuze voor extreme groeperingen voor de hand liggend. In Islamitische landen vermengt zich dat met godsdienstige tendenzen als

het fundamentalisme met zijn anti-Westerse tendenzen. Duidelijk zien we dit in Algerije en ook in toenemende mate in Egypte(62).
In genoemd Islamitisch fundamentalisme zitten ook duidelijk elementen die gericht zijn tegen de dominerende Westerse cultuur. Het is een extreme instelling, maar ze ligt in een bedding van een veel voorkomend protest tegen de huidige Westerse cultuur. De deskundige op het gebied van Islam en het Midden-Oosten, Prof.Elie Kedouri, schrijft: "It is generally agreed that decline overtook Middle Eastern society in modern times". "Western European society was gradually becoming richer, more technically advanced, and military more powerful from around the seventeenth century onwards, leaving the Muslim world far behind" (63).
De verwachtingen waren aanvankelijk hoog gespannen. In veel gevallen (zie ook Algerije) is dan ook geexperimenteerd met Westerse elementen als democratie, vrije markt, verzorgingsstaat. Maar deze zijn vaak vastgelopen in corruptie, machtsmisbruik, werkloosheid, decadentie. Daardoor ook teleurstelling, frustratie en zelfs haat.
In een rapport van de Raad van de Club van Rome, wordt gewezen op het merkwaardige feit dat in vele gevallen het Westerse model wordt benijd en tegelijk wordt gehaat vanwege de kennelijke onmogelijkheid het te bereiken. De haat richt zich dan enerzijds op het zich duidelijk manifesterende Westen (toerisme, televisie), anderzijds op de praal en arrogante levensstijl van de plaatselijke elite (64).
De moslimsociologe Valentine Moghadam wijst ook op het feit dat veel moslimvrouwen zich tot het fundamentalisme voelen aangetrokken om sociaal-economische redenen. "De ontworteling die het moderniseringsproces met zich mee brengt, raakt moslimvrouwen evenzeer als mannen. Ook bij hen wekt het aspiraties en verwachtingen die meestal niet uitkomen. Dat leidt tot gevoelens van woede, zinloosheid en verwarring. Het maakt hen ontvankelijk voor een socio-politieke-religieuze manier van denken die de werkelijkheid simplificeert en de schuld voor alle tegenstrijdigheden bij het 'immorele' want geseculariseerde Westen legt"(65).
Ook de eerder vermelde Azië crisis van het eind van de negentiger jaren moet ons te denken geven. Met groot enthousiasme constateerden Westerse bedrijven en banken in diverse Aziatische landen tot "tijgers" opgewaardeerd, een bekering tot het vrije markt mechanisme, met als gevolg dat, (vaak onrealistisch) via enorme bankleningen een stroom kapitaal daar heen werd gedirigeerd. Na de crisis werd de schuld tamelijk eenzijdig door velen gelegd bij die tijgers. Bovendien biedt deze crisis volgens sommigen uit de Westerse financiële wereld weer kansen tot het doen van goede zaken door zeer goedkoop bedrijven en onroerend goed in Azië over te nemen. Maar het gevaar is ook hier levensgroot dat

teleurstellingen en frustraties volgen op de hooggespannen verwachtingen, en aldus een forse bijdrage kunnen leveren aan de al langer bestaande antiwesterse gevoelens in Azië.

Individu en gemeenschap, een verbroken evenwicht
Enkele decennia geleden nam ik deel aan een NCSV-studenten conferentie in Woudschoten over het thema "Individu en Gemeenschap". Een van de hooggeleerde inleiders riep het beeld op van een ruiter te paard die er voor moest zorgen dat hij noch te ener (de gemeenschap), noch te anderere zijde (het individu) van zijn paard viel. Hij, de cultuur, moest zijn evenwicht zien te bewaren. Ik wist toen nog niet dat ik daar later nog zo veel aan zou moeten denken.
Het verbroken evenwicht in onze cultuur, het centrale thema van onze beschouwingen, vinden we uiteraard terug in het evenwicht tussen individu en gemeenschap. Er is een wisselwerking tussen, waaraan we nu aandacht gaan besteden.
Bij het machtiger worden van het economisch denken werden traditionele betrekkingen van veel minder betekenis. Waar voorheen mensen voor een belangrijk deel hun waarde ontleenden aan de collectiviteit waarvan zij deel uitmaakten, nu trad het individu en zijn positie op de markt veel meer op de voorgrond. De mens werd door de economische theorie beschouwd als individu, als "homo economicus" die, los van de gemeenschap zijn eigen belang zocht in die samenleving. Juist door dat nastreven van eigen individueel belang werden de economie, de welvaart en de belangen van de samenleving gediend. De individuele mens moest dan ook worden aangespoord zijn eigen belang te dienen. Dit werd zowel een motief als een gedragscode, conform de voorzienigheid die door God zodanig als de natuurlijke orde zou zijn ingesteld. Zoals de dichter Pope verwoordde:

> *Thus God and Nature formed the general frame,*
> *And bade self-love and social be the same.*

De Christelijke naastenliefde moest zich hier buiten houden; zij moest zich bezig houden met de aanpassingsproblematiek als armenzorg, ziekenzorg, onderwijs etc. In het algemeen onderwierp de Kerk met zijn Bijbelse begrippen als naastenliefde en het op-elkaar – aangewezen – zijn (Newbigin), zich aan deze regel. "....De idee dat de Kerk beschikte over een onafhankelijke waarde-standaard, waaraan de sociale instellingen ondergeschikt waren, was opgegeven" (66).
Competitie en concurrentie werden essentiële begrippen. De toenemende arbeidsverdeling dwong de mensen tot individuele specialisering. En daarom moesten de mensen "vrij", "ik", zijn.

Deze gedachtengang, die Adam Smith zo sterk verwoord en bevorderd heeft, past natuurlijk volledig in de heersende ideeën van de zich baanbrekende Verlichting. De Verlichting, groot West-Europees gedachtengoed wilde het individu oprecht bevrijden en daarbij vooral ook beschermen tegen de staat. Smith wilde dan ook dat de staat zich buiten de markt hield. Laissez faire, laissez passer, was het parool. De welvaart voor velen nam inderdaad ook in aanzienlijke mate toe. Maar zoals Hofstee in zijn afscheidsrede als hoogleraar (1980) stelde kwam de Verlichting in wezen niet verder dan de bevrijding van de mens als individu. Het functioneren van een maatschappij in al zijn geledingen en fijne vertakkingen en interdependentie (cultuur) kwam niet aan de orde (67). De bekende filosoof van de Verlichting, Thomas Hobbes beschouwde de mens in de eerste plaats als een geisoleerd individu, zelfs als een afgunstig individu. Hij is een los atoom, dat in zijn streven naar lust en macht tegen andere atomen opbotst. Zijn medemensen zijn voor hem primair obstakels, die hem dwarsbomen in zijn verlangens (68).
De ontwikkelingen gaan vaak niet helemaal zo als aanvankelijk werd voorzien. De snelle groei van het economisch denken is eenzijdiger geweest dan ook Adam Smith gedacht heeft. De met elkaar concurrerende eenheden werden groter en machtiger. De markten werden steeds grootschaliger. De economie kreeg steeds meer invloed op de menselijke mentaliteit en op de verhouding tussen individu en gemeenschap. De consumptiestimulering door middel van de reclame kon prachtig gebruik maken van de accentuering van het individu; denk maar aan de kreet: ook U hebt toch recht op.....
De onderlinge concurrentie en de strijd om het bestaan werd harder en grootschaliger en wordt nu zelfs vergeleken met een sfeer van oorlog. Mensen worden nu wel onderscheiden als "losers" en "winners". Waarbij het verstandig is om bij de laatsten aan te sluiten, hetgeen natuurlijk wel zijn prijs heeft.
Een typerend bericht gaf de kop van de economische editie van NRC-Handelsblad van 28 januari 1994. "Europa wordt geconfronteerd met een nieuwe uitdaging. Op het gebied van telecommunicatie, interactieve multimedia en andere vormen van dienstverlening. Op de "elektronische snelweg" blijft Europa voorlopig ver achter. 'Wij gaan jullie cultuur ruïneren, net zoals wij die van ons zelf hebben geruïneerd". Hoeveel mensen, vooral technologen en economen hebben met moed en verlangen de strijdbijl opgepakt en gehanteerd. Maar hoeveel mensen hebben zich afgevraagd wat deze strijd voor hun arbeidstoekomst zou betekenen?
De grote en snelle veranderingen vergroten de onzekerheid van mensen. Gelukkig onderkennen sommige economen deze sociologische en

psychologische aspecten van economische ontwikkelingen en trachten daaruit consequenties te trekken.

Zo wijst van der Zwan in zijn Willem Drees rede van 1994 op de socioloog Durkheim die al in 1897 sprak over de gevolgen van een snelle opeenvolging van economische veranderingen en de hiermee verbonden maatschappelijke discontinuiteit. Durkheim introduceert dan het begrip anomie wat omschreven wordt als het verdwijnen van het gevoel van continuiteit, verbondenheid en verplichting. Het menselijk gedrag wordt geindividualiseerd en uitsluitend op zichzelf gericht. Waarbij het gevoel van verantwoordelijkheid jegens anderen of een groter geheel zeer wordt verzwakt of zelfs verdwijnt. Waarschijnlijk ligt hier ook een van de belangrijke verklaringen van het veel geconstateerd gebrek aan belangstelling voor de *politiek.*
Ook de socioloog Dahrendorf schrijft volgens Van der Zwan over het teloorgaan van maatschappelijke gebondenheid van individueel gedrag in relatie met de maatschappelijke discontinuïteit (69). "Het teloorgaan van maatschappelijke gebondenheid van individueel gedrag wordt ook door Dahrendorf gezien als de kern van de optredende maatschappelijke desintegratie". Van der Zwan brengt één en ander in verband met de huidige situatie van anomie waarbij partijen varend op het kompas van hun directe belangen, "hun eigen weg gaan zonder zich aan maatschappelijke doelstellingen of normen veel gelegen te laten liggen".
Hofstee, die met name zeer geïnteresseerd was in ontwikkelingen in de agrarische sector en die in zijn eerder aangehaalde rede als thema had het zijns inziens doorgeschoten individualisme, constateert dat meer dan ooit tegenwoordig de autonomie van het individu uitgangspunt en ideaal is. Hij spreekt dan ook van hyper-individualisering, voor de maatschappelijke consequenties waarvan hij bij zijn afscheid nog met klem waarschuwt.
Van der Zwan brengt de genoemde verschijnselen van anomie en doorgeschoten individualisering in verband met het verschijnsel van institutionele *on*zekerheid. Het hebben van een lange termijn investeringsklimaat vereist daarentegen institutionele zekerheid en voorspelbaarheid. Hier frusteert één van de gevolgen van de sterk doorgeschoten macht van de economie, de doorgeschoten individualisering, de economie zelf.
Het is de Amerikaanse socioloog Bell die al enige tijd geleden dit verschijnsel onderkende. Volgens hem wordt de moderne Amerikaanse samenleving gekenmerkt door ondermeer een "revolutie van stijgende aanspraken" en extreem individualisme. En wel zodanig dat het economische systeem zèlf aangetast wordt. Want economische organisatie blijft nu eenmaal onverminderd afhankelijk van persoonlijke inzet, dis-

cipline, en aanvaarding van gezag. Hij ziet hier dan ook een innerlijke tegenstrijdigheid van het kapitalisme. De ondermijning van het traditionele waardenpatroon in de burgerlijke samenleving is in feite voor een belangrijk deel ook veroorzaakt door het burgerlijk economisch systeem, door de vrije markt met name. Maar zonder die traditionele waarden kan hetzelfde economische systeem niet naar behoren functioneren (70).
De Amerikaanse schrijver Fukuyama meent dat een buitengewoon belangrijke oorzaak van de groei van het individualisme ten koste van de gemeenschapszin in Amerika, het kapitalisme zelf is. Tegelijkertijd moeten we beseffen dat bepaalde traditionele sociale en morele gedragsregels nodig zijn voor instandhouding van de moderne welvaart en welzijn (71).
De 19e eeuwse Franse cultuurcriticus, Amerika kenner en visionair Alexis de Tocqueville was een van de eersten die gebruik maakten van de term individualisme. Hij was diep onder de indruk geraakt van de onafhankelijke, vrije geesten die hij op zijn tochten in het Amerika van 1831 allerwege had aangetroffen. In zijn analyse interesseerde hij zich met name voor de voorwaarden om dergelijke individuen met elkaar te verbinden in een grotere politieke gemeenschap om op die manier het behoud van de "vrije instituties" te garanderen. Die voorwaarden achtte hij toentertijd in Amerika vervuld met name door gezinsleven, godsdienst, vrijwillige organisaties en participatie in locale politiek.
Maar de Tocqueville wees tegelijkertijd op het al door hem onderkende gevaar dat individualisme door zou schieten en zou neigen mensen van elkaar te isoleren, en zo de voorwaarden voor vrijheid juist zou ondermijnen (72).
Zijn vrees lijkt helaas bewaarheid. In 1985 publiceerden een aantal Amerikaanse onderzoekers een diepgaande studie over het hedendaagse individualisme en zijn ontwikkeling tot het hedendaagse radicaal autonome individu. Een geïntegreerde wereld van werk, gezin en gemeenschap is uiteengevallen in strikt van elkaar gescheiden, homogene kringen. Waardoor het voor mensen steeds moeilijker is geworden de samenhangen te onderkennen en de betekenis daarvan ook voor hun eigen individuele levens te zien. Privé-belangen zijn vervreemd geraakt van, en vervolgens komen te staan tegenover het publieke belang, waarbij het voorkomt dat het bestaan van een gemeenschappelijk belang zelfs wordt ontkend.
Deze scheiding van privéleven en publiek leven en de daaruit resulterende oppositie tussen privé-belangen en publieke belangen, achtte de Tocqueville de grootste bedreiging voor het voortbestaan van vrije instituties. Met name is deze voortgaande ontwikkeling voor een democratische staatsvorm funest. Als de democratisch verkozen overheid,

breder gesteld de staat, wordt gereduceerd tot een dienstverlenend orgaan, zoals bij voorbeeld ook zogenaamd moderne gemeentebesturen nog al eens doen, leidt dit zeker in een sterk dynamische en steeds complexer wordende samenleving tot grote teleurstellingen, frustraties en dus ondermijning van het politiek systeem. De symptomen daarvan zijn in West-Europa zichtbaar, waarbij binnen extreem rechtse groeperingen (in België: Vlaams Blok), en zelfs bepaalde ondernemerskringen (als groepen van boeren), soms gevoelens van haat worden geuit.
De werkelijkheid is dat de staat, de gemeenschap vertegenwoordigend, zeker in deze complexe tijd een zeer grote verantwoordelijkheid heeft. Ook Galbraith pleit voor het inzicht dat nu juist de overheid haar verantwoordelijkheid moet durven nemen en de economie niet meer kan overlaten aan het laissez faire. Het op te grote schaal overdragen door de overheid van verantwoordelijkheden aan de markt met zijn eigen krachtenveld (privatisering), zal uiteindelijk zichzelf afstraffen. In Nederland zien we daar de eerste symptomen van.
Maar voor het nemen van deze verantwoordelijkheden door de overheid is wel nodig dat burgers en hun organisatievormen, verstandelijk accepteren en inzien dat een aantal belangrijke politieke doelen *niet* in termen van eigenbelang kunnen worden geformuleerd: bestrijding van consumptie-drift, kwaliteit van de democratische instituties, participatie van minderheidsgroepen, bescherming van het leefmilieu etc. Voor dat soort zaken heb je dringend iets als 'solidariteit' nodig" (73). Doen we dat niet, en zoals Dahrendorf en van der Zwan duidelijk maakten, het klimaat daarvoor is er niet beter op geworden, dan zullen we weer zien hoe een ontwikkeling, hier de individualisering, aanvankelijk in de goede richting gaande uiteindelijk doorschiet, zijn optimum overschrijdt, en zichzelf bestrijdt.

Toch zijn er zijn gelukkig nog zeer velen die het begrip gemeenschap, solidariteit, medeverantwoordelijkheid metterdaad in leven houden. Een van de Tilburgse onderzoekers die onderzoek heeft gedaan op dit punt, de Moor, ziet een proces van individualisering met twee verschillende varianten: individualisering in een *personalistisch-hamanistische* zin (tegenover de collectiviteit krijgt de persoon een groter gewicht – het accent ligt evenzeer op de betekenis van de andere als op die van de eigen persoon); en *egocentrische* individualisering (de mens is op zich zelf gericht – er is sprake van een vrijblijvend consumentisme op het gebied van menselijke relaties). Volgens de Moor wijzen de cultuursociologische onderzoeken uit dat processen van individualisering in beide betekenissen plaats vinden "over de hele breedte van de maatschappij".
Volgens hem zijn de beide onderscheiden vormen van individualisering

twee zijden van één medaille: "individualisering in een personalistisch-humanistische zin brengt onvermijdelijk ook de egocentrische individualisering mee. De waarde en vrijheid die in het maatschappelijk normenstelsel aan het individu worden toegekend, verzwakken immers de sociale controle op alle gedragingen" (74).
Maar er zit nog een andere kant aan het op gang zijnde proces van de individualisering; daarop hebben een aantal Amerikaanse onderzoekers recentelijk gewezen. De bovenbeschreven individualisering, de oppositie tussen privé-belangen en publiek leven, tast ook de individualisering zelf in de kern aan. Een individualisme dat geheel is los geraakt van de morele context van traditie en gemeenschap is naar hun bevindingen onbevredigend en frustrerend voor de betrokkenen persoonlijk, en maatschappelijk gezien zelfs onleefbaar. Het resultaat is verwarring, ambivalentie, tweestrijd.
Het proces van individualisering zelf leidt tot een tekort aan *persoonlijke* controle. De burgers van moderne, in vele opzichten gefragmenteerde samenlevingen ontbreekt het aan voldoende mogelijkheden om controle uit te oefenen over hun eigen levens, en om deze levens met de levens van anderen te integreren in betekenisvolle verbanden. Vandaar het defensieve terugtrekken op het eigen zelf, maar ook de ambivalenties en dilemma's van individualisme en de gevoelens van bedreiging, vervreemding en onzekerheid (75).
Tot soortgelijke concusies komt Lasch met zijn meer psychoanalytische analyse en het begrip narcisme. Hij komt tot de conclusie dat een van de gevolgen van de op zichzelf gerichte liefde in de Amerikaanse cultuur, onder meer is de fabricage van en geloof in pseudobehoeften, de politieke spektakels, de hang naar hulp van therapieën, de gerichtheid op sex (en zijn technieken) als doel op zich. Evenals de onstabiliteit van gezinnen en het beroven van kinderen van emotionele geborgenheid. Hij spreekt over de persoonlijkheidstoornis waarin het zelf zijn grenzen verliest en versmelt met zijn omgeving (76).
Reeds enkele decennia geleden publiceerde David Riesman zijn bekend boek: De eenzame massa, waarin hij schreef over typen van karakters, als producten van de maatschappij waarin wij leven. Na het "door traditie bepaalde type", het "binnen uit bepaalde type" met als beeld de gyroscoop, zag hij in de zestiger jaren opkomen het "door anderen bepaalde type" met als beeld de radar. Het kompas waar zij zich door laten leiden is dat van hun omgeving, zoals zij die kennen uit hun directe omgeving, of via de massa-communicatiemedia. Waarbij de grote stimulans is de psychologische behoefte aan waardering, terwijl ook een vaag beangst zijn een rol speelt (77).

We constateren dat de weergegeven analyses niet gelijk zijn, maar el-

kaar aanvullen en overlappen. Ze wijzen allen wel op een duidelijke verbreking van het evenwicht tussen individu en gemeenschap en de opkomst van een extreem individualisme dat het gevoel voor gemeenschap steeds meer verdringt, maar ook de daarmee verbonden vergrote vatbaarheid voor besmettelijke, de rede verdringende *massa emoties* bevordert.

Naast de uiteindelijk negatieve invloeden op de economische ontwikkeling zelf, het persoonlijke leven, het groepsleven, is er nog een mogelijk slachtoffer van een te ver doorgevoerd individualisme, namelijk de staatsvorm. Het was van Heek die ook wees op het extreem nationalisme als leverancier van "surrogaat-groepsverbanden". Als voorbeeld haalde hij daarbij het toen nog recente Nazi-nationalisme aan. Immers door het steeds meer verdwijnen van groepen met intensief sociaal contact, worden toch weer nieuwe vormen gezocht.
Het is menselijk te zoeken naar verbanden die (eventueel religieus getinte) warmte bieden. Een gezamenlijk ideaal waar je warm voor kan lopen, liefst met rituelen en symbolen (als kleding, haardracht), waar je bij hoort en met wie je dezelfde denkschema's deelt en je eventueel gezamenlijk tegen anderen kunt afzetten.
Van Heek schrijft:"Oppervlakkig beschouwd schijnen de nationalistische gevoelens, die de 19e en 20e eeuw pas in volle omvang gekend hebben, in volstrekte tegenstelling te staan tot individualisme en geestelijke vereenzaming; niettemin houden zij verband. Immers, het nationalisme in zijn uiterste consequenties is ook een uitweg uit de sociale isolering". Het nationalisme is reeds eerder opgekomen dan in de 19e eeuw, "maar het heeft zich pas in volle intensiteit en met zijn fatale overdrijving in het tijdperk van het individualistisch rationalisme ontwikkeld"(78).
De schrijver van het boek de Internationale van de Haat, van den Brink zegt in een interview over het huidige nationalisme, dat het geven van een gevoel van ergens bij te horen, een essentieel ingredient is van dat nationalisme. En kennelijk wordt dit ook zo gezien door leiders van huidig extreem rechtse partijen. Een ideoloog van het Franse Front National, Martinez, zegt in dit verband: "Gelooft U mij, de armen, de laagste sociale klassen hebben de nationale staat nodig. Die is hun enige rijkdom" (62). De in Amerika docerende Hongaar John Lukacs zegt in zijn boek Het einde van de moderne tijd, over het nationalisme in Europa en Rusland:" Terwijl nationale gevoelens inderdaad erg oud kunnen zijn, is het nationalisme als politieke macht nieuw". Nationalisme is de liefde voor de "mythe van een 'volk' die alles rechtvaardigt, een politiek en ideologisch substituut voor de religie "(80).

Tot slot wil ik er op wijzen dat de verhouding individu en gemeenschap ook van betekenis is voor de relatie met andere culturen. Het is duidelijk dat nu, en zeker in de nabije toekomst,de relatie tussen de wereldculturen, naar mate ook de andere culturen meer zelfbewust zullen worden ten aanzien van hun eigenheid, meer bewuste aandacht zal moeten krijgen. Waarbij we mogen hopen dat de Westerse cultuur, ogenschijnlijk nu nog dominant, minder het gevoel zal behouden dat zij alleen de toonaangevende cultuur zal blijven.
Dit is ook actueel geworden in de mondiale discussie over de mensenrechten. Mensenrechten die in de huidige vorm – begrijpelijk – een duidelijk Westers individualistische inslag hebben. Ze zijn uitgewerkt door Locke en Rousseau en in de Declaration des Droits de l'homme et du citoyen van1789, en aanvankelijk speciaal gericht op de relatie tot de overheid of georganiseerde gemeenschap.
Vooral in de laatste tijd wordt hierop vaker vanuit derde wereldlanden gewezen. Terecht wordt door Westerse auteurs en vanuit de officiële organen, het erkennen van mensenrechten scherp verdedigd. Het is inderdaad zeer belangrijk dat er universele rechten zijn, waar ieder wereldburger zich op kan beroepen en zich aan kan vastklampen. Anderzijds moet erkend worden dat het mensenrechten denken tot nu toe zwaar onder invloed heeft gestaan van de gegroeide Westerse mens en maatschappij visie. Het is begrijpelijk dat van niet-Westerse zijde in de mensenrechtendiscussie een reeks rechten van collectiviteiten, zoals het recht op nationale zelfbeschikking, op vrede, ontwikkeling, en leefbaar milieu (denk b.v. aan de vele stortingen vanuit Westerse landen (vooral ook Nederland!) van giftig afval in derde wereldlanden), en culturele identiteit als candidaten voor de status van mensenrechten naar voren worden geschoven.
Zeker als de noodzaak erkend wordt dat de mensenrechten in *alle* bevolkingslagen en *alle* segmenten van de samenleving, óók bij de machten van deze tijd: als de technologie, de economie (het Westerse flitskapitaal), de (commerciële) mediawereld, levend moeten zijn, zal hierover een dialoog met de andere, meer bewust wordende wereldculturen, moeten worden gevoerd.
Daarbij is van Westerse zijde critisch zelfonderzoek onontbeerlijk. De vraag moet dan onder ogen worden gezien of het klassieke individualisme van de mensenrechten, nog hetzelfde is als het *hyper* individualisme zoals dit in West-Europa en Amerika gegroeid is onder invloed van de hierboven aangestipte ontwikkelingen (81). Spreken over mensenrechten betekent spreken over moraliteit, waarbij ik verwijs naar mijn paragraaf over waarden en normen. Van der Wal verdedigt in de aangehaalde studie van het Nederlands Gesprek Centrum naar mij dunkt te-

recht de stelling dat noties als gemeenschap en solidaritieit niet gemist kunnen worden.

Godsdienst onder druk

Godsdienst is een zeer complex verschijnsel. Er is een enorme variëteit in benaderingen, symbolen en begrippen van God. In alle tijden en culturen hebben mensen zich bezig gehouden met dat wat boven hen uit gaat, het Oneindige. Maar hoe moet de mens zich dat voor stellen? Het zijn van de Eeuwige, de onzienlijke God is niet te bewijzen (wat wij vandaag de dag toch zo graag doen), alleen maar, al dan niet gesteund door persoonlijke ervaringen, te *geloven*. En geloven doet ieder, hetzij dat er een God is ("bestaat" is geen relevant woord), hetzij dat die er niet is, hetzij dat God in ons zelf is en dat de mens almachtig is, hetzij dat God er is, wel of niet een persoonlijke. Zeker in onze huidige cultuur is overigens twijfel daarbij een veel voorkomende metgezel van het denken.
Een eigenschap van de mens is dat hij kan kiezen, óók in zaken die met de Eeuwige te maken hebben. Bij dat kiezen maakt hij tevens gebruik van verstand, geweten, gevoel en ervaring. Het resultaat daarvan geeft een grondslag die het menselijk denken en leven, keuzen van waarden en normen, beïnvloedt. Onze zienswijze ten aanzien van de Eeuwige, mens, schepping en samenleving, en de consequenties daarvan voor ons al dan niet handelen, hangen nauw met elkaar samen. En van hieruit met de cultuur. Zo is het volgens de natuurkundige van den Beukel nog steeds van belang of de huidige mens bij het beschouwen van de natuurkrachten, al dan niet de verwondering kent (82).

Als we hier spreken over godsdienst moet duidelijk zijn wat er mee bedoeld wordt. Met de godsdienstwetenschapper Mulder definieer ik godsdienst dan nu als "betrokkenheid op een andere beslissende werkelijkheid". Het gaat daarbij om de "aanvaarding van een werkelijkheid achter of boven de zichtbare en grijpbare, empirische werkelijkheid", die dus de onze "transcendeert", en om het feit dat de mens "zich in zijn denken, voelen en handelen, persoonlijk en als lid van de gemeenschap, door die andere werkelijkheid bepaald en geleid weet"(83). Het gaat volgens de theoloog Hans Küng om "de laatste, hoogste werkelijkheid" die "wel is waar niet rationeel bewezen maar in verstandig vertrouwen aangenomen kan worden – hoe deze werkelijkheid dan ook in de diverse godsdiensten genoemd, opgevat en geinterpreteerd wordt"(84).
Om ontwikkelingen beter te kunnen aantonen, moeten we nog iets explicieter zijn door hier te spreken over geinstitutioneerde vormen van godsdienst zoals we die kennen in de wereldgodsdiensten als het christendom, het jodendom, de islam, het boeddhisme e.a. In deze collecti-

viteiten vindt ook de voor een godsdienst en godsdienstbeleving zo belangrijke communicatie plaats die voor voortdurende beweging, vernieuwing, overdraging, consequentiebepaling, cultuurbeïnvloeding nodig is.
Het is duidelijk dat er een nauwe relatie is tussen godsdienst en cultuur. Dat zien we in de gehele wereldgeschiedenis zoals wij die kennen. De godsdienst, de daaruit voortvloeiende waarden en normen, de doelstellingen, de zienswijzen op het gebied van schepping, natuur, materie, solidariteit, gemeenschap, groepsverbanden (als stam, familie en gezin), attitudes ten aanzien van verwondering, mysterie enz., zijn van grote betekenis voor het menselijk scheppen van cultuur.
Anderzijds beïnvloedt de zo gevormde cultuur weer de godsdienst. We kunnen spreken van een wisselwerking. Als de cultuur zoals de *huidige* Westerse, in het algemeen de materie, het consumeren sterk centraal stelt, gemeenschap en solidariteit minder waardeert ten gunste van het individu, als de cultuur het gevoel voor mysterie, verwondering en overgave eerder remt dan bevordert, heeft dat uiteraard aanmerkelijke gevolgen voor de godsdienst en zijn ontplooiingsmogelijkheden. De cultuur kan zelfs toewerken naar het formeel verbieden van godsdienst of deze afdoen met spot en hoon.
Over de wisselwerking tussen cultuur en godsdienst spreekt de godsdienstanthropoloog van Baal als hij memoreert dat in de gehele wereldgeschiedenis en nu in het overgrote deel van de wereld, in een veelheid van religies, van geloven, de aanwezigheid of de werking van het Mysterie ervaren is en wordt. Het bijzondere is echter dat er in de laatste eeuw in de Westerse cultuur, en met name in een deel daarvan, een novum ontstond, namelijk dat dit gevoel, deze religie werd weggevaagd. Er ontstond hier een nieuw levensgevoel (85). Juist in deze laatste eeuw kwam de onbalans in die cultuur tot een (voorlopig?) hoogtepunt.

De wederzijdse beïnvloeding tussen godsdienst en cultuur is in de geschiedenis wisselend geweest. Heel duidelijk zien we dat bij de godsdienst die eeuwenlang zijn stempel heeft gedrukt op de Westerse cultuur: het Christendom. De natuurkundige-theoloog Dippel omschreef het geloof der Christenen als "het zich gegrepen weten door de werkelijkheid en tegenwoordigheid van God en door de eerbied voor zijn werken, inzonderheid zijn werk in Jezus Christus".
Zoals bekend is ook in de Westerse cultuur de godsdienst heel lang een sterk bepalende factor geweest, ja een zingevingssysteem dat alle sectoren van de samenleving overkoepelde. Zo was het in de Europese middeleeuwen waar, na de vervolgingen in het Romeinse rijk de Christelijke godsdienst, toen alleen gerepresenteerd door de Rooms Katholieke Kerk, een verticale gerichtheid van het leven bewerkstelligde; het aardse na-

tuurlijke leven had alleen maar zin als het gericht was op de hemel en het rijk der genade.
Daar hing mee samen dat het Christelijke denken lineair (rechtlijnig) van karakter werd met de steekwoorden: schepping-zondeval-verlossing-voleinding. Dat stond als zodanig haaks op de klassieke idee van het cyclisch geschiedverloop, de geschiedenis als cirkelgang (86). Hoewel het liniaire denken primair gericht was op het definitief ingrijpen van God, de Schepper in de geschiedenis, gaf een variant van deze gedachte meer aandacht aan de ontwikkelingen in de temporaire geschiedenis. Dit sloot aan bij het bijbelse geloof van de komende vestiging van het Rijk Gods op aarde. De gerichtheid op Gods verlossend ingrijpen was hier dus niet beperkt tot spirituele vooruitgang, maar ook gericht op een maatschappelijke. Hier zien we een aanzet van de conceptie van de maatschappelijke vooruitgang, die later uitgroeide tot zo een dominerende factor in de moderne Westerse cultuur.
Maar de Christelijke godsdienst bracht nog meer concepties (denk aan Augustinus) en daarbij behorende levenshoudingen die van grote invloed zijn geworden in onze Westerse cultuur. Nemen we bij voorbeeld de activistische levenshouding die al vroeg verkondigd werd; arbeid kwam in hoog aanzien te staan in de Westerse kloosters.
Het bijbelse verhaal van Martha en Maria, waarbij Maria de contemplatieve rol accentueerde, maar Martha meer de actieve en met name dienstverlenende rol vervulde, gaf een aanzet tot de grote betekenis van de caritas, de verzorging. De betekenis hiervan voor onze cultuur is moeilijk te overschatten.
Ook de techniek kreeg al spoedig een positiever beoordeling. In de dertiende eeuw kwam naar voren de idee van God als de grote mechanicus. Daarmee hangt samen dat de schepping door theologen van die tijd gezien begon te worden als een te ontcijferen werkelijkheid. Door de omringende werkelijkheid te "decoderen" kon men de geheimen van Gods scheppende activiteit ontsluieren (87). Een en ander bracht ook met zich mee een meer "exploitatieve" houding ten aanzien van de natuur, hetgeen ook weer verreikende impulsen in de latere geschiedenis gaf.
Na de middeleeuwen breekt de renaissance baan, mede door de "ontdekking" van de door de Islam in Spanje gebrachte literaire en filosofische erfenis van de Griekse en Romeinse culturen. Er kwam een toenemende gerichtheid van de individuele mens op de wereld hier en nu. De mens gaat met modernere middelen (schepen) de wereld verder ontdekken en wordt er van overtuigd dat hij toch wel tot veel in staat is. In het Christendom zien we nieuwe grote denkers opkomen als Erasmus, Luther en Calvijn. De twee laatstgenoemden brachten, ook gebruikmakend van de boekdrukkunst die de bijbel dichterbij het volk brachten,

het Protestantisme in de cultuur. Van de eerste schreef Huizinga: "Doch indien het ideaal nog beleden wordt, dat zedelijke opvoeding en algemene verdraagzaamheid de menschheid gelukkiger kunnen maken, is deze nog altijd ook aan Erasmus dank verschuldigd"(88).
Een volgende godsdienstige stroming die grote invloed ging hebben op de Westerse cultuur was het Deïsme. Volgens deze leer, een nieuw Godsbeeld, heeft de Schepper eenmalig een natuurlijke orde gevormd, die zich mechanisch zelf ontwikkelt, zonder dat Hij er nog bemoeienis mee heeft. God, ontwerper van de schepping, is dan als het ware een groot wiskundige. Copernicus, Kepler en Galileo speurden naar de wiskundige natuurwetten, niet alleen om de natuur te leren kennen, maar óók God.
De grondlegger van de economische wetenschap, Adam Smith was eveneens een deïst bij wie dus ook de religie, met zijn ethiek een integrale rol speelde. De natuurlijke orde en wetten die de Schepper bij het begin der tijden gemaakt heeft, bepalen mathematisch ook de ontwikkelingen in het sociale en economische leven. De economische processen worden dan ook hierdoor geleid als door een onzichtbare hand, dank zij Gods voorzienigheid, die de mensen door de gemakkelijkste weg van het volgen van het eigenbelang, toch het algemeen welzijn laat dienen.
Het zelfvertrouwen dat de Westerse mens zich bij de Renaissance had eigen gemaakt bleek te kunnen steunen op belangrijke resultaten op velerlei terrein. Denk bij voorbeeld aan de natuurwetenschappen; de mens is overtuigd dat hij vooruitschrijdt door zuiver zijn verstand te gebruiken. Weg met bijgeloof, onwetendheid en traditie! Een heerlijke toekomst, met name op materieel gebied, ligt open.
We zijn dan aangekomen in de periode van de Verlichting, de "Aufklärung", waarin Kant, de grote Duitse wijsgeer zegt: "durf te weten". Het geloof in de vooruitgang is een belangrijk deel geworden van de Westerse cultuur, maar de functie van de Christelijke religie, die zoveel impulsen had gegeven in deze richting, is geleidelijk aan aanmerkelijk zwakker geworden. In 1793, tijdens de Franse revolutie, werd zelfs in de Notre Dame van Parijs, dat schitterend monument van de door de godsdienst geinspireerde gothische bouwkunst, de Christelijke God officieel afgezet, en de Raison als opperste rechter en atheistische tegengodin ingezet. Een godin die toch niet zo onfeilbaar bleek als aanvankelijk verwacht was.
Maar het christendom, met name de calvinistische tak, speelt in de cultuurvorming weer opnieuw een belangrijke rol. Er zijn sterke aanwijzingen, uiteengezet en verklaard door Max Weber, dat het calvinisme zelfs een grote rol heeft gespeeld bij het brengen van het kapitalisme als een essentieel nieuw deel van de Westerse cultuur. Het calvinisme verkondigde immers de absolute souvereiniteit Gods en de predestinatie

van de mens. God heeft de wereld in de handen van de mensen gelegd, als "rentmeesters", die dan ook hard en gedisciplineerd moeten werken, maar wel sober en spaarzaam leven. Deze levenshouding bevorderde het ophopen van kapitaal dat daarmede beschikbaar kwam voor verdere ontwikkelingen. Maar vooral groeide er een rationele gezindheid en een gerichtheid op effectiviteit en efficiëntie.
Overigens uit het voorafgaande blijkt wel dat in de eeuwen daarvoor, dus vóór de opkomst van het calvinisme, ook in de rooms katholieke traditie, elementen van deze gedachtengang gevonden kunnen worden. Toch heeft deze traditie zich critischer opgesteld jegens het kapitalisme dan de calvinistische.
Waarschijnlijk dus bevorderd door de calvinistische vorm van het christendom, komt dan de periode van de industriële revolutie en de verdere snelle ontwikkeling van het hoog-kapitalisme. Deze indrukwekkende economische ontwikkeling wordt enorm bevorderd door de snelle ontwikkeling van de natuurwetenschappen en technologie. In het geheel van de Westerse cultuur gaan deze componenten, zoals bekend, steeds meer overheersen. Het doet me denken aan een uit de Verenigde Staten overgewaaid typerend begrip van de tegenstelling tussen "winners" en "losers". Is het wonder dat de winners in het geheel van de Westerse cultuur, in de publieke en politieke belangstelling van de maatschappij, steeds meer de losers gaan overheersen. En, tot die losers behoort voor een belangrijk deel ook de godsdienst. Een typering van de losers geeft de 'Groep van Lissabon' die de strijd heeft aangebonden met de ongeremde mondiale economische concurrentie, als ze schrijft: "De 'Bijbel van het concurrentievermogen' heeft zijn evangelisten, zijn theologen, zijn priesters en blijkbaar zijn volgelingen"(89).
Dat de godsdienst (we beperken ons hier zoals gezegd tot de eeuwenlang dominerende christelijke godsdienst met zijn kerkelijke instituties) tot de losers behoort, valt te constateren uit de gegroeide discrepantie tussen christelijke waarden en normen enerzijds en gevolgen van het verbroken evenwicht anderzijds. Zoals het groeiende consumentisme en het grote begeren, het verdwijnen en vervagen van eerder functionerende waarden en normen, het groeiende hedonisme en verlangen naar permanent genot, het moeilijk uit de voeten kunnen met lijden, het destructief omgaan met de schepping als totaliteit, een ver doorgevoerde individualisering die contrasteert met solidariteit.
Voor de Christelijke Kerk zijn ondermeer de Bijbelse tien geboden zeer belangrijk. Een van deze geboden gaat over het menselijk begeren. Aannemende dat de betreffende tekst vertaald kan worden met de woorden: "Gij zult niet iets begeren wat van Uw naaste is" en interpreterende dat het hier nadrukkelijk gaat om het ontmoedigen van "begeren" (90), moeten we toch wel constateren dat het dragend beginsel van on-

ze huidige economie, "gij behoort te begeren" een volslagen *omdraaiing* is van dit Bijbelse gebod.
Waar het beginsel "liefde voor God en de naaste" eveneens een centraal thema is in de Christelijk godsdienst moet erkend worden dat dit op gespannen voet staat met het centraal stellen van het eigenbelang met openlijk beleden vergelijkingen van de "moordende concurrentie" en van "oorlogvoering" in het mondiale bedrijfsleven.
Ook het Westerse hedonisme en de overheersende suggestie van "geniet van het leven", geeft een andere geesteshouding aan dan van het Christendom.
Het is vanzelfsprekend dat een godsdienst wier aanhangers passief deze omdraaiing van eigen dogmatiek en ethiek accepteren, in de ogen van zeer velen ongeloofwaardig is geworden.
Waar Adam Smith, zoals we weten nog wel ethische (en godsdienstige) uitgangspunten hanteerde, staan we bij de huidige interpretaties daar nu wel ver van af (91). Ik spreek dan nog niet eens over toch essentiële geesteshoudingen in elke godsdienst in alle tijden: gevoel voor het mysterie, verwondering, overgave, respect. Die zijn toch wel moeilijk geworden als de gedachte van de autonome, tot zich zelf gekeerde mens voor wie alles moet kunnen, centraal gesteld wordt.

De godsdienstantropoloog van Baal, heeft zich sterk bezig gehouden met de vraag hoe het mogelijk is dat in de huidige Westerse cultuur zo velen denken dat de godsvraag achterhaald is, niet meer van deze tijd is. Een vraag die volgens hem meer over die mens zegt dan over God. Hij denkt daarbij dan niet alleen aan de christelijke godsdienst,maar aan *alle* godsdiensten die open staan voor het Mysterie. Voor de verklaring daarvan is volgens hem zeer belangrijk het gebrek aan stilte, de overvloed aan informatie waarmee men niets kan, de daarbij behorende rusteloosheid, het gebrek aan vermogen om te luisteren en de dingen op zich te laten inwerken. Men heeft dan ook het vermogen verloren om open te staan voor wat universeel is: het gevoel van transcendentie.
De stelling dat niet de godsdenstige mens de deviant is, maar de ongodsdienstige (92) zou in overeenstemming kunnen zijn met de huidige hernieuwde aandacht voor de stilte en de opleving van de belangstelling voor "spiritualiteit".

De godsdienstsocioloog Dekker constateert dat we "een botsing meemaken tussen de Christelijke godsdienst....., en de moderne cultuur, het moderne bewustzijn, het moderne levensgevoel. En dat dat te maken heeft met een fundamentele verandering in de cultuur, in de samenleving zelf"(93). Inderdaad, maar dan wel, althans hier en nu, een botsing tussen nog ongelijke krachten.

Uit het feit dat in de vigerende Westerse cultuur zulke essentiële christelijke waarden zich hebben laten terugdringen blijkt duidelijk dat de (christelijke) godsdienst op essentiële punten geen noemenswaardige invloed meer heeft. Het kost weinig moeite om daarvan symptomen te vinden. De toenmalige voorzitter van de christelijke belangenorganisatie van werkgevers (NCW) schreef volgens Trouw dat de oplossingen die de kerken aandragen voor het aanpakken van werkloosheid, armoede en het allochtonenprobleem getuigen van weinig realisme en van gebrek aan kennis van de economie. "Als dàt hun bijdrage aan de discussie is, dan zijn we met de kerken heel snel uitgepraat"(94). Nog al overtuigd van eigen gelijk dunkt me. Overigens is het natuurlijk vanzelfsprekend dat als kerken uitspraken doen, die niet alleen gedragen moeten worden door hun achterban – en dat betekent uitvoerig voorafgaand beraad op grote schaal-, maar ook dat deskundigen hierbij niet gemist kunnen worden.

In Aerdenhout werd door een kerkelijke gemeente onder zeer grote belangstelling een discussieavond gehouden met grotendeels bij de Ned. Hervormde gemeente betrokken "topmanagers". Een van hen, voorzitter van een raad van bestuur was zeer duidelijk. "Religie is het persoonlijkste wat er is. Het zorgt voor een goed gevoel, *peace of mind*, evenwichtigheid. Het zakenleven is anders, hard. Er is maar één doel, het eigenbelang. Als je zegt '*we will kill the competition* ' krijg je applaus van je aandeelhouders. En sorry als er bij een reorganisatie 5000 mensen moeten worden ontslagen, onder wie misschien een vader van vier kinderen met een gehandicapte vrouw, dan heeft dat niets met naastenliefde te maken. Uiteindelijk gaat het maar om één ding: de knikkers". Als een bankdirecteur daarop zegt dat we dan na 2000 jaar wel hard van de treden van de beschaving af donderen, antwoord eerstgenoemde dat hij wel wat water bij de wijn wil doen, "maar het is een feit dat de maatschappij verhardt en religie speelt daarin geen rol"(95).

Bisschop Muskens schrijft over christelijke protesten: "een moeilijkheid is dat het wel wordt geaccepteerd als je spreekt over bedrijfsethische kwesties en maatschappelijke verantwoordelijkheden, maar van het economisch stelsel als zodanig moet je afblijven"(96). Hij is ook duidelijk als hij zegt: "overigens moeten we erkennen dat het ruime merendeel van de kerkleden net zo verontideologiseerd is, en net zo veel waarde hecht aan consumptie"(97). Het is overigens goed dat deze feiten duidelijk worden beseft!
Hoe sterk het economisch denken is voortgeschreden, ook binnen het christendom bleek mij enkele jaren geleden eveneens toen op een tentoonstelling in de kathedraal van Truro (Z.West-Engeland) de volgende tekst stond: "We live in the Age of the Economy. Look at Albany and

Rumania to see the direct result of bad economy. So we give thanks to God in the Harvest Festival for enterprise, skill, service and good management. Christian values can enhance what we have and make it better still".

We spraken hier over de gevolgen van de overheersing van de invloed van de economie als cultuursegment. Maar die overheersing geldt óók voor de natuurwetenschappen en de technologie. Er ontstond een diep vertrouwen en geloof in de natuurwetenschappen en de technologie, in het immanent ethos dat daarin verborgen is, in de gedachte dat de echte realiteit meet-en telbaar is. De voormalig hoogleraar in de elektronica, Davidse wees er op dat de kracht van de natuurwetenschappellijke methode naar terreinen uitstraalt waar zij niet voor ontworpen is en waar haar toepasbaarheid beperkt is (98).
Een natuurkundige èn theoloog, die als een van de eersten oog had voor deze dominantie en daar ook protest tegen aantekende, was Dippel. Hij schreef scherp over het veel voorkomende onbegrensde geloof in de exacte wetenschap: "Er is waarschijnlijk nog nimmer een religie geweest, waarin het geloof zo sterk en ongeschokt, zo absoluut en onbetwijfeld was. Geloof zonder geloofskennis"(99).
De natuurkundige van den Beukel haalt in een van zijn boeken de natuurwetenschapper Casimir aan: "Wij hebben de wetenschappen tot onze God verheven" en "wetenschap en techniek vormen een bewonderenswaardig en produktief tweetal, maar ze hebben zich los gemaakt van alle banden en beperkingen, ook die welke worden opgelegd door wijsheid en naastenliefde". Overigens is hij pessimistisch: "Wij kunnen de onheilspellende spiraal noch stilzetten noch besturen"(100).
De bekende Franse geleerde Jacques Ellul zegt in een televisieopname over het "verraad van de techniek": "De techniek creëert in de mens een afwezigheid van wat Karl Barth heeft genoemd: "der ganz Andere", het volkomen verschillende. We kunnen relaties hebben met elkaar, maar het ontbreekt de mens aan een relatie met het transcendente. Die zal de techniek nooit geven" (101).
Davidse constateert eveneens de enorme invloed van het dominerend natuurwetenschappelijk en technologisch denken, maar wijst als natuurwetenschapper ook op het feit dat de theologie zich liet "bedwelmen door de macht van het rationele denken" en na liet "zich te bezinnen op de religieuze dimensie van het technisch handelen"(102).
Net als de exacte wetenschappen heeft de theologie zich te veel opgesloten binnen het eigen vakgebied en is de confrontatie en dialoog met de natuurwetenschappen,en met de economie, te veel *uit de weg gegaan.* En dat is des te erger daar de moderne mens de beschikking heeft ge-

kregen over immense krachten die zowel ten goede als ten kwade kunnen worden aangewend.
Het valt op dat waar in de tweede helft van de 20e eeuw over het thema relatie tussen theologie en natuurwetenschappen gesproken wordt, het met name natuurwetenschappers zijn die pleiten voor een diepgaander confrontatie.

Het kan niet anders dan dat instituties wier functies zo inschrompelen ten gunste van kennelijk in dit tijdsvak sterkere, in belangrijke mate in publieke betekenis afnemen. In een onlangs verschenen wetenschappelijk rapport met de merkwaardige titel "God in Nederland" wordt na onderzoek dan ook geconcludeerd dat de betekenis van die godsdienst voor het leven en samenleven van de mensen steeds geringer wordt. Uitgaande van de traditionele godsdienst vindt in Nederland nog steeds een secularisatieproces plaats. Er is duidelijk sprake van een erosie (103).
Cultuur is voor een belangrijk deel mensenwerk. Wanneer we spreken over de gevolgen van verbroken evenwicht, mogen we dat niet alleen wijten aan de dominerende krachten (de winners), maar evenzeer aan de krachten die zich hebben laten verzwakken (de losers), waaronder de godsdienst. En dat terwijl eeuwenlang de christelijke godsdienst een dominerende invloed heeft gehad op de Westerse cultuur en zoveel eminente denkers heeft voortgebracht. De Rooms-Katholieke Kerk heeft een reeks van encyclieken met een critische maatschappijvisie voortgebracht en de boodschappen van Luther en Calvijn raakten ook critisch de samenleving en de economie. De grote christelijke instituties hebben ook voor de laatste wereldoorlog ernstige critiek gehad op de achtergronden en gevolgen van de ontwikkelingen in het kapitalistisch economisch systeem.
Desondanks heeft in het geheel gezien ook het Christendom er niet genoeg aan gedaan het evenwicht in de Westerse cultuuur te bewaren, met alle gevolgen van dien, voor de cultuur als geheel, èn voor zich zelf. *Beide*, zowel de Westerse cultuur, als de religie zijn dan ook in de problemen gekomen.
Het was de theoloog-socioloog-politicus Banning die na de laatste wereldoorlog waarschuwde voor het in gang zijnde proces van steeds verder afbreken van het bestaande evenwicht in de Westerse cultuur. Aan het einde van de tweede wereldoorlog had Huizinga al geschreven: "De wereld van morgen zal niet rijp zijn voor een herleving van het Christendom, zij is veel te zeer verstrikt in een habitus, die aan het Christendom tegengesteld is"(104).
Mannheim schreef in 1947 over het Christendom dat het niet mogelijk is een goed christen te zijn in een maatschappij waarin de fundamentele regels tegen de geest van het Christendom ingaan. Dat het voor chris-

telijke denkers noodzakelijk is het theologische denken inniger te vermengen met sociologische kennis (105).
De kerkelijk en oecumenisch voorman H.Kraemer schreef 15 jaar na Huizinga's waarschuwing: "Maar diezelfde Westerse beschaving, in wier midden de kerk (.....) functioneert, is ontstellend met zichzelf in tegenspraak" en "De directe werkelijkheid van God wordt door de onweerstaanbare opmars van de techniek en de heerschappij over de natuur kortweg vermoord. God lijkt een dwaas, verouderd begrip" (106).
De theoloog en kenner van de Indiase cultuur Lesslie Newbigin schreef: "We hebben ons christelijk geloof door onze westerse cultuur laten opslokken. We hebben ons in een stelling laten manoeuvreren van waaruit we niet langer de fundamentele vooronderstellingen van onze cultuur aan de kaak kunnen stellen. We hebben ons teruggetrokken op een eiland van privéwaarden. We laten ons geloof niet langer gelden voor het publieke leven"(107).
De politicoloog en geschiedkundige journalist Paul Thibaud zegt in verband met de huidige zogenaamde moderniteit: "In deze omstandigheden is het een slechte zaak dat het christendom zichzelf in de marge heeft gemanoeuvreerd door óf enkel oppositie te voeren tegen de nieuwe tijden, óf door zich helemaal aan te passen, alsof het voor de kerk het belangrijkste is om haar eigen gebied en macht te behouden....."(108).
Moeten we dan niet spreken over *mens* verduistering, in plaats van wat door Christelijke theologen wel genoemd wordt: Godsverduistering?

Maar er is toch ook binnen de godsdiensten langzamerhand sprake van critische herbezinning en tegenbewegingen. Aansluitend daaraan wijs ik op andere symptomen van reactie en herstel van evenwicht. Ik denk aan nieuwe belangstelling bij velen voor spiritualiteit en religie, een groeiend bewustzijn dat er met onze Westerse cultuur iets grondig mis is en dat de godsdienst, de levensbeschouwing daar, zoals altijd, veel mee te maken heeft. Er is een wisselwerking met een toenemend verzet, een "nee zeggen" tegen overheersende ideologieën van markt, commercialisering en hun invloed op waarden en normen. Sprekend is in Nederland het recente, door kerken geinitieerde verzet in Nederland tegen de 24-uurs economie. In Engeland is een maatschappijcritisch discussierapport over "The Common Good" uitgebracht door de Rooms-Katholieke Kerk.

In de komende eeuw zal het *essentieel* zijn of de christelijke godsdienst *tesamen met* andere wereldgodsdiensten en levensbeschouwingen, zich voldoende bewust zijn van hun interrelatie, hun verwevenheid met de cultuur en of ze daaruit de juiste consequenties zullen trekken. Of zij ook in Europees verband bereid zijn een krachtig funderend beleid te

voeren, gericht op herstel van evenwicht. Bewust van het feit dat wanneer de godsdienst, de levensbeschouwing zich niet actief en strijdbaar met de cultuur en met zijn dominerende machten bezig houdt, de gevolgen voorspelbaar zijn.

De dubieuze kunst van het zich rijk rekenen

In de voorafgaande paragrafen van dit hoofdstuk is getracht een analyse te maken van de gevolgen van het in onbalans raken van de Westerse cultuur. Uit alles blijkt wel dat deze gevolgen verstrekkend en diepgaand zijn. De sterk groeiende machten waar Banning profetisch voor waarschuwde hebben veel goeds maar tegelijkertijd meer kwaads gebracht dan Banning destijds kon voorzien.

Laten we nu ons speciaal richten op de materiële, financiële aspecten. Een van de idealen die voortkomt uit de suprematie van het economisch denken is dat van de voortdurende economische groei. En inderdaad, vele miljoenen mensen zijn dankbaar voor het hogere inkomen dat zij genieten. Maar als we dat fenomeen economische groei, uitgedrukt in het bruto nationaal product (BNP) bezien vanuit de samenleving als geheel, rijst de vraag: wat is dat voor een groei, en kun je het wel groei noemen?

Veel economen gaan er niet meer van uit dat meer rijkdom of meer inkomen automatisch meer welvaart of welzijn betekent. Verlichte economen als Keynes en Tinbergen hebben rond het midden van de vorige eeuw verdedigd dat een groeiend inkomen op zich niet betekent dat de welvaart toeneemt, maar wel dat aan een aantal condities om de welvaart te verhogen, meer of beter wordt voldaan bij stijgende productie of koopkracht. Immers je kon je andere dingen waar het "echt" om ging gemakkelijker eigen maken. Sinds het einde van de jaren '60 van die eeuw gaan economen (met als eersten Mishan, Hueting) nadenken over de "*kosten* van economische groei" (waaronder vervuiling, verkwisting, vernietiging) die wel eens groter zouden kunnen zijn dan de baten van diezelfde groei in termen van welvaart.

Dat die kosten nog al eens "vergeten "worden is op zichzelf niet zo verwonderlijk als we denken aan de eerder (hoofdstuk II) genoemde neiging in de economie om terwille van de kosten-minimalisatie, een zo groot mogelijk deel van negatieve consequenties van beslissingen af te wentelen op de maatschappij als geheel. Toch zette dat kostenbesef zich door; met name tijdens de tweede wereldoorlog werd behoefte gevoeld aan nationale boekhoudingen en nationale rekeningen. Deze NR's hebben zich inmiddels, mede dank zij inspanningen van Tinbergen en Kuznets ontwikkeld tot basisinstrumenten voor de beheersing van het macro-economisch proces, en het middel om economische vooruitgang

te meten. Maar ze geven natuurlijk een scheef beeld als de cruciale milieuaspecten niet meeberekend worden.

Het is logisch dat, toen men zich realiseerde dat niet alleen de baten maar ook de kosten moesten worden meegeteld, men in de eerste plaats dacht aan de kosten verbonden aan schadelijke *milieu* aspecten. Maar naast de aspecten van vervuiling, verkwisting, degradatie, verlaging van de biologische diversiteit etc, zijn we ons bewust geworden van kosten op andere gebieden. In dit boek is getracht een indruk te krijgen van de vele negatieve gevolgen van economische groei, die niet alleen immaterieel zijn, maar ook materieel: financiële kosten met zich mee kunnen brengen. Denk bij voorbeeld aan kosten verbonden aan het herstel van de schade die veroorzaakt wordt door verontreiniging (ook door – ten dele te voorziene – rampen) van bodem, water en lucht. Het weer terug krijgen van teloor gegane natuurwaarden. De financiële lasten die nodig zullen zijn om de gevolgen van – hoogstwaarschijnlijk ook als gevolg van onvoorzichtig menselijk ingrijpen – klimaatswijzigingen op te vangen. Denk aan de verhoging van de zeespiegel waarvoor de Nederlandse regering reeds de eerste fondsen heeft gereserveerd, maar die ook grote gevolgen zullen hebben voor arme landen als Bangladesh. Dan de financiële lasten die verband houden met de enorme *consumptiestimulering en het grote begeren.* Ik noem daarbij de kosten die gepaard gaan met het op enorme schaal afslachten in de landbouw en bioindustrie van rundvee, varkens en schapen na een verstoord evenwicht tussen – opgejaagde – consumptie en productie van dierlijk vlees, en het behoedzaam omgaan (voeding, fokken, stalling) met dierenwelzijn. De kosten voor curatieve volksgezondheid stijgen fabelachtig door gestimuleerde ongezonde en ziekten verwekkende wijze van consumptie, roken van sigaretten, gebruik van overmatig alcohol, drugs. Door bepaalde vormen van sexueel verkeer (promiscuiteit zonder gebruik te maken van voorbehoedsmiddelen), sportuitoefening met onevenredige risico's (ongevallen). De opvatting dat ieder het recht heeft zelf te bepalen welk risico hij/zij zelf wil nemen gaat voorbij aan het feit dat in bijna alle gevallen de financiële consequenties voor een belangrijk (grootste) deel gedragen moeten worden door de samenleving. Dus ten koste gaan van andere publieke financiële behoeften.
Met name in Nederland is door het enorme groeistreven de situatie en de waardering van de *menselijke arbeid* veranderd. Dit vraagt in vele gevallen en op alle niveau's zijn tol in de vorm van (psycho-somatische) ziekten, maar in vele gevallen ook van sociale desintegratie. Dat de enorme werkloosheid die in vele delen van de wereld heerst in toenemende mate ongerustheid wekt, is begrijpelijk omdat deze samenleving verstorende situatie óók zijn financiële tol met zich mee brengt of zal brengen.

De veranderingen in het *waarden en normen* systeem bevorderen, in samenhang met het grote begeren, op bepaalde gebieden een grote toename van de criminaliteit, óók de zware, veelal internationaal georganiseerde die gekoppeld is aan economisch streven ("maffia"). De kosten van de bestrijding daarvan, maar ook van toenemende onbetrouwbaarheid en geweld, gaan steeds grotere financiële offers vergen. Want altijd zal de mens veiligheid van zijn overheid eisen.
De veel althans met de mond-betreurde *welvaartskloven* in de wereld geven in toenemene mate aanleiding tot haast niet te stuiten volksverhuizingen. Deze vereisen een zeer kostbare menswaardige opvang (vluchtelingenprobleem). Maar ook de nog weinig in zijn consequenties doordachte, gecompliceerde toch noodzakelijk geworden opvang en integratie van al die "nieuwe Fransen,Duitsers, Italianen, Nederlanders, Belgen, kortom Europeanen" kost veel geld. Denk maar aan de noodzakelijke oplossingen in de (binnen)steden als Parijs met zijn banlieus als opeenhopingen van sociale problemen en conflictstof.

Zo zou nog wel een tijdje kunnen worden doorgegaan met het aantonen dat economische groei, naast immateriële gevolgen, óók vele negatieve financiële gevolgen heeft. Dat er oplopende kostenplaatjes aan verbonden zijn. Kosten die zoals toch normaal is, afgetrokken moeten worden van de baten; immers welke financieel deskundige wil zich nu rijk rekenen? Toch gebeurt het. Het wordt immers steeds waarschijnlijker dat bij het maken van een deugdelijke boekhouding en verlies- en winstrekening, de kosten de baten van de economische groei zullen blijken te overtreffen.

En als we nu om te beginnen de kosten maar zouden willen betalen, dan weten we ook beter waar we aan toe zijn. Maar dat doen we niet, integendeel we maken op grote schaal schulden, de rekening schuiven we voor ons uit, dus – althans voor zover het niet vastloopt – naar komende generaties. Want de kosten betalen via heffingen en belastingen gebeurt relatief gezien maar mondjesmaat; daar houden wij en onze regeringen niet van! Integendeel, ze moeten verlaagd worden terwille van nog hogere productie. En dán gaat het proces in dezelfde lijn weer verder.

DEEL 2

PLEIDOOI VOOR EEN CULTUURBELEID GERICHT OP NIEUW EVENWICHT

IV. UITGANGSPUNTEN VOOR CULTUURBELEID

Wil de mensheid een herkenbare toekomst
hebben, dan kan dat niet door de lijn van
het verleden en het heden door te trekken.
Als we het derde millennium op die grondslag
willen opbouwen, is dat tot mislukken gedoemd.
Eric Hobsbawm (1)

Heer geef mij de kracht te aanvaarden wat niet te veranderen is.
Geef mij de moed te veranderen wat niet aanvaard mag worden en
de wijsheid om het onderscheid tussen beide te kennen.
Franciscus van Assisi

Als we tot de overtuiging gekomen zijn dat doortrekken in de 21e eeuw van de huidige lijn in de algemene ontwikkeling van de Westerse cultuur, heilloos is rijst vanzelf de vraag: wat zou er dan moeten veranderen? Welk beleid zou wel gevoerd moeten worden, en door wie.

Welk soort beleid?
Er zijn globaal een drietal mogelijkheden.
De eerste is de houding van "laissez faire laissez passer". Het valt misschien allemaal wel mee, er wordt zoveel overdreven. We hebben het toch nog nooit zo goed gehad. We zien wel en in ieder geval duurt het onze tijd wel. Of: ik weet dat het niet goed gaat, maar de machten die ons permanent voorhouden dat we meer mogen en moeten consumeren en dat iedereen dus steeds meer middelen daarvoor wil hebben, zijn zo sterk dat weerstand daartegen zinloos is. Mensen zijn nu eenmaal tevreden en staan op hun "verkregen rechten". Bovendien is de toekomst toch niet "maakbaar".
Dat is dezelfde passieve, zo U wilt defaitistische houding als de natuurvolken innamen (innemen) ten aanzien van de natuur. Hier geldt het nu de door de mens gemaakte cultuur. Overigens past deze houding uiteraard ook in het straatje van mensen en instituties die best tevreden zijn met de bestaande ontwikkelingen en die hun macht en voordelen niet gaag zien aangetast.
Het merkwaardige is dat de grote optimisten en de zware pessimisten elkaar hier ontmoeten.

De tweede houding die men kan aannemen is dat de problemen wel onderkend worden en ook erkend wordt dat ingrijpende maatregelen nodig zullen zijn, maar om redenen van pragmatische politiek niet eerder dan wanneer het voor de meerderheid duidelijk is dat het zó niet verder kan en dat de ontwikkeling is uitgelopen op een *crisis*. Deze politiek laat het aankomen op *als* de wal het schip keert. Dus feielijk te laat. Denk daarbij aan het ongeluk met een kerncentrale in de Oekraine, de massale mensenslachtingen in Afrika, de niet voorziene economische ramp in enkele Aziatische samenlevingen (Azië crisis), rampen in berggebieden, ongelukken met olietankers. Als ieder – zij het met kostbare schade en schande – ziet en voelt dat er iets *moet* veranderen, is het in een massademocratie veel gemakkelijker zaken om te buigen en in ieder geval de (ergste) symptomen te bestrijden. Dat is dan "haalbaar geworden", zelfs voor zwakke en weinig creatieve bestuurders. We noemen dat "government by catastrophe" (2). Zelfs het Marxistische begrip "Verelendung" wordt steeds meer voorstelbaar.
Een combinatie van houding één en twee is in onze tijd helaas het meest voorkomend. Vandaar dan ook dat we nu al spreken van "risicomaatschappij".

De derde houding is, op basis van kennis en inzicht, opdoemende problemen en gevaren onder ogen te zien om *tijdig* maatregelen te kunnen nemen. Hetgeen wel veel vereist van tijdig inzicht, moed, doorzettingsvermogen en overtuigingskracht. Ik accentueerde het woordje tijdig omdat in een maatschappij die zo snel verandert als de onze al gauw de situatie van "te laat" kan ontstaan en dure crisisbestrijding amper meer mogelijk is. En dan is Verelendung, op welke schaal dan ook, niet meer onmoglijk. Misschien kunnen we een en ander vergelijken met de noodzaak van tijdige koerscorrectie van een supertanker die op de rotsen dreigt te lopen.
Laatstgenoemde houding is de meest waardige, die echter wel hoge eisen stelt aan diegenen die, op welke positie dan ook, geroepen zijn te sturen. In een democratie worden eigenlijk die eisen aan ons allen gesteld, omdat zonder voldoende begrip en steun uit de bevolking, dergelijk beleid niet mogelijk is.

De vraag of het mogelijk is de Westerse cultuur in de gewenste richting om te buigen en interne veranderingen in het heersende kapitalistische systeem door te voeren, *moet* positief beantwoord kunnen worden. Er is trouwens geen ander bevredigend alternatief.
Het is dan wel nodig afstand te nemen van de nog al in zwang zijnde gedachte dat progressie gelijk is aan liniair voortgaan, meer van hetzelfde, wat de hiervoor aangehaalde historicus Hobsbawm noemt de lijn

van het verleden en heden doortrekken naar de toekomst. Dat betekent een krachtig en ongeremd voortmarcheren in een straat die blijkt dood te lopen, de "impasse". Werkelijke progressie is niet domweg met de kop tegen de muur lopen, maar tijdig teruggaan naar punten waar, naar nu blijkt, een verkeerde weg is ingeslagen en van daaruit een betere weg zoeken. Past ook het gezegde "reculer pour mieux sauter" hier niet op?

Het centrale doel: werken aan nieuw evenwicht
De centrale antwoorden die kunnen worden gegeven op de huidige problematiek van de Westerse cultuur, liggen in feite besloten in de in deel I gegeven analytische beschouwingen. En wel het noodzakelijke zoeken van wegen die weer gaan in de richting van evenwicht, zoals ik dat, sprekende over cultuur en verwijzende naar Huizinga, Banning en Galbraith, bedoeld heb in hoofdstuk II.

Het is daarbij van belang te zien dat evenwicht in de cultuur in principe samenhangt met evenwicht in de menselijke persoonlijkheid en in de menselijke behandeling van de natuur.
De eerste doelstelling moet dan ook zijn dat de sociale, geestelijke en economisch-technologische cultuursectoren, die elkaar duidelijk beinvloeden, ook in de politiek weer *gelijke* aandacht krijgen. Dat economische stucturen en economisch denken, evenmin als technologie een dominerende en dogmatiserende rol blijven spelen, maar zich voegen in hogere belangen die het *totale "heil"* van mens, dier en plant van nu èn de toekomst betreffen. In het denken daarover spelen ethiek, godsdienst, educatie etc. een even belangrijke rol. Men zou kunnen zeggen dat centraal en *maatgevend* moet zijn dat wat ons, nu en in de toekomst voor ogen staat als we denken aan een goed, zinvol en menswaardig bestaan.

In volgende hoofdstukken zullen we de hier en daar nog al vergaande consequenties nader uitwerken. Hoe ver die consequenties kunnen gaan blijkt uit dat wat de socioloog Thoenes schreef ten aanzien van de milieuproblematiek. "De nieuwe bezorgdheid is een bezorgdheid om natuur en milieu. Maar de *bocht die wij om schijnen te moeten*, (cursivering door mij, vB) is een bocht in het cultuurproces. Wij zijn het die moeten veranderen, òns gedrag, ònze trots, ònze vrijheid. Het milieuprobleem is zogezien in de eerste plaats een cultuurprobleem. Een cultuurprobleem op alle niveaus van individu tot staat. Wat gevraagd wordt is gedragsverandering, diep ingrijpend in ons waardenpatroon en dan liefst op zo kort mogelijke termijn. Er is veel, wat dan òm moet: consumptie, produktie, technologie en wetenschap"(3).

Een samenhangend beleid
Een van eerste vereisten daarbij is de erkenning dat allerlei ontwikkelingen met elkaar samenhangen en dat derhalve beleidsmaatregelen ook in samenhang met andere maatregelen moeten worden bezien. Als dat niet in voldoende mate gebeurt kan de ene maatregel de ander neutraliseren of tegenwerken in zijn effecten.
Vrij kort na de bevrijding van Nederland publiceerde de wetenschapper én politiek beleidsman Prof.G.van der Leeuw een boekje: Nationale Cultuurtaak (4). Daarin stelde hij dat het een van de "grondeuvelen" van die tijd was "dat het besef van de eenheid des levens, zowel in stoffelijken als in geestelijken zin, ontbreekt". Hij besteedde dan ook aandacht aan diverse onderdelen van de cultuur als bouwen, industrie, sport, film, pers, onderwijs, wetenschap, kunst, levensbeschouwing. Dat door van der Leeuw verwoordde inzicht maakte op mij een grote indruk en de waarheid daarvan is door mijn eigen praktijkervaring steeds weer bevestigd. Nu, ruim een halve eeuw later, bestaat dat "grondeuvel"kennelijk in min of meerdere mate nog steeds.

Een duidelijke interdependentie blijkt bij voorbeeld uit de analyse die gemaakt werd door de Commissie Lange Termijn Milieubeleid ten aanzien van het ontstaan van de moderne milieuproblematiek. "De grootste brokken milieubelasting worden veroorzaakt door produktie en consumptie, de transportstromen die daarvoor nodig zijn en de energiewinning die dit mogelijk maakt. Achter dit alles staan toekomstverwachtingen en doelstellingen van de maatschappij en een economisch systeem dat het geheel stuurt" (5). Met andere woorden wees ook Thoenes hier op Dat bestrijding van allerlei soorten van maatschappij ondermijnende criminaliteit geen effect kan hebben zonder een goed beleid ten aanzien van politie en justitie is duidelijk. Maar dat het zo goed mogelijk voorkomen (toch het allerbelangrijkst) van criminaliteit onmogelijk is zonder een veranderd beleid ten aanzien van de huidige permanente stimulering van de groei van economie en consumptie, moge eveneens duidelijk zijn.
Uit een rapport gemaakt in 1998 door de Nederlandse Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling blijkt dat ook geweld alleen zinvol bestreden kan worden door een samenhang van maatregelen en veranderingen (6). De problematiek is veel complexer en zit veel dieper dan velen zien of willen zien. Een incidentenpolitiek heeft hier dan ook weinig zin maar leidt wel tot verdere teleurstellingen.
In dit verband wijs ik op een artikel van de columnist Hofland: "En als onze 'populaire cultuur' in de reclame, de muziek, de mode, de sport, de tijdschriften en op de televisie aan populariteit wil winnen door agressie als norm in de omgangsvormen en in het vermaak te propageren, dan

dringt die norm ook onherroepelijk door in de omgangsvormen van de straat". En verder:"Aan de grondslag van alle vraagstukken samen ligt de gezamenlijke weigering om de samenhang ervan in te zien"(7). De schrijfster Renate Dorrestein concludeert: "Als het bij algemene consensus leuk is om iemand verbaal aan flarden te scheuren, dan moeten we er ons ook niet over verbazen als sommige primitievelingen onder ons menen dat de physieke variant daarvan ook wel eens geinig is"(8). Het gaat inderdaad om het kunnen en willen zien van *samenhang* en daarvan de consequenties te trekken. Willen we daarom bewust ingrijpen in deze werkelijkheid van culturele verstrengeling, en burgers ook het vertrouwen geven dat er bevredigende resultaten komen, dan zullen we moeten onderkennen dat geisoleerd genomen maatregelen, in vele gevallen niet effectief kunnen zijn.
Bepaalde ontwikkelingen die niet "neutraal" zijn, kunnen als ze aan zichzelf worden overgelaten, ingrijpende gevolgen hebben voor de maatschappij als geheel. Als voorbeeld neem ik de techniek en technologische ontwikkeling. Technologische innovaties (denk bij voorbeeld aan de nieuwe informatietechnologie) kunnen vèrgaande, slechts moeilijk te voorziene gevolgen hebben voor natuur en cultuur.
In een goed en verantwoord beleid dienen mogelijke interdependenties dan ook vooraf zo goed mogelijk onderkend te worden en moet getracht worden voor de te maken beleidskeuzen de te voorziene gevolgen in de beleidsvisies in te calculeren. Iets zien we daarvan al in het principe van de nu in bepaalde gevallen toegepaste milieu-effectrapportage, waarin de effecten van voorgenomen maatregelen op het milieu moeten worden geanalyseerd. In bepaalde gevallen van groot belang waar grote conflicterende belangen een rol spelen, wanneer er (nog) onduidelijkheid bestaat over de consequenties van vèrgaande beslissingen en er sprake is van aanzienlijke risico's (als het doen van proeven met embryo's, het klonen), vergt een verantwoord beleid (vooralsnog) negatieve beslissingen. Volgens het beleidsuitgangspunt bij twijfel: neen. De *bewijslast* behoort te liggen bij diegene die de veranderingen voorstellen en niet andersom. Ik kom hier later op terug.
Ook het rapport van de Wereldcommissie voor Cultuur en Ontwikkeling: De Kracht van Cultuur wijst in de richting van de noodzaak van het onderkennen van en rekening houden met samenhangen. Het rapport stelt: "De Commissie meent echter dat de tijd rijp is om een samenhangend nieuw paradigma op te stellen. Dit houdt in dat de verschillende betrokkenen uit de samenleving gezamenlijk methoden moeten ontwikkelen voor menselijke ontwikkeling, waarin alle culturele kwesties in hun totaliteit worden herkend en erkend. Dit zou het ideale cultuurbeleid van de toekomst moeten worden. Om een uitspraak van André

Malraux te parafraseren: ontwikkeling zal in de 21e eeuw de cultuur betreffen, of helemaal niet komen"(9).
Overigens is het inzicht dat ontwikkelingen in hun onderling verband dienen te worden bezien niet nieuw. Enkele decennia geleden werd met name in het regionale ontwikkelingswerk, ook in eigen land zoals in het centrale rivierengebied (komgrondengebied), het begrip "comprehensive approach" gebruikt en toegepast, met goede resultaten.
Het in elkaar grijpen van maatschappelijke ontwikkelingen heeft ook consequenties voor politieke structuren en procedures. Immers voor het bepalen van overheidsbeleid is voorafgaand open overleg met belangenorganisaties en -sectoren zeer belangrijk, maar dat kan maar in beperkte mate tot beslissingen leiden. Het is alleen de centrale democratische overheid die, oog hebbend voor bestaande interdependenties, kan komen tot afweging en daarna tot beslissingen, en zo het gevaar van weinig effectvolle compromissen van het recht van de sterkste voorkomen. In het hoofdstuk over de bestuurlijke consequenties van cultuurbeleid kom ik hier op terug.

Prof. G. van der Leeuw hanteerde het begrip *cultuurbeleid* in zijn boekje Nationale Cultuurtaak. Hij was van mening dat een van de grondproblemen was het ontbreken van het besef van de eenheid van het leven, zowel in stoffelijke als in geestelijke zin. En dat terwijl de zogenaamde geestelijke cultuur een stoffelijke, economische en technische grondsslag heeft, zoals ook deze stoffelijke cultuur een geestelijke betekenis heeft. Cultuurpolitiek vooronderstelt zowel de zakelijke voorwaarden van ons leven als het besef van de geestelijke zin van dit leven (10).
Cultuurbeleid dus als verder ingrijpen, verder bewust veranderen van de door ons mensen gemaakte cultuur. Gelukkig wordt nu bij beleidsvoorbereiding en beleidsuitvoering de interdependentie van verschijnselen en factoren langzamerhand meer erkend. Ik wijs als voorbeelden op het meer projectmatig werken, het pleiten voor multidisciplinair onderzoek en onderwijs, het invoeren van milieueffect rapportage bij voorgestelde maatregelen die het milieubeleid raken. Op filosofisch en levensbeschouwelijk terrein zien we de ontwikkeling van het zogenaamd holistisch denken.
Maar, met de vele specialismen, opdeling in gescheiden vakgebieden, vakministeries, belangenorganisaties en "oogkleppendenken", blijft het een weerbarstige materie. Juist dan is het essentieel dat er centrale punten zijn die coördineren, integreren, het recht handhaven, duidelijke keuzen maken en daarvan verantwoording afleggen aan de samenleving. Juist in een democratie.

Waarden als ruggegraat van de cultuur
We memoreerden dat volgens Huizinga een grondtrek van cultuur is het inhouden van een streven, een gerichtheid op een ideaal dat meer is dan dat van een individu, een ideaal van de gemeenschap als geheel (11). Dat streven is nauw verwant met de waarden die gelden. Er wordt de laatste tijd in Nederland nog al eens gepleit voor het onderhouden van waarden (en normen), maar die hèbben we en we leven er ook uit. Bepaalde waarden worden haast van uur tot uur in ons gestampt, voor een belangrijk deel door middel van de elektronische of geschreven media met hun overvloed van "boodschappen".
De theoloog de Knijff verwondert zich er zelfs over dat ons zo vaak verzekerd wordt dat "'de staat geen morele instantie is', terwijl deze niet anders doet dan onze moraal kneden en manipuleren"(12).
Ik kan me zijn verwondering goed voorstellen. Een belangrijk deel van onze waarden worden zelfs gehoed door de minister van economische zaken. Die als een hogepriester ons steeds voorhoudt: *Consumeer, groei en be winner.* Gedragen beantwoord door een gemengd koor van economen, topmanagers en – adviseurs, met de treffende woorden: "Zo is het en zo zij het zegt ons de Economie van de Groei".
Waarden werken als een kompas en geven ons richting en houvast. De grote vraag is niet óf ze er zijn, maar *welke* het zijn. Ik verwijs hiervoor naar het vorige hoofdstuk dat handelt over de gevolgen van het domineren van het denken in termen van materiële nuttigheid en economische groei.

Ik wil nu een aantal mijns inziens kardinale waarden noemen die in de 21e eeuw richting, houvast en ruimte kunnen geven aan een vernieuwde, evenwichtiger en menswaardiger cultuur die heel wat duurzamer zal zijn dan de huidige van eind 20 eeuw.

Als eerste *het respect voor de natuur.* Nu is de natuur in de ogen van velen in wezen grotendeels verworden tot een economische productiefactor die benut kan worden wordt voor onze materiële welvaart. Ook in het theologische denken klinkt deze consumptieve houding helaas nog vaak door. Er is een behoefte aan een hernieuwde vizie op de natuur die meer uitgaat van respect, be- en verwondering. Die ook de consequenties erkent van de enorme technologische macht van de mens over deze natuur. De mens die bij voorbeeld hoogstwaarschijnlijk het wereldklimaat kan verstoren en door 'foutjes' met de door hem ontdekte kernenergie en biologische manipulatie binnen zeer korte tijd enorme ravages in de wereld kan veroorzaken. De mens kan de natuur benutten, maar moet zich, ook uit bloot eigenbelang realiseren dat hij zèlf deel uitmaakt van die natuur. Christenen die uitgaan van Gods schepping, mogen zich

dat zeer zeker ook realiseren, waarbij het begrip "rentmeesterschap" in de praktijk te onduidelijk is en te veel mogelijkheden biedt voor egocentrische en utilistische interpretaties.

Een essentiële waarde, die een richting aangeeft die frontaal ingaat tegen de nu heersend gemaakte waarde van het grote begeren en "ongeremde zelfbevredigingsmoraal" (Hans Jonas), is die van de *zelfbeheersing, matiging en soberheid.* Gelukkig wordt steeds meer bezwaar gemaakt tegen het consumentisme, maar daar (geestelijke en politieke) consequenties aan verbinden: dat is iets anders! Toch kan het niet anders: vernieuwing van de betekenisgeving van bezit en consumptie is essentieel voor het weer in balans komen van de Westerse cultuur. Een geleidelijke radicale en moeilijke verandering van de moraal, is in ieder geval verre te prefereren boven rampzalige crises "Verelendung" en hardhandige beheersing daarvan, waarmee toch rekening moet worden gehouden als niet tijdig bakens worden verzet.
De filosoof Hans Jonas die in 1987 in Frankfurt de Vredesprijs van de Duitse boekhandel kreeg voor zijn uitwerking van de gedachte dat wij de plicht hebben ervoor te zorgen dat aarde en mensen in de toekomst blijven bestaan, stelde zich toen al de vraag: "Kan de vrijheid zichzelf zodanig beperken, dat door het vrijwillig afzien van bepaalde vervullingen van korte-termijn-wensen en – behoeften de mensheid zichzelf als geheel in stand houdt?" Of treedt de 'tirannie van de naakte noodtoestand' in, de beruchte 'reddingsboot-situatie', waarin de regels ineenstorten en alleen nog geweld regeert. Jonas wees er echter tegelijkertijd bemoedigend op dat voorheen juist in het Westen ascetische idealen een hoog aanzien hadden. Een moraal van zelfbeheersing, zelfbeperking, een zekere onthouding en matiging golden als kenmerken van een betere, hogere aard van menszijn (13). Mèt het uit balans geraken van onze cultuur zijn deze naar de marge gedrongen. Maar zouden we wat toen mogelijk was, nu niet meer aankunnen? Het antwoord is :ja, maar dat gaat niet (meer) vanzelf. Daar is in de 21e eeuw een streven, een beleid, een politiek voor nodig dat het evenwicht in de Westerse cultuur herstelt.

In een tijd als de onze waar accenten vallen op 'geniet er van', 'pak wat je krijgen kunt, morgen zien we wel verder', 'de wetenschap staat voor niets', en we de toekomst zien als extrapolatie van wat we nu ervaren, is het opbeurend te constateren dat het begrip *duurzaamheid,* in de betekenis van behoud van de schepping als nieuwe waarde officieel is geïntroduceerd. Dat betekent echter nog lang niet dat in de praktijk deze waarde al in voldoende mate in onze cultuur is doorgewerkt! Het begrip duurzaamheid of duurzame ontwikkeling, wordt immers gezien als

een ontwikkeling waarbij de natuurlijke hulpbronnen als geheel (met de daaraan ten grondslag liggende regeneratiesystemen), ook voor toekomstige generaties beschikbaar blijven (Opschoor).
Behalve in ecologische zin dient dit begrip als leidraad in veel breder zin te worden toegepast. Behoudt het goede, waardevolle en zinvolle in onze cultuur, om dit te kunnen doorgeven aan komende generaties. Duurzaamheid tot een officieel begrip bevorderen is mooi, maar het gestelde doel moet in de praktijk wel tijdig bereikt worden, anders wordt het een afgang.

Waar er gesproken kan worden van een cumulatieve zelfvoortplanting van technologische veranderingen (Hans Jonas), die door de ideologie van economische groei nog wordt aangejaagd, is het voor duurzaamheid noodzakelijk dat deze waarde gesteund wordt door een nieuwe, namelijk die van de *bedachtzaamheid.* Een waarde die gezien kan worden als een eigentijdse uitwerking van de oude en beproefde volkswijsheid "bezint eer ge begint". Het volk is in alle eeuwen vaak wijzer geweest dan velen nu denken. Hoe noodzakelijk de waarde van de bedachtzaamheid is voor een op evenwicht georiënteerd cultuurbeleid heeft recentelijk Ulrich Beck duidelijk gemaakt die onze samenleving typeert als een "risicomaatschappij"(14). Hij stelt dat de grote politieke vragen steeds meer zullen worden wie straks welk gevaar mag lopen en wie er beslist over welk risico de samenleving mag lopen. In hoofdstuk 5 zullen we hier verder op in gaan.
In 1984 heeft van der Staay al gesproken over een nieuw type mens, de "homo prudens", die "het vermogen bezit tot onderscheid tussen waar en onwaar, echt en onecht, belangrijk en onbelangrijk, mooi en lelijk, nuttig en onnuttig, wijs en onwijs".Dan zou men eerst met recht kunnen spreken van de mondige mens.
Hans Jonas werkt de waarde van de bedachtzaamheid uit met een nieuwe formule: "handel slechts zo, dat de uitwerkingen van de handeling verenigbaar zijn met het voortbestaan van menselijk leven op aarde. Deze nieuwe ethiek is niet meer gericht op het 'hoogste goed', maar op vermijding van het slechtst denkbare".

In een tijd waarin informatie en communicatie zo centraal staat, is de waarde van de *betrouwbaarheid* en de *intregiteit* wel een zeer belangrijke, ja onmisbare. Vooral waar hier niet zo zeer gedoeld wordt op, mag ik het noemen de basiscommunicatie, de persoonlijke tussen mensen onderling, maar vooral op de massale hoeveelheid informatie die om ons heen stroomt langs de weg van de elektronica en de drukpersen. Massale informatie die verzorgd wordt door allerlei soorten media, reclamedeskundigen en – bureaus, voorlichtingsspecialisten etc.

Zoals de praktijk leert is het gevaar gelegen in het ontstaan van een cynische samenleving van mensen die niet veel meer vertrouwen. "Je wordt toch belazerd".
Betrouwbaarheid geldt echter niet alleen de ethiek van diegenen die zich bezig houden met onze beinvloeding, zo U wilt manipulatie of indoctrinatie, maar zeker ook voor hen die ons, in welk verband dan ook besturen en aan ons leiding geven. En uiteindelijk geldt de eis van betrouwbaarheid en integriteit ons allen, als mensen welke rollen we ook spelen in deze maatschappij. Welke belangen we al dan niet in opdracht (professioneel) behartigen en die onze standpunten (bewust of onbewust) kunnen kleuren. Juist dit verschijnsel noopt er toe de waarde van betrouwbaarheid en integriteit nu extra te beklemtonen.
Dit brengt ons op de relatie tussen mens en medemens, tussen individu en gemeenschap. Een centraal gegeven in elke cultuur. Weer verbonden met de wijze van zien van betekenis, zin en verantwoordelijkheid van het zijn van mens.
In de Westerse cultuur zijn grote verschuivingen geweest in het denken hierover. Ik noem de Franse revolutie met zijn idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, de emancipatie van groepen en individuen, het samenbindend idealisme van de voormalige A.J.C. (jonge socialisten), de kerken met hun begrippen gemeente en parochie. Verder de rechten van individuele ontplooiing met als enige grens de overeenkomstige rechten van "de ander", de vereenzaming van velen, de in de recente geschiedenis groeiende ontvankelijkheid voor massa-emoties en -bewegingen, de opkomst en het verdwijnen van het personalistisch socialisme, conflicten in levensstijl met niet Westerse culturen.

Ontwikkelingen die natuurlijk niet uit de lucht zijn komen vallen in de geschiedenis van het Westen. Maar alles te maken hebben met de ontwikkeling die de Westerse cultuur in de laatste twee eeuwen heeft doorgemaakt.
Mede gezien de voortdurende indoctrinatie door grote delen van bedrijfsleven, overheid en politiek met de waarde van consumptie en het eigen "ik", moet gevreesd worden dat de tendens tot steeds verdergaande individualisering, ondanks tegenbewegingen, zich zal voortzetten tot een bepaalde mate van hyperindividualisering en atomisering.

Daarom is het van groot belang dat in het denken over nieuwe waarden wordt gestreefd naar een *evenwicht tussen individu en gemeenschap.* Waarbij enerzijds de waarde van het menselijk individu erkend wordt Maar anderzijds dit individu, beseffende dat hij voor een belangrijk deel voortdurend mede gevormd wordt door anderen, zich er van bewust is, dat in de mensenwereld mensen óók op elkaar zijn aangewezen. Daarbij

wijs ik op de belangrijke conceptie van het "inclusief denken" dat geïntroduceerd is door Boerwinkel. Hij verstaat daar onder: "een denken, dat er principieel van uitgaat dat mijn heil (geluk, leven, welvaart) niet verkregen wordt ten koste van of zonder de ander, maar dat het alleen verkregen kan worden als ik tegelijkertijd het heil van de ander beoog en bevorder"(15).

Het beproefde begrip *solidariteit* ligt hier vlakbij. Met Tinbergen en Berkouwer herhaal ik dat deze solidariteit de band tussen individu en gemeenschap niet tot een vrijblijvende maakt. Het individu is een deel van de gemeenschap, zonder welke het niet kan bestaan. Naast de voorkeuren van het individu zijn er die van de gemeenschap. Zeker in onze moderne, complexe samenleving moeten we onder ogen zien dat de collectieve voorkeuren minstens gelijkwaardig zijn aan de individuele en er soms zelfs bovenuit gaan (16).
In de huidige ontwikkeling van onze cultuur zou ik eraan willen toevoegen dat het collectief verantwoordelijkheid draagt voor het individuele.

Een andere nieuwe waarde die hier verdedigd moet worden is die van de *rust.* Het is met name de christen-socialist Dippel geweest die hierop reeds in de zestiger jaren heeft gewezen. Ik meen dat hij zelfs eens gepleit heeft voor een partij van de rust. Het begrip tijd is voor velen ook haast verworden tot een productiefactor die benut moet worden; zie de uitdrukking "tijd is geld" (óók op de weg!). We kennen nu zelfs "time-management cursussen". Voor velen is het bijna een kwestie van standing geworden gehaast te zijn (druk, druk, druk!). Naar mijn indruk wordt in vele betaalde functies met name roofbouw gepleegd op jongeren, die dan ook al vrij snel "te oud" zijn voor het productieproces en derhalve als het enigszins kan, vervangen moeten worden. Er ligt duidelijk ook een regelrecht verband met de veel voorkomende stress, WAO problematiek etc.
Ook hier is in onze Westerse beschaving geleidelijk een accentverschuiving geweest, wèg van het streven naar rust. Rust die aantoonbaar van belang is voor bezinning, contemplatie, nadenken, zoeken van inzicht, ervaren van schoonheid en waarheid, herstel van beschadigde levens. Horend bij het zijn van mens.
Toen Dippel sprak over de betekenis van rust in de cultuur en zelfs een partij van de rust opperde, kon hij niet bevroeden dat nog vóór het einde van de 20e eeuw een door kerken gestimuleerde protestactie tegen de steeds meer doordringende *on* rust zou ontstaan. Een weinig uitgewerkte actie die door tegenstanders, (mede)aangevoerd door de minister van economische zaken snel werd neergesabeld, maar

wel gezien kan worden als een modern en overtuigd teken aan de wand.
Ook hier blijkt overigens weer eens dat werkelijke progressie en vooruitgang ook kan betekenen: tegen alle weerstand in terugggaan naar een bepaald punt, en vandaar opnieuw beginnen. Reculer pour mieux sauter. Hoopgevend is dat toen enkele jaren geleden de toenmalige minister van milieu, de Boer het begrip "onthaasting" naar voren schoof, zij veel bijval kreeg.

We hebben een aantal *nieuwe* of te *hernieuwen/te versterken* waarden genoemd die absoluut noodzakelijk zijn voor het bepleite cultuurbeleid. Ook hier is het bemoedigend te kunnen constateren dat we steeds meer symptomen zien van het, vaak tegen weerstanden in, (opnieuw) zoeken naar deze waarden. Dat is ook geen wonder want ze hebben te maken met een hernieuwd zoeken naar de zin van het menszijn, naar het oude begrip *menselijke waardigheid.* Een waarde die in de gehele geschiedenis van de Westerse cultuur enerzijds centraal gesteld is, maar anderzijds óók vele malen op een ongelofelijke wijze met de voeten is en wordt getreden. De mens is vaak vernederd, beter gezegd, heeft zichzelf vernederd, óók, of misschien juist in onze eeuw.

In Nederland wordt het van belang geacht dat Duitsland het Nazi-verleden niet vergeet. Maar ook Nederlanders mogen niet vergeten dat de mishandeling en vernietiging van met name Joden en Zigeuners in de concentratiekampen mogelijk was doordat hun waardigheid als mens op allerlei wijze stelselmatig werd ondermijnd! Het in de samenleving nog verder doordringen – bij voorbeeld via vele producten van media, kunst,via grenzeloze consumptiestimulering – van waarden die respect voor en waardigheid van de mens ondermijnen, kan voor een cultuur rampzalige gevolgen hebben. Het Nazi-verleden van Duitsland (een deel van West-Europa) heeft ons lessen gegeven, die we ter harte moeten nemen. Het onmenselijke optreden in de concentratiekampen werd mogelijk gemaakt door de gevangenen te vernederen en te trachten hun menswaardigheid weg te nemen.

Er wordt terecht veel gesproken over het begrip mensenrechten, waarover na de West-Europese en Amerikaanse discussie, de *internationale* discussie misschien nu goed op gang aan het komen is. De Westerse cultuur die aan deze discussie volop moet meedoen, kan er echter ook niet onder uit de directe relatie te onderkennen tussen de begrippen mensenrechten en menselijke waardigheid en de hiervoor genoemde concrete waarden. Als wij het zelf al niet zouden doen, wordt er wel op gewezen door denkers uit andere culturen.

Sprekende over moraal en waarden die de ruggengraat van cultuur vormen, zijn verschillende reacties en houdingen mogelijk. Ik onderscheid er globaal drie.
De eerste is de houding van: het is een mooi verhaal, maar toch maar theorie. De praktijk is anders. Het antwoord op die reactie is: verklaar U nader; wanneer en waarom is de praktijk anders, en wat zijn de gevolgen daar dan van?
De tweede is de houding van: ik ben het er niet mee eens; ze passen niet meer in de huidige tijd. Het antwoord is hoe lang duurt "onze tijd", en wat is Uw alternatief?
De derde is: ik vind deze waarden noodzakelijk voor de Europese cultuur in de 21e eeuw. Het antwoord is: U realiseert zich daarbij toch wel dat het veel inspanning en strijd vraagt om bij belangrijke politieke en beleidsvragen ethische bezinning steeds meer centraal te stellen, en de consequenties daar uit te trekken.

Een praktische vraag is hoe essentiële waarden tot algemene aanvaarding en toepassing komen? In mijn verdere betoog ga ik hier nader op in en zal zoeken naar antwoorden. Daarvoor is het van belang na te gaan hoe waarden ontstaan en waarop ze gefundeerd zijn. Waarden worden op een directe wijze bevorderd door het spreken, pleiten, handelen, strijden van mensen. Door de wijze waarop zij elkaar vormen, opvoeden, corrigeren.
Maar óók, indirect, door de structuren, machten die de mens heeft gemaakt en onderhoudt. Die in onze huidige cultuur zo'n grote, ja soms onder de attraktieve dekmantel van vrijheid, overheersende invloed hebben op ons menselijk denken en doen.
Willen we, in overeenstemming met ons algemeen streven, consequent nieuwe waarden inbouwen, of oude waarden vernieuwen, dan heeft dit dus consequenties, niet in de laatste plaats óók voor de beinvloedende structuren. Die zullen, even goed als ze door mensen zijn gemaakt, door mensen moeten worden vèrmaakt.

Fundering van waarden
De conclusie uit de voorgaande paragraaf is dat voor een hernieuwde cultuurpolitiek, en de richting die deze moet nemen, een Umwertung *vieler* Werte onontbeerlijk is. Die hebben wij allen persoonlijk nodig voor de keuzen (ook politieke) die wij steeds moeten maken, waarbij we soms bij wijze van spreken met de rug tegen de muur worden geplaatst.
En dan is het de vraag hoe sterk die waarden in ons leven zijn. Of ze wel of niet door bepalende principes, levensovertuigingen worden ge-

steund. We spraken wel over de "grondwaarde" van menselijke waardigheid, maar wat houdt die ten diepste in?
Een duidelijk voorbeeld hiervan zien we bij de Israëlisch econoom dr.Meir Tamari, die evenals destijds Adam Smith óók ethicus is. Wat Adam Smith niet meer kan, namelijk evalueren van de uitwerking van eigen pleidooien, kan hij wèl. Hij constateerde daarbij dat de klassieke economie in zijn uitwerking op tal van punten botst met het Joodse denken, dat meer gericht is op de gemeenschap dan op het individu. Hetgeen zijn *consequenties* heeft voor de zorg voor de armen, de zwakken. Vanwege die consequenties verzet Tamari zich tegen de sterke consumptiestimulering. De consequentie van minder consumptie is inderdaad minder inkomsten voor de producenten. Hetgeen zijn gevolgen heeft voor arbeid door machines en mensen. Maar dat zijn volgens Tamari de onvermijdelijke consequenties die genomen moeten worden. Wat telt het zwaarst?
Huizinga was, zoals bekend, van mening dat een cultuur, om te kunnen blijven bestaan, een metaphysische gerichtheid moet hebben.
Dat dit juist is, moest ook de Poolse filosoof Leszek Kolakovski in de recente harde geschiedens van Oost-Europa constateren, eerst onder het communistische regime, daarna onder de Westers-kapitalistische invloed. Hij schrijft: "Wij waren gewend het communisme de schuld te geven van het verdwijnen van al onze zuilen waarop onze beschaving steunt: de onderscheiding van Goed en Kwaad, van Waar en Onwaar, de geschiedenis als bindende kracht, en ordening der dingen die gegeven is. Het lijkt echter alsof onze liberale cultuur deze zuilen nog consequenter vernietigt dan het communisme". Volgens hem is nodig een geestelijke zekerheid, bestaande uit het vertrouwen in het leven. "Daartoe moeten we ervan overtuigd zijn dat er een altijd bestaand en reëel, niet door ons willekeurig bedacht verschil tussen Goed en Kwaad alsmede tussen Waar en Onwaar bestaat. Wordt dit verschil opgegeven of raakt het zoek dan heeft onze cultuur geen ondergrond en geen wapen meer om het hoofd te bieden aan het nihilisme" (17).
Het fundament onder de waarden die onvoorwaardelijk en universeel moeten zijn, het plaatsen van zaken in een wijder kader, kan met rede alleen verwacht worden van levensbeschouwingen wier wortels verder rijken dan wisselende menselijke belangen en onverplichtende opwellingen, grotendeels beïnvloed door de machten van deze tijd. Dat zijn volgens Küng de godsdiensten met hun aanvaarding van de laatste, hoogste werkelijkheid. Een werkelijkheid die weliswaar niet rationeel bewezen kan worden, maar in verstandig vertrouwen kan worden aangenomen (18). Men kan ook zeggen dat bedoeld fundament gegeven wordt door die geestelijke, filosofische stromingen die door geheel de Westerse

beschaving geleerd hebben dat de mens totaliteitsbetrokken is en dat hij leeft "vis-à-vis l'univers" (19).
In een gepubliceerd gesprek tussen de hoogleraren Schillebeeckx (christen) en Apostel (humanist), zegt laatstgenoemde: Het is "onze zending een atheïstische zingeving en moraal op te bouwen die voor gelovigen door godsdiensten worden bevredigd". Maar niets in hem kan "de vernietiging van religieuze instellingen wensen. Wel wens ik hun zuivering, verinnelijking en verdieping. Juist datzelfde wens ik voor het atheïsme door de oproep tot het uitbouwen van de essentiële componenten van een atheïstische spiritualiteit" (20).
De vraag naar de betekenis van religieuze fundering van waarden is volop in discussie, hetgeen op zich zelf al een hoopgevend signaal is. In een artikel dat afkomstig is uit de bundel "Magie der Heiterkeit. Ernst Jünger zum Hundertsten" lezen we "Wij bevinden ons dus in een situatie waarin het inzicht groeit, dat wij voor de maatschappelijke samenhang en de oriëntatie op waarden heel goed weer een religie zouden kunnen gebruiken, tegelijk weten we echter of zouden we moeten weten, dat uit dit inzicht alleen nog niets religieus volgt, maar slechts – de wil om te geloven". We moeten ons realiseren dat religies nooit zijn gesticht omdat zij voor onze doeleinden nodig waren; pas als men in de ban is van hun werking, merkt men dat men ze nodig had. (21).

De theoloog Heering schrijft :"Verstand, geweten,gevoel – u moet iets van alle drie hebben om God te vinden. Maar elk afzonderlijk, zelfs alle drie tezamen, helpen ons in het beste geval tot aan de drempel, niet er overheen. Hoe nu verder? 'Waiting upon God' zeggen de Quakers. Spiritualiteit heet dat tegenwoordig" (22).

De filosoof Herman Philipse vindt echter niet dat de moraal moet wortelen in religie. Hij zegt: "De publieke normen van recht en moraal in een liberale democratie maken het mogelijk het eigen leven voor een deel in vrijheid in te richten en morele normen tot op zekere hoogte zelf te kiezen. De één zal zich hierbij oriënteren op het christendom. Een tweede zal houvast zoeken bij de islam of het boeddhisme. En de atheïst zal zijn privé-moraal zien als een geheel van experimentele regels, die bijgesteld kunnen worden indien blijkt dat ze niet leiden tot zijn of andermans geluk"(23).

In het kader van ons doel is het met name van belang dat voor zo ver mensen er van overtuigd zijn dat levensovertuiging, godsdienst van groot belang is voor de door hen beleden waarden, de hen ondersteunende instituties als kerken en andere levens- en wereldbeschouwelijke organisaties, zich bewust zijn van de relatie tussen hun diepere overtuigingen,

de richting gevende waarden en de daarmee verbonden cultuur. Zij behoren oog te hebben voor *interrelatie* tussen hun uitgedragen overtuigingen en de cultuur, dus óók voor ingrijpende verstoringen daarin. Waardoor zij wel gedwongen zijn zich óók diepgaand met deze cultuur bezig te houden!
Ik verwijs hiervoor wellicht ten overvloede, naar hoofdstuk IV en met name naar de paragraaf "godsdienst in de verdrukking", waarbij ik ondermeer wees op de conclusies van de godsdienstantropoloog van Baal, neergelegd in zijn publicaties Boodschap uit de stilte en Mysterie als openbaring, waarin hij wees op de grote betekenis voor alle godsdiensten voor de ruimte die culturen bieden aan de stilte. Denk ook aan het pleidooi dat Dippel hield voor de rust. Het is een illusie te denken de interrelatie tussen godsdienst (in het algemeen) en cultuur uit de weg te kunnen gaan!

Als ik me nu even beperk tot de levensovertuiging waartoe ik mezelf beken, het christendom, moet ik constateren dat de houding van haar ondersteunende instituties, kerken, zeer verschillend kan zijn. Er waren in Zuid-Afrika kerken die de toenmalig apartheid ondersteunden, maar ook die deze weerstonden. Bij de opkomst van het Nazisme boden kerken enerzijds geen of onvoldoende weerstand, anderzijds waren er moedige christenen die in het verzet gingen. In onze tijd zien we kerken en groepen christenen die waarden die voortspruiten uit de gewraakte ontwikkelingen in de Westerse cultuur met zijn bewuste bevordering van hebzucht, materialisme en egoisme *blijven* ondersteunen, anderen die pogen tot *verzet* en *vernieuwing* te komen. Een belangrijk deel van het hoopgevend verzet tegen de negatieve ontwikkelingen in de Westerse cultuur kan toegeschreven worden aan officiële kerkelijke verklaringen, aan encyclieken, maar eveneens aan delen daarvan en aan individuele christenen, tesamen met zovelen uit andere levens- en wereldbeschouwingen. Is trouwens het hier voorliggende boek daar niet een voorbeeld van?
In dit verband wil ik graag wijzen op het actuele boek van de Nederlandse oud-ambassadeur, Edy Korthals Altes: Heart and Soul for Europe. Hij refereert daarin aan een oproep van de toenmalige voorzitter van de Europese commissie, Jacques Delors in 1990 gedaan aan een groep van kerkleiders om zich met hem bezig te houden met de noodzakelijke vraag naar het "hart en de ziel" van Europa. Op deze vraag zal ik terug komen in hoofdstuk XII dat handelt over Europa.
Hier wil ik echter wel in gaan op zijn terechte stelling een " 'horizontal' approach will not be enough to meet the vast and complex problems confronting us. Modern man has to liberate himself from the self-imposed, one dimensional yoke"(24). In het multi-religieuse Europa heb-

ben kerken zeker een substantiële rol te spelen. "They have a vital message of Hope for a continent without vision"(25).
Ook Korthals Altes stelt dat kerken ingebed zijn in de moderne cultuur. "Their members breathe, like everybody else, the same stale air of a hedonistic civilisation. In this climate personel faith is not seldom placed on a low burner. Often most attention is concentrated on action. Many churches in Europe, facing a severe crisis, will only survive if they listen anew to the voice of Jesus, adressing their lack of faith Mt;8.26. Only if prayer and action go hand in hand may churches hope to live up to their vocation of serving the needs of the world "(26).
Ook ik vind dat essentieel, maar uit het voorafgaande zal duidelijk zijn dat ik het begrip "actie" ruimer en dieper interpreteer. Namelijk zich diepgaand en consequent bezig houden met een visie en beleid ten aanzien van de Westerse cultuur. Wel moeten we constateren dat ook het Westerse christendom met zijn kerken, grotendeels nog tamelijk passief cultuurvolgend is. Dat is ook goed te verklaren, immers ook de kerk, ook het christendom is sterk beïnvloed door de heersende cultuur, zij heeft deze zelfs in belangrijke mate mede gevormd. Maar dat betekent óók dat zij in de komende eeuw de mogelijkheid en mijns inziens de *taak* heeft er al het mogelijke aan te doen de cultuur te helpen vernieuwen en in nieuw evenwicht te brengen.
Ik ben er van overtuigd dat dit naar *twee kanten* ten goede zal werken. Enerzijds naar de Westerse cultuur als geheel, anderzijds naar de eigen religie, doordat deze dan "bevrijd" (een goed bijbels begrip) is van een cultuur die langzamerhand een *verstikkende* werking gekregen heeft op religies, met name ook op het christendom.
In 1993 verscheen een boek van de theoloog Jurjen Beumer waarin deze pleit voor een nieuw *evenwicht* en een soepele overgang tussen dogmatiek, mystiek en ethiek (27). Evenwicht in plaats van het onvruchtbare twisten over de zogenaamde controverse tussen "horizontaal" en "vertikaal" denken. Dan zou door de erkenning van de eenheid van geloven, denken en concreet doen, ook de christelijke godsdienst weer een belangrijke bijdrage kunnen geven aan de vernieuwing van de Westerse cultuur.

Een cultuur die óók volgens de humanist Apostel behoefte heeft aan zuivering, verinnelijking en verdieping, maar ook behoefte heeft aan een nieuwe plaatsbepaling van de natuurwetenschappen. Over dat element van de cultuur heeft het christendom zeker wat te zeggen. We spraken in hoofdstuk IV over de overtuigingen van de natuurwetenschappers Dippel, van den Beukel en Davidse. Ik wijs nu ook op de biochemicus en DNA-deskundige Peacocke die in zijn boekje: Van DNA tot God, een begaanbare weg?, spreekt over het feit dat het bestaan van een de werkelijkheid

overstijgende, transcendente God een antwoord is op de vraag: waarom is er iets en niet niets (28). Hij schrijft "gelovigen die geen rekening houden met de wetenschappelijke kijk op de wereld verbeuren de toekomstige levensvatbaarheid van het goede nieuws dat in Jezus Christus voor mensen aanwezig is". Ik wijs ook op het boek van de biochemicus en theoloog Bonting. Hij is van mening dat de kerken te lang verzuimd hebben om de nog gescheiden wereldbeelden van natuurwetenschap en theologie te herintegreren (29). Hij komt dan ook met zijn "chaostheologie". Ik herhaal dat ik niet geloof in "godsverduistering", maar wél in "mensverduistering". Dat betekent dat het christenen niet geoorloofd is zich weeklagend terug te trekken in hoekjes van ongeremd fundamentalisme, van grenzenloze ontmythologisering of een alléén op innerlijke beleving gerichte spiritualiteit. Niet alleen is het mijns inziens dan ook noodzakelijk dat het christendom en de christelijke kerken zich nu intensief bezig houden met de relatie tussen theologie en natuurwetenschap, maar ook weer met de verhouding tussen theologie en sociale wetenschappen. Het wordt tijd dat de draad die, althans in Nederland, de kerken in de zeventiger jaren, tot hun schade, hebben laten vallen, namelijk de bestudering van geloof en natuurwetenschap en de sociologische studies (30) weer opvatten.

Waar ik in hoofdstuk X pleit voor een beter samenspel tussen wetenschappen en multidisciplinaire aanpak, geldt dit zeker ook voor de theologie.

Ik heb in het bovenstaande willen schrijven over de verantwoordelijkheid die mijns inziens de levensbeschouwing waartoe ook ik behoor en die mij beïnvloedt, in de komende eeuw draagt ten aanzien van de arbeid aan de cultuur van de 21eeuw. In de hoop en verwachting dat velen uit *andere* levens- en wereldbeschouwingen diezelfde verantwoordelijkheid gevoelen en om van daaruit trachten te komen tot een zekere vorm van consensus. De volgende paragraaf zal daarover handelen. Omdat cultuur voor een belangrijk deel *mensen* werk is, is vasthoudend samen denken en samen doen essentieel.

Op zoek naar minimale consensus

We spraken over richtinggevende waarden en de nog dieperliggende fundamenten van levensbeschouwelijke aard waarop deze vaak steunen. In de wereld zijn diverse levens-beschouwingen mèt de daarop gebaseerde waarden (en normen). Denk alleen maar aan de grote wereldgodsdiensten als christendom, islam, boeddhisme, hindoeisme. Een van de belangrijke gevolgen van het proces van mondialisering of globalisering is dat wij er steeds meer mee te maken krijgen. Het is derhalve

van belang iets meer over levensbeschouwelijke verschillen te weten en vooral, te begrijpen. Zeker ook voor Westerse Europeanen die er nog al eens van uit gaan dat ieder denkt en oordeelt zoals zíj doen.
Het wordt voor Europeanen nog des te ingewikkelder omdat, dankzij de grote emigratiestromen uit vele delen van de wereld naar Europa, óók grote wereldgodsdiensten met hun waarden en normen méé migreren en daarmee in onze directe leefomgeving komen. Terwijl het vóór de laatste wereldoorlog bij wijze van spreken, om meer te weten over de niet-christelijke levensbeschouwingen, nodig was naar Azië te gaan, is het nu mogelijk daarvoor medestadsbewoners op te zoeken. Wordt de Islam niet de tweede godsdienst in Nederland?
Er is nog een complicatie, namelijk dat zich in de loop der eeuwen in de wereldgodsdiensten zelf ook grote veranderingen hebben voltrokken en voltrekken. Zie maar naar de Christelijke die zelf mede een bepalende factor is geweest bij de gunstige èn ongunstige ontwikkelingen in de Westerse cultuur.
Op kleine schaal (onze directe leefomgeving) en op grotere schaal (Europa, de wereld) krijgen we meer en meer te maken met een multigodsdienstige en multi-culturele wereld. En of we dat nu aantrekkelijk vinden, of juist niet, het leven is er wel ingewikkelder door geworden en dwingt ons de consequenties te onderkennen en te trachten de juiste "antwoorden"te geven.

Een zeer belangrijke vraag die daarbij beantwoord moet worden is hoe we een toch noodzakelijk, stevig gefundeerd centraal waardenstelsel waarop we elkaar kunnen aanspreken en dat de basis vormt voor onze rechtsorde, kunnen krijgen in een wereld, ver èn dichtbij huis. Een centraal waardenstelsel waarbij we niet vervallen in relativisme en een vage brei van waarden waarbij ieder de keuze doet van "his way" en kan zeggen "Uw rechtsorde is de mijne niet". Want in dat geval moeten we ons wel voorbereiden op de chaos, en in zijn voetspoor als reactie daarop, veel ellende en de overheersing van de sterksten.
Op de gestelde vraag is maar één antwoord te geven, namelijk het zoeken naar minimale overeenstemming en naar zo groot mogelijke consensus. Daar is echter wel moreel beraad voor nodig is. Ik sluit me aan bij de vraagstelling van Küng, op wie ook Korthals Altes in zijn boek wijst, als die spreekt over de grote wereldgodsdiensten: "wat kunnen godsdiensten, ondanks hun zeer verschillende dogma- en symboolsystemen doen ter bevordering van een ethos...."(31). Het gaat daarbij niet om de verdere uitwerking van de reeds bekende verschillen en tegenstrijdigheden van de grote wereldgodsdiensten – dat is niet zo erg moeilijk – maar om de vraag te beantwoorden wat zij *gemeen* hebben in

Europa, maar ondermeer ook in Indonesië. Dát moet dan in concreto uitgewerkt en vastgelegd worden.

Het is in dit verband interessant kennis te nemen van de "theorie van de oversnijdingen" van de Franse filosoof Emmanuel Mounier. De centrale vraag die Mounier zich stelde was: hoe kunnen we een nieuwe wereldorde realiseren die zowel moreel als pluralistisch is. Hij constateerde dat tussen verschillende mens- en maatschapppij opvattingen, overeenkomsten bestaan en onderlinge beïnvloeding mogelijk is, zonder de specifieke eigenheid te verliezen. Er moet dan ook niet getracht wordt een middenkoers te gaan zoeken, maar men moet wel op zoek gaan naar oversnijdingen op bepaalde terreinen van het denken, in bepaalde fundamentele uitspraken en in sommige vormen van practisch gedrag. Ik wijs hier eveneens op John Rawls die in zijn boek Political Liberation het thema behandelt van de overlappende consensus (33).

Nu al kan volgens Küng bij "die Suche nach einem ethischen Minimalkonsens" geconstateerd worden dat in alle gevallen een verantwoord handelen – tegenover zichzelf en de omringende wereld – geëist wordt. Niet alleen bepaalde spelregels maar bepaalde disposities, houdingen, "deugden" die het gedrag van de mens van binnen uit kunnen sturen. We kunnen hierbij profiteren van een natuurlijke drang van mensen om te overleven, dat ongelovigen en gelovigen uit alle wereldgodsdiensten kan motiveren tot een gezamenlijk "Weltethos".
De theoloog Vroom kijkt in dit verband naar enkele essentiële elementen van sommige wereldgodsdiensten. De grote punten in het christendom zijn dat in Jezus duidelijk wordt dat Gods liefde naar mensen uitgaat. Joden getuigen van de eenheid van God en van hun geschiedenis met God. In het boeddhisme zijn centrale punten de verinnelijking en gelijkmoedigheid, de onthechting en de relativering van het zelf en de eigen verdiensten. En niet te vergeten de zorgvuldigheid ten aanzien van de natuur. Grote punten in het hindoeïsme zijn weer de verbondenheid met alle dingen, het aanvaarden van de eigen plaats en taak in de samenleving, het koesteren van persoonlijke vroomheid. In de islam maakt de ernst van de geloofsovergave en -gehoorzaamheid indruk, evenals de wil om heel het leven onder het beslag van Gods geboden te brengen (34).
Zoekende naar gezamenlijke waarden, en die zijn er meer dan misschien voorondersteld wordt, komen noodzakelijkerwijs ook deze godsdiensten meer met elkaar in dialoog dan tot dusverre. Deze – kritische – dialoog moet volgens Vroom omvatten bereidheid om anderen in hun eigenheid te leren kennen en hun goede kanten te zien, het verwoorden

van eigen geloof, bereidheid van elkaar te leren en openheid voor wederzijdse critische vragen.

Laten we ons daarbij tevens realiseren dat alle godsdiensten in de loop der eeuwen grote ontwikkelingen hebben doorgemaakt en ook blijven doormaken. Bedoelde dialoog is alleen maar een factor daarbij. Een (zelf)critische dialoog, géén relativisme en syncretisme, maar wèl zoeken naar punten van overeenstemming. Een dialoog die ook kan leiden tot zuivering en verdieping. Die bij voorbeeld bij het christendom tot inzicht kan leiden van een te grote onderwerping aan bepaalde "machten" en een bijdrage kan geven aan de noodzakelijke cultuurvernieuwing. Die vernieuwing van de Westerse cultuur kan dan weer een belangrijke en – in het licht van de vraagstukken van de 21e eeuw – leiden tot een nieuwe *wederzijdse* bevruchting tussen de wereldculturen. Küng vraagt zich af: "Waarom zouden de wereldgodsdiensten elkaar niet kunnen vinden in de bestrijding van de wereldzonden en de bevordering van de werelddeugden?" Waaraan ik toevoeg: die zo nodig is voor de verdere ontwikkeling van de wereldculturen zodat zij in de relatief kleiner wordende wereld met zijn geweldige uitdagingen in de komende eeuwen duurzaam kunnen blijven.

In deze visie behoeft de ontwikkeling in multiculturele en multigodsdienstige zin bepaald niet alleen als zorgwekkend beschouwd te worden. Eerder kan naast het open oog hebben voor de komende problematiek, de beoordeling óók positief zijn. Immers die kan via processen van wederzijdse bevruchting meewerken aan de vernieuwing van de Westerse cultuur. Echter in deze confrontatie zal de Westerse cultuur, erkennende dat zij zelf voor een belangrijk deel beïnvloed is door andere culturen en godsdiensten, wel haar diepgeworteld gevoel van superioriteit, en daardoor haar neiging tot hypocrisie moeten verlaten. Let wel, beslist niet haar gevoel voor eigenwaarde, gezien de grote bijdrage die zij heeft gegeven aan de humaniteit en het humanisme. Maar er zijn méér culturen met gerechtvaardigde gevoelens van eigenwaarde.

Ook hier geldt dat goede voornemens niet voldoende zijn, maar dat het uiteindelijk aankomt op de uitwerking in de praktijk. Vereist is daarbij een goede dialoog en gemotiveerd, systematisch en projectmatig teamwork inclusief voortgangscontrole. Samenwerking waarbij uiteraard niet alleen creatieve theologen, godsdienstgeleerden betrokken worden. Het is gewenst dat de opzet multidisciplinair is daar de geestelijke, ethische ontwikkeling op allerlei wijze verbonden is met de ontwikkeling van de maatschappij, de cultuur. Dat de tijd rijp is voor dit werk blijkt onder

meer ook uit de antwoorden die Küng na zijn oproep heeft gehad uit de diverse wereldgodsdiensten en de steun die hij kreeg van enkele universiteiten en de UNESCO.
Zij zijn in boekvorm verwerkt (35). Het is ook een gelukkige omstandigheid dat dit streven in de tijd samenvalt met een herbezinning over de toekomst van de Westerse cultuur in de 21e eeuw. Waarschijnlijk is het een ook niet los te zien van het ander.

Wie draagt verantwoordelijkheid voor cultuurbeleid?
In principe is maar één antwoord te geven op de vraag wie uiteindelijk verantwoordelijk is voor beleid dat gericht is op het weer in balans brengen van de Westerse cultuur. Namelijk dat het de mensen zijn, de leden van de samenleving. Maar daar moet wel iets bij gezegd worden.
Wij mensen spelen in het leven diverse rollen als vader, grootmoeder, ondernemer, arbeider, consument, boer, minister, recreant, belastingbetaler, verpleegde etc. We hebben daardoor ook meerdere belangen als een leefbaar natuurlijk milieu, goede gezondheidszorg, liefdevolle zorg als dat nodig is, voldoende opleidingsmogelijkheden, een groeiend inkomen. Maar ook voldoening gevende en goed betaalde arbeid, lage belasting, veiligheid, voldoende mogelijkheden om zich te kunnen verplaatsen per auto en geriefelijk openbaar vervoer, geen oorlog waar ook ter wereld, voldoende voedsel voor de gehele wereldbevolking, mondig beschouwd worden door een goede overheid, voldoende mogelijkheden voor ontspanning en recreatie, kunnen genieten van ongerepte natuur enzovoort, enzovoort.
Om op te komen voor die belangen, te houden wat je hebt (verkregen rechten) en méér te krijgen, hebben we onze belangenorganisaties (organisaties van werkgevers en werknemers, milieuorganisaties, toeristenorganisaties, etc.).
Maar er is wel een storende factor, namelijk het feit dat veel van die toch gerechtvaardigde belangen in de praktijk *strijdig met elkaar* zijn.

Wie zeker niet mag terugschrikken voor deze strijd der belangen-hoewel het wel gebeurt –, is het bestuur van de samenleving, de overheid. Die kan, om maar één recent Nederlands voorbeeld te noemen, geconfronteerd worden met zeer begrijpelijke wensen op het gebied van de zich uitbreidende gezondheidszorg. Meer "hands" voor de verpleging, meer artsen, voldoende instrumenten en medicijnen, lage tarieven, minder belasting, stijgende "marktconforme" beloning van mensen die werken aan de zorg en arbeiden in de op winst gerichte bedrijven die de instrumenten en medicijnen fabriceren.

Het zou prettig zijn als voor het maken van beleid alle wensen zouden

kunnen worden opgeteld en, ieder zijn volle pond zou kunnen worden gegeven. Wat zouden we dan tevreden zijn; of toch niet? Maar dat is nu eenmaal onmogelijk, er moeten *keuzen* gemaakt worden en derhalve *prioriteiten worden gesteld,* gebaseerd op inzicht, waarden en visies.

Bovenstaande is ietwat raillerend geschreven, maar de essentie is werkelijkheid, en tegelijkertijd er een oorzaak van dat er continu sprake is van veel ontevredenheid, onbegrip, ergernis.en het zich afwenden van "de politiek". Als gezegd wordt dat de politiek dichter bij de burgers moet komen mogen we niet vergeten dat er vele onderling zeer verschillende burgers zijn, die diverse rollen spelen en vele tegenstrijdige belangen hebben.

Hoe we het ook keren of wenden, in onze maatschappij kunnen wij mensen maar één structuur maken die we kunnen belasten met een zo weloverwogen en evenwichtig mogelijke behartiging van onze gezamenlijke belangen, én – niet te vergeten – die van de hopelijk na ons komende generaties. Een publicatie van het Ned. Gesprekscentrum verwoordde het zo: "Het is aan de volksvertegenwoordiging de samenhang te ontdekken en te komen tot een afweging van vaak tegenstrijdige belangen" (36).

Echter ook hier is een maar. Immers wij weten dat een paar cultuursegmenten zo onevenredig machtig en overheersend geworden zijn dat zij zich aan de parlementair-democratische besluitvorming en controle trachten te onttrekken. En daarbij ons willen doen geloven dat dit in de moderne tijd niet te voorkomen en normaal is. Als een illustratie daarvan memoreer ik hier een gedeelte van een artikel (cursivering van mij, vB) over een recente trend in de samenleving waarbij sprake is van een aanmerkelijke groei van tijdelijk personeel in het bedrijfsleven. "De maatschappelijke- en inkomenspolitieke consequenties van de flexibilisering van de arbeid zullen groot, maar *onontkoombaar* zijn. De economie heeft zijn eigen wetten die worden *opgelegd* aan politiek en maatschappij (37). Duidelijker kan het haast niet gezegd worden; de overheid bemoeit zich dus slechts met de rest.

Willen we echter de maatschappelijke problemen aan kunnen en om met Toynbee te spreken, de juiste antwoorden kunnen geven, en willen we dat combineren met het ideaal van democratie, dan zullen we overheidsstructuren moeten houden die het *totaal* van de krachtenvelden kunnen overzien en de mogelijkheid hebben met macht keuzen te maken. En ze wáár te maken.
Deze overtuiging gaat dwars in tegen de door onze huidige cultuur be-

vorderde tendens tot afbraak van waardering en vertrouwen in overheden. Met de daarin passende sluipende ideologie van, zonder zorgvuldige afweging en evaluatie, toegepaste privatisering. En dan maar achteraf in het parlement klagen dat niet meer van overheidswege kan worden opgetreden! De publicist Hofland schreef dan ook eens dat de overheid niet meer is wat ze was.

Maar aan welke overheidsstructuren moeten we dan denken? Niet alleen meer de nationale, Nederlandse, want daar kan het niet meer bij blijven. Sterker gezegd, door de ontwikkeling van de regio Europa en de Europese Unie met zijn steeds belangrijker taken op de beleidsterreinen energie, landbouw, industrie, misdaadbestrijding, immigratie, verkeer en vervoer, zijn politieke accenten steeds meer verschoven. Deze ontwikkeling is als het ware verankerd door de instelling van één gezamenlijke munt, de Euro, met één gezamenlijke centrale bank. Deze ontwikkeling kan moeilijk weer worden teruggedraaid; integendeel we moeten (mogen) verwachten dat zij,waarschijnlijk met vallen en opstaan, consequent door zal gaan.
Dat betekent dat wanneer in dit pleidooi gesproken wordt over cultuurbeleid of cultuurpolitiek, we náást nationale politiek, steeds meer moeten denken aan *Europees* beleid. Het was dan ook getuigend van inzicht dat het MCKS (Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving) in 1992 een nota ter discussie uitbracht met de veelzeggende titel: Cultuur in Europa na 1992, een vergeten dimensie?
Dus voor alle duidelijkheid, als hier gepleit wordt voor een geïntegreerd cultuurbeleid en een krachtige democratisch gevormde en gecontroleerde overheid, wordt hier gedoeld zowel op Nederland als op Europa.

Voor een effectief cultuurbeleid zullen echter ook de consequenties moeten worden getrokken uit het doorgaande proces van globalisering. Ik denk daarbij met name aan het wereldomvattend beleid ten aanzien van ecologie en klimaat, beheersing van bepaalde risicovolle economische en monetaire ontwikkelingen. Het is dan ook onontkoombaar dat bestaande mondiale structuren doelmatiger worden gemaakt en verstevigd, terwijl waarschijnlijk nieuwe moeten worden gevormd.

In de aanvang van deze paragraaf is gesteld dat de primaire verantwoordelijkheid voor cultuurbeleid ligt bij de individuele mens, de burger. Hoe eerder burgers deze veranwoordelijkheid nemen en overheden vormen die de consequenties aanvaarden, hoe meer kans we hebben dat een government by catastrophe wordt voorkomen. Daarvoor is bewustwording van de huidige situatie en ontwikkelingen onontbeerlijk. "De bocht om gaan" zoals Thoenes het proces van verandering van levens-

stijl typeerde, is een moeilijk proces dat erkenning vereist van het bestaan van grenzen, van het moeten afzien van diverse bestaande waarden en "verworven rechten" en van de erkenning dat in vele opzichten een nieuw begin moet worden gemaakt voor de de 21e eeuw.

Een van de consequenties voor de overheid is dat zij doelbewust bevordert dat er een klimaat geschapen wordt waarbinnen de bezinning op zin en grondslagen van het menszijn, de cultuur, het streven naar oude en nieuwe waarden en normen kan gedijen. Hoe moeilijk dat ook kan zijn voor politieke partijen die in de 19e of 20e eeuw gevormd zijn als antwoord op de maatschappelijke vraagstukken zoals ze zich toentertijd manifesteerden. Omdat velen steeds meer moeite krijgen met bestaande partijindeling waarbij voorkeuren van kiezers vaak dwars door bestaande partijprogramma's heen lopen, is wellicht een "politieke herverkaveling" gewenst (38).

Mensen spelen in hun leven diverse rollen en hebben verschillende taken. De directeur of commissaris van een industriële onderneming of bank moet de financiële rendementen daarvan zo hoog mogelijk maken, ondermeer door de arbeidsproductiviteit zo hoog mogelijk te maken. Hij zal er daarbij ook naar streven, conform het heersende consumentisme, dat zijn inkomen en vermogen zo hoog mogelijk is. Maar als vader heeft hij daarnaast ook de taak er voor te ijveren dat hij met zijn gezin, evenals zijn nazaten in een duurzaam goed leefbaar en gedifferentieerd natuurlijk milieu woont. Dat er een blijvend hoogwaardig sociaal klimaat rondom hem heen is, zonder een overmatige criminaliteit. Dat zijn kinderen goed onderwijs krijgen zonder getroffen te worden door excessief geweld of drugsverslaving. Als hij nadenkt en niet zijn (vooruit)denken beperkt tot een enkel deelbelang zoals het rendement van zijn onderneming, is hij gedwongen steeds na te gaan wat de relatie tussen die taken is en de *gevolgen* daarvan voor de samenleving. Kortom, óók hij moet oog hebben voor verbanden, consequenties, het stellen van prioriteiten en onderliggende waarden. Ook hij wordt te zijner tijd ter verantwoording geroepen door zijn kleinkinderen met hun vragen: waar hebt U toen voor gekozen en wat hebt U toen gedaan. Datzelfde geldt voor de bankmedewerker, de computerspecialist, de automonteur, de arts, de burgemeester, de varkenshouder, de verpleger, de onderwijzer, kortom voor ieder mens, man en vrouw.

Dit heeft natuurlijk ook consequenties voor de organisaties en hun apparaten die deelbelangen van mensen behartigen. En daarbij vaak een grote invloed hebben op het openbare politieke bestuur. Denk bij voor-

beeld aan grote industriële ondernemingen en hun samenwerkingsverbanden, vakorganisaties, toeristenorganisaties, milieuorganisaties etc.

Spreken over en beleid voeren ten aanzien van de cultuur, kan uiteraard alleen als aan onderdelen aandacht wordt gegeven met speciale aandacht aan interdependenties en knooppunten. In de volgende hoofdstukken zal dan ook apart aandacht worden gegeven aan: technologie, economie, educatie, primaire leefeenheden,massamedia, wetenschap en bestuur. en relatie met andere culturen.

Tegenstromingen
In hoofdstuk IV, sprekende over waarden en normen hebben we kunnen constateren dat overal in de Westerse cultuur in toenemende mate van de nog overheersende hoofdstromingen over de cultuur, afwijkende tegenstromingen voorkomen. Bij het voeren van een pleidooi voor een vernieuwde cultuurpolitiek is dat bijzonder stimulerend. En het pleidooi dat in dit boek wordt gehouden past daarin. Sterker nog, het komt er ten dele uit voort.
Het valt op dat mensen wier opvattingen passen in die tegenstromingen, vaak hiertoe komen na in de praktijk opgedane ervaringen en zich vrij gevoelen van bepaalde vormen van sociale controle. Typerend vond ik een interview in de Volkskrant van 23 nov 2000 met de Grolsch-topman J. Trocht, waarin hij zijn opvatting uit dat de ongecontroleerde jacht op geld en winstgroei alle perken te buiten gaat. Hij denkt dat er een keerpunt gaat komen; de financiële wereld loopt zichzelf voorbij. Hij zegt niet de enige te zijn die er zo over denkt; stilaan wordt er naar zijn ervaring meer gepraat over de waardigheid van de mens, over de kwaliteit van het leven. Hij zegt: "Maar ik merk dat diegenen die dit verhaal met mij delen meestal met pensioen zijn. Managers van grote bedrijven, van multinationals,uiten deze opvattingen pas nadat ze gestopt zijn". Overigens is dit ook mijn ervaring van de laatste jaren.
Er komt een nieuwe en realistische maatschappelijke en mentaliteitsbeweging op gang met meer aandacht voor hernieuwde en nieuwe moraal, ecologisch evenwicht, sociale gerechtigheid, menselijke waardigheid, ontwikkeling van gemeenschap. Politiek innoverend gedrag heeft geleid leidt tot een veelheid van organisaties, verbanden die we samenvatten onder het begrip NGO's (Niet Gouvernementele Organisaties) op de gebieden mensenrechten, leefmilieu, natuurbehoud, ontwikkelingshulp etc. Zij gaan duidelijk een steeds belangrijker rol spelen. In volgende hoofdstukken zal hier op worden teruggekomen.

V. EEN VERANTWOORDE EN BEHEERSTE TECHNOLOGIE

Es liegt in der Luft eine Sachlichkeit,
es liegt in der Luft eine Stachlichkeit.....
Durch die Lüfte sausen schon Bilder, Radio, Telefon,
durch die Luft geht alles drahtlos und
die Luft wird schon ratlos, Flugzeug, Luftschiff.

Marlene Dietrich in de film:
Berlin, Symphonie der Groszstad, 1927 (1)

Technologie ten dienste van wel zijn van mens en wereld

De natuur, ook te zien als Gods Schepping, met zijn mensen, dieren planten, zijn natuurlijke processen en evenwicht daartussen, zit wondermooi in elkaar. Het spreekt daarom haast vanzelf dat we daar zeer respectvol en zorgvuldig mee omgaan. De natuurwetenschappen zoeken en vinden nog steeds regelmatigheden, wetten, processen die in deze Schepping zijn opgenomen. Na de Westerse renaissance en zeker na de 17e eeuw werden de resultaten daarvan steeds meer benut voor toen gewenste doeleinden. Een machtige technologie ontstond die in wisselwerking met de natuurwetenschappen zich steeds verder ontwikkelde en daarbij, zij het vaak weinig nadenkend en zorgvuldig, een steeds royaler gebruik maakte van in de loop der wereldgeschiedenis in de aarde opgeslagen grondstoffen en materialen.

We voelen dit groeiend technisch kunnen aan als een zegen, maar ook als een macht. Geen wonder dat waar in de middeleeuwen mensen dachten dat de zon om de aarde draaide, nu in het denken van velen het "heelal om de mens draait". Maar macht, dus ook de technologie,kan in handen van mensen ook gevaren met zich brengen; zij kan corrumperen. De vraag is *wat er met die macht gedaan wordt.* Je kunt er tot heil van mens en samenleving vele goede en zegenrijke dingen mee doen, maar ten gevolge van kortzichtigheid, domheid en onverantwoordelijkheid, ook vele slechte en desastreuze. Hier ligt dus een cruciale vraag.

Een vraag die in diverse tijden en culturen verschillend is beantwoord. Al heel lang zijn in de wereld prachtige uitvindingen gedaan, die soms practisch zijn toegepast, soms ook, al naar de daar en toen levende behoeften, niet. De natuurkundige van den Beukel haalt hierover de Amerikaanse techniekfilosoof Lewis Mumford aan: "....Iedere maatschappij onwikkelde machines in overeenstemming met haar behoef-

ten. Door dat te doen zorgden zij ervoor dat machines alleen een hulpmiddel waren voor de creatieve bekwaamheden in de maatschappij. Op geen enkele wijze werd het de machine toegestaan om in de plaats van de mens te treden, als het gaat om zijn creatieve vaardigheden bij het maken van dingen(....).
De onbegrensde uitbreiding en groei van de machine heeft de mensen van het Noorden hol en doelloos gemaakt" (2). Hogenhuis en Koelega halen van der Pot aan: "Tot in de vorige eeuw werd technologie nog vooral beschouwd als de dienares van de mens in diens streven naar de voor hem noodzakelijke levensvoorwaarden" (3).

De Duitse socioloog Ulrich Beck heeft in zijn boek: De wereld als risicomaatschappij, waar ik uitgebreid op terug zal komen, op een bepaald aspect gewezen van de enorme groei van de technologie en haar toepassingen, namelijk dat van de grote mate van risico's die soms bewust, maar vaak ook blindelings worden genomen. Belangrijke vragen zijn daarbij wie de verantwoordelijkheid voor het nemen van die risico's dragen, en wie op moeten draaien voor de materiele en immateriële kosten als het mis gaat.
Het is dan ook logisch dat steeds meer mensen zich realiseren dat we tegelijk met die macht van dat technisch kunnen, óók een bron van grote problemen en gevaren in huis hebben gehaald. Interessant is het de zeer verschillende reacties hierop te zien. De één heeft een stellig geloof dat het allemaal vanzelf goed komt, daar de natuurwetenschappen en de technologie "er wel een oplossing voor zullen vinden". De ander is op dat punt niet zo gelovig en van die positieve oplossingen nog lang niet zo zeker. Met dit al zijn er toch tekenen van een toenemende bewustwording dat er iets niet in de haak is. Maar hoe komt dat dan en wat doe je er aan?
De historicus Hobsbawn constateert dat de wereld nog nooit zo doordrongen en afhankelijk geweest is van de natuurwetenschappen als in de 20e eeuw. Maar de wereld heeft er zich nog nooit zo onbehaaglijk bij gevoeld als nu (4)! En de socioloog Zygmont Bauman voelt de angst in de lucht vanwege alle onzekerheid in onze hoogontwikkelde samenleving (5). Van de Braak geeft voor deze, zoals hij ze noemt, "archaïsche gevoelens van angst en huiver" bij nieuwe technologische vernieuwingen de geruststellende verklaring dat de mens beïnvloed wordt door een diep verborgen, maar nooit verwerkt Prometheus Complex (6). Het moge zo zijn, maar het helpt ons niet veel verder. Mensen denken zo, en dat zou ook het gevolg kunnen zijn van een in mens en cultuur ingebouwd waarschuwend instinct dat er de oorzaak van is dat vele waarschuwingslampen op rood komen te staan. De Engelse physicus Rutherford (1871-1937) had oog voor de angst verwekkend groeiende

kloof tussen het kennen van de specialisten en dat van de samenleving als geheel. Hij zei: "that physics could be good, only if one could explain it to a barmaid" (7).
Het is begrijpelijk dat ten aanzien van de technologie de opvatting veld gewonnen heeft van een autonome ontwikkeling, zodat deze technologie als een ongericht projectiel door de wereld schiet (zie hoofdstuk II). Toch is de realiteit dat technologie zoals zij in de Westerse cultuur geworden is, niet een uit het heelal gevallen fenomeen is, maar in principe in de cultuur gekristalliseerd *mensenwerk* is. Het resultaat van beïnvloeding en sturing door machten die hiervoor vele malen genoemd zijn. De natuurkundige Dippel schreef: Techniek is geen zelfstandige, demonische macht, die de cultuur bedreigt, maar "de cultuur krijgt de techniek en de uitvindingen waarop ze met haar nood en met haar dromen en met haar lusten zit te wachten en die ze toelaat"(8). Maar hoewel bepaalde vormen van technologie door ons mensen worden gewenst, is er in vele vele gevallen uit ons zelf nooit om gevraagd, maar de wenselijkheid ervan wordt er nu bij ons door de reclame ingestampt.
In dit verband is het interessant de mening te horen van de bekende, in hoofdstuk II reeds aangehaalde atoomgeleerde von Weiszäcker. Die vond dat wij ertoe gebracht worden te menen, "dat het een vooruitstrevende en technische houding zou zijn, alles wat technisch mogelijk is ook uit te voeren. Mij komt die houding niet vooruitstrevend, maar kinderachtig voor". En verder merkt hij op: "Rijp technisch handelen evenwel is anders. Het maakt gebruik van technische apparaten als middelen tot een bepaald doel. De ruimte der vrijheid plannen, – dat kan alleen die mens, die de techniek de baas blijft" (9). En de filosoof Garaudy wijst op het cruciale probleem, de experimentele wetenschap die de middelen ontdekt te verbinden met de wijsheid, die naar de doeleinden zoekt (10).

De grote vraag, die ook leeft in kringen van technologen is niet "kunnen we wat we willen", maar "*willen* we wat we kunnen".
Als de moderne Westerse mens inderdaad zo mondig en geemancipeerd is als hij zo graag wil zijn, is hij, zeker in een democratie, ook mede verantwoordelijk voor de *sturing* en bijsturing van die technologie. Hij kán die verantwoordelijkheid ook dragen, omdat hij de vrijheid heeft *keuzen* te maken. Daarvoor is het van belang dat vooraf ook de juiste vragen worden gesteld als, waarom bepaalde vormen van technologie gewenst zouden zijn, waar zij goed voor zijn, welke de risico's en neveneffecten er van zijn. De vraag moet gesteld worden of er vooraf, liefst al in de ontwerpfase, ter zake wel voldoende reflectie is geweest en voldoende betrouwbaar (multidisciplinair) onderzoek is gedaan; immers

daarna pas kunnen de noodzakelijke afwegingen gemaakt worden en standpunten ingenomen.
In de laatste 25 jaar heeft zich het zogenaamde aspectenonderzoek ontwikkeld. Daar wordt mee bedoeld: "de integrale en systematische studie van de gevolgen die de samenleving zal ondervinden bij het in gebruik nemen van nieuwe technologieën en het speuren naar (deel)alternatieven, die een optimalisatie mogelijk maken tegen de achtergrond van een zo breed mogelijk huidig en maatschappelijk belang (11). Dit is een voorbeeld van de mogelijkheid van meer interdisciplinair onderzoek, waarop ik in hoofdstuk X nader terugkom.
We moeten ons afvragen of de democratie ook in de praktijk (nog) in staat is een politiek te voeren, die zich niet neerlegt bij een ongestuurd "technologiebeleid", maar werkelijk beheersing en sturing van de technologie kan bieden. De voormalige Nederlandse minister van financiën, Prof.H.J.Hofstra, zei, sprekende over de scheefgroei van veel productie en de daarbij behorende consumptiebevordering: "Daar is niets aan te doen hoor je dan. Er zou wèl wat aan gedaan moeten worden" (12). En Prof.A.G.M.van Melsen, deskundige op het gebied van natuurwetenschap en natuur, wees op de paradoxale situatie dat de ontwikkeling die gebaseerd is op menselijke beheersing van de natuur, zichzelf aan beheersing onttrekt. Hij was dan ook van mening dat de wederzijdse bevruchting van natuurwetenschappen en techniek sturing en normering nodig heeft, die ze echter niet in zichzelf kunnen vinden (13). In een echte democratie zal die sturing toch moeten kunnen!
Sprekende over het sturen van technologie, moet wel een onderscheid worden gemaakt tussen *research* (op kennis gerichte activiteit) en *ontwikkeling* (activiteit gericht op het tot stand brengen van een bepaald product, een dienst of wat dan ook), dus practische toepassing. Bij research – we zagen dat in hoofdstuk II – spelen nieuwsgierigheid, ambitie fascinatie etc een rol. Een voormalig technologisch onderzoeker schreef me: " 'Waarom zoeken we naar wat we zoeken en waarom zoeken we niet naar wat anders' is een verzuchting die ik niet alleen vaak geslaakt heb, maar ook vele van mijn collegae in de research". Maar waar meestal research duur is, is het ook van groot belang in welke richting beschikbare fondsen worden gestuurd.
Bij de toepassing, ontwikkeling van resultaten van research gaan de economie, winstmogelijkheden, mogelijkheden van vraagbeïnvloeding (reclame) een zeer grote rol spelen. We spreken niet voor niets van het WTE – (Wetenschap, Technologie, Economie) complex. Dat betekent dat wanneer we met een technologiebeleid sturing en normering willen geven aan technologie, dat voor een groot deel (wellicht het grootste) moet gebeuren via de economie. Naast een technologiebeleid is dus een

economisch beleid onmisbaar, beide rekening houdend met bijwerkingen en gevolgen voor andere sectoren van cultuur.

Wat zijn de consequenties daarvan?
Het bovenstaande heeft natuurlijk ingrijpende consequenties. Als voorbeelden noem ik hier een drietal voor onze Westerse cultuur uitermate belangrijke onderwerpen: de opwarming van de aarde en de veranderingen in het klimaat, het "morrelen" aan de mens en zijn genetische eigenschappen, en het manipuleren van de menselijke geest.
Over de consequenties voor de relatie met de menselijke arbeid schreef ik reeds in hoofdstuk III. Ik zal er bovendien nader op ingaan in hoofdstuk VI.

Technologie en veranderingen in het klimaat
In hoofdstuk I was sprake van de gevolgen voor het klimaat, van de sterke uitstoot van "broeikasgassen" als kooldioxide en methaan, als gevolg van de groeiende industriele ontwikkeling en de toename van het transport met personenauto's, vrachtauto's, vliegtuigen. Waarbij ook andere meer natuurlijke factoren als verklaring van klimaatsveranderingen aan te geven zijn als vulkaanuitbarstingen, veranderende zonne-activiteit, de zogeheten klimaatsvariabiliteit. De vraag is heel lang geweest naar de verhouding tussen laatstgenoemde factoren en die van het menselijk ingrijpen door middel van de moderne technologie. Om daar meer duidelijkheid over te krijgen is door de Verenigde Naties het IPCC voor klimaatsonderzoek ingesteld, waarin natuurwetenschappers werden samengebracht.
De zeer recente gezamenlijke conclusies luiden nu dat "de mens" min of meer defintitief als veroorzaker van de huidige klimaatsverandering is aan te wijzen. Exacter gezegd: de opwarming die de laatste *vijftig* jaar werd vastgesteld, is "waarschijnlijk" het gevolg van de toenemende concentraties broeikasgassen. Het woordje waarschijnlijk (likely) betekent dat men voor 66 tot 90 procent zeker is. Daarbij gaan veel betrokken wetenschappers een stap verder en laten weten dat voor hen de menselijke invloed op het klimaat nu is aangetoond, dus bewezen is (14).
Hiervan uitgaande betekent dat dat de natuurwetenschappen en de technologie, met enorme stimulansen van economie en economische belangengroepen (in wezen van ons allen), een enorme bijdrage hebben gegeven aan het broeikaseffect en zijn gevolgen,. De logische conclusie is nu dat het zo niet verder kan. Dat zal grote gevolgen hebben voor de economie, en – vooral – het menselijk gedrag op aarde. Hoe zwaar deze conclusies aankwamen blijkt uit het feit dat de Amerikaanse regering verzocht de aanvullende conferenie in Bonn, gevolg van de – mislukte – klimaattop in Amsterdam, voor nader beraad uit te stellen. De

betreffende natuurwetenschappen hebben hier dus nu "afstand" genomen van de economie. Immers het komende technologiebeleid zal nu meer dan ooit gericht moeten worden op het terugdringen van de uitstoot van de ons fataal wordende broeikasgassen. Hetzij door iets niet te doen, hetzij door iets anders te doen. Zo zullen de olie-en de autoindustrie veel strengere normen moeten worden opgelegd; niet alleen opgelegd, maar ook gehandhaafd. Een uitspraak, zoals in 1998 gedaan door de voorzitter van de Vereniging van de Nederlandse Chemische Industrie die zegt zeer bezorgd te zijn over de milieuplannen van de regering daar de chemiesector al veel heeft bijgedragen aan de vermindering van schadelijke uitstoot en gezien de beschikbare technologie het niet reëel is om nog veel extra's te verwachten (15), valt waarschijnlijk niet meer te verwachten. Accenten en prioriteiten gaan nu anders liggen.
Het zal nodig zijn dat dit aangepaste beleid op tijd voldoende succes heeft, willen onze huidige generaties niet te zijnertijd in het beklaagdenbankje komen van de komende generaties.

Technologie en genetische manipulatie/modificatie
Een publicatie van het Nederlands Gesprekcentrum: "Een strooien soortje" begint met een gedicht van Arie de Froe, met het volgende eerste vers:
- Wij zijn een strooien soortje
- Wij worden niet ernstig genomen
- Wij worden voortdurend in de wielen gereden
- Het vulgaire overspoelt het verhevene (16)

De technologie is nu in staat dat niet ernstig genomen strooien soortje óók nog te gaan manipuleren, of modificeren zoals het bedrijfsleven het vergoelijkend noemt. Het is biotechnologie die genetische informatie van de ene soort organismen kan overbrengen naar een andere. Waarbij soortgrenzen kunnen worden overschreden. Niet alleen kunnen we de "omstandigheden waaronder het leven zich ontwikkelt (het 'of, 'wanneer' en 'hoe') maar ook de inhoud van de levensprocessen (het 'wat') beïnvloeden"(17). In de biotechnologie wordt doorgaans genetische modificatie van micro-organismen, planten of dieren bedoeld. Al spoedig, en dat is een goed teken, kwamen er vragen en discussies over de ontwikkeling van herbicide-resistente gewassen en manipulatie van genen van runderen. Het spreekt vanzelf dat die vragen sterker geworden zijn bij de op termijn mogelijke toepassing van deze technologie op mensen. Mensen en dieren zij nu eenmaal genetisch sterk aan elkaar verwant (18).

Biotechnologie is één van die technologieën waarin de commercie enor-

me bedragen bereid is te investeren en daarvan hoge rendementen verwacht. Een duidelijk samengaan van technologie en economie volgens het WTE-systeem. Zolang niet, zoals bij het veroorzaken van het broeikaseffect, de technologie – in samenhang met andere wetenschappen – tot de conclusie komt dat het gevoerde beleid tot onaanvaardbare risico's leidt, zal zij door de economie worden opgejaagd. Maar dat kan ook veranderen. Het is mijns inziens onjuist dat, zoals de ethicus dr. Boer stelt, een techniek, zoals het kloneren van mensen (hier bedoeld als het kloneren van reeds bestaande mensen door middel van kerntransplantatie), eenmaal ontwikkeld, de toepassing een kwestie van tijd is (19). Deze opvatting is te fatalistisch omdat zij voorbij gaat aan het verschil tussen research en door de economie mogelijk gemaakte en opgejaagde toepassing. Ook hier geldt de vraag: willen we wat we kunnen, een vraag die misschien nog niet zo zeer in de (bedrijfs) economie wordt gesteld, als wel naar het blijkt in de natuurwetenschappen en de technologie.
Mijns inziens is het belang van de vraag die hier aan de orde is zo enorm groot dat aan de E-(economische) poot van het WTE-complex niet kan worden overgelaten of genetische modificatie wel of niet wordt ontwikkeld en toegepast Er is in een democratie géén orgaan dat met die verhindering kan worden belast dan de overheid, die voor dat gevoerde technologiebeleid zich voor de burgers moet verantwoorden.
Maar de vraag *ligt* er, nu die vorm van biotechnologie is uitgevonden en technisch mogelijk is, en dus moet de overheid (met centraal een minister voor consumentenaangelegenheden?) uiteindelijk antwoorden geven. Daarom moet in een vroegtijdig stadium door de overheid geheel of gedeeltelijk gefinancierd, grondig multidisciplinair onderzoek worden verricht, waar alle disciplines die in staat zijn tijdig naar concrete adviezen te kunnen toewerken, behoren te participeren. Ik verwijs tevens naar mijn hoofdstuk X over wetenschapsbeleid. Natuurlijk moet daarbij niet in elk land "het wiel worden uitgevonden": samenwerking in bijvoorbeeld het verband van de Europese Unie ligt voor de hand.
Gebruik makend van deze wetenschappelijke inzichten en adviezen zal een maatschappelijke discussie van de grond moeten komen,wellicht uitmondend in een referendum. Immers als dit instrument gebruikt wordt voor minder belangrijke zaken,waarom dan niet (mits grondig en duidelijk voorbereid) voor iets dat van zo eminent belang is voor "ons strooien soortje"?

Technologie en de menseljke geest

In hoofdstuk IV constateerden we dat de invloed van de informatietechnologie in de laatse honderd jaar zeer belangrijk is geweest. Hetgeen geen wonder is want zij heeft een enorme ontwikkeling doorgemaakt

en bereikte in het einde van de 20e eeuw ogenschijnlijk een hoogtepunt. Dat is des te belangrijker omdat het object van de informatietechnologie, de menselijke geest, nu eenmaal – dat leren niet alleen de psychologie en de sociologie, maar ook de recente geschiedenis – zeer ontvankelijk is voor beïnvloeding door deze technologie. Daar is en wordt door diverse ideologieën: nazisme, fascisme, communisme, turbo-kapitalisme terdege rekening mee gehouden. De nieuwste gevaarlijke ontwikkeling is dat deze vorm van technologie meer en meer onder controle is gekomen van sterke economische en financiële machten.
Ik sprak over een ogenschijnlijk hoogepunt in de informatietechnologie en doelde daarbij op de reeds genoemde ontwikkeling van de ICT, de informatie en communicatietechniek met zijn nieuwe virtuele wereld en digitalisering, met zijn enorme mogelijkheden, maar ook verwachtingen van internet. Dit beïnvloedde de economie zodanig dat op een bepaald moment velen elkaar gingen napraten over de geboorte van een "nieuwe economie". De constructie van internet zal waarschijnlijk grotendeels, net als de televisie, moeten worden gefinancierd door reclamegelden. En dat betekent weer een enorme impuls voor het opzwepen van begeerte en consumptie. Dus ook hier, het verhaal wordt eentonig, het "huwelijk" tussen technologische research en economie.
Ook overheden gingen zich inzetten voor de ICT zoals de toenmalige Amerikaanse vice-president Gore. Nieuwe kreten werden uitgevonden als: "elektronische snelweg" en "elektronische mainport of brainport". Gore vond dat als Amerika de "rush to the cyberfuture" niet zou willen verliezen, onmiddelijk grootscheeps moest worden geinvesteerd in informatietechnologie. En zo geschiedde. Ook de BV Nederland stortte zich in deze rush. In 1994 ontstond het Nationaal Actieprogramma Elektronische Snelweg. met opwekkende kreten als: Nederland als"Gateway to Europe met een gunstige startpositie". "De factor tijd speelt een cruciale rol in de kans op succes. Tijdige aansluiting is essentieel. Er is haast, want we dreigen achterop te raken"(20).
De minister van *economische* zaken wilde dat de scholen grootscheepse leveranties van computers zouden krijgen om de jonge generaties klaar te maken voor het komende digitale tijdvak. We mogen wel verwachten dat de minister van *onderwijs* toen besefte dat digitale hypermedia toch geen onschuldige doorgeefluiken van kennis zijn. McLuhans slogan the medium is the message mag dan overdreven zijn, dat het medium de inhoud van de boodschap en de denkprocessen van de gebruiker sterk beïnvloedt, valt moeilijk te ontkennen (2). Laatstgenoemde minister mocht er zich ook wel van bewust zijn dat deze invloed zowel positief als negatief kan zijn.
Maar om die vraag: positief of negatief, gaat het nu juist. Er zijn natuurlijk uit oogpunten van andere belangen van menselijk heil en wel-

zijn wel enige essentiele vragen te stellen die nodig zijn om een afweging te maken tussen positieve en negatieve aspecten. Wordt de informatieverschaffing, het krijgen van inzicht en de onderlinge communicatie werkelijk beter, of integendeel slechter? Wat zijn de gevolgen op langere termijn voor de werkgelegenheid? "Intensivering van technologiegebruik maakt de arbeidsmarkt definitief onbetreedbaar voor de computerleek. Wie internet die blijft" volgens het voorwoord voor het jaarverslag 1997 van het Nederlands Gesprekscentrum. En zullen er niet nog meer zich verbredende kloven in de samenleving komen? Zullen de mensen nu en later wel allemaal geïnteresseerd zijn in internet met zijn steeds nieuwere apparatuur? Zouden overheidsinstellingen, banken, partijbureau's, media wel voldoende rekening houden met de mogelijkheid dat zij via internet slechts een *gedeelte* van de bevolking bereiken? Men kan wel zeggen, en vanuit de industrie bezien is dat begrijpelijk: "gij zult U bedienen van internet" en anders ben je "een digibeet" (waarschijnlijk niet als compliment bedoeld), maar niet iedereen zal daarvan onder de indruk zijn.
Nu is het vreemde dat,waar ik hier pleit voor een technologiebeleid, hier wel sprake is van krachtig stimulerend beleid. Alleen wel,teken des tijds, op eenzijdige en dan ook nog onzekere gronden en wel de economische. En in de sfeer van laissez faire, laiser passer zonder veel te letten op andere aspecten. Kennelijk ook zonder (voldoende) oog te hebben voor wat de hoogleraren Frissen en de Mul noemen: de "noodzaak van een diepgaande en vroegtijdige reflectie op de maatschappelijke gevolgen van de informatie- en communicatie-technologie"(21). De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid publiceerde recentelijk een studie over de gevolgen die de uitbreiding heeft van de mogelijkheden met computers te werken. De Nederlandse politiek is volgens de Raad zich niet of nauwelijks bewust van de verstrekkende gevolgen die informatietechnologie onder meer door de tendens tot deterritorialisering voor het nationaal bestuur heeft (22).
Aan welke gevolgen moeten we denken? Ik noem enkele, waarvan een aantal zich in de praktijk ten dele reeds hebben geopenbaard. Ik maak daarbij gebruik van het boek van prof. Cees Hamelink: Digitaal fatsoen (23). De confrontatie met immoreel gedrag door de toegankelijkheid die de internetaanbieders geven aan de tienduizenden openbare gepreksgroepen op het gebied van (sexueel) geweld jegens kinderen, kinderporno, extreem-rechts gedrag, racisme, onverbloemde haat (hate-sites). De anonimiteit maakt het mogelijk de identiteit van de gebruikmakers te veranderen. Het energiegebruik neemt bij het gebruik van computers enorm toe met zijn gevolgen voor de eerder genoemde milieuvervuiling. De privacy is door het digitale verkeer bedreigd. De ervaring leert dat digitale systemen voor een belangrijk deel niet foutloos en zelfs on-

betrouwbaar zijn; het is mogelijk dat een fout niet door de programmeur is gemaakt, maar pas later ontstaat doordat een deel van de code zichzelf reproduceert en zelfstandig een misleidende instructie naar het systeem zendt.
Een ander belangrijk gevolg ligt bij de verwarring die het toepassen van het ICT in het onderwijs kan verooraken. Waar het zeer geschikt is voor het stellen van vragen en het controleren van antwoorden, dreigt hier het gevaar dat aangenomen wordt dat informatie verzamelen hetzelfde is als kennisverwerving, laat staan het krijgen van inzicht. Daar is en blijft veel pedagogisch-didactische begeleiding voor nodig; de techniek kan niet het werk van de leermeester overnemen.

ICT is een zeer belangrijke technologie met vele positieve mogelijkheden,maar ook vele negatieve aspecten en gevaren. Deze risico's beginnen pas goed als commerciële bedrijven en financiële instellingen op grote schaal hierin gaan investeren en er op gespitst zijn de hoogste rendementen uit het door hun geinvesteerd kapitaal terug te krijgen. Dat betekent dat het ten opzichte van de huidige en toekomstige mensheid volstrekt onverantwoord is het beleid (met zijn vragen van waartoe dient deze technologie en wat doe je er mee) over te laten aan het bedrijfsleven.
Maar als de samenleving en de overheid niet critischer gaat worden, gebeurt dat wel. Als illustratie daarvan memoreer ik de ontwikkelingen rondom het Handvest van EU-Commissaris Bangemann, die in juni 1998 een rondetafelgesprek in Brussel organiseerde om overleg te plegen met de internationale zakenwereld. Basis daarvan was het voorstel van Bangemann om een handvest voor mondiale communicatie op te stellen. Zijn gesprekspartners maakten echter duidelijk dat de enige optie die voor hen aanvaardbaar was de zelfregulering door het bedrijfsleven. Opgericht werd een "Business Steering Committee" dat er zorg voor draagt dat activiteiten van bedrijven worden gecoördineerd in een "Global Business Dialogue". Wanneer het haar goeddunkt zullen overheden worden uitgenodigd voor overleg (24).
Hier ligt een politieke keuze van de eerste orde. De uiteindelijke politieke besluitvorming behoort te berusten bij de overheid nadat ze de samenleving (dus ook het bedrijfsleven) op een verantwoorde wijze heeft betrokken bij de grote vragen en de risico's op het gebied van technologie en niet te vergeten economie.

Risico – verantwoordelijkheid – aansprakelijkheid
Laten we de technologie, in zijn relatie met de economie eens bezien vanuit het oogpunt van het begrip risico. Volgens het woordenboek van Van Dale (1961) betekent risico: "de gevaarlijke of kwade kans of kan-

sen, die zich bij iets voordoen". En schadelijke gebeurtenissen zijn er de laatste tijd nog al wat. Om maar een paar te noemen: ongelukken met tankschepen, met veerboten, (bijna)ongelukken met kerncentrales, beschadiging van bossen en bouwlanden door zure regen, klimaatsveranderingen met grote gevolgen, onverwachte ziekten bij dieren waarvan mensen afhankelijk zijn voor hun voeding, en zo voort. Ze komen tot ons als incidenten, maar opgeteld zijn het geen incidenten meer, maar moeten we spreken van een *trend.* Onze maatschappij is structureel gezien, domweg riskant geworden: het kan goed, maar ook verkeerd gaan. En als het verkeerd gaat zijn de gevolgen vaak aanzienlijk en komt de discussie los over de schuldvraag.
Het is de verdienste van de hoogleraar in de sociologie in München, Ulrich Beck, dat hij speciaal op systematische wijze de aandacht op dit verschijnsel heeft gevestigd. Want veelzeggend en typerend is het zeker.

Het gaat om "cultuurrampen" die we wel moeten onderscheiden van "natuurrampen". Beck schrijft: "Menselijke tragedies – de pest, hongersnoden en natuurrampen, de dreigende macht van goden en demonen – mogen qua gevolgen al dan niet het vernietigingspotentieel van moderne mega-industrieën evenaren, ze onderscheiden zich echter fundamenteel van de door mij gedefinieerde 'risico's' doordat ze niet op beslissingen berusten, of beter gezegd: op overwegingen die technisch-economische voordelen en mogelijkheden voor ogen hebben en gevaren als keerzijde van de vooruitgang op de koop toenemen".....'risico's veronderstellen industriele, dat wil zeggen technisch-economische beslissingen en afwegingen van nuttigheid". Deze beslissingen zijn daarbij nooit genomen door individuen, maar door hele organisaties en politieke groeperingen (25).

Maar, als er gesproken moet worden over risico's, wie bepaalt nu eigenlijk welke aanvaardbaar zijn en welke niet? We komen dan weer terecht bij de wetenschappen waarop de technologie is gebaseerd. "Aan de wetenschapper is de gezaghebbende autoriteit verleend – gezaghebbend voor recht en politiek – om op basis van eigen maatstaven te bepalen wat de 'stand van de technologie' vereist ".(26).
Nu moeten we wel verschil maken tussen de (on)veiligheid van *technologieën* en (on)veiligheid *in de maatschappij.* Om met de eerste te beginnen: risico-analyse is in de technologie een goed ontwikkelde (technisch/wiskundige) discipline die ook op ruime schaal wordt toegepast. De waarschijnlijkheid van een calamiteit, van ongewenst gedrag van een technisch systeem, is van te voren vrij nauwkeurig te berekenen. Is die waarschijnlijkheid van een technisch systeem onaanvaardbaar hoog,

dan wordt net zo lang in het ontwerp gewijzigd tot een"aanvaardbaar" risico gevonden is. Ondanks deze risicoanalyse blijft er toch een zekere faalkans. Bovendien gaat het bij risico-analyses altijd over waarschijnlijkheden en niet over zekerheden. Er blijft dus altijd een inschattingsaspect in, dus een zeker subjectief element. Bovendien levert het testen (beproeven) van een technisch systeem ook nooit honderd procent zekerheid.
Een deskundige schreef mij: "Ik heb deel uitgemaakt van verschillende internationale commissies m.b.t. normalisering van eisen te stellen aan producten en systemen. Hét grote discussiepunt was altijd de methode van beproeving, de éénduidigheid en betrouwbaarheid ervan. Zelfs in die omgeving, waar grote deskundigheid bijeen gebracht was en waar ook zeer gewetensvol gewerkt werd, kwamen we nog wel eens voor verrassingen te staan die wijzigingen van voorschriften tot gevolg hadden" (27).
Een volgende fase komt wanneer het nieuw ontwikkeld product bedrijfseconomisch interessant blijkt en in productie wordt genomen. Dan wordt het ook maatschappelijk van belang. Zo gaan gentechnologische en ICT-producten pas hun grote maatschappelijke betekenis krijgen als "het grote geld" er in geïnteresseerd wordt. Met behulp van de reclame wordt de behoefte aan het moderne product gewekt (je kunt er niet zonder), de markt gaat zijn werk doen, kortom *economische* overwegingen gaan een grote en wellicht beslissende rol spelen.
Maar nu gaat het risico voor de maatschappij als geheel, met zijn ecologische, ethische, gezondheids, educatieve e.a. aspecten, een rol spelen met dezelfde vraag die ook in de laboratoria geldt: wat is nog aanvaardbaar? Waaraan ik zou willen toevoegen: wat is nog controleerbaar en met goed opletten, in de hand te houden?
Beck spreekt daarbij van een "realiteitscrisis" waarin de natuurwetenschappen en technische wetenschappen steeds meer verkeren ten aanzien van hun omgang met de gevaren die ze in de maatschappij – ik voeg er aan toe in de cultuur – brengen. Zij spelen inderdaad nog al eens hoog spel, denk maar aan het eerder besproken manipuleren van erfelijke eigenschappen. Dat wetenschappers nieuwsgierig zijn en onderzoek doen, hoort bij het vak. Maar iets anders is als het uit de laboratoria komt, het om maatschappelijke toepassing van de daaruit voortvloeiende technologie gaat en grote commerciële en financiële belangen er zich van meester willen maken.
Grote ondernemingen hebben vaak enorme laboratoria met veel wetenschappers en materieel om, voorafgaande aan de ontwikkeling en productie, grondig onderzoek te doen. Maar *deze* research kan slechts in beperkte mate worden gedaan, veel moeilijker is – als het al gebeurt – onderzoek naar effecten op mens en samenleving. In wezen gebeurt in

deze gevallen het *maatschappelijk* testen ná de toepassing en gaat de productie vooraf aan het onderzoek. "Het dilemma waarvoor de grootschalige gevaren de wetenschappelijke logica hebben geplaatst geldt over de gehele linie: dat wil zeggen. bij nucleaire, chemische en genetische experimenten zweeft de wetenschap blind boven de grens van dreigingen. Reageerbuisbaby's moeten eerst worden gemaakt, genetisch gemodificeerde organismen vrijgegeven, en reactoren gebouwd, opdat hun eigenschappen op veiligheid bestudeerd kunnen worden". Door dit zonder volledig onderzoek vooruitlopen op de toepassing, is hier volgens Beck de grens tussen laboratorium en maatschappij afgeschaft. Hiermede wordt de samenleving dus gesteld voor een *fait accompli* (28). Sprekende over door menselijke organisaties veroorzaakte risico's voor de samenleving van mens,dier en plant, rijst onherroepelijk de vraag wie daar dan de verantwoordelijkheid voor draagt en er voor aansprakelijk is. Wie draagt de maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de keuze of en in hoeverre bepaalde risico's mogen worden genomen, en onder welke voorwaarden? En wie blijft op de handhaving daarvan effectieve controle toepassen; risico's blijven het nu eenmaal. Een moeilijke en meestal verdrongen vraag, maar een die er wel ligt, moreel, juridisch, financieel en niet te vergeten: politiek.

Het antwoord zal moeten luiden dat, zeker in een democratie de verantwoordelijkheid in principe ligt bij de mensen die gezamenlijk de samenleving vormen. Die mensen gaan naast de vorming van hun leidende overheden, steeds meer hun krachten bundelen in de bekende NGO's (niet gouvernementele organisaties) als milieubeweging, mensenrechtorganisaties, consumentenorganisaties etc. en critisch tegenspel bieden tegen de grote machten van deze tijd.

In maatschappelijke discussies over de grootscheepse toepassing blijken nog al eens de aarzelingen die er zijn. Zo is enkele jaren geleden uit een enquête gebleken dat de meeste Nederlanders genetische manipulatie/modificatie voor medische doeleinden toejuichten,terwijl ze mordicus tegen toepassingen van deze technologie bij voedsel zijn. Maar wat is het verband tussen soorten van die genetische manipulatie? Zouden er onder wetenschappers die in de laboratoria hieraan werken ook aarzelingen zijn in hun rol als medeburgers? We hebben zojuist gezien dat elk technisch systeem faalkans heeft. En gaat bij deze maatschappelijke discussies de belanghebbende industrie de discussie echt serieus aan, ook door niet altijd te trachten emotionele (of als emotionaal bestempelde) reacties met zogenaamde "rationele" argumenten te weerleggen. De alertheid voor ernstige risico's neemt sterk toe als iets werkelijk is misgegaan, als rampen hebben plaats gevonden.

Wie is primair verantwoordelijk en aansprakelijk als het mis gaat, als ten gevolge van het promoten van het vrije internet (sexuele) misdrij-

ven tegen kinderen toenemen, geweld van extreme groeperingen toeneemt ("hate-sites", "virtuele haat"), als er ongelukken gebeuren met het genetisch manipuleren, als ten gevolge van onverantwoord diervoedsel massa's dieren moeten worden afgeslacht?
Die verantwoordelijkheid ligt, zoals gezegd, in een democratie in principe bij de mensen die deel uitmaken van die samenleving. Zij organiseren zich daarbij in allerlei niet gouvernementele organisaties. Maar die burgers wijzen andere burgers aan, een *overheid* op wie ze, zeker in kwesties van openbare veiligheid, in het enorme veld van (toegestane) risico's kunnen vertrouwen. Hoe men ook tegen de overheid in vele, ook gedecentraliseerde vormen aankijkt, een andere mogelijkheid is er niet. Is er niet een al oude stelling dat de burger een "contract"heeft met zijn overheid die zorgt voor zijn veiligheid? Treffend was bij de grote bijeenkomst in Volendam ter herdenking van de caféramp van de vele, met name jonge, slachtoffers, de uitlating van een meisje dat zij toch moesten kunnen vertrouwen op hun overheid.

Hoe nu verder? In ieder geval moeten we in onze moderne wereld, door Beck getypeerd als "risicomaatschappij", uitgaan van een drietal punten.
In de eerste plaats van de *erkenning* dat er nu werkelijk sprake is van ongekend hoge cultuurrisico's. Het is een grote vooruitgang dat die erkenning er steeds meer komt. Meer en meer wordt erkend dat met de technologische ontwikkeling en de daardoor vereiste regelgeving en bureaucratie onze maatschappij steeds ondoorzichtiger is geworden. Of er nu wel of niet nog meer regelgeving moet komen, ze *is* er steeds meer gekomen. Als in de 19e eeuw de genetische manipulatie was uitgevonden en ontwikkeld,was die zonder veel discussie op de markt gezet. We hebben inderdaad wel wat geleerd. Maar aan de andere kant zijn de economische structuren en het economisch (markt)denken zo sterk geworden en heeft zij zulke krachtige psychologische beïnvloedingssystemen gekregen, dat alle voorzichtigheid blijft geboden.

In de tweede plaats dient, nu zoals genoegzaam gebleken is allerlei onwikkelingen elkaar beïnvloeden en vaak mondiaal in elkaar grijpen, het als een recht van de huidige en toekomstige mensheid te worden erkend dat er voldoende *objectieve informatie* wordt gegeven door organisaties die risico's scheppen of die tolereren. In alle openheid moeten door deskundigen voors en tegens van mogelijke nieuwe technologische ontwikkelingen en hun risico's, besproken kunnen worden. Zoals over zaken van arbeidsvoorwaarden in het openbaar beraad mogelijk is in de Sociaal Economische Raad, zou wellicht ook een structuur kunnen wor-

den gevonden voor open beraad over technologie en milieu en gezondheid.
Maar dat betekent dat net zo goed als er grondig technologisch onderzoek wordt gedaan in de laboratoriumfase, dat ook tijdig gebeurt, en dat kan, naar de maatschappelijke effecten als het product ook commercieel interessant genoeg is om op de markt te brengen. Daarbij spelen de natuurwetenschappen en de economie uiteraard ook een belangrijke rol, maar niet de overheersende.
In de derde plaats is het gewenst dat diegenen die, ook al in de ontwerpfase, beslissingen nemen over toepassingen van technologische mogelijkheden, zich bewust zijn van hun *dubbele verantwoordelijkheid.* Enerzijds voor de structuur waarin zij werken (als bedrijf, laboratorium), maar anderzijds evenzeer voor hun samenleving waaraan zij met alle vezels verbonden zijn.
Als principieel uitgangspunt dient de morele, maar ook de rechtsregel te worden gesteld en gevolgd dat bij toepassingen van belangrijke nieuwe technologieën niet meer eerst bewezen moet worden dat iets schadelijk is alvorens de toepassing *maatschappelijk* geoorloofd is, maar andersom: eerst aantonen dat iets onschadelijk is en dáárna pas toepassen. Zoals Vollebergh bepleitte moet het gebruik van nieuwe stoffen uit veiligheidsoverwegingen pas toegestaan worden als voldaan is aan bepaalde, nader te specificeren testresultaten (29). Uiteraard heeft deze wijze van denken en prioriteitsstelling belangrijke consequenties voor overheidshandelen. Maar zeker ook voor milieuorganisaties, religieuze organisaties (als kerken), consumentenorganisaties. Hun alert zijn is hier werkelijk onmisbaar.

Ik sprak over verantwoordelijkheid. Het is verheugend dat soms belangrijke onderzoekers op individuele basis hun verantwoordelijkheid nemen. Ik wijs op de latere Nobelprijswinnaar Paul Berg, één van de grondleggers van de recombinant DNA techniek die opriep tot een moratorium op proeven met de techniek. Hij en de zijnen wilden zich er eerst van verzekeren dat er geen onaanvaardbare risico's of onoverbrugbare ethische bezwaren waren tegen het daadwerkelijk uitvoeren van genetische modificaties.(30). Zij zouden hun experimenten het jaar daarop hervatten, maar niet dan nadat de Amerikaanse National Institutes of Health strenge regels had gesteld om de veiligheid in en om de laboratoria te waarborgen.
In de tweede plaats wijs ik op de Amerikaanse computergoeroe Bill Joy die in april 2000 een essay Why the future does not need us publiceerde in het op internet verschijnende tijdschrift Wired. Joy is niet de eerste de beste in de computerwereld. Hij is de geestelijke vader van Java, een universele computertaal waarmee computers onderling kunnen com-

municeren. Tevens is hij medeoprichter en wetenschappelijk hoofd van het computerbedrijf Sun Microsystems. In zijn artikel roept Joy op tot een moratorium op de ontwikkeling van moderne technologieën, omdat zij de mensheid te gronde dreigen te richten. Daarbij doelt hij vooral op drie technologieën die momenteel in verschillende stadia van ontwikkeling verkeren en waarvan het met de kennis van vandaag waarschijnlijk is dat zij het gezicht van de 21e eeuw in belangrijke mate zullen bepalen: de genetica, de nanotechnologie en de robotica. Deze drie houden enerzijds grote beloften in voor de mensheid, maar kunnen door ongelukken ook tot zijn vernietiging leiden. Voor de genetica en de robotica is dat gemakkelijk voor te stellen. Genetische manipulatie kan leiden tot het ontstaan van organismen – of varianten van bestaande soorten – die ziekten of ecologische rampen kunnen veroorzaken. Onderzoek aan kunstmatige intelligentie kan leiden tot de ontwikkeling van robots die mensen letterlijk en figuurlijk te slim af zijn en de mensheid gaan overheersen. Bij nanotechnologie, de minst ontwikkelde van de drie, gaat het om moleculen of complexen daarvan, die speciaal zijn ontworpen voor het uitvoeren van bepaalde taken, Momenteel het verst ontwikkeld is het maken van geïntegreerde schakelingen (chips) die niet alleen uit transistoren bestaan, maar uit moleculen met halfgeleidende eigenschappen van een transistor. Daarnaast wordt op het moment vooral gewerkt aan moleculen die aan een geneesmiddel gekoppeld kunnen worden en die ervoor kunnen zorgen dat het middel alléén terechtkomt in de cellen (en op de juiste plaats in die cellen) waar het nodig is. Een chip die uit moleculaire componenten is opgebouwd kan niet op de klassieke manier "met de soldeerbout" worden geassembleerd. De moleculaire componenten zullen hun eigen chip moeten assembleren, ánders gezegd: zij zullen *zichzelf* moeten kunnen vermenigvuldigen. Dit vermogen tot zelfreplicatie delen zij met genetisch gemanipuleerde organismen of de software van hyperintelligente robots.
Joy vreest daarom dat als er iets met deze staaltjes van vernuft misgaat – door een ongeluk of door misbruik – er een onbeheersbare situatie kan ontstaan. Hiernaast heeft hij nog een onoverkomelijk bezwaar. De verdere ontwikkeling van deze technologieën vindt voornamelijk plaats in de researchafdelingen van private ondernemingen. Dat is vooral het geval als een technologie de fase bereikt waarin aan een product voor de markt wordt gewerkt. Gezien de enorme economische belangen die in het geding zijn, zal de ontwikkeling in het geheim en zonder controle van buitenaf plaats vinden.
Ik ontleen deze samenvatting aan een overzicht dat voor mij is gemaakt door de bioloog en wetenschapsjournalist Huup Dassen. Er zullen, met mij, niet velen in de wereld zijn die het waarheidsgehalte van zijn waarschuwingen kunnen beoordelen. Het is in ieder geval wel opmerkelijk

dat onder de op deze terreinen actieve onderzoekers er niemand is die zijn observaties en conclusies als totale onzin afdoet. Joy schrijft: "Het is voor het eerst in de geschiedenis van onze planeet dat een biologische soort door eigen, zelfgekozen toedoen tot een gevaar voor zichzelf is geworden – evenals voor talloze andere soorten" De vraag die hij stelt is :"wie is er de baas? Willen wij onze technologieën overleven? We suizen de nieuwe eeuw in zonder plan, zonder controle, zonder remmen. Zijn we al te ver doorgeschoten om nog van koers te veranderen? Ik denk van niet, maar we doen niet eens ons best, en de laatste gelegenheid om bij te sturen – het *point of no return* – nadert snel". Ten aanzien van zijn persoonlijke verantwoordelijkheid zegt hij ten slotte dat hij door de betrouwbaarheid van sofware te vergroten de wereld tot een veiliger, aangenamer oord zou maken. "Als ik tot de tegenover gestelde overtuiging zou komen, zou ik moreel verplicht zijn dat werk te staken. Ik kan me inmiddels voorstellen dat zo'n dag ooit zal aanbreken"(31).

De verdienste van Joy is niet alleen dat hij zijn conclusies heeft gegeven, maar óók dat hij opnieuw de vraag heeft opgeworpen naar de beheersbaarheid van technologieën en die op een terrein heeft gebracht waar het óók hoort het politieke, het religieuze, het ethische, het terrein van andere wetenschappen, kortom de menselijke samenleving. Daarbij is het essentieel de vragen die tijdige *beslissingen* eisen, niet te verdringen welke grote deelbelangen ook in het geding zijn. Verdringing die zijn "rechtvaardiging" probeert te vinden door te wijzen op de aloude platgetreden angst voor de techniek (nota bene door baanbrekende technologen zelf), door zich te verschuilen achter bekende etiketten als "cultuurpessimist" en "doemdenker". Of door domweg te (ver)zwijgen zoals de Franse socioloog Pierre Bourdieu de Europese intellectuelen verweet. Bourdieu zal het terecht deugd doen dat de redacteur van de Frankfurter Allgemeine Zeitung, Frank Schirmacher, de discussie (ik hoop de Europese) wil aanzwengelen over de ons allen aangaande thema's over de baanbrekende technologieën (32). Ik denk daarbij aan wat ik hiervoor geschreven heb over het recht op objectieve informatie.
Het minste wat we kunnen doen, geleerd door onder meer de ervaringen met de vervaardiging van de atoombom en de medeveroorzaking van klimaatsverandering, met de waarschuwingen van de zijde van natuurwetenschappen en technologie *serieus* rekening te houden.

Verantwoord technologiebeleid: een opdracht voor velen
De grote vraag is of de technologie zoals we die nu kennen, en in zekere zin door onze Westerse cultuur is voortgebracht, beheersbaar is. Is de huidige (parlementaire) democratie in staat een moeilijke overgang naar een beheerst en verantwoord technologiebeleid te maken?

Om handvaten voor een dergelijk beleid te kunnen vinden, moeten we nu iets precieser zijn. Onder technologie kunnen we verstaan datgene dat met behulp van de natuurwetenschappen gemaakt kan worden in de laboratoria, maar daarbij is het al belangrijk te weten of de research gedaan wordt met behulp van grote investeringen in kapitaal. Echter de allerbelangrijkste vraag is of daarna met behulp van financiële machten de resultaten van de onderzoekingen in productontwikkeling worden gebracht – met het oog op winsten-, dus voor de markt (het WTEcomplex). Daarnaast is er de andere vraag naar de ethische apecten van het onderzoek en de ontwikkeling: wie maakt ze, op welke wijze en met welke doeleinden.
Zoals de situatie nu is, mét het functioneren van onze huidige parlementaire democratie, mét het op grote schaal afstoten van bevoegdheden en regelgeving naar het commerciële bedrijfsleven, mét het huidig beleid zoals dat in deel I van dit boek is geanalyseerd, moet het antwoord op de vraag naar beheersbaarheid helaas *ontkennend* worden beantwoord. De technologische ontwikkeling onttrekt zich nu aan een democratische controle. De slecht geinfomeerde samenleving heeft nu géén greep op deze voor haar zo essentiele ontwikkelingen. En dat is bedreigend.

Als we deze situatie mens- en cultuuronwaardig vinden, dan zullen we – Joy doelt er terecht op – moeten vechten voor een nieuw beleid, met andere keuzen en *prioriteiten*, ingebed in een vernieuwde vorm van democratie. Een democratie, gevormd door een samenleving die zich volledig bewust is van de invloed van de huidige heersende machten en sterk genoeg is deze niet uit de weg te gaan, ervoor terug te treden, maar integendeel te beheersen.
Daarvoor zal dan niet alleen nodig zijn een beleid gericht op zo goed mogelijk beheersing van ontwikkelingen van – risicovolle – technologieën in de ontwerpfase (Joy spreekt zelfs – misschien met in het achterhoofd de eerder aangehaalde opmerking van von Weizsäcker over de dwaasheid om alles te maken wat mogelijk is – van eventuele onthouding), maar óók op financierende geldstromen, bedoeld op ontwikkeling van producten gericht op de markt. Dat betekent dus in ieder geval dat een technologiebeleid gepaard moet gaan met een economisch beleid. Maar tegelijkertijd met een educatief-, gezins-, media- en wetenschaps- en bestuurlijk beleid dat meer gericht is op het bevorderen van menswaardige waarden, normen en tradities, en dat veel meer inzicht geeft in de gevaren die ons bedreigen. Kortom, niets minder dan een cultuurbeleid dat mikt op een samenleving die doelbewust een koers (Joy) vaart en de baas wil en kan zijn.

Slechts met deze *omvattende* benadering (comprehensive approach) bestaat er een reële kans op beheersing van de technologie.

Wie zijn nu de spelers in een dergelijk beleid? In de eerste plaats natuurlijk de overheid in zijn diverse vormen. Bij alle grote vragen naar veiligheid (en daarom gaat het toch voor een belangrijk deel) blijkt de mens,welke rol hij ook speelt en hoe hij ook over de overheid denkt, te wijzen op de overheid; zeker als het mis gaat. Maar die overheid is, zeker in een democratie, beperkt in zijn mogelijkheden. Ook een technologiebeleid moet gedragen en gevoerd worden door velen.

Als eerste denk ik dan aan de *ingenieurs* en de *natuurwetenschappers,* allen die bij de ontwerp- en productiefase betrokken zijn. Van hen wordt, om met Hogenhuis en Koelega te spreken, aandacht gevraagd voor een breed scala van waarden (sociale,cuturele, morele) en belangen, die in welke fase dan ook geïntegreerd worden in het proces van technologieontwikkeling. Hogenhuis en Koelega, die zich binnen het eerder genoemde Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving intensief met deze materie bezig houden met beraad tussen natuurwetenschappers en ingenieurs, zijn van mening dat een groot aantal "instrumenten van verantwoordelijkheid" voorhanden is dat behulpzaam kan zijn.Genoemd worden integrale ontwerptechnieken, kwaliteits en milieuzorgsystemen, technology assesment (TA), ethische commissies, beroepscodes en moreel beraad op de werkplek (33). Diverse groepen van onderzoekers, zoals de biologen hebben beroepscodes, individuele onderzoekers hebben ook de moed om waar zij het nodig achten tot actie te komen. Zie de 18 Duitse atoomonderzoekers onder leiding van Von Weizsäcker en de hiervoor genoemde onderzoekers Berg – en de zijnen – en Bill Joy.
De vraag is echter wel hoe de verantwoordelijkheid van de ingenieurs is te realiseren in de concrete werkomgeving. Er is immers vaak sprake van een spanningsveld tussen technici en bedrijfsmanagement dat nu eenmaal op bedrijfswinst is gericht.

Dit brengt ons op de rol en de verantwoordelijkheid van het *industrieel bedrijfsleven* en het *bankwezen.* Het is voor verantwoord beleid van eminent belang dat ook het commerciële management oog heeft voor het feit dat ook zij een dubbele verantwoordelijkheid heeft: voor zijn onderneming, maar evenzeer als medeburger van de samenleving voor de huidige en toekomstige mens en hun wereld. Deze verantwoordelijkheid kan geen (mede)mens ontlopen. Het doet me denken aan het gezegde in de zeevaart in stormtij: één hand voor het schip (hier: het bedrijf), en één voor jezelf (hier mens, nakomeling en wereld).

Commercieel ondernemen wordt vaak geidentificeerd met realisme. Als dat terecht is zal ook daar steeds meer ingezien worden dat de huidige weg van onverantwoorde technologie niet veel langer begaanbaar is. Daarvoor is het slechts nodig intensief te kijken naar wat buiten de onderneming (die nu eenmaal niet bestaat in een vacuüm) gebeurt en gebeurd is. De indruk bestaat dat dit wel, ondanks de enorme concurrentiestrijd meer en meer gebeurt. Ik wijs op de ondernemer van Melle die wijst op "verantwoord ondernemen". Dat komt er voor hem op neer: "maatschappelijk een zinvolle bijdrage te leveren die ook werkelijk iets bijdraagt. Dat behoort veel meer te zijn dan zoveel mogelijk winst te maken voor de aandeelhouders"(34). In zijn boek: The ecology of commerce zegt de ondernemer Paul Hawkens :"....we moeten een economie en een omgang met onze materiële wereld creëren die niet op twee strijdige standpunten berust, maar ons in staat stelt om een zo goed mogelijk leven voor een zo groot mogelijk aantal mensen te realiseren, juist omdat we in het duister tasten omtrent het uiteindelijk resultaat van onze huidige industriele praktijken. Weer anders gezegd we moeten onze economie baseren op een grotere bescheidenheid" (35). Dat deze inzichten hier en daar schijnen te gaan doordringen is ons ook al gebleken bij de toenemende belangstelling voor bedrijfscodes die tot stand komen na overleg met milieu en mensenrecht organisaties, zoals dat bij Shell gebeurt.
In Nederland wordt nu voor veel bedrijven het milieujaarverslag verplicht gesteld. Dit verslag wordt ondermeer mèt het sociaal jaarverslag als supplement gevoegd bij het financieël jaarverslag. Dit milieujaarverslag wordt al uitgebracht door bedrijven als Akzo Nobel, Boeing, DSM, Shell International. Echter uit onderzoek is gebleken dat dit vaak nog niet veel te betekenen heeft en vaak meer de bedoeling heeft zich een milieuvriendelijk imago aan te meten (36).
Er is nog wel een lange weg te gaan, hopelijk zal deze in tijd gezien niet lang duren. Er is immers ook nog de race met de klok, want de alarmerende ontwikkelingen in de wereld op het gebied van natuur en cultuur staan bepaald niet stil.
Dat is een extra reden om nog speciaal een woord te wijden aan de in dit verband eerder genoemde organisaties op het gebied van milieu en consumentenbelangen. In het geheel van spel en tegenspel en het streven naar evenwicht spelen vele van hen een grote rol. Hoe zou de wereldsituatie nu zijn als in navolging van Rachel Carson niet ondermeer de wereldwijde milieubeweging (mischien maar net op tijd) de tegenaanval had ingezet? De basis van de organisaties wordt daarbij steeds gevormd door critische burgers en consumenten, wier macht toeneemt. Deze organisaties gaan, ook internationaal, een steeds groter rol spelen. Ulrich Beck wijst hierop,sprekende over de niet-gouvernementele or-

ganisaties (NGO's) als Greenpeace, Amnesty International,Terre des Hommes etc. Hij hecht grote waarde aan deze vorm van wat hij noemt "sub-politiek". De Groep van Lissabon die de toenemende wereldwijde en zeer riskante concurrentie van de economische reuzen becommentarieert, spreekt over de opkomst van een mondiale civiele maatschappij, die zij een "nebulosa", een nevelvlek noemt.
Het zal nodig zijn dat in Europees verband, maar zeker ook op wereldschaal samenwerking komt tussen organisaties van particulier initiatief die zich willen inzetten voor een technologiebeleid. Dat zou in de richting kunnen gaan van een "World Council of Civil Society Interest Groups".

Verwijzende naar mijn opmerkingen in het begin van dit hoofdstuk over een groeiende zorg en angst voor wat vaak gezien wordt als een autonoom werkende technologie, die als een ongericht projectiel door de wereld schiet, kan het geen verbazing wekken dat deze ontwikkeling van de "subpolitiek" zo een enorme vlucht genomen heeft. Het is zo gezien te vergelijken met wat voor het menselijk lichaam als een "autoimmuun systeem" functioneert, een proces tot herstel van noodzakelijk evenwicht.

Laten we terugkeren naar het begin van deze paragraaf waar gesproken werd over het functioneren van de overheid. Zij is, althans in een democratie de door de samenleving eerst aangewezen verantwoordelijke. Die in de complexiteit van elkaar bestrijdende belangen het totaal moet kunnen overzien en met gezag, gericht op vastgestelde doeleinden – hier een verantwoorde technologie – belangen moet kunnen afwegen en beslissen. Want regeringen, parlementen en hun ondersteunende en beïnvloedende deskundige apparaten staan onder enorme druk van vaak in het verborgen werkende belangengroepen, vooral diegene die voortkomen uit de dominerende cultuursegmenten en over omvangrijke (financiële) middelen kunnen beschikken.
Ik opperde eens een in het openbaar vergaderend overlegorgaan, te vergelijken met de Sociaal Economische Raad, waar over belangrijke technologische ontwikkelingen, hun gevolgen en risico's voor de gehele samenleving, op systematische wijze kan worden gesproken. En waar de belangentegenstellingen ook *duidelijk* manifest zijn. Als we in Nederland het referendum invoeren, zou dat zeker ook gebruikt moeten worden voor belangrijke vraagpunten over technologiebeleid. Zoals in Zwitserland de wettelijke mogelijkheid bestaat een referendum over biotechnologie te houden, waar ook gesproken wordt over genetisch onderzoek. Dat in Nederland over dit soort zaken gesproken en geadviseerd wordt door technologen, economen en professionele ethici (ove-

rigens met welke diepere uitgangspunten?) is goed, maar niet voldoende. Dat het Zwitserse referendum zwaar is bestreden, onder meer – met hulp van een gerenommeerd public relations bureau – door grote bedrijven als Roche en Novartis (37), is een teken aan de wand. Met een echte maatschappelijke discussie, uitmondend in een correct uitgevoerde volksraadpleging, kan de discussie nu in het openbaar geschieden en burgers kunnen hun verantwoorlijkheid beter waar maken.

In een tijd van toenemende globalisering kan de overheid natuurlijk niet alleen meer een nationale zijn, maar zal meer en meer een regionale, hier de Europese, zijn. Die op haar beurt niet zonder mondiale regelingen kan. Overheden kunnen alleen hun verantwoordelijkheden uitoefenen en *effectief* zijn, als ze op de zelfde schaal kunnen werken als de te beheersen machten dat doen.

VI. EEN ZICH AANPASSENDE EN DEMOCRATISCH BEHEERSTE ECONOMIE

The choice is before us. Either we allow the dominance of money accumulation caused by the world market and based on cut-throat competition, accompanied by the consumption of luxury goods by a previleged few, the consequence being death and chaos for the majority of people, societies and the planet itself; or money is placed under strict control and used to satisfy the basic needs of people and to bring about a social equality and environmental awareness – in short, to create an economy with human face, an economy that sustains life.
Ulrich Duchrow (1)

Internal reform is very difficult in capitalism, since it has a set of beliefs that deny the need for deliberate conscious institutional reforms.
Lester Thurow

Radicaliserende economie

In het kader van een op evenwicht gerichte cultuurpolitiek is het vanzelfsprekend niet denkbaar dat het cultuursegment economie, evenmin als de technologie nog een overheersende rol speelt. Maar..... ook hier geldt de vraag of deze "vanzelfsprekendheid" in de praktijk ook mogelijk is. Zeer velen in de wereld van de economische structuren en wetenschap zijn er immers van overtuigd, of houden zich zelf voor, dat het onmogelijk is en dat zelfs de vraagstelling al absurd is. Economische ontwikkeling is autonoom, en daarmee uit!

Een typerende illustratie van deze houding vond ik in een beschrijving van een conferentie van de PvdA van enkele jaren geleden, waarin gezocht werd naar nieuwe instrumenten voor de komende partijpolitiek. Gezocht werd "naar een politiek die naadloos aansluit bij deze tijd van globalisering, liberalisering van markten en razendsnelle technologische ontwikkeling" (2). De mens behoort zich aan te passen. In het aangehaalde artikel worden de woorden van een econoom aangehaald die zich schamperend afzet tegen een collega met critiek op de aanpassingstheorie: ".....houdt een ouderwets verhaal. Hij heeft het over markten globaliseringsideologie. Alsof het om zaken gaat die we kunnen tegenhouden".

Het kapitalistisch stelsel in zijn huidige fase houdt niet alleen zijn structuren krachtig in stand, maar heeft ook zijn eigen ondersteunende mythen. Het beschikt over enorme kapitalen om via allerlei slimme en vaak kostbare wegen de geesten van burgers en bestuurderen in de gewenste richting te beïnvloeden. Ik noem als voorbeeld de omvangrijke lobbycampagne in 1997 van Bovag-Rai met de bedoeling het verkeersbeleid te beïnvloeden. In 1997 konden in Nederland 1400 scholierenteams meedoen aan de Nationale Beurscompetitie om te leren beleggen. Waarbij ik nog niet spreek over de dagelijkse beïnvloeding ter verhoging van de consumptiewensen. De hoogleraar in de wijsbegeerte Dengerink spreekt dan ook van "zorgwekkende verkokerde denk- en belevingswereld". Volgens hem openbaren zich zelfs in de huidige processen van toename van economische macht en dragers daarvan "typische totalitaire tendensen, nu niet in de vorm van de politiek, maar in die van de internationale machten van het grootkapitaal. Deze gaan een bedreiging vormen voor de burgers en, mede als gevolg van de voortgaande commercialisering, van de niet-economisch gekwalificeerde verbanden" (3).

De econoom Thurow blijkt bepaald ook niet gerust te zijn op deze ontwikkelingen. Hij schrijft "The eternal verities of capitalism – growth, full employment, financial stability, rising real wages- seem to be vanishing, just as the enemies of capitalism vanish. Something within capitalism has changed to be causing these results. Something has to be changed to alter these unacceptable results if capitalism is to survive. But what is 'it'? And 'how' can 'it' be changed?(4).
Uit het voorafgaande (hoofdstuk II) is gebleken dat enkele eigenschappen van het snel veranderende kapitalistisch systeem, vooral in relatie met niet economische elementen van onze cultuur, steeds dominanter en *radicaler* worden, en steeds meer invloed hebben gekregen op het sociaal, moreel en geestelijk leven.

Economisch beleid als onderdeel van cultuurbeleid
Men kan zeggen dat de Westerse denkrichting de Verlichting, waarvan het economisch denken één aspect was, twee verschillende "kinderen " voortbracht: het kapitalisme (Smith) en het communisme (Marx). Beide hebben elkaar haast op leven en dood bestreden, maar het merkwaardige is dat zij beide in wezen uitgegaan zijn van de stelling van Marx dat de economie de drijvende kracht achter de ontwikkeling van de mensheid is (5). Samen hebben zij ons voorgehouden dat stijgende productiviteit uit zich zelf de meeste sociale problemen zal oplossen en beide hebben economische groei verheerlijkt boven alle andere doeleinden en waarden(6). Beide hebben in wezen de natuur beschouwd als een bron om te exploiteren voor menselijke doeleinden. Het communisme is uit-

eindelijk in zijn Sowjetvorm mede aan zijn radicalisering (falende planning en wrede dictatuur) bezweken; het kapitalisme, in zijn ontwikkeling aangemoedigd door het bezwijken van het Sowjetcommunisme, is eveneens geradicaliseerd en door het gevaar van doorgaande verstoring en anarchie nu ook zwaar in de problemen aan het komen.

Toen in 1998, haast nog onder de tonen van de opgestoken overwinningsbazuinen en loftrompetten, successievelijk markten – te beginnen met de "emerging markets" – ondergingen,schreef de hoofdredacteur van een van de Nederlandse kwaliteitsbladen: "De transmissieband van de wereldeconomie draait op volle kracht achteruit en niemand weet waar de knop zit om de machine weer vooruit te krijgen. Als domino's storten economieën, munten en beurzen van het ene land na het andere in. De beproefde bezweringsformules werken niet, de financiële noodprogramma's helpen niet, de internationale pogingen tot indamming lukken niet" (7).
Maar die knop bestaat niet. Ook kan geen enkele economische maatregel *op zich zelf* de oplossing brengen, als we ten minste meer dan een EHBO-oplossing willen vinden die meer kan doen dan deze crises bestrijden in afwachting van de volgende. Daarvoor is de problematiek veel en veel te complex. Als we werkelijk kans willen hebben de juiste antwoorden te vinden, moeten we de band terugdraaien en vinden waar ongeveer het scheef is gegaan. En *allereerst* bereid zijn tot zelfonderzoek in onze *eigen* Westerse cultuur, waarbij we niet om de essentie heen kunnen: het uit balans raken en de gevolgen daarvan. Van dááruit kunnen we naar de andere door het Westen beïnvloede culturen zien en hen beoordelen.
Als we, als voorbeeld, de situatie in het Rusland van 1998 critisch, maar dan óók zèlfcritisch bezien, was het dan niet dwaas aan te nemen dat het enorme Rusland na het ineenstorten van het Sowjetsysteem, mèt zijn bevelseconomie en mèt een geheel andere culturele ontwikkelingsgang dan West-Europa, met behulp van een economische shocktherapie het Westerse (Amerikaanse) ideologisch getinte systeem van laissez-faire en marktideologie zou overnemen? Daarbij moet ik denken aan de woorden van de chef-econoom van de Wereldbank, Stiglitz die in een eerder aangehaald interview zegt dat er altijd een relatie is tussen belangen en ideologie.
Waren er destijds geen bekwame deskundigen uit *andere* dan economische disciplines die konden waarschuwen voor mogelijke gevolgen? In ieder geval is het niet correct de huidige (1998) problematiek in Rusland met zijn verstrengelde economische en staatkundige anarchie en de opkomst van een in de Westerse cultuur zo goed bekende brute vorm van niet-crimineel en wél-crimineel kapitalisme alleen aan de Russen te wij-

ten. Bekend is geworden de uitspraak van een Russische wiskundige die, na de ineenstorting van de Sowjet-Unie als autohandelaar een fortuin (geschat op ruim drie miljard dollar) gemaakt heeft. "Zijn credo luidt 'Het kapitaal moet heersen over de staat'(8). Betoont hij zich met die uitspraak niet een goed leerling van velen in de huidige Westerse wereld die dit misschien niet zo willen zeggen, maar wel denken?
Toch zijn er al – het is bekend – vele waarschuwingen geuit dat grenzen in zicht kwamen en dat er op korte termijn ingrijpende vernieuwingen noodzakelijk waren. Ik wil nu nog alleen wijzen op de econoom Galbraith die in zijn overzicht van de economie sinds de twee wereldoorlogen zijn zorg aldus verwoordde: "Whatever it is called, depression, recession, growth adjustment or, a most grievous modern thought, 'an enduring underemployment equilibrium' and the causes thereof play an important role in any view of the modern economy in its world setting." "Against the achievements of modern economic life must be set its failures" (9).

Het is hoog tijd geworden ingrijpende vernieuwingen door te voeren, maar welke en hoe? Het kan alleen door een economisch beleid te voeren dat uitgaat van de erkenning van de interdependentie van de verschillende cultuurelementen. Dus in het *kader* van een cultuurbeleid dat van het *totaal* uitgaat. Hoewel daartegen verzet is, veel verzet zelfs. Het tast immers een nu in de Westerse cultuur ingekapselde ideologie aan, mét zijn belangen. Overbekend is het verzet met het argument, dat we ook bij de ontwikkeling van de technologie zagen, namelijk dat ontwikkelingen niet met menselijk beleid zijn om te buigen; ze zijn in wezen autonoom. De toekomst is niet"maakbaar". Nog afgezien van het feit dat het hier niet om het maken van stoelen of raketten gaat, de cultuur zoals die nu beoordeeld wordt, is in principe voor een belangrijk deel door menselijke breinen en handen gevormd.

Om op economisch-politiek terrein te blijven, wie hebben de leidende economische theorieën gevormd, wie hebben ze na veel strijd doorgevoerd, ook in Rusland en Azië, wie hebben besloten het mondiaal kapitaalverkeer vrij te laten door de vernietiging van de accoorden van Bretton Woods, wie hebben beslissingen genomen ten aanzien van het natuurlijk ecologisch evenwicht, wie kwetsen de natuur, wie leiden de concurrentieslagen? We kunnen zo wel doorgaan, maar steeds moet het antwoord zijn: mensen. Het zijn *mensen* die verantwoordelijkheid dragen voor de spelregels, of van het weglaten daarvan. Het is zwak om verantwoordelijkheid voor eigen daden af te schuiven op anderen of op een ongrijpbaar fenomeen als de Markt. Net zo min als we nog accep-

teren dat criminelen hun daden alleen schuiven op hun jeugd of wat dan ook.
Neen cultuur is veranderbaar, maar dat vereist wel keuzen. Het is zwak niet tijdig de juiste keuzen te (durven) maken en zich door opeenvolgende crises te laten leiden, de meergenoemde "government by catastrophe".

Veranderen van het economisch beleid, maar in welke richting dan? Primair uiteraard in die van herstel van evenwicht in de Westerse, Europese cultuur en evenals technologiebeleid dus ook weloverwogen *passend* in het verband van de totaliteit van beleid, dus als *deel* van cultuurpolitiek. Een beleid dat rekening houdt met bijwerkingen en gevolgen voor andere sectoren van cultuur en maatschappij, dus niet langer gericht op alleen maar economische waarden als productiviteit en groei, maar op *wel-zijn, heil* van mens en wereld. Niet alleen van de huidige, maar vooral ook van de komende maatschappij. En daarbij ook steeds consequent geleid door de in hoofdstuk IV genoemde, richtinggevende basiswaarden. als respect voor de natuur, duurzaamheid, integriteit, bedachtzaamheid, evenwicht tussen individu en gemeenschap, solidariteit. Begrippen die niet alleen maar behoren in de ethiek, de theologie of de filosofie, maar duidelijk en hard óók in de (economische) politiek en het bestuur.

Dit schrijvende hoor ik de velen die protesteren: maar dat is méér overheidsinvloed. Inderdaad, maar laten we toch niet zo kort van geheugen zijn. Immers nadat de Westerse democratische wereld zijn beste vermogens en talenten nodig had om er na de schokken van de tweede wereldoorlog, zo kort na de eerste, weer boven op te komen, was sterke overheidsinvloed heel normaal. Luttwak de al eerder genoemde schrijver die zich bijzonder verdiept heeft in het turbo-kapitalisme en de globale economie, wijst er op dat de gedetailleerde regulerende controle bedoeld was om industrie en werkgelegenheid te stabiliseren. Luttwak vindt, met name sprekend over de Verenigde Staten, dat aan het einde van de jaren '70 zelfs sprake was van overcontrole. Maar, schrijft Luttwak: "het gecontroleerde kapitalisme was niet in het algemeen mislukt. Sterker nog, het was een reusachtig succes geweest" (10).
Maar aan het einde van de jaren "70 werd de neiging tot het controleren van kapitalisme *abrupt omgekeerd.* "Ideologie en mode waren belangrijk voor het ontmantelen van het Amerikaanse systeem van regulering". "Er was geen serieus nationaal debat over de sociale wenselijkheid van deregulering als zodanig, er werd evenmin een poging gedaan om alle gevolgen van alle afzonderlijke dereguleringen voor de Amerikaanse samenleving in kaart te brengen".

Deze ombuiging van economisch beleid, wellicht onder invloed van de strijd tegen het communisme, zware lobbyacties van het bedrijfsleven, heeft met zijn grootscheepse machtsoverdracht aan het private bedrijfsleven, privatisering, deregulering, economische globalisering meegewerkt aan een haast onbeheersbare radicalisering op economisch gebied. Waar dit al een voldoende reden is om een voldoende mate van controle en sturing (weer) in te voeren, is dat zeker geboden nu we weten dat de gevolgen op de niet-economische gebieden, dus op het gebied van de gehele cultuur, in zo een sterke mate negatief zijn.

Maar, *anders* dan het geval was aan het eind van de 20e eeuw, zullen deze nieuwe beleidsombuigingen op een open democratische wijze, waarbij niet alleen de overheden verantwoordelijkheid dragen moeten plaats vinden. Voorstanders van het instrument referendum, zullen daar wellicht aan denken. Waarbij de economie en het economisch krachtenveld niet meer het laatste woord krijgen, maar zich zullen moeten aanpassen aan de belangen van de totale cultuur. Om de bedoeling van Luttwak nog eens aan te halen: waardoor de ongecontroleerde krachten van het hedendaagde turbo-kapitalisme niet meer de vrije loop krijgen (11).

Enkele consequenties daarvan
Om dit betoog nog wat toe te spitsen zal ik hier een aantal diep ingrijpende consequenties van het voorgaande noemen op beleidsterreinen waar de economie nu nog een dominante rol speelt: dat van het leefmilieu, de informatie, de welvaartverschillen en de betekenis van menselijke arbeid.

Economische activiteiten onderworpen aan ecologische condities
Het is merkwaardig te constateren hoe het denken over de consequenties van de huidige èn de nog steeds nagestreefde groeicijfers in de gehele wereld voor natuur, leefmilieu en ecologie zo aan schommelingen onderhevig is. Soms schrikken we op en constateren dat het zo toch echt niet langer kan, dan wennen we er wat aan en knikken we tevreden als economen, managers van multinationals evenals vele politici zeggen dat we de economische concurrentiestrijd als BV Nederland of AG Standort Deutschland, toch niet mogen verliezen, en vergeten we de gevaren maar weer. Al dat doemdenken ook!
Bovendien zou het toch mogelijk moeten zijn een evenwicht te vinden tussen groeieconomie en ecologisch evenwicht waarbij keuzen uit de weg kunnen worden gegaan. We kunnen dan fraaie compromissen sluiten. Daar is destijds, ik meen door een inventieve minister van economische zaken, voorheen bedrijfsadviseur, een mooie verhullende term

voor uitgevonden: "econologie". Maar dan als we dan weer horen dat de meerderheid van natuurwetenschappers echt tot de conclusie gekomen is dat het werkelijk verkeerd gaat: dat er sprake is van wijzigingen in het klimaat – deels ondanks, deels dank zij menselijk handelen – die ons veel geld gaan kosten voor waterstaatkundige werken, dat de Gezondheidsraad het gevaar constateert dat de Nederlandse veehouders jaarlijks in ons nadeel ongeveer 250 ton antibiotica als groeibevorderaar gebruiken, dat naar schatting van het Wereldnatuurfonds ongeveer eenderde van de natuurlijke rijkdom van de aarde tussen 1970 en 1995 verdwenen is, dat op een internationale conferentie geconcludeerd moest worden dat water steeds meer een schaars goed wordt en dat daarvoor enorme investeringen moeten gedaan worden die moeten worden doorberekend aan de consumenten, dan schrikken we weer op. Het is beroerd, maar de waarschuwingen van wetenschappers èn de zichtbare praktijk houden niet op. Helaas schijnt het al eeuwenlang een menselijke eigenschap te zijn brengers van slechte boodschappen en waarschuwingen, vooral als het tegen grote belangen ingaat, liever te doden. Hier worden de boodschappen verdrongen.

Toch zijn regeringen en politieke partijen wel gedwongen de gevaren te erkennen – in Nederland lieten de fracties uit de Tweede Kamer zich uitvoerig voorlichten over de situatie in Nederland en de wereld-, maar als puntje bij paaltje komt lopen zeer velen weg voor consequente keuzen en leggen zich neer bij zwakke regeringsnota's (als die over Milieu en Economie in1997) die wel een mentaliteitsverandering bij consumenten en bedrijfsleven bepleit, maar verder niet tot een hard en voldoende gefinancierd beleid komt. Zij blijven bij voortduring zoeken (ook een vorm van duurzaamheid!) naar "the best of both worlds" het samengaan van economische groei èn een schoner milieu, en beslissingen uit de weg gaan. Op zich zelf is trouwens het begrip "schoner milieu" al een zwak aftreksel van de werkelijke wereldwijde doelstelling (12).

Ontdaan van alle retoriek en verdoezeling moet geconstateerd worden dat een harde *machtstrijd* gevoerd wordt over de relatie tussen de ideologie van maximale economische groei en het krijgen van zo hoog mogelijke materiele welvaart (zoals óók het Bolsjewistische Rusland op haar eigen, nog veel minder ontziende wijze nastreefde), èn de pogingen tot herstel en behoud van het wereldwijde leefmilieu, ecologisch evenwicht en duurzaamheid. Een strijd die uitgevochten moet worden. Natuurlijk, in Europa is ten aanzien van het ecologisch beleid al heel wat veranderd. En het is dan ook (politiek) begrijpelijk dat èn door overheden, én door commercieel bedrijfsleven, gesteld wordt dat er toch al zoveel maatregelen getroffen worden die in de goede richting gaan. Maar, we hebben het al meer gesteld: dé centrale vraag is wat de *resul-*

taten zijn, en of ze *op tijd* zullen zijn gerealiseerd. Want náást de positieve ontwikkelingen gaan óók de negatieve door. Het is als bij een wedloop, wie zal winnen: de duurzaamheid en het ecologisch evenwicht, of de onduurzaamheid en de vernietiging en verarming? Niemand weet hoe lang deze wedstrijd nog zal duren.
Het heeft er alle schijn van dat de positieve ontwikkelingen te langzaam gaan. Ja, dat er zelfs sprake is van onvermogen om de juiste maatregelen op tijd te effectueren. Zie naar de practisch mislukte klimaattoppen van 1998 in Buenos Aires en 2000 in Den Haag.
Er moeten vaak moeilijke *keuzen* worden gemaakt, aan de hand van gestelde leidraden en prioriteiten. Wanneer het niet vaststaat dat bepaalde economische activiteiten, bij voorbeeld ter bevordering van groei, niet milieuverstorend zijn, moeten zij, ook in geval van twijfel, achterwege blijven. Immers onze reële verantwoordelijkheid voor de na ons komende geslachten erkennend, is nu internationaal als leidraad van beleid genomen de "duurzame ontwikkeling". Die omschreven wordt als een "zodanige ontwikkeling dat de daaruit voortvloeiende milieudruk "ecologisch inpasbaar is". Ecologische inpasbaarheid is "een zodanige belasting van regeneratiesystemen, absorptiecapaciteiten en andere onderdelen van ecosystemen, dat hun toekomstig functioneren en hun benuttingsmogelijkheden kwalitatief en kwantitatief verzekerd zijn. Duurzaamheid betekent dus het *voortbestaan* van voor de maatschappij functionele componenten van ecosystemen"(13). Het "milieukapitaal" mag onder geen beding nog verder afnemen.
Het is de vraag naar de milieugebruiksruimte (MGR) waar zo ongeveer onder wordt verstaan "de mogelijkheden die natuur en milieu aan de maatschappij bieden voor benutting nu, zonder afbreuk te doen aan toekomstige gebruiksmogelijkheden"(14). Door het verkrijgen van nieuwe kennis, het vinden van nieuwe hulpbronnen, het kunnen toepassen van milieuvriendelijke innovatie etc. kan deze ruimte uiteraard worden vergroot. De harde praktijk is echter dat de snelheid van het leggen van claims groter is dan het tempo van vergroting van de ruimte; er is duidelijk sprake in het economisch proces van een ingebouwde tendens tot onduurzaamheid. Met nog al wat gevolgen voor de toekomst.
Het is van het allergrootste belang dat de politiek er op wordt gericht dat de economie, zijn productie van goederen en afvalstoffen, wordt ingepast, dus afhankelijk gesteld van de gebruiksruimte. Maar een ruimte die óók zijn consequenties heeft voor de aard, de hoeveelheid èn de verdeling van onze wereldwijde consumptie!
Deze nieuwe prioriteitstelling komt nu in de plaats van de oude: vergroting economische groei en inkomen. Milieu is *de* prioriteit, wil economie als maatschapelijk middel/instrument continueerbaar en duurzaam zijn. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat economische groei te al-

len tijde moet worden tegengegaan. Er kunnen immers omstandigheden zijn, zoals in arme delen van de wereld dat groei wel moet worden bevorderd om een breder draagvlak te vinden voor milieumaatregelen.
Maar wèl behoort het beleid zodanig te zijn, zoals de Nederlandse Sociaal Economische Raad enige tijd geleden heeft geadviseerd, dat economische activiteiten dienen te zijn of te worden onderworpen aan ecologische eisen en wetmatigheden. Ook de Raad achtte toen duurzaamheid van een hogere orde dan economische groei, zelfs van werkgelegenheid. Aan economische groei worden aldus *randvoorwaarden* gesteld.
We mogen aannemen dat men bij deze prioriteitsstelling ook de volledige consequenties heeft onder ogen gezien en aanvaard. Immers zij heeft natuurlijk *consequenties*. Ik denk daarbij aan de steeds noodzakelijker wordende effectieve beperking van het milieu vervuilende autoverkeer, hoe moeilijk dat ook is ook gezien de sterke belangenorganisaties die strijd voeren voor het on- of weinig beperkte autoverkeer en de aanleg van steeds nieuwe autowegen. Een duidelijke keuze voor het openbaar vervoer is beslist nodig. Maar daarvoor is ook een goed georganiseerd en vertrouwen wekkend openbaar vervoerssysteem waarvoor de overheid verantwoordelijkheid kan nemen, noodzakelijk. Ontwikkelingen zoals we nu zien in Engeland en Nederland zijn beschamend.
De strijd economie-ecologisch evenwicht speelt zich in hevige mate af bij het vervoer door de lucht: economische en prestigieuze belangen van luchthavens, recreatiebedrijven en vliegtuigindustrie. Ook hier zal onherroepelijk het milieubelang moeten prevaleren.
Maar deze principiele keuzes behoren ook consequenties te hebben voor de planologie, met name door de situering van kantorenlocaties, supermarkten. Natuurlijk willen bedrijven graag, gezien het belang van naamsbekendheid op zogenaamde zichtlocaties gevestigd worden langs toch al drukke autowegen, en gemeentebesturen juichen dit nog al eens toe. Maar bij een prevalerend beleid ten bate van een goed leefmilieu, dient dat voorkomen te worden.
Een andere consequentie is een consequent en krachtig beleid op het gebied van heffingen en belastingen (belasting van energie) en op dat van energiebesparing, óók waar dit in belangrijke mate op het terrein van ministers van economische zaken en landbouw ligt. Maar hier komen we op het gebied van een zorgvuldig, duidelijk, goed gecoördineerd functionerende overheid. Gezien de grote betekenis hiervan, zal hieraan een apart hoofdstuk worden gewijd.

De economie kan naast het opbrengen van noodzakelijke bescheidenheid, dus een belangrijke rol spelen ten behoeve van verantwoord eco-

logisch beleid. Namelijk door verder te werken aan herziening van de eerdergenoemde (hoofdstuk II) bedrijfseconomische neiging tot afwenteling van kosten door het streven naar kostenminimalisatie, tot afwenteling van negatieve consequenties van beslissingen op de maatschappij als geheel. Dit is volstrekt onjuist ook omdat het de consequenties, de kosten – die bij elke beslissing toch moeten mee beoordeeld worden – verdoezelt. En die kosten moeten worden verhaald op het product. Het kostenbesef en de daarbij behorende boekhouding en onderliggende maatstaven verdienen dus verbetering, zeker ook in het kader van een realistisch ecologiebeleid.
Denken we eens aan de werkelijke kosten die verbonden zijn aan grote productiestromen. Ons huidig systeem laat een spoor van afval, verkwisting, vernietiging achter zich. De kosten zijn tweeledig: de werkelijke kosten voor andere systemen, personen of plaatsen; het gebruiken van in de wereld opgeslagen voorraden. En daarnaast de kosten voor komende generaties. Maar ondanks steeds meer uitstaande rekeningen worden deze kosten meestal niet betaald. Als bij een slecht financieel beleid worden ze maar vooruit geschoven; wie dan leeft dan maar zorgt!
Zoals in hoofdstuk III (paragraaf over het zich rijk rekenen) zijn inmiddels NR's (Nationale Rekeningen) ontwikkeld tot basisinstrumenten voor de beheersing van het macro-economisch proces, en het middel om economische vooruitgang te meten. Maar de cruciale milieuaspecten moeten daarbij uiteraard wel worden meeberekend. Gelukkig heeft de Europese Unie dit inmiddels ingezien en verklaard dat vanaf 1995 bij wijze van proef voor milieufactoren gecorrigeerde Nationale Rekeningen beschikbaar moeten zijn, ten einde deze aan het einde van het decennium officieel te kunnen invoeren (15).
Een zeer bekende maatstaf is het Bruto Nationaal Product (BNP). Hieraan wordt zeer veel waarde gehecht en het wordt gezien als een symbool van de ontwikkeling van een land. Maar ook hier gaat het in werkelijkheid om onbetrouwbare cijfers omdat een groot deel van deze groei op terreinen ligt die niet noodzakelijk bijdragen aan de welvaart, terwijl andere actoren die wel tot ons welbevinden bijdragen een geringe rol spelen of helemaal buiten beschouwing blijven (16). Kosten verbonden aan het elimineren van ernstige vervuiling worden bij voorbeeld als posten voor welvaartsgroei opgenomen.
De wijze van het hanteren van maatstaven als NR en BNP waren dan ook voor Tinbergen en Hueting aanleiding om te spreken over "het varen op verkeerde kompassen".

Voorwaar, consequent tijdig en effectief ecologisch beleid heeft pas kans van slagen als het gevoerd wordt in het kader van een omvattend beleid

dat totaliteit, samenhang en verwevenheid van maatschappelijke behoefteprocessen tot kompas heeft.

Wèl informatie maar géén manipulatie

Een van de belangrijkste kenmerken van het huidig economisch systeem is dat van de permanente en steeds meer opgevoerde manipulatie van de vraag. Het op allerlei wijze, ook gebruik makend van takken van wetenschap, *kunstmatig* opwekken, richten en onderhouden van begeerten en behoeften. Zodanig dat velen van mening zijn dat de huidige economie niet kan functioneren zonder deze manipulaties. Zelfs ons systeem van waarden en normen heeft er zich bij aangepast opdat deze manipulatie ook ethisch verantwoord zou kunnen worden. Nu ja, verantwoord..... er ligt natuurlijk wel een grens met de misdaad, hoewel die niet breed is en gemakkelijk valt te overschrijden.

Eigenlijk is het wel te begrijpen dat toen op een VVD-congres de partijleider sprak over de betekenis van levensbeschouwelijk onderbouwde waarden, leden riepen: "pek en veren". Nieuwe waarden zouden inderdaad bedreigend kunnen zijn voor de wijze waarop de huidige economie mag functioneren.

En die economie is niet alleen bezig de schaarste te bestrijden en behoeften te bevredigen, maar ook om ze te "fabriceren". Waarbij wel aan het beeld moet worden vastgehouden dat deze behoeften echt "leven" onder de mensen. Het werkt dus dubbel op, zelfs ten aanzien van de vergroting van de groei, het Bruto Nationaal Product. Immers het fabriceren van de vraag telt daarbij evenzeer mee als de bevrediging daarvan. In onze tijd gaat dat "fabricageproces" van vraag zelfs steeds sneller en massaler.

De bij de commerciële propaganda, de reclame gebruikte technieken worden daarbij steeds verfijnder; er komen ook steeds meer nieuwe bij als productplacement, script sponsoring, guerillamarketing, direct mail, het plaatsen van "billboards" op scholen, universiteiten en in cafés, het werken met "wensenwolken", reclame als "guiding angel"etc. De hoeveelheid reclame nam in Nederland in het afgelopen decennium sterk toe, bediend door 115 reclame bureau's. In 1996 stegen de reclamebestedingen in Nederland met 7,6% (ofwel ruim 500 mijoen gulden); in totaal reserveerde het bedrijfsleven er bijna 8 miljard gulden voor (17). Hoewel natuurlijk door grotere productie die veroorzaakt wordt door succesvole reclame, de kosten per eenheid product wel kunnen dalen, zullen de kosten die verbonden zijn aan het gebruiken van deze "groeihormonen", wel niet uit fondsen komen voor opsiering van het leefmilieu, maar voor een belangrijk deel betaald worden, als extra "belastingen",door de gezamenlijke consumenten. Wat in het begin van dat proces waarschijnlijk niet is voorzien, is dat in de loop der tijd zo een soort

vliegwiel ontstond dat mede dank zij de technologie, steeds groter werd en steeds sneller ging draaien; in het voordeel van de economische groei. En we hebben al gezien dat dit alles verdergaande maatschappelijke gevolgen heeft. Er worden immers voortdurend kunstmatige stimulansen gegeven aan menselijke eigenschappen als begeerte en hebzucht. Het is dus volkomen begrijpelijk dat wij steeds meer willen hebben van wat ons wordt voorgehouden. Maar al die dingen: elektronische apparatuur, reizen, auto's, schepen, bankstellen en uiteraard steeds weer het nieuwste daarvan, kosten geld, veel geld.
Dus wij stellen financiële eisen, zo mogelijk met hulp van onze respectievelijke belangenorganisaties: vakorganisaties, werkgeversorganisaties, beroepsorganisaties, specialistenverenigingen enz. enz. Eventueel gaan we actie voeren met of zonder ludieke bijverschijnselen. Via de media proberen we hiervoor begrip te krijgen, immers we willen toch allemaal een graantje (of forse graan) meepikken van de welvaart. Ter illustratie: toen na jaren van verstandige matiging van de Nederlandse vakorganisaties, in werkgeverskringen de rage op kwam van de miljoenen opbrengende optie regelingen, verschenen in NRC-Handelsblad kort na elkaar twee "koppen": "het jaar van het grote graaien", en "het jaar van de poen". En als die welvaart dan nog niet genoeg stijgt moeten we deze maar wat verhogen, bij voorbeeld door de belastingen te verlagen. Desnoods door verdergaande bezuinigingen in de publieke sector, vaak niet beseffende dat we nu net dááruit moeten putten voor andere zaken die wij nodig hebben als sociale zorg, onderwijs, veiligheid, sportvoorzieningen enz.!

Het permanent moeten leven in wolken van commerciële consumptiestimulering heeft toch kennelijk meer effect dan het leven in de politieke slogans in de voormalige communistische wereld. Zou dit samenhangen met het verschil tussen de zwartgallige toekomstverwachtingen van Orwell die dacht dat wij ten prooi zouden vallen aan dat wat wij *haten*, de dwang van de niet gewilde dictatuur, en die van Huxley die in zijn "Heerlijke nieuwe wereld" verwachtte dat wij ons zelf veel gemakkelijker zouden onderwerpen aan dat wat wij *lekker* vinden en begeren? Overigens zijn de eindresultaten wel ongeveer gelijk: inleveren van gewenste autonomie en mondigheid!
Het kunstmatig bevorderen van begeerte en hebzucht en het daardoor groeiende consumentisme en hedonisme, dat in de gehele wereld gezien wordt als één van de meest in het oog lopende aspecten van de Westerse cultuur, is inderdaad één van de duidelijkste symptomen van de verstoring van het evenwicht. Als we de gevolgen daarvan afwegen in plus- en minpunten, geldt duidelijk als pluspunt de tamelijk constante economische groei en vergroting van welvaart en mogelijkheden voor ve-

len. Als minpunten gelden echter de sociale en samenlevings verstorende spanningen tussen individuen en groepen die wèl dag aan dag aan *dezelfde* verlangens en stimulerende invloeden onderhevig zijn, maar wier mogelijkheden zeer ongelijk zijn. Dank zij de perfecte communicatiemogelijkheden via woord en beeld hoort en ziet immers ieder wat de ander en zijn/haar kinderen zich kunnen veroorloven.
Omdat de verlangens naar financiële beloning voor verrichte inspanning zo voortdurend stijgen en er steeds voortreffelijker machines worden gemaakt om de menselijke arbeid te hulp te schieten, stijgt de arbeidsproductiviteit, waardoor de beloning in vele sectoren voor de een kan stijgen, maar waarbij de ander te duur wordt. En dus wordt vervangen door die mooie machines.
Dat hangt weer samen met de in de wereld voorkomende enorme kloven. Het schrijnendst zichtbaar bij het verschijnsel van de in stadswijken levende armen en werklozen in contrast met de andere in andere stadsdelen levende zeer rijken. Maar *allen* wordt voortdurend voorgehouden waarop ze eigenlijk recht hebben. Dat dit in vele gevallen teleurstellingen en frustraties oplevert, is duidelijk. Frustraties die zich ook vertalen in grote migratiebewegingen van arm naar rijk, die zich niet laten tegenhouden door prikkeldraad, muren of water.

Als men dan kennelijk niet kan krijgen langs de legale weg wat de ander wèl heeft gaan velen hun "recht"halen langs illegale en criminele wegen, georganiseerd of niet. Het is ons in het voorgaande ook gebleken hoe smal de grens in vele gevallen geworden is tussen legale en criminele commercie. Deze stormloop op weg naar aangeprezen rijkdom en geluk waar *ieder* toch recht op heeft, maakt het zeer moeilijk zo niet onmogelijk voor de van steeds meer macht ontdane overheden om bij voorbeeld via fiscale maatregelen corrigerend op te treden. Die stuiten immers op wat Galbraith genoemd heeft de cultuur van de tevredenheid, met de hang naar, beter gezegd de strijd om in ieder geval te houden wat je hebt.
Ten aanzien van de kosten heb ik hier niet meer gesproken over de invloed op waarden en normen, over het stimuleren van overal voorkomend geweld etc. Maar ze zijn er bepaald wel; ik moge hiervoor terug verwijzen naar hoofdstuk III.

Als we de baten en de kosten van de overheersende stimulering van begeerten en consumptie met elkaar vergelijken, kunnen we dunkt mij niet anders dan constateren dat de kosten véél te hoog zijn geworden.Logischerwijs betekent dit dat de *angel* van de kunstmatige vergroting van de begeerte die in de Westerse cultuur steekt uitgetrokken moet worden.

Dat is een pijnlijk ingreep, waarbij veel verzet zal zijn van diegenen die de belangen van economische groei, hoe onjuist ook geinterpreteerd, centraal blijven stellen. Daarbij zal ook blijken hoe funest de stelselmatige verschuiving op wereldschaal in de Westers georienteerde democratieën aan het worden is van de macht van de overheid, via het grote bedrijfsleven, naar de anarchie. Mede gezien de tekenen des tijds is er niet veel fantasie voor nodig ons te realiseren wat we moeten verwachten als we de angel van het oververhitte consumentisme niet op tijd elimineren. Dit heeft ook alles te maken met het vorige onderwerp. Wil ook het beleid op de gebieden van ecologie en leefmilieu, natuurlijke hulpbronnen, water etc. resultaat kunnen krijgen – en laten we het tijdsaspect vooral in het oog houden-!, dan vereist dat óók dat bovenbedoelde angel uit onze Westerse cultuur wordt getrokken.

Meer geconcretiseerd betekent dit dat stelselmatig de reclamewolken zullen moeten worden teruggedrongen. Tinbergen en Berkouwer schreven onder het hoofd "een nieuwe levensstijl" dat consumptie op zichzelf nuttig en nodig is, "maar niet kunstmatig opgevoerd behoeft te worden". "Meer in het algemeen suggereert reclame heel vaak iets dat er niet is en ook nooit komt, zodat van pure misleiding sprake is. Dat is verkeerd. Reclame die verder gaat dan zuivere voorlichting lijkt ons moeilijk te verdedigen"(18).
Bedrijven moeten zakelijke voorlichting kunnen geven over hun producten. Een voorlichting die *eveneens* zal behoren te voldoen aan de eisen van verifieerbaarheid en betrouwbaarheid. Die open staat voor de mogelijkheid van open critiek, zowel van de zijde van burgers, (consumenten)organisaties als van concurrenten. Waar critiek en zelfcritiek zo vanzelfsprekend is in onze cultuur, waarom dan niet hier?

Dat is op zich zelf trouwens niets nieuws. Immers in de 19e eeuw namen de zakenlieden hun klanten reeds ernstig als rationele en critische mensen die alleen *zakelijke* informatie behoefden.
Ook hier geldt weer dat waar gepleit wordt voor fundamenteel verzet en ingrijpende veranderingen, deze kunnen aansluiten bij geleidelijk in de samenleving verschijnende nieuwe tendenzen. Geleidelijk is bij voorbeeld, zelfs in Nederland, het besef aan het doordringen dat het uit oogpunt van voorkomen van veel menselijk leed, maar ook uit dat van het terugdringen van gemeenschapskosten, absurd en onverantwoord is om, nu de samenhang tussen roken en longkanker bewezen is, toch nog toe te staan dat roken via "slimme" reclame wordt gestimuleerd.
Maar ook is het duidelijk dat met name in de wetenschap en levensbeschouwelijke groeperingen als kerken, een groeiende weerzin is tegen

het via reclame kunstmatig bevorderen van consumentisme als zodanig. Opzienbarend was in de 70-er jaren de kerkelijke actie nieuwe levensstijl. Deze actie trachtte een groot aantal individuen en groepen te mobiliseren om op grond van deze "countervailing power" de structuren expliciet aan te spreken en uit te dagen. Velen deden hier, ook in gezinsverband aan mee en versoberden hun levensstijl heel principieel en consequent.
Parallel met deze voormalige kerkelijke actie kunnen ook andere ontwikkelingen worden opgemerkt die wijzen in de richting van een algemeen opkomend verzet tegen de traditionele consumeerideologie. Dat dit verzet aan kracht wint blijkt uit de zorg daarvoor die een schrijver, Bastiaan Bommeljé kennelijk heeft:"Indien deze trend van 'consumminderen' zich doorzet, zijn de gevolgen voor de Westerse beschaving niet te overzien"(19). Inderdaad, maar die gevolgen zijn dan ook hard nodig, zij het wel passend in een zich vernieuwende cultuur met nieuwe prioriteiten en waarden, met zoals Tinbergen en Berkouwer schrijven "een nieuwe levensstijl". Een cultuur die, om met Thoenes te spreken. de bocht is omgegaan.
Afgezien van dit min of meer principiele verzet tegen de consumerideologie, is er ook een groeiende weerzin tegen het moeten leven in wat ik noemde die steeds dichter wordende wolken van manipulerende reclame met hun begeerlijke beelden. Zoals in de voormalige communistische landen van het Sowjet-blok er weerzin was tegen de steeds maar voortdurende ideologische "bombardementen" met woorden. Hoewel er natuurlijk verschil is in gradatie, is in *beide* gevallen sprake van inbreuk op de menselijke vrijheid.

Maar het stimuleren van het consumeren in het algemeen is nog iets anders dan het van geval tot geval stimuleren door de producent van de koop van bepaalde producten, en het krijgen of behouden van naamsbekendheid. En daar is ook iets te zien van een bepaalde, voorzichtige ontwikkeling van critisch evalueren, namelijk met het opwerpen van de vraag naar de bedrijfseconomische effecten van reclameacties en de vergelijking van baten en kosten. "Werkt reclame? En nog belangrijker: hoe dan? Of zakelijker: hoeveel geld levert en geslaagde campagne op? En pijnlijker: hoeveel kan een flop een bedrijf kosten?" "Ruim 65000 mensen werken in een branche die juist gericht is op resultaat", maar "geen van die marketingdeskundigen, 'art directors'of 'accountmanagers' weet precies welk gevolgen hun handelen heeft, omdat gedegen onderzoek naar het effect van reclame in Nederland ontbreekt. Gezamenlijk laten zij wel zo'n twaalf miljard gulden door hun handen gaan, geven ze vier miljard uit aan uitingen in de media en besteden ze nog geen half

procent daarvan aan onderzoek naar waar ze nu eigenlijk mee bezig zijn"(20).
Aarzelend schijnt de wetenschap zich hiervoor te gaan interesseren. Giep Franzen, medeoprichter van het grote Nederlandse reclamebureau FHV en bijzonder hoogleraar commerciële communicatie aan de Universiteit van Amsterdam, "pleit voor meer investeringen in onderzoek". Kennelijk gaat dit pleiten niet straffeloos, want schrijft Aranka Klomp in NRC-Handelsblad: "Hij ontlokte vorig jaar een storm van kritiek door publiekelijk te verklaren dat de meeste mensen in het vak 'geen idee hebben hoe reclame eigenlijk werkt'en dat hun dagelijkse werk 'een geloofshandeling' is. Het ganse reclamemakende en – minnende wereldje tuimelde over hem heen, eiste een verklaring of wilde een goed gesprek en Franzen is een jaar na dato ietwat voorzichtiger geworden". Ter zijde, is het niet essentieel dat de wetenschap onafhankelijk is?

Misschien komt er ook een tijd dat het bedrijfsleven, dat zich langzamerhand (zie hierna) meer bezig gaat houden met niet-economische, zoals ethische aspecten van hun bedrijfsvoering, óók bezig gaat houden met de vraag wat productvoorlichting eigenlijk zou moeten zijn.

Minder en ondiepere welvaartskloven
Eén van de typerende verschijnselen van het op hol slaan van de economie en het huidige kapitalistische stelsel is – we hebben het in hoofdstuk I geconstateerd – het steeds verder uiteen lopen van inkomensverhoudingen en de daarmede groeiende kloven tussen bevolkingsgroepen. In zijn boek over de geschiedenis van deze eeuw, Een eeuw van uitersten, schrijft Hobsbawn over het "collectieve egoïsme van de rijker bedeelden" dat "weerspiegelde de groeiende economische ongelijkheden binnen continenten,landen en regio's" (21). Thurow constateert dat nadat na de tweede wereldoorlog de beheersing van prijzen en lonen wegviel, tussen de jaren 1950 en 1960 de verdeling van inkomens vrij stabiel was. "But suddenly in 1968, much like a sudden surge in a long-immobile glacier, inequality started to rise". "What emerged has been aptly described as the 'winner take all society' " (22).
Thurow constateerde in Amerika een nieuwe ontwikkeling: "American firms are developing a contingent workforce composed of involuntary part-timers, temporary workers, limited-term contract workers, and previously laid-off 'self-employed'consultants who work for wages far below what they had previously been receiving"(23). De bedrijven krijgen hiermede minder arbeidskosten en grotere flexibiliteit in het aannemen van werknemers. Na 1980 viel de groeiende ongelijkheid in inkomens ook in Europa te constateren, te beginnen in Engeland. Met dit verschil echter dat de regels van arbeidsrecht en sociale zekerheid de

Europese ondernemers minder mogelijkheden gaven op het gebied van hun loonpolitiek, hetgeen resulteerde in grotere werkloosheid (24). Ook in Europa kwam zoals bekend de economische twee- of meerdeling, het verschijnsel van de (relatieve) armoede en zelfs het weer opkomen van het verschijnsel van een onderklasse.

Maar ook in andere werelddelen (Azië, Zuid-Amerika) kwam als nevenverschijnsel van sterke economische groei in bepaalde landen dat van de zich verdiepende kloven tussen bevolkingsgroepen. Hoewel door de ideologisch ingestelde economen betoogd wordt dat dit maar overgangsverschijnselen zijn, wijzen de feiten toch in de richting van kwade bijverschijnselen van de door vrije-markt economen verleende recepten. Ook bij de hulp die door ontwikkelde landen wordt gegeven aan ontwikkelingslanden zien we dezelfde verschijnselen van groeiende kloven.
Al deze verschijnselen worden nog veel ernstiger als we naar de gevolgen zien die crises hebben zoals die van 1998. Het is niet correct de schuld hiervoor alleen te schuiven naar de economisch gesteunde samenlevingen, waar het veel waarschijnlijker is dat de therapie als zodanig niet deugt. En dat is niet moeilijk te begrijpen als we ons realiseren, zoals in de vorige paragraaf is gedaan, hoe deze Westerse therapie doordrongen is van het sterke stimuleren van begeerten en consumptie. Door de vele mogelijkheden van wereldwijde communicatie en gelijke consumptiestimulerering met de daarbij behorende waarden, verslechteren de sociale verhoudingen en worden ook de neigingen om de getoonde welvaart langs criminele weg te verkrijgen, sterker. Teleurstellingen en frustraties van gewekte verwachtingen vertalen zich soms zelfs religieus (fundamentalisme), zoals we weten.
Galbraith wijst in zijn eerder aangehaalde boek over het invloedrijke verschijnsel van de tevredenheid op nog een ander sociaal en psychologisch gevolg, namelijk dat mensen en gemeenschappen die aan de pleizierige kant van de kloven leven, en in "economisch, sociaal en politiek gunstige omstandigheden leven, daaraan maatschappelijke deugden en politieke duurzaamheid toekennen; een standpunt waaraan zelfs ondanks zwaarwegende bewijzen voor het tegendeel wordt vastgehouden. De overtuigingen van de bevoorrechte groepen worden ingezet om de tevredenheid te doen voortduren, en ook de heersende economische en politieke opvattingen voegen zich naar het doel"(25). Bekend is de al oude en meest extreme zelfrechtvaardigende opvatting dat degenen die leven aan de verkeerde kant van de kloven, met name de onderklasse, de prikkel van de armoede nodig hebben om hun leven aangenamer te maken. Mensen zijn verschillend en natuurlijk zijn er in alle bevolkingsgroepen individuen die (economische) prikkels nodig hebben om tot ac-

tiviteit te komen, maar als generalisatie is deze stelling onrechtvaardig en gevaarlijk.

In het kader van geïntegreerd beleid heeft ook de economie de verantwoordelijkheid zich zodanig in te zetten dat de gestelde doeleinden: minder en ondiepere welvaartskloven zo spoedig mogelijk worden bereikt. Gedacht kan hierbij onder meer worden aan economisch en financieel beleid dat bevordering van publieke middelen prioriteit verleent boven dat van private. Stevige beteugeling van consumptiestimulering is nodig. Belangrijk is ook dat de nu nog vrije mondiale kapitaalstromen aan banden worden gelegd, bij voorbeeld door belasting op valutatransacties. De Wereldbank wijst in haar in 2000 gepubliceerd rapport Global Economic Prospects and the developing countries dat veel van de armste landen nog onvoldoende profiteren van de economische groei door de handelsbarrières (importheffingen) die de Verenigde Staten en andere welvarende landen op werpen tegen hun export. Ook dat vraagt om tegenmaatregelen.
Als we ook nog bedenken dat het begrip "economische groei" voor dit alles zal moeten worden geontidealiseerd, zal duidelijk zijn dat deze met elkaar samenhangende politieke noodzakelijkheden alleen te realiseren zijn binnen een geïntegreerde *cultuur* politiek. Juist gezien de samenhang tussen de de genoemde verschijnselen en dus ook de te nemen maatregelen.

De meeste van dit soort maatregelen zullen nu en in de toekomst Europees of mondiaal moeten zijn. Maar dan zullen op deze niveau's ook voldoende middelen moeten beschikbaar zijn. Om bij voorbeeld aan de huidige ernstige onderfinanciering van mondiale publieke taken een eind te maken, zal er volgens Tinbergen, gememoreerd door Goudzwaard en Terhal, geleidelijk aan een systeem van mondiale publieke afdrachten moeten ontstaan (26)
De centrale beleidslijn zal moeten zijn dat de economie niet alleen door eigen waarden en normen wordt geleid (als het streven naar maximale groei en zo hoog mogelijke rendementen), maar primair door de daar boven uitstijgende waarden. Waar ik begrippen noem als werkgelegenheid, versobering, beperking van consumptiestimulering etc., raakt dit uiteraard ook de inkomenspolitiek en de vrijheid van zelfverrijking.

De betekenis van waarden en normen in de internationale economische politiek komt sterk naar voren in de relatie die er ligt met de internationale milieupolitiek. In een rede die gehouden werd in Leiden memoreerde Prof.Opschoor de afspraken die min of meer gemaakt zijn in de VN-Conferentie in Rio de Janeiro (1992). Het Noorden zou zijn pro-

ductie-,en consumptiepatronen aanmerkelijk minder milieu- en grondstoffenintensief maken. Het Noorden zou de daarbij relevante technologie overdragen aan het Zuiden, evenals een deel van de financiële middelen (±25%) nodig om duurzame groei te realiseren. Het Zuiden zou zijn economieën duurzamer, efficienter en beter (transparanter, democratischer) besturen. En tenslotte zouden de interacties (handel, eigendomsrechten,technologie, wetenschap, hulp) tussen Noord en Zuid plaats vinden via een partnerschapsbenadering. In agenda 21 werd gesteld dat een open, rechtvaardig en voorspelbaar handelssysteem in overeenstemming zou zijn met de duurzaamheid.
Maar zoals bekend kwamen de tegenkrachten al spoedig in het geweer en ondermijnden de centrale gedachten en de waarden die er aan ten grondslag lagen. Zij strookten immers slecht met het denken in pure markttermen dat het neoliberale geluid in de ontwikkelingsstrategieën van het Noorden (OESO) en de multilaterale financiële instellingen (Wereldbank,IMF) typeert; "partnersschap versus markt". Dit terwijl ook de OESO erkent dat markten falen gezien hun imperfecties als externe effecten van productie en consumptie (o.a. milieudegradatie), ongevoeligheid voor de inkomensverdeling en instabiliteit in de productie.
In het verlengde van de vernietiging van het verdrag van Bretton Woods verrezen nu de in hoofdstuk II (globalisering) reeds genoemde voorstellen van de Multilateral Agreement on Investment (MAI), met nog grotere macht voor de economie en het internationaal bedrijfsleven. Volgens Opschoor zou dit de bedrijven mogelijk maken om "aandelen, fabrieken, kapitaalgoederen en wat dan ook in die sfeer, te verkopen, kopen en bezitten zonder restricties en zonder controle van overheden". "In plaats van de partnerschapsgedachte die in Rio is verwoord, zou een MAI à la de OESO hebben betekend dat de internationale betrekkingen zouden zijn overgeleverd aan de kille krachten van het marktmechanisme onder omstandigheden van sterke machtsongelijkheid en met afbraak van de 'countervailing powers' gevormd door nationaal beleid en internationale verdragen op andere terreinen dan handel en economie" (27).
Velen bepleiten nu een andere overeenkomst die compatibel is met duurzame ontwikkeling. En daartoe aan een aantal voorwaarden zou moeten voldoen, waarvan ik enkele noem. Hij zou kapitaalbewegingen dienen te onderwerpen aan een aantal fundamentele regels en afspraken inzake milieu- en sociaal beleid op internationaal niveau. Hij zou gepaard moeten kunnen gaan aan een dynamisch stelsel van handhaafbare normen en gedragscodes. Verder zou hij overheden eerder moeten versterken in het vormen van een tegenwicht en tegenmacht tegen het snel aan kracht toenemende internationale bedrijfsleven (28).

Het is duidelijk dat deze voorstellen heel wat beter passen in het door mij gevoerde pleidooi.

Arbeid, onlosmakelijk verbonden met het leven
Bij de bespreking in hoofdstuk III van de gevolgen van het in onbalans zijn van de Westerse culuur noemde ik als algemeen verschijnsel dat van de degradatie van de menselijke arbeid. Als voornaamste zag ik dat als nu wordt gesproken over arbeid, in de eerste plaats wordt gedacht aan betaalde, professionele arbeid. Arbeid die economisch gewaardeerd kan worden. Waaronder ook valt de betaalde maatschappelijke dienstverlening, die een antwoord moet geven op een ongelimiteerde behoefte aan zorg, in een samenleving die in hoofdlijn tendeert naar minder onderlinge hulpverlening en het vragen van hulp aan steeds duurder wordende professionele en gespecialiseerde instanties.

Afgezien van de duidelijke noodzaak dat die professionals er zijn, is het wenselijk dat óók erkend wordt dat de positie en de functie van wat ik noem de primaire arbeid, versterkt wordt. De betaalde arbeid kan immers onmogelijk aan alle behoeften voldoen en zij mag niet de onbetaalde wegdrukken, zeker niet in de zorgsector. De primaire gemeenschappen, met hun unieke mogelijkheden om tot onderlinge steun te zijn en problemen op te lossen verdienen alle aandacht. Ik denk daarbij aan familie, vrienden, buurten, buren, (voetbal)clubs, groepen die verbonden zijn met kerken, moskeeën. Die solidariteit vragen en geven. Daarom is het ook ongelukkig als gemeenten veel geld reserveren in hun begrotingen voor commerciële professionele voetbalorganisaties en géén prioriteit geven aan amateur clubs met vele vrijwilligers. Na de gunstige ervaringen met ontwikkelingswerk in de zestiger jaren, wordt dit alles, na schade en schande gelukkig weer duidelijk in zogenaamde probleembuurten in de (grote) steden. Maar dit besef moet zich uitbreiden. Hoeveel artsen komen niet tot de conclusie dat naast hun kostbare behandelingen en medicamenten, de relaties, waarden, sociale (werk)omgeving van hun patienten van zéér grote betekenis is!
Mc Knight heeft gelijk als hij zegt "The great public support systems cannot do their work if the primary foundations are eroded".

In de tweede plaats memoreerde ik dat *menselijke* arbeid (ik spreek nu over betaalde) na de industriële revolutie steeds meer is vervangen door *machinale*. Dat proces gaat nog steeds door dank zij voornamelijk de enorme wereldwijde concurrentie, het vechten voor nog grotere rendementen, het overheersen van de financiële markten, de bezuinigingen en fusies. Kortom door factoren waarbij de menselijke arbeid op het tweede of derde plan wordt gesteld, als resttfactor. Een bericht uit

Frankfurt van 9 maart 2000 zegt dat de Deutsche Bank en de Dresdner Bank gaan fuseren en 800 van de huidige 2500 kantoren in Duitsland gaan sluiten. Volgens de bekendmaking zullen in totaal 16.000 van de 140.000 werknemers verdwijnen bij de nieuwe bank. De werknemersbonden vrezen dat het aantal te verdwijnen banen zal oplopen tot 30.000. De Deutsche Bank-topman Breuer zegt "deze fusie is goed nieuws voor de klant, goed nieuws voor Duitsland en goed voor de meerderheid van de werknemers". En verder: "Vergeet niet dat Duitsland op het gebied van banken fusies achterloopt bij de rest van Europa"(29). Dit bericht is illustratief voor de genoemde degradatie van de menselijke arbeid en de zorg voor werkgelegenheid.
We moeten constateren dat in de economie de belangstelling voor, wat ik noem de onbetaalde primaire arbeid niet groot is, maar dat die voor de betaalde sector ook niet geweldig is. Zeker niet zo groot als die voor rendementen, economische groei en inflatie. Eigenlijk heeft het doel van de volledige werkgelegenheid de laatste decennia geen grote rol meer gespeeld. Dat kwam duidelijk naar voren bij de discussie en besluitvorming over de plannen voor de Europese Unie. Bij de opstelling van het verdrag van "Maastricht" is de verwijzing verwijderd naar de bevordering van werkgelegenheid in de Unie, een verwijzing die wèl stond in het oude EEG-verdrag. "Centrale bankiers en ministers van financiën hadden geen belangstelling voor een werkgelegenheidsclausule". Werkgelegenheidspolitiek is in de ogen van financiële en monetaire deskundigen een kwestie van banenplannen die betaald worden door de overheid. Met zijn gevolgen voor het financieringstekort (30).
De consequentie van dit beleid (met als speerpunt eerst één Europese munt) draagt dan ook het gevaar in zich dat arbeid de gevolgen zal moeten opvangen van economische ontwikkelingen en verstoringen daarin. Arbeid als aan te passen restfactor. Met de woorden van een topambtenaar van het Nederlandse departement van economische zaken: "in een voltooide Economische en Monetaire Unie (EMU) zullen interne en externe verstoringen van het economisch evenwicht (....) vooral moeten worden opgevangen door de minst mobiele productiefactor, namelijk arbeid"(31).
Ook Thurow wijst er op dat de bestrijding van het inflatiegevaar hoger genoteerd staat dan de bestrijding van het werkloosheidsspook.. "Political power lies on the side of those who declare a holy war against inflation". "Our societies tolerate high unemployment since only a minority suffers from that unemployment. Most of the movers and shakers in society know that they will not be affected. Politically, high inflation is much more worrying to those in or seeking office, since it seems to reduce everyone's income"(32). Er is inderdaad een spanning tussen het verlangen naar hogere private inkomsten en hoger loon en dat naar het se-

rieuze voorkómen van werkloosheid. Galbraith wijst op het gevaar dat we ons gaan neerleggen bij een nieuw evenwicht waarin de volledige werkgelegenheid verdwenen is. Maar dat lijkt, zonder effectieve tegenmaatregelen, al te gebeuren.
En wat doen de vakorganisaties? Zij zijn, nu ze niet tijdig zoals de werkgevers in deze tijd van globalisatie, zijn gemultinationaliseerd, natuurlijk in een moeilijke positie gekomen. Zij geven de indruk dat zij relatief weinig tegenspel bieden tegen de massale ontslagen bij de reorganisaties van grote ondernemingen die opgezweept worden door de internationale concurrentie en de wedloop naar hogere efficiency. Een dagblad kopte zelfs met: "saneren wekt geen woede meer". Toch groeit er binnen de vakbeweging kennelijk de behoefte internationaal meer tegenspel te bieden. De vice-voorzitter van het CNV, Terpstra meent echter dat er onder werknemers nog niet voldoende bewustzijn aanwezig is dat kapitaal zo dominant wordt. "Grote organisaties zijn steeds ontvankelijker voor vluchtgedrag van aandeelhouders. Ze ervaren ontevreden aandeelhouders als een groter probleem dan verontruste werknemers. Dat is een zeer bedenkelijke ontwikkeling". "We dringen niet door tot strategische beslissingen. Ondernemingen worden zo groot dat de medezeggenschap steeds verder komt af te staan van het niveau waar de fundamentele besluiten worden genomen." "Je voelt je tamelijk machteloos.We zijn niet in staat overleg af te dwingen, we zijn afhankelijk van de goede wil van ondernemingen"(33).
Typerend is de ontwikkeling bij Unilever. Dit concern verkreeg door de verkoop van zijn chemiepoot in 1997 16 miljard gulden. Dat achtte de leiding van het wereldconcern nodig om terwille van de internationale concurrentie hogere marges te kunnen halen. Omdat het niet gelukte een passend bedrijf over te nemen, besloot de concernleiding in 1999 de 16 miljard gulden (10,6% van zijn beurswaarde) uit te keren aan de aandeelhouders. De vertegenwoordigers van de Europese ondernemingsraad en van de vakorganisaties maakten tegen deze handelswijze bezwaar gezien de aanzienlijke verliezen in werkgelegenheid door de voortdurende reorganisaties. De bonden stellen dat Unilever zich onvoldoende bekommert om de socale gevolgen, maar Unilever zou weigeren om met de bonden op Europees niveau overleg te voeren. "Zij worden naar eigen zeggen steeds doorverwezen naar de nationale bestuurders, die op hun beurt de top van Unilever verantwoordelijk stellen" (34).
Het is de hoogste tijd dat de vakbeweging aldus de situatie niet verbloemt, maar onder ogen ziet. Dat betekent de noodzaak van bewustwording en het voeren van "een inhaalslag", in ieder geval op Europees niveau.

Het – sociaal gezien – gevaarlijk oplopen van de werkloosheid is een

teken van de noodzakelijkheid om werkloosheidsbestrijding niet alleen als een verbaal beleden eis te stellen, maar *echt* tot een prioriteit te maken. En dan ook bestaande theoriëen en belangen die daarop betrekking hebben, ter dicussie te stellen. Galbraith stelt in zijn boek over de recente wereldeconomie: "The economy must be so managed and, as necessary, supported as to provide ample employment opportunity. This requires strong macroeconomic action – public investment and job creation – when that is needed to break the underemployment equilibrium" (35).
En zelfs de speculant en theoreticus George Soros, sprekende over de invoering van één Europese munt, zegt: "John Maynard Keynes showed that full employment is not the natural outcome of a market equilibrium. To bring about full employment, an economy needs government policies specially designed for the purpose..... the invisible hand will not get us to a happy equilibrium"(36). Terecht dat hier weer opnieuw gewezen wordt op Keynes die stelde dat volledige werkgelegenheid in het kapitalistisch stelsel in stand gehouden kan worden, onder de voorwaarde dat de budgettare en monetaire politiek op dat doel zouden worden gericht en dat de regering bereid zou zijn, zowel de particuliere als de openbare investeringen, op het peil te houden dat nodig was om de beschikbare arbeiders werkgelegenheid te bieden. Maar dat betekent dan dat werkgelegenheidsbeleid is verruimd tot arbeidsmarktbeleid. Dat beoogt zowel de vraagkant als de aanbodkant te beïnvloeden en wel door werkgelegenheid en beroepsbevolking op elkaar af te stemmen (37).
Na de eerder genoemde ontwikkeling die begon in de Verenigde Staten met het het neoklassieke offensief waarbij de economische groei prioriteit kreeg en overging in een groeiideologie, daalde helaas de belangstelling voor de menselijke arbeid. Echter dr.den Broeder,voormalig hoofdmedewerker van de SER schreef: "in het arbeidsmarktbeleid behoort niet het bevorderen van de economische groei het uiteindelijk doel te zijn, maar dienen doeleinden die te maken hebben met de verdelingspositie van de deelnemers aan het arbeidsproces centraal te staan"(38). Hierbij behoort de overheid een (mee) sturende taak te krijgen; maar het schadelijke is dat, zoals hiervoor is besproken, juist die macht in de gewraakte neoklassieke gedachten, voor een belangrijk deel wordt verschoven naar het bedrijfsleven.

Waar ik, reeds in het begin van deze paragraaf ben uitgegaan van de betekenis van menselijke arbeid, óók betaalde "secundaire" arbeid,en me dus afzet tegen de degradatie van menselijke arbeid, ben ik van mening dat een overheidsbeleid invloed moet kunnen hebben op de beslissingen die vraag én aanbodsverhoudingen op de arbeidsmarkt bepalen. Na de sociale explosie en de stakingsgolf in Oost Groningen van 1969/1970

werd een commissie ingesteld die voor dat probleemgebied een ontwikkelings- en werkgelegenheidsplan moest opstellen. Op een bepaald moment heb ik, als commissielid gesteld dat als de centrale overheid de mogelijkheden en bevoegdheden voor een krachtig gericht spreidingsbeleid, met een stelsel van vergunningen en verboden niet heeft, en zich moet behelpen met vestigingspremies en faciliteiten, een effectief werkgelegenheidsbeleid in Oost-Groningen in grote lijnen onmogelijk was. De praktijk heeft me helaas gelijk gegeven.
Mijn redenering betekent dat de overheid ook mogelijkheden moet hebben tot het tegengaan of temporiseren van bedrijfssluitingen, fusies e.d. De economie moet zich kunnen aanpassen aan verder gaande doelstellingen en democratisch beheersbaar zijn.
Maar daarvoor zullen wel een aantal door zo velen gekoesterde stellingen moeten worden herzien. In ieder geval de stelling dat overheden meer en meer moeten terugtreden en macht inleveren. Maar eveneens zal een doelmatig tegenspel moeten worden gegeven aan de macht van de aandeelhouders, de beleggers die hun eigen belangen nastreven en de hoogste rendementen vragen en wier belangen daardoor nog al eens in tegenstelling zijn tot het welzijn van de werkers in de ondernemingen, maar ook tot dat van samenlevingen in hun totaliteit. Het gebeurt vaak dat bij met massaontslagen gepaard gaande fusies en bezuinigingen, de aandelenkoersen stijgen!

Het wordt steeds duidelijker dat wanneer we, in onze globaliserende wereld de doelstelling van de bevordering van werkgelegenheid een hoge prioriteit willen geven, het noodzakeljk is dat de mondiale concurrentiestrijd en kapitaalsbewegingen kunnen worden beheerst.
Thurow schrijft over Amerika: "In the late 1980s and early 1990s, two waves of corporate downsizing swept across the economy eliminating about 2.5 million good jobs". En wel in allerlei regionen van het bedrijfsleven, inclusief de managers. "A second wave of downsizing struck – a wave that clearly had nothing to do with the 1990-92 recession, since it occurred among firms with high and rising profits after the recession was over". Daarna breidde dit verschijnsel zich uit over Europa (39). Dit waren reacties op plotselinge veranderingen in technologie, op de groeiende internationale concurrentie die grote ondernemingen meesleepten, het wereldwijd flitsen van enorme kapitaalstromen, nieuwe hardere en lossere, flexibeler relaties tussen werkgevers en werknemers en sterk gegroeide onzekerheid. Kortom de ontwikkelingen die hiervoor getypeerd zijn als uitingen van de zich radicaliserende economie.
Ik wijs er op dat de Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling (Oeso) ook stuit op de toenemende vervanging van menselijke door machinale arbeid. Zij schrijft in haar halfjaarlijks rapport

(1998) over de werkloosheid dat ondanks de uitbundige economische groei in de industrielanden de werkloosheid in de komende tijd slechts licht afneemt en niet onder de 35 miljoen komt (40).

Een effectieve bestrijding van de werkloosheid en de sociale en de geestelijke gevolgen daarvan, zal ook een beheersing van bovengenoemde ontwikkelingen vereisen. Hier dringt zich de vraag bij mij op, als werkloosheidsbestrijding zó is verweven met de economie en het economisch beleid in al zijn facetten, en Nederland op dit gebied twee ministers met hun departementen (economische en sociale) heeft, of het dan niet logischer zou zijn dit werkgelegenheidsbeleid onder de primaire verantwoordelijkheid te brengen van de minister van economische zaken. Eventueel bijgestaan door een staatssecretaris van sociale zaken?

De ontstaansgeschiedenis van de moderne massawerkloosheid staat in het teken van de veranderende verhouding tussen de arbeid van de mens en die van zijn werktuig, de machine in de brede zin van het woord. Dáár, in de wereldwijde spreiding van nieuwe technologie ligt de hoofdoorzaak van de huidige arbeidsproblemen (41).
Immers dank zij de uitvindingen op dit gebied die in de laatste twee eeuwen zijn gedaan en in voorgaande hoofdstukken zijn genoemd, heeft de machine, dus de technische apparatuur in het algemeen, steeds meer menselijke arbeid overgenomen, verbeterd en zijn productiviteit verhoogd. De mens gevoelde het daarbij als verantwoord voor deze productievere arbeid dan ook een hogere beloning te vragen en te geven, alhoewel deze in het algemeen *niet* verdedigd kon worden door grotere menselijke inspanning. Eerder was het te danken aan inspanning en inventiviteit van wetenschappers, technologische vernieuwers die daartoe voor een belangrijk deel mede in staat waren gesteld door de, door de gehele samenleving gemaakte kosten voor onderwijs en onderzoek, dus met name niet-commerciële dienstverlening.

In hoofdstuk III, de paragraaf: Menselijke arbeid in de knel spraken we over de niet-commerciële dienstverlening die niet primair op het produceren of voortbrengen voor de markt is gericht (educatie,zorg, kunst, wetenschap, veiligheid, ambtelijk ondersteuning van de overheid).. Ook hier gaat het om een essentieel fundament van welzijn en welvaart. Echter waar bij algemene loonsverhogingen in wat wel wordt genoemd de "harde"sector door productiviteitsverhoging de prijs van het product gelijk kan blijven, stijgt die in de niet-commerciële dienstverleningssector (de "zachte" sector). Goudzwaard en de Lange introduceerden hier het begrip "transductieve arbeid" (42): arbeid die niet of in veel mindere mate de steun kan krijgen van "de machine"(in de brede zin van het woord).

Als noch de burgers, noch de overheid deze prijsstijgingen kunnen/willen betalen, blijven er twee mogelijkheden over: of géén loonsverhogingen in deze niet-commerciële dienstensector óf deze dienstverlening niet uitbreiden, respectievelijk verminderen omdat ze "onbetaalbaar" wordt. Beide oplossingen zijn ongewenst en veroorzaken constante spanningen.
Als we het om diverse redenen van belang vinden dat de menselijke arbeid weer in ere wordt hersteld en volledige werkgelegenheid, ook betaalde, weer als doel op de politieke agenda komt, komen daarvoor mijns inziens een drietal middelen in aanmerking.

1. Eerder werd betoogd dat sommige kosten die technisch van aard zijn en daardoor verbonden aan het gebruik van "*machines* " zoals verbruikte en niet aanvulbare grondstoffen, vervuiling van het milieu, nog steeds niet worden toegerekend aan de prijs van de eindproducten. Integendeel ze worden afgewenteld op de daardoor armer wordende huidige en toekomstige maatschappij. Willen we tot reële kosten van de machinale productie komen, zullen die nog niet toegerekende kosten moeten worden betaald en wel, via heffingen, aan de "eigenaar" van de niet vervangbare grondstoffen (als olie en gas): de maatschappij van nu en morgen in zijn geheel. Waarbij ik nog niet eens spreek over de achterstallige rekeningen! Ook zou denkbaar zijn dat deze heffingen gestort worden in fondsen ten *algemene* nutte. Het gebruik van machinale apparaten wordt hierdoor dus ook zichtbaar duurder.
2. Daarnaast zal een (relatieve) verlaging van de prijs van de *menselijke* arbeid op alle niveau's gewenst zijn, onder meer door de hogere prijzen van de voornamelijk door de hiervoor genoemde machinaal voortgebrachte producten niet te compenseren door hogere lonen en salarissen van individuen. De voordelen van deze toerekening behoren immers toe aan de maatschapij als *geheel.*
   Echter de kloof tussen de beloning van de arbeid in de "harde" sectoren, die kunnen profiteren van het nog steeds toenemend gebruik van machines, en de arbeid in de "zachte" die dat niet, of in veel mindere mate kunnen, blijft hiermede bestaan. Ook de verleiding om in de essentiële dienstensector verder te gaan bezuinigen, die tot de bestaande situatie leidt van publieke armoede tegenover private rijkdom, blijft onveranderd. Een rechtvaardige oplossing voor de dienstenectoren en de samenleving als geheel, is derhalve gelegen in het niet meer leggen van de beloningsmaatstaf bij de "harde" sectoren, maar integendeel juist bij de "zachte".
   Daarnaast zal een algemeen inkomensbeleid dat zich niet beperkt tot inkomens uit lonen en salarissen, maar zich bijvoorbeeld ook uits-

trekt tot verlening van opties nodig zijn. Ik denk daarbij aan een recent pleidooi van de Waal, voorzitter van het NVV tot toepassing van algemene waarden bij inkomensverhoudingen. Arbeidsverhoudingen (ik neem aan van alle rangen en standen, vB) behoren volgens hem in een redelijke verhouding te staan tot de offers en inspanningen die een functie met zich meebrengen (43).

3. Deze veranderingen zijn niet te realiseren door ze over te laten aan de marktwerking. Dit kan alleen gebeuren door de democratisch gekozen en de samenleving vertegenwoordigende overheid. Hiervoor verwijs ik naar hoofdstuk XI.
   Maar ze zijn ook niet mogelijk zonder een ingrijpende vernieuwing van waarden en normen. Ik doel daarbij op de aanvaarding van een *algemene* verlaging van de thans (zeer) hoge Westerse levensstandaard en van het private inkomenspeil. Ik zou eigenlijk liever een al eerder in de Nederlandse samenleving gegroeid begrip willen gebruiken: het accepteren van een nieuwe (vernieuwde) *levensstijl.* Een levensstijl die ook voor de komende generaties, en andere delen van de wereld beter houdbaar is. Een dergelijk begrip in het Westerse deel van de wereld duidt duidelijk aan dat het om een cultureel verschijnsel gaat.

De vraag is nu: is dat mogelijk, haalbaar? Het antwoord is: neen. Althans, binnen de Westerse cultuur, zoals deze bestaat in *deze* periode van de geschiedenis; met zijn materialisme en hedonisme en – opgeschroefde – stimulering van maximale begeerten, consumptie en economische groei. De vraag van haalbaarheid kan derhalve alléén positief worden beantwoord met behulp van het hier voorgestelde cultuurbeleid. Dus een integraal beleid op de gebieden van educatie, economie, technologie, wetenschap, media, bestuur etc., waarbij ook waarden als rechtvaardige verdeling van offers en pijn en het dragen van de zwaarste lasten op de sterkste schouders in ere worden gehouden.
Deze weg zal en lange zijn, alleen met succes te bewandelen als de noodzaak er van steeds meer door de politiek, maar vooral door de "civil society" wordt erkend.

Na hier te hebben gesproken over de degradatie van de menselijke arbeid en het steeds meer wegdringen van de menselijke arbeid door die van machinale apparaten, tot slot enkele opmerkingen over het *personeelsbeleid* en de *organisatie van de arbeid.*

In hoofdstuk III is als een van de gevolgen van het in onbalans geraken van de Westerse cultuur ingegaan op het met name door economische motieven gevoede streven naar flexibilisering. Daarbij heb ik ook ge-

bruik gemaakt van de diepgaande studie van Sennett. Sprekende over de gevolgen van deze flexibilisering terwille van de productiviteit, zegt Sennett: we moeten ons afvragen "of institutionele verandering inderdaad, zoals de bedoeling is, tot grotere doelmatigheid leidt, of alleen maar een experiment betekent waarvan niemand de afloop weet"(44). Als dat al geldt voor de (bedrijfs)economische aspecten, worden de bedenkingen alleen maar groter als we de sociale en geestelijke aspecten bij de overwegingen betrekken. Ik denk daarbij aan het belang van gevoelens van sociale verbondenheid, van verantwoordelijkheid jegens anderen in relatie tot het bewustzijn dat anderen op ons rekenen, het gevoel nodig te zijn (45). In hoofdstuk VIII zullen we ook spreken over de relatie met het gezinsleven. John Gray schrijft: "The imperative of flexibility and mobility imposed by deregulated labour markets put particular strain on traditonal modes of family life. How can families meet for meals when both parents work on shifts? What becomes of families when the job markets pulls parents apart"(46)?
Diegenen die de weg van de groeiende flexibilisering bedrijfseconomisch verstandig vinden en passend in de als algemene en door de economische theorie van dit moment voorgeschreven ontwikkeling, moeten wel beseffen dat deze in het *totaal* – en daar spreken we hier over – negatief werkt. Niet alleen in de relatie werknemer en werkgever (inclusief uitval door ziekteverschijnselen), maar – nog belangrijker – in de relatie met de samenleving. Het menselijk vermogen heeft nu eenmaal zijn grenzen.

Een vernieuwing van de economie is ieders verantwoordelijkheid
De vraag die gesteld is ten aanzien van de realisering van een verantwoord technologiebeleid, geldt ook ten aanzien van de overgang naar een vernieuwd economisch beleid: is de *huidige* uitgeklede parlementaire democratie met zijn beperkte macht hiertoe wel in staat? Waarschijnlijk niet.
Ook hier geldt dat we binnen een cultuurpolitiek zullen moeten streven naar een vernieuwde volwaardige democratie die de mogelijkheden in zich heeft zich niet door de heersende machten te laten meeslepen, maar deze te beheersen en te richten.
Dat zal echter alleen mogelijk zijn als niet alleen de toonaangevende politieke stromingen en de daaruit voortkomende overheid, de staat, maar ook het bedrijfsleven en het particulier initiatief, kortom de burgers, de noodzaak hiervan inzien.
Gelukkig zijn er ook hier hoopgevende ontwikkelingen te constateren. Zo komen in het Europese politieke denken duidelijk zichtbare verschuivingen voor, die – en dat is het opmerkelijke – vaak dwars door bestaande partijen heen lopen. In de samenlevingen komen allerlei niet gouvernementele particuliere initiatieven op, vaak ook geestelijk en prin-

cipieel gefundeerd, die met kracht opkomen voor noodzakelijk geachte veranderingen. Ontwikkelingen die ook te maken hebben met bewustwording en emancipatie.
Langzamerhand zijn ook onder economen meer geluiden te horen die critisch zijn ten aanzien van de heersende, nog al zelfverzekerde, theorieën die vaak voorbijgaan aan de complexe realiteit van de cultuur als geheel. Maar ook in het (mondiale) bedrijfsleven zijn verschuivingen zichtbaar. Ondanks – maar misschien ook dank zij – de hiervóór beschreven radicaliseringstendenzen met zijn gevechten om groei en nog eens groei, de genadeloze internationale concurrentie, de druk van de financiële markten etc. Ontwikkelingen die de indruk geven dat lang niet alle ondernemers dit bewust willen, maar dat er in vele gevallen veel eerder sprake is van een meegesleept worden in een maalstroom van ontwikkelingen waarvan niemand weet waartoe ze zullen leiden. Vaak is de opmerking te horen: je moet wel".
In zijn oratie als bijzonder hoogleraar in de bedrijfsethiek aan de Katholieke Universiteit Brabant constateerde de Leuvense hoogleraar Verstraeten dat er een eind gemaakt wordt aan de universele pretenties van de bedrijfseconomische blauwdrukken van managementgoeroes. "Klassieke denkschema's breken stuk op de complexiteit van de economische werkelijkheid". Daarbij zijn steeds meer deskundigen het er over eens dat het scheppen van langdurige vertrouwensrelaties in deze tijd noodakelijk is, waarbij men zelfs spreekt over een nieuw sociaal contract tussen onderneming en samenleving. Bovendien wordt in de managementhandboeken de waarde van de mens herontdekt. Alhoewel een aantal deskundigen van mening blijft dat de retoriek van het management verandert, maar de oude praktijken blijven bestaan. Toch zijn er volgens Verstraete wel hoopgevende tendenzen (47).

Als nu door ondernemingen meer en meer gesproken wordt over hun relatie met ethiek, kan dat natuurlijk gedaan worden terwille van hun imago. Of het kan gezien worden als een sociale correctie of aanvulling achteraf, hetgeen past in een dualistisch denkschema dat het economische en het sociale van elkaar scheidt. Dan kunnen delen van de bereikte winst worden besteed voor toch nog commercieel gerichte sponsoring, maar ook voor duidelijk sociale doelen. Maar, en dat is de meest hoopvolle ontwikkeling, ethiek kan ook aanvaard worden als een interne dimensie van het bedrijf. Waarden zijn hier "interne motivatiebronnen die de gehele strategie van de onderneming oriënteren"(48). Zo kan een ecologisch beleid worden ingebouwd in de bedrijfsstrategie.We hebben dit hiervoor al gezien bij enkele grote ondernemingen die eigen bedrijfscodes hebben vastgesteld.

Meerdere malen kon geconstateerd worden dat een beleid zoals dat hier wordt voorgesteld en gericht is op nieuw evenwicht in de cultuur, niet dwars tegen alle ontwikkelingen ingaat, maar kan aansluiten op ontwikkelingen en verschuivingen die reeds in onze cultuur aanwezig zijn. Een zoeken naar evenwicht dat dan door bewust en constant gericht beleid kan worden gesteund. Zo is het opmerkenswaard dat juist in de huidige fase van het kapitalisme met zijn radicaliserende economische ontwikkeling, het bewustzijn toeneemt dat ondernemingen maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen.

We zien namelijk in toenemende mate een ontwikkeling naar "maatschappelijk verantwoord ondernemen" of anders gezegd, het "maatschappelijk verstandig ondernemen". Dit is gebaseerd op het gegeven "dat elk handelen van een onderneming tegelijk ook maatschappelijk handelen is, of men dat nu inziet of niet."

Onder het begrip wordt verstaan "een bedrijfsvoering waarin de onderneming zich haar maatschappelijk karakter en daarmee haar maatschappelijke verantwoordelijkheid bewust is. Het is een bedrijfsvoering waarin de bedrijfs doelstellingen 'winst' of 'continuiteit' of 'leveren van en product' gebonden zijn aan maatschappelijke doelstellingen zoals tegengaan van milieudegradatie, belang hechten aan participatie en mensenrechten, die op zijn minst simultaan worden nagestreefd"(49). Het inzicht dat het handelen van een onderneming mèt zijn gevolgen, in feite een vorm van maatschappelijk handelen is verruimt de blik, waardoor het beter mogelijk is de interdependentie van ontwikkelingen en belangen te zien en daarmede rekening te houden.
In deze lijn ligt eveneens het in oktober 1998 van start gaan van het Europese info-centrum voor sociale verantwoordelijkheid van ondernemingen (EBNSVC). De deelnemende bedrijven beloven elkaar bij voorbeeld om hun strategie mede te laten bepalen door duurzaamheid en sociale verantwoordelijkheid. Het netwerk voorziet in talloze contacten met Europese universiteiten die onderzoek hebben gedaan naar mogelijkheden voor verantwoord ondernemen. Men wil aantonen dat winststreven en duurzaamheid goed kunnen samengaan (50).

Ook hier blijkt duidelijk sprake van – ik sprak er al eerder over – tegenstromingen. Maar ze moeten opboksen tegen de nog steeds overheersende machten in onze cultuur, waarin ook in dit hoofdstuk sprake is geweest. Er zijn nog vele hele harde noten te kraken. Ik doel hier op het nog centrale gegeven van het ongebreideld winststreven als beleidsbepalende waarde. Zo lang het streven naar de grootste rendementen *absoluut bepalend* blijft voor het economisch beleid – zie de eerder

aangehaalde opmerking van de algemeen directeur van de participatiemaatschappij HIM Furness, Lubbers, zullen werknemers als het rendement dit "vereist", in het belang van het bedrijf ontslagen worden. Zullen terwille van diezelfde belangen allochtone werknemers uit hun functie ontheven worden wanneer zij als verkopers iets minder verkopen dan autochtone collega's, zal de verantwoordelijkheid jegens het leefmilieu minder serieus worden genomen als dat ten koste gaat van het winststreven. En zullen commercieel ingestelde mediabedrijven het – uiteraard in mooie woorden verpakt – met andere ethische maatstaven niet zo nauw nemen als de kijkcijfers en de inkomsten dit vereisen.

Tot nu toe is gesproken over de gedragingen van structuren als ondernemingen, beter gezegd van mensen die deze sturen en daar als zodanig verantwoordelijkheden voor dragen. Maar mensen, er is al meer aan herinnerd, spelen in het leven diverse rollen: als werknemer, bestuurder, gepensioneerde, werkloze, ondernemer, moeder of vader, lid van een actiegroep etc. Zo heeft *ieder* de rol van burger die leeft op de drempel van de 20e naar de 21e eeuw, en als zodanig mede verantwoordelijk is hoe het samenleven van mens, dier en plant in de 21e en volgende eeuwen zal zijn. Onze nakomelingen kunnen ons daarvoor – ook in de geest – ter verantwoording roepen. Zoals diegenen die bewust de laatste wereldoorlog hebben meegemaakt. "Wat deed U toen?" Verstraete haalt in dit verband Vaclav Havel aan die stelde dat een tekort aan moraliteit in de samenleving vooral te maken heeft met het ontbreken van het besef dat de mens, over de grenzen van zijn professionele verplichting heen, opgeroepen wordt tot een onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid. Een *roeping* die niet van je beroep gescheiden kan worden.

Het is bemoedigend dat allerlei ontwikkelingen in de mijns inziens goede richting gaan. Maar nogmaals, zullen ze *op tijd* de gewenste *resultaten* bereiken? De genoemde ontwikkelingen van wat hier genoemd is de radicaliserende economie gaan snel en allerlei beslissingen worden in korte tijd genomen. De kracht van allerlei op slechts één doel en in déze tijd gerichte belangenorganisaties is enorm. Niemand, zeker niet uit komende generaties heeft belang bij stuurloosheid, anarchie, recht van de sterkste en chaos.
Dat er steeds nieuwe tegenstromingen komen blijkt ook uit het initiatief van een Franse groep intellectuelen, gestimuleerd door de hoofdredacteur van Le Monde Diplomatique, Ignacio Ramonet, om tot actie te komen tegen het mondiale kapitalisme, het "eenheidsdenken van de liberale dictatuur". De groep Attac,die in korte tijd uitgegroeid is tot een brede maatschappelijke beweging met leden uit allerlei kringen, als werklozen, juristen, boeren, academici, vakbondsleden, richt zich met

name op een hervorming van de financiële sector: belasting op het kapitaalverkeer, beperking van de macht van pensioenfondsen opheffen van belastingparadijzen en het bankgeheim en het aan banden leggen van financiële criminaliteit (51).
Typerend vond ik ook twee recente artikelen in NRC-Handelsblad, beide op één pagina afgedrukt. Eén over de traditionele conferentie van een 2000 politici, zakenmensen en academici in Davos, veilig afgeschermd tegen anti-globaliseringsdemonstraties. En één over het tegelijkertijd in Porto Alegre gehouden Sociaal Forum met 3500 politici en anderen met als thema het zoeken naar een alternatief voor de huidige ontwikkeling van de wereldeconomie en gericht op verzet tegen "neo-liberalisme". Tijdens dit forum was er een satellietverbinding tussen Davos en Porto Allegre terwille van de mogeljkheid tot onderlinge communicatie (52).

Wanneer we spreken over een zich vernieuwende relatie tussen onderneming en samenleving, wil ik wijzen op een interessante, vrij recente ontwikkeling in de Nederlandse landbouw.
Na de laatste wereldoorlog wees de toenmalige Groningse hoogleraar in de sociologie, Bouman ten aanzien van landbouw en platteland, op een zijns inziens te maken keuze. Moest bij het beleid ten aanzien van agrarische bedrijven, en ik vertaal dit nu een halve eeuw later met mijn eigen woorden, prioriteit worden gegeven aan de economische aspecten, dus een modernisering met een technologische en economische op de markt gerichte rationalisering? Of moest het accent meer gaan vallen op de sociale aspecten, namelijk het belang van een blijvende boerenstand met zijn gezinsbedrijven als essentieel deel van de totale samenleving.

Boerenarbeid is door de eeuwen heen zeer gevarieerd geweest, gericht op continuiteit en op een goede relatie met het platteland in zijn natuurlijke en sociale aspecten. De rol die met name de vrouw in het boerenbedrijf, en dus in de samenleving heeft is altijd belangrijk geweest. "Veel meer dan de meeste mannen, vertegenwoordigen vrouwen in het agrarische bedrijf een concrete as die het sociale en het economische verbindt. Precies dat brengt ze ertoe de bedrijfsontwikkeling te 'bewaken': het mag niet ten koste gaan van de gezondheid van man en kinderen, al te veel *stress* moet worden vermeden. Het bedrijf zelf op het spel zetten, bijvoorbeeld door hoge leningen en daarmee samenhangende risico's aan te gaan, is voor veel vrouwen taboe". Aldus de Wageningse hoogleraar in de rurale sociologie, van der Ploeg (53)

Het is bekend: de keuze die Bouman vroeg, is conform de heersende tijdgeest gevallen op de prioriteit van de economische ontwikkeling.

Mens en samenleving moesten zich aanpassen aan de eisen die de economie stelt. De landbouw werd gemoderniseerd waarmee werd beoogd een competitief voordeel op nieuwe markten te kunnen verkrijgen en levensmiddelen goedkoop te kunnen houden. De door de afvloeiing van menselijke arbeid en vervanging door machinale ontstane werkloosheid, kon in principe worden opgevangen in de snel groeiende industriele en dienstensectoren. De inkomens van de resterende boeren konden worden verhoogd. "Een sterk stijgend investeringsritme, het aangaan van leningen en het specialiseren – kortom een toenemende marktintegratie" waren daartoe essentieel. Dus ook hier is sprake geweest van en technologisch en/of economisch determinisme (54).
De gevolgen zijn aanzienlijk geweest, zowel goede als kwade. Naast de verhoging van veler inkomens en lage kosten voor de consument, moeten we ook aan de belangentegenstellingen denken die gegroeid zijn binnen de boerensamenleving. Enerzijds de groeiers: de boeren met bedrijven die *steeds* maar groter moeten worden, daartoe behoefte hebben aan productieruimte en expansiemogelijkheden en van mening zijn dat er nog te veel "zwakke" bedrijven zijn die zullen moeten verdwijnen. En daarnaast de boeren, meestal met gezinsbedrijven die niet groeien maar toch willen overleven. Bovendien is in de loop der tijd een steeds grotere afstand gegroeid met de samenleving als geheel. Een samenleving die steeds meer geurbaniseerd wordt en waarin de behoefte groeit om te kunnen recreëren in aantrekkelijke en gevarieerde landschappen die niet zijn weggerationaliseerd. Waarin steeds meer de behoefte groeit aan behoud van natuurwaarden, aan betrouwbare agrarische producten en aan een "dierwaardiger" verhouding tussen mens en dier. Een duidelijke voorbeeld van deze afstand zien we bij een aanzienlijk deel van de geindustrialiseerde varkensmesterijen waarbij een deel van de varkenshouders tot de stellingname kwam dat de maatschappij geen verstand heeft van hun bedrijfsvoering en daarom niet het recht heeft zich er mee te bemoeien.
Inmiddels is echter vanuit een deel van de boerensamenleving een groeiende tegenstroom ontstaan die "plattelandsontwikkeling" wordt genoemd. Het is een streven naar continuiteit, verbreding van de agrarische economie en een nieuwe verhouding met de samenleving als geheel. Nieuwe doeleinden zijn onder meer het beheren en ontwikkelen van natuurwaarden, voortbrengen van kwalitatief hoogwaardige producten (ecologische bedrijven, kaasmakerijen etc), vermarkten en verkoop via boerderijen, boerderijcampings en agrotoerisme. Van der Ploeg constateert: dat wat aanvankelijk als buitenissigheid werd gedacht, inmiddels de hoofdstroom op het Nederlandse platteland aan het worden is (55)
Hier wordt ook weer aangesloten op het aloude feit dat op de boerderij-

als gezinsonderneming de verdiensten van de vrouw en/of de nevenverdiensten van de man vrijwel altijd cruciaal zijn voor de continuitet van het boerenbedrijf (56).

Het is nu interessant te constateren dat de cultuurpolitieke keuzevraag die Bouman stelde en die in de laatste 50 jaar, conform de algemeen gangbare prioriteit van het economisch en technologisch determinisme is beantwoord, nu meer en meer een *ander* antwoord gaat krijgen. Het gaat hier om een tegenstroom die nog veel weerstanden ontmoet. Wil zij slagen dan zal de overheid (Europees, nationaal) deze ontwikkeling moeten steunen, onder meer door het stimuleren van netwerken die productie, verwerking, distributie en consumptie op doeltreffende wijze verbinden.

VII. EDUCATIE: HOEKSTEEN VAN CULTUUR

Luister, kijk, begrijp, want zo is het op aarde.
Zit niet niets te doen, loop niet zonder doel,
zwerf niet doelloos rond. Hoe moet je leven?
Hoe moet je korte tijd doorgaan?
Men zegt dat het erg moeilijk is op aarde te leven,
het is een plaats van harde strijd,
mijn meisje, mijn vogeltje, mijn kleintje.

Huethuetlatolli, Precolombiaans gesprek

Betekenis van educatie

Het hierboven aangehaalde gesprek van een moeder met haar dochter, gehouden in het zeer verre menselijk verleden, geeft de betekenis van educatie dunkt mij goed aan. Het bereidt mensen voor, maakt ze geschikt om het leven in en aan te gaan, en wel in alle levensfasen die er liggen tussen geboorte en sterven. Mensen vormen voortdurend cultuur en educatie vormt daardoor tevens cultuur.
In plaats van het beperktere begrip "onderwijs" wordt hier het bredere Engelse equivalent "education", educatie, opvoeding, vorming gebruikt. En dan gericht op de mens van het begin tot het einde van zijn leven; educatie is dus permanent.

Er wordt nog al eens van uit gegaan dat de individuele mens een uniek gegeven is -hij is zoals hij is. Onbeïnvloed en aangewezen om slechts de innerlijke stem van zijn eigen "ik" te volgen. Echter, dat is een fictie, een mens wordt gevormd door zijn biologisch organisme, zijn genen. Maar evenzeer door groepsprocessen, educatie, zijn menselijke omgeving zijn kleinste leefeenheid als gezin, vrienden- en kennissenkring. Door zijn geografische omgeving en de culturele erfenis die hij heeft ontvangen, de tijd waarin hij leeft.
De mens is zoals we welhaast elke dag kunnen constateren, een gecompliceerd wezen, dat wat betreft de aspecten van goed en kwaad, vele kanten uit kan. Voor een belangrijk deel al naar gelang de stimulansen die op hem inwerken. Henk Procee zegt de mens is "het dier dat (te) veel mogelijkheden heeft. Dat kan angst en agressie oproepen, maar ook uitmonden in pleidooien voor vreedzaamheid, in onbehagen met de eigen bestialiteit. Menselijk gedrag is veelal indirect, het gevolg van een (sociale en culturele) omweg. Veel kan daar misgaan, tegelijk kan die

omweg beïnvloed worden. En daar liggen dan de meer optimistische mogelijkheden...."(1).
De menselijke omgeving, de cultuur kan de unieke waarde van de mens naar voren schuiven. Dat zien we dan bij voorbeeld terug bij het streven van mensen naar aandacht en verantwoordelijkheidsbesef voor de medemens, dichtbij en veraf. Bij de inspanningen voor wereldvrede en het terugkrijgen van ecologisch evenwicht.

Maar genoemd krachtenveld kan ook het slechte in de mens stimuleren. Als het ware een premie zetten op asociaal gedrag, geweld en criminaliteit, op cynisme en wreedheid, op het ontluisteren van de mens door opzettelijk zwaar te kwetsen, te beschadigen en naar beneden te halen. Dat dit bepaald ook maatschappelijk niet ongevaarlijk is en tot ernstige gevolgen kan leiden zien we in de geschiedenis van het massaal toegejuichte Nazisme, dat hoe dan ook een Europees cultuurproduct was. Wat men in de concentratiekampen met mensen heeft gedaan werd voorbereid door te "leren" slachtoffers te vernederen en hun waardigheid van hen los te maken. Dit moet gezien worden als een waarschuwing, met name als we zien naar bepaalde ontwikkelingen in onze eigentijdse cultuur (zie hoofdstuk V) die opnieuw tenderen naar bewust en onbewust vernederen van mensen, en hun waardigheid aantasten. Bij het formuleren van de gewenste cutuurpolitiek die mede uitgaat van deze menselijke waardigheid, dient met deze waarschuwing terdege rekening te worden gehouden.
Ik schreef: Europees cultuurproduct. Immers de Duitse cultuur is, afgezien van enkele specifieke karaktertrekken zoals elk volk die heeft, verweven met de West-Europese. René Cuperus schreef in Socialisme en Democratie dat het een open vraag is hoe de ontwikkeling in eigen land en Europa als geheel zal zijn bij tegenspoeden, verstoringen en groeiende massa-emotionaliteit, in een ontwikkeling van voortgaande secularisering en wegvallen van een stevig fundament van normen en waarden. Zonder dat er tijdig een vernieuwd fundament is gegroeid (2). Wil een cultuur menswaardig en duurzaam zijn dan, is het essentieel dat op allerlei wijzen de positieve, goede elementen in de mens worden *gestimuleerd*. Ingebed in een levend patroon van waarden, oude èn nieuwe. En één van de allerbelangrijkste middelen daarvoor is goede en complete educatie. Een educatie die de mens, in al zijn levensfasen, confronteert met de ontwikkeling van de culturele erfenis. Maar die ook, waar de pedagoge Lea Dasberg op wees, kinderen eerst kan invoeren in de bestaande beschaving van hun maatschappij, zodat ze dan kunnen geraken tot zelfstandige critiek daarop, en het maken van morele keuzes(3).

Educatie verbonden met cultuur
Educatie kan onmogelijk los worden gezien van de cultuur waarin zij existeert. Denken en spreken over educatie, opvoeding is niet compleet en dus slechts beperkt zinvol, als niet vóóraf duidelijk wordt gesteld en uitgewerkt wát de doeleinden zijn en wát men wil bereiken. Dan ook pas is het mogelijk na verloop van tijd te evalueren en zo nodig de koers bij te stellen.
Daar wees ook de socioloog Mannheim op in zijn beroemde Diagnosis of our time: De opvoeding vormt de mens niet in abstracto, maar in en voor een bepaalde maatschappij. De hier meerdere malen aangehaalde socioloog Schuyt is bij voorbeeld van mening dat een andere levenswijze die in deze tijd noodzakelijk is voor milieubeheer en sociale solidariteit, vaak wordt voorafgegaan door een andere denkwijze, voor het eerst geleerd op school (4).
Ook uit de analyse en aanbevelingen naar aanleiding van het op verzoek van de Nederlandse minister van Onderwijs georganiseerde Kennisdebat 1996-1997, blijkt duidelijk de relatie educatie en cultuur. Het uitgebrachte rapport heet dan ook "Kennis maken met de toekomst".
De vraag is dan wel wélke toekomst men (dat is dan het presidium van het kennisdebat) voor ogen heeft. Daar is men duidelijk in, de toekomst is aan de "kenniseconomie", een merkwaardig begrip dat verwijst "naar een aantal dynamische processen die zich in het economische leven steeds nadrukkelijker naar de voorgrond dringen" (5). In de "kennissamenleving" moeten en willen burgers flexibel zijn en moeten zich kunnen aanpassen aan snel veranderende situaties."Slagvaardigheid, combinatievermogen, topkwaliteit en innovatiegerichtheid moeten de cultuur van de Nederlandse kennisontwikkeling gaan bepalen". Om internationaal mee te blijven tellen is een goede infrastructuur voor kwalitatief hoogstaand fundamenteel onderzoek en hoogwaardige wetenschappelijke opleidingen echter noodzakelijk"(6). Nederland moet topkwaliteit kunnen leveren. De gedachte van het bedrijf BV-Nederland speelt hier kennelijk een belangrijke rol.
Vast staat inderdaad dat het niet mogelijk is duidelijk over educatie te denken en spreken als niet uitgegaan wordt van een richtinggevende (politieke) visie hoe die samenleving, die cultuur, met respect voor de waardigheid van het individu er idealiter behoort uit te zien. Het eerder aangehaalde rapport Kennismaken met de toekomst zegt ook, na gekeken te hebben naar de veranderingsprocessen: "dat de toekomst ons niet moet overvallen, maar dat we de toekomst naar onze hand moeten zetten"(7).

Als we het hebben over de relatie – eigenlijk moeten we spreken over de interrelatie- tussen cultuur en educatie – gaat het ook over de verbinding met andere componenten van de cultuur. Daarom is een doel-

treffend beleid op het gebied van de educatie niet mogelijk zonder een beleid op het gebied van economie, technologie, gezin of vergelijkbare kleine groep, media. Al deze sectoren grijpen nu eenmaal in elkaar als de raderen van een machine. Hoe kun je nu een zinnige en efficiente discussie en daarop stoelend beleid voeren op het gebied van educatie als dat niet tegelijkertijd gebeurt op de gebieden van media en kleine leefeenheden? Wat bij wijze van spreken met de ene hand wordt opgebouwd, kan anders met de andere weer afgebroken worden, en leidt dus tot frustraties. Zoals Mannheim in de laatste wereldoorlog schreef, vooruitdenkende aan de komende decennia: "Geen opvoedkundig stelsel is in staat emotionele stabiliteit en geestelijke integriteit in de nieuwe generatie te handhaven, tenzij het een soort gemeenschappelijke strategie voert met de sociale krachten, die buiten de school werken"(8).
De gehele sociale context is immers in het geding.

Veranderingen in de educatie
Om maar met de Westerse Middeleeuwen te beginnen, de Christelijke kerken hadden in die tijd, en nog lang daarna, een belangrijke plaats in de educatie. Denk maar aan de Rooms Katholieke kloosterscholen. Na de reformatie hechtten de protestanten veel waarde aan het algemeen onderwijs. In deze nieuwe leer werd een accent gelegd op het zelf lezen van de bijbel door middel van het catechismusonderwijs. Er werd onderwezen in lezen en schrijven, uit het hoofd leren en opzeggen. Belangrijk voor het sociale leven was het leren van regels van goed en verkeerd gedrag. Ten dele was dit dus een introductie in de Hebreeuwse en vroegeuropese beschaving en waarden, te verdiepen door bijbellezen.
In de rooms katholieke traditie bleef het bijbellezen grotendeels achterwege, maar werd door middel van de voortbrengselen van de Barok (verbonden met de Contrareformatie) het accent meer gelegd op de kunsten, op het gevoel, de emotie, het aanschouwen, het luisteren naar muziek, zang. Kennis en lezen waren met name een zaak voor de bovenlaag van de bevolking en de geestelijkheid. Vooral de Jezuïeten legden zich daarbij toe op het hoger onderwijs.
Dan breekt het tijdvak van de Verlichting aan. Locke schreef zijn boek Some thoughts concerning education, en bepleitte de vorming van vrije mensen, burgers. Er kwam een stroom van pedagogische publicaties. Rousseau op zijn beurt legde een nieuw accent bij het kind, "le petit homme", die in overeenstemming met de natuur moest worden opgevoed. Pestalozzi ging in deze richting verder door de opvoeding tot menselijkheid te verlangen in plaats van het africhten op leerbare technieken. Hervorming van de scholen werd één van de voornaamste taken van de Verlichting. Het analfabetisme moest bestreden worden.
Maatschappij en staat hadden ook behoefte aan meer en nieuwe beroe-

pen met een brede opleiding. Naast uitbreiding van de oude wetenschappen als wiskunde en fysica, kwamen nieuwe als kennis van mens en natuur, geologie, geografie, nieuwere geschiedenis, natuurrecht.
De Verlichting wilde vorming van een nieuwe, betere mens in aansluiting op de klassieke deugdenleer. Godsdienstigheid, naastenliefde, bescheidenheid, matigheid en arbeidzaamheid waren richtsnoer voor het gedrag in het sociale verkeer. Daarbij was een zo groot mogelijke vrijheid een voorwaarde (9).
De ontwikkeling van de educatie stond natuurlijk ook toen in duidelijke relatie met die van de cultuur waarvan zij deel uit maakte en die zij bevorderde. En die cultuur achtte toen de ontwikkeling van het volk essentieel, het Bildungsideaal. Een duidelijk voorbeeld in Nederland zien we in het particulier initiatief dat in 1784 leidde tot de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Met zijn bemoeiingen met volksontwikkeling, bibliotheken, onderwijs, spaarbanken etc. (10).
De ontwikkeling ging verder, de industriele revolutie en de steeds grotere ontwikkeling van de natuurwetenschappen met hun technologie en de economie (zie hoofdstuk II) braken baan, en gingen de Westerse cultuur steeds meer beïnvloeden. De school, daarvoor óók belast met de ontwikkeling van deugden, ging zich langzamerhand, onder invloed van diverse ontwikkelingen als hiervoor genoemd, steeds meer beperken tot het aanleren van kennis en vaardigheden die nodig geacht werden om zich de verworvenheid van enkele dominante wetenschappen, eigen te kunnen maken. Het aanleren van een juiste levenshouding voor democratisch burgerschap, het overdragen van waarden kwamen daarbij steeds meer op de achtergrond. Ook dat deel van het educatief proces dat vormingswerk heet, dat ervaringen van deelnemers als uitgangspunt heeft en met name gericht is op het aanleren van houding en sociale vaardigheden, werd steeds meer verwaarloosd (11).
De trend van de huidige ontwikkeling gaat nog steeds, en naar het lijkt in versneld tempo, in de zelfde richting. Waarbij opvallend is dat, de uitvinding van de televisie, en de menselijke hantering daarvan gedeeltelijk in concurrentie met de educatie, een steeds grotere rol ging spelen in de geestelijke beïnvloeding van de mens. Door de enorme en snelle ontwikkeling van technologie en het economisch denken van de onbeperkte groei, in combinatie met de steeds meer dominante en naties meeslepende wereldwijde concurrentie, wordt in het educatieve beleid de technologie en technische kennis steeds meer centraal gesteld. Een goed voorbeeld daarvan zien we in het eerder vermelde Nederlandse kennisdebat.

Opvallend is overigens dat in het rapport over dit kennisdebat ook vermeld is dat "trendwatchers "en "marketingdeskundigen" constateren dat

steeds meer mensen zich afvragen "waar we nu helemaal mee bezig zijn". Ook wordt er, onder meer door het Sociaal en Cultureel Planbureau, gewezen op een ontwikkeling waarbij de belangstelling voor culturele uitingen en voor existentiële en levensbeschouwelijke vragen aan het toenemen is. Dat sluit aan bij de hier en in voorafgaande hoofdstukken gemaakte opmerkingen dat er mogelijkerwijs sprake is van het begin van een kentering in de huidige hoofdstroming in de Westerse cultuur met zijn dominantie van technologie en economie.
Moge die kentering er spoedig komen, immers de tijd dringt en het begrip "te laat" blijft dreigen!

Wat wordt van de moderne mens verwacht?
Denken en spreken over educatie betekent denken en spreken over doeleinden. En dan komen de grote politieke vragen duidelijk aan de orde. We kunnen het ons natuurlijk gemakkelijk maken en bij voorbeeld aan de eerdergenoemde trendwatchers en marketingdeskundigen overlaten, zoals commerciële bedrijven dat wel doen, de markt (in dit geval de kiezersmarkt) te laten doorlichten. Wat willen de mensen? Die kunnen dan zeggen dat hun meningen verschillend en veranderlijk zijn, en (zie hierboven) zeggen dat zij zich afvragen waar we nu helemaal mee bezig zijn. Maar het gaat niet om een extrapolatie van door -overigens vaak discutabele- opinieonderzoeken geconstateerde trends en verwachte ontwikkelingen, hoe interessant die op zich zelf ook mogen zijn, niet om het hangen van de huik naar de wind, maar om *volwaardige* politiek die die naam ook waardig is. Natuurlijk is voorafgaande analyse, zoals die ook gedaan is bij de voorbereiding van het bekende kennisdebat, goed. Maar waar het bij de echte politiek en politicus om moet gaan is waarom, met welke argumenten, gedragen door welke visie, en op welke wijze, men naar een bepaald doel *wil* streven en zich er hard voor wil maken.
Nu is het zeer merkwaardig dat juist in deze tijd die als het ware schreeuwt om (politieke) beleidskeuzen, zo velen zeggen dat de tijd voor deze keuzen voorbij is! Wel gemakkelijk, maar bezijden de realiteit. De belangrijkste politieke keuze die nu gemaakt moet worden, en die alles te maken heeft met het beleid op het gebied van de educatie is, of de huidige Westerse ontwikkeling van overheersing van economie en technologie én doorgaande sterke groei daarvan, de stelselmatige aanjaging van consumptie en begeerte en de daarbij behorende geestelijke beïnvloeding, moet worden voortgezet en verder bevorderd.
Of net het tegenovergestelde, dat primair de balans in de Westerse cultuur moet worden hersteld waarbij bovenstaande ontwikkelingen dienen te worden afgeremd en het accent juist veel meer moet komen te liggen op de ándere segmenten van de cultuur die met name op sociaal,

geestelijk, kunstzinnig en óók educatief vlak liggen. Dus ten bate van evenwicht en duurzaamheid.
Het is waar, wanneer we dáárvoor kiezen vergt dat, zoals het geval is bij de meeste keuzen voor verandering, méér inspanning, moed om nee te zeggen en doorzettingsvermogen, dan bij het zich domweg laten meeslepen door de ontwikkelingen. Immers ze vergen vaak ingrijpende wijzigingen in algemene leefpatronen en kunnen tegen gevestigde materiele belangen in gaan ten koste van gewenste populariteit. Verdrongen, maar wèl bestaande grenzen zullen erkend moeten worden, kloven moeten verminderd en minder diep worden. In tegenstelling tot de verwachting van meer en meer materiele welvaart, moet er ernstig rekening mee worden gehouden dat een algemene particuliere en maatschappelijke versobering onontkoombaar is.
Voor vele "tevreden" mensen (het woord is van Galbraith), en voor nog al wat ambitieuze politici zijn dat niet allemaal aantrekkelijke geluiden. Maar zijn ze werkelijk, gezien de alternatieven zo afschrikwekkend? Het is toch ondenkbaar dat de negatieve gevolgen van het huidige toonaangevende beleid (zie hoofdstuk III) *niet* betaald zouden moeten worden. Laten we alleen maar denken aan de groeiende welvaartskloven met zijn volksverhuizingen van arm naar rijk, van chaos naar rust en de groeiende gefrustreerde en agressieve onderklassen in haast alle dele van de wereld. Of aan de steeds duidelijker wordende gevolgen van ecologische verstoringen, van onveiligheid, geweld en criminaliteit, van ontwrichtende ontwikkelingen in grote (wereld)steden, van werkloosheid, de gevolgen van -onvoorziene- economische crises. Alsof die geen geld kosten! En wie zullen die enorme kosten (materiele, maar ook immateriële als frustratie) gaan betalen? Overheid, bedrijfsleven? De burger en de consument in ieder geval.
Tijdige keuzen moeten hoe dan ook worden gemaakt. Keuzen die grote consequenties hebben voor de mensen, óók voor hun voorbereiding tot burger.

In dit pleidooi is ten aanzien van de richting die het algemene beleid zal moeten uitgaan, een duidelijke keuze gemaakt. Maar wat zijn nu de *consequenties* van dit voorgestelde cultuurbeleid gericht op evenwicht en duurzaamheid, ten aanzien van de verwachtingen die men van de mens van de opeenvolgende generaties mag en moet hebben? Immers de grote vraag is of die wel of niet voldoende toegerust en in staat is de aan hem gestelde uitdagingen goed te beantwoorden. En dat is bepaald niet altijd eenvoudig. In haar afscheidsrede als hoogleraar emancipatieonderzoek wees dr.Langeveld er op dat het tekortschieten van mensen die niet opgewassen ziin tegen de vele eisen die de samenleving stelt, meteen merkbaar is. "Vermoedelijk hebben in onze Westerse samenleving

nog nooit zoveel mensen zoveel ruimte gehad om hun eigen leven naar eigen believen in te richten als nu. Vermoedelijk zijn ook nooit zoveel mensen afhankelijk geweest van zovele anderen als nu. Van het individu vraagt de ogenschijnlijke paradox heel veel: kennis, probleemoplossend vermogen, initiatief en creativiteit, durf, sociale en communicatieve vaardigheid, het vermogen emoties te kunnen verwerken, een sterk verantwoordelijkheidsgevoel en normbesef"(12).

Het is duidelijk geworden (hoofdstuk IV) dat de situatie waarin onze Westerse cultuur is komen te verkeren, aanzienlijke gevolgen heeft voor alle generaties, dus ook de jongste. De psycholoog dr.Hans Boutellier wijst er in dit verband op dat de eerder genoemde "risicomaatschappij" (in de brede betekenis), één van de gevolgen van het verbroken evenwicht in de Westerse cultuur, een nieuw fenomeen is waarin de jonge generaties moeten opgroeien. Zij moeten opgroeien in een wereld die overmatig drank-en drugsgebruik, uitgaansgeweld, wapens op school, seks als consumptieartikel, kent en er zelfs toe uitnodigt. Zij moeten zich als in alle tijden en alle culturen door hun Sturm und Drang periode heenwerken op weg naar volwassenheid. "Living on the edge, het leven op het scherp van de snede, is het kenmerk van de jeugdcultuur. Dat past bij de onstuimigheid van de jeugd, maar wordt nog eens *extra aangewakkerd* (cursivering door mij, vB) door een algemene levensstijl, waarin vitaliteit een van de belangrijkste waarden vertegenwoordigt. Jong-zijn lijkt een doel op zich te zijn geworden -ook voor volwassenen." Het 'grote geld' biedt toekomstperspectief. De rituelen voor de volwassenwording zijn grotendeels in handen gekomen van commerciële krachten buiten de deur (13). Jeugd van alle leeftijden is nu eenmaal een geliefkoosd object voor de commercie.
Evenals het geval was ten tijde van het precolombiaans gesprek is opgroeien naar volwassenheid moeilijk, zij het dat de aard van de problemen verschillend is. Maar beide stellen hun eisen aan de educatie.
Er is bovendien nog een complicatie bij gekomen, namelijk de onzekerheid waarin zo veel ouders, allochtonen zowel als autochtonen verkeren. Hierop zullen we in een volgend hoofdstuk terugkomen.

In hoofdstuk IV is ingegaan op de vraag wat de uitgangspunten zijn van het hier voorgestelde cultuurbeleid en welke essentiele waarden, als ruggegraat van de cultuur daaraan ten grondslag liggen. Ik noemde de houding ten aanzien van de natuur, de wil tot duurzaamheid, betrouwbaarheid en integriteit, het evenwicht tussen individu en gemeenschap, de solidariteit. Waarden die alles te maken hebben met de vraag hoe wij ook in deze tijd de zin van het menselijk bestaan zien en het oude be-

grip menselijke waardigheid invullen. Waarden die om komende stormen te kunnen doorstaan hecht gefundeerd moeten zijn.
Het spreekt vanzelf dat dit alles, maar dan ook letterlijk alles te maken heeft met educatie.

Ik wil nu, in aansluiting daaraan hier nog de aandacht vragen voor enkele meer toegespitste educatieve doeleinden. In de eerste plaats noem ik de *mondigheid*. Het is prettig te mogen leven in een maatschappij waar je steeds weer hoort van het commercieel bedrijfsleven en van vele politici, dat we echt mondig zijn. Als je producten en programma's wilt verkopen moet je klanten immers plezierig stemmen. En mondigheid is nu eenmaal een geruststellende kwalificatie die we graag willen horen. Maar is het allemaal waar, of is het stroopsmeerderij om iets anders te bereiken?
Wat is eigenlijk mondigheid, het ideaal van de Verlichting? Volgens van Dale (achtste uitgave) is het een "erkenning als volwassene en tot medezeggenschap bevoegde". Dit recht hebben we als gevolg van ons menszijn. Wij mogen "onze mond roeren" en "onze eigen boontjes doppen". Maar daarnaast, en nu wordt het moeilijker, is het volgens van Dale "het vermogen om zelfstandig te beslissen, handelen, oordelen. Het vermogen om verantwoordelijkheid voor zichzelf te kunnen dragen". Ik wil er aan toe voegen dat verantwoordelijkheden wederkering zijn: verantwoordelijk zijn vóór jezelf sluit in: verantwoordelijk zijn áán de ander.

Het gaat dus om iets dat *verworven* moet worden, een streven daarnaar. Mondigheid, of anders gezegd: volwassenheid moet dus worden wáár gemaakt. En dat hebben we in deze tijd van massamanipulatie, van voortdurende bombardementen met reclameboodschappen en geestelijke beïnvloeding van door medemensen gestuurde mediatechnologie, misschien meer dan ooit nodig.

Sprekende over mondigheid in deze tijd komen we dan ook direct op het vereiste te kunnen *omgaan met informatie en kennis*. Met name dank zij de elektronische mogelijkheden van televisie, personal computers, teletext, internet etc., staan stromen van informatie tot onze beschikking. Niet zo zeer te benoemen met kennis, maar meer met "weetjes". Prof.Zijderveld schrijft in een bijdrage voor het kennisdebat dat informatie bestaat uit "brokken data die eenzijdig kwantitatief kunnen worden behandeld: opgeslagen, verwerkt en gedistribueerd"(14).
Voor de taakstelling van de educatie is het belangrijk dat de consequenties van deze ontwikkeling ter dege worden onderkend. Immers er ontstaat als het ware een dichte mist om ons heen van kleine, losse en onsamenhangende informatiedeeltjes, waarbij de vraag naar selectie, groe-

pering, beoordeling, van eminent belang wordt. En als we dat als naar mondigheid strevende mensen *zelf* willen doen vereist dat wel critisch, maar óók zelfcritisch vermogen, dat niet wordt aangeboren maar moet worden aangeleerd. Dan pas ontstaat kennis en begrip. Zijderveld stelt in zijn vermelde bijdrage:"Pas wanneer de informatie kwalitatief wordt bewerkt – geanalyseerd en geïnterpreteerd – ontstaat kennis". Ik herinner me dat in de vijftiger jaren in (sommige) Volkshogescholen – zeker in die tijd toonaangevend – op cursussen al aandacht werd gegeven aan het critisch lezen van kranten!
Maar daarmee zijn we er nog niet. Sprekende over kennis onderscheidt prof. Dupuis in haar bijdrage aan het kennisdebat, in het bijzonder beroepsspecifieke en wetenschappelijke kennis. Bij de laatste is iets merkwaardigs aan de hand. Namelijk dat ten aanzien van de wetenschappelijke kennis, de bêtavakken, de "sciences" die vaak tot technologische toepassingen leiden en duidelijk economisch relevant zijn en tot productie kunnen worden omgezet, *over* gewaardeerd worden. *Onder* gewaardeerd worden daarentegen de alfa-vakken, de geesteswetenschappen of humaniora, die de kennis betreffen op het gebied van kunst, cultuur (in engere zin), taal, moraal en levensbeschouwing. Hetzelfde geldt ten aanzien van de gamma-vakken, de menswetenschappen waarbij het gaat om kennis over het functioneren van de mens op het niveau van het individu en de samenleving. Ik behoef niet meer te zeggen dat deze over- en onderwaardering van wetenschapsvakken alles te maken heeft met het uit balans zijn van onze Westerse cultuur.
Maar Dupuis wijst verder ook op het belangrijke feit dat kennis in principe kan leiden tot "transformatie van de werkelijkheid, waardoor deze per definitie een maatschappelijke en ook een morele dimensie heeft"(15).

We spraken over informatie en kennis, maar ik zou ook het begrip *inzicht* willen noemen. Inzicht is naast kennis en informatie in een uitdijende en globaliserende wereld, zeker als die democratisch bestuurd wil worden, essentieel. Ik herinner aan het begrip "substantiele rationaliteit" van Mannheim, waarop in hoofdstuk IV kort is ingegaan. Mannheim constateerde dat de moderne wereld steeds complexer en ingewikkelder wordt, dat steeds meer ontwikkelingen met elkaar samenhangen. Dat dientengevolge het ook steeds moeilijker wordt om vat te krijgen op de materie en de problemen en om oplossingen te vinden. Maar *evenals* geldt voor bijvoorbeeld het oplossen van ingewikkelde waterstaatkundige problemen, geldt ook voor het geven van juiste antwoorden op ingewikkelde samenlevingsvraagstukken, dat kennis en inzicht een eerste vereiste zijn. Anders worden ook met de beste bedoelingen toch brokken gemaakt.
Hoewel we dan ook als burgers inmiddels wel hebben geleerd dat ook

in een democratie delegatie onvermijdelijk is, toch willen we wel een stevige vinger in de pap hebben om de richtingen en essentiele keuzen te beïnvloeden. Maar ook daarvoor is het noodzakelijk *zelf* te trachten zo veel mogelijk kennis over en inzicht in de situaties te krijgen.

Ons Westers paradepaardje: de democratische staatsvorm is op velerlei wijze ondermijnd -daar hebben we al meerdere malen over gesproken- maar één van de ernstigste gevaren is het niet meer kunnen overzien van de situatie en als gevolg daarvan het verliezen van interesse. Dan verschijnt het motto: "gooi het maar in mijn pet". Afgezien van het feit dat die niet meer zo veel gedragen wordt, is het gevolg dat men zich oncritisch laat meeslepen door anderen die pretenderen het wèl heel goed te weten en dat *simpel* (zwart–wit), soms verpakt in opgeklopte emoties, kunnen uitdragen. En dat kan erg bedreigend zijn. Als scholier luisterde ik in de dertiger jaren naar een Duitse radiouitzending waarin Hitler op een massabijeenkomst sprak. Ik hoor als het ware nog het instemmend hysterische gebrul van honderdduizenden mensen. Het maakte een beangstigende indruk op me en sindsdien ben ik zeer op mijn hoede voor medemensen die de zaken simpel en vertaald in zwart-wit tegenstellingen kunnen voorstellen, en gebruik makende van technische hulpmiddelen als spreektoeter, radio, televisie of wat dan ook, er in slagen een oncritische en geëmotioneerde massa mee te slepen. Zo een massa kan onder bepaalde omstandigheden een gevaarlijk beest worden, dat geen afwijkende meningen meer wil accepteren.
Het is van belang te erkennen dat de democratische staatsvorm de moeilijkste is die er bestaat en hoge eisen stelt. Willen we die democratie handhaven, respectievelijk terugbrengen, dan zal dat met name moeten blijken uit inhoud en vorm van de educatie. Het goed kunnen functioneren van, laten we zeggen een elektronicus moet geleerd worden. Maar datzelfde moet gezegd worden van het functioneren van een democratisch burger.

Educatie gericht op heelheid
Als we uitgaan van de genoemde keuzen en doeleinden en de consequenties daarvan voor de educatie trekken, wat betekent dat dan voor de inhoud daarvan? Laten we trachten enkele hoofdlijnen te trekken.
In de eerste plaats moet duidelijk zijn dat educatie bij de toerusting van de mens een cruciale rol vervult. Die erkenning moet natuurlijk gevolgen hebben voor het beeld en de verwachting die we hebben van de educatie als institutie. Hoewel dat in Europa verschillend ligt, hebben we mijns inziens in Nederland de importantie van de educatie wel een beetje vergeten. Hoewel schade en schande ons geheugen echter nu enigszins aan het opfrissen zijn.

Het streven naar evenwicht in de cultuur kan alleen maar effectief zijn als dat als het ware in spiegelbeeld, gepaard gaat met een streven naar evenwicht in de menselijke persoon. Een cultuur die "heel" is vraagt ook mensen die "heel" zijn. Mensen die bij hun vorming derhalve geconfronteerd worden met *alle* segmenten van de cultuur. Maar óók met hun onderlinge samenhangen, waardoor het leren optimaal zin en betekenis krijgt (16).
In navolging van de Groningse onderwijskundige Nieuwenhuis, toenmalig hoogleraar-directeur van het Pedagogisch Instituut van de Universiteit van Groningen, maak ik hier een indeling in de geestelijke, de economisch-technologische en de sociale sectoren (17). Heel typerend sprak Nieuwenhuis hierover op een speciale conferentie over de toenmalige voornamelijk economische problematiek in het "Noorden des Lands".

De *geestelijke* sector is de *algemeen vormende*. De oudste met zijn algemene inhouden van taal (talen), levensbeschouwing, filosofie, rekenen, wiskunde etc. Waarbij nu, mèt de noodzaak van levenslang leren, en de ervaringen die we hebben met de remmingen van chaotisch werkende en afstompende overinformatie, het zeer belangrijk is dat we leren te kunnen selecteren en zelf kennis en inzicht te "veroveren" en beheersen. Huizinga wees er al op dat "een kennis, die tegelijk veelsoortig en oppervlakkig is, en een geestelijke horizon, die te wijd is voor een oog zonder kritische bewapening", onvermijdelijk moeten leiden tot verzwakking van het oordeelsvermogen (18). Een duidelijke illustratie van die verzwakking zien we in het Duitsland uit de Nazitijd, maar ook in bepaalde onrustbarende huidige ontwikkelingen in de Verenigde Staten en Europa.
Met name in multiculturele samenlevingen zoals de Europese, is kennis en begrip van de omgeving en van andere volken en culturen met hun specifieke problemen en uitdagingen, van groeiend belang. Temeer nu mensen uit verschillende culturen steeds dichter bij elkaar komen te leven, hetgeen een alert en zorgvuldig beleid noodzakelijk maakt op diverse terreinen. We zien dit onder meer in de groeiende problematiek van de Nederlandse taal die kennelijk steeds meer in het nauw komt tussen de overwoekering door Engelse en Amerikaanse woorden en begrippen enerzijds en de talen die hier gebracht en behouden worden door immigranten. En dat gaat gepaard met de typisch Nederlandse geringe waardering – ook van regering en parlement – voor het belangrijk cultuurbezit: de taal. Zodanig zelfs dat enkele jaren geleden naar aanleiding van een ongelukkige uitlating van de toenmalige minister van onderwijs gerenommeerde buitenlandse bladen "kopten" dat Nederland

zijn taal los liet. Misschien is dat ook wel zo, zij het dat dat geldt voor een deel van de samenleving, waardoor die nog meer wordt verdeeld.

Kennis en inzicht zijn nodig op het gebied van het functioneren van het menselijk lichaam en de menselijke geest. Hoeveel ernstige ziekten worden niet veroorzaakt door slechte voeding, door roken, door spanningen, te veel te willen te moeten presteren, leven in een beschadigd milieu. Nu kan men zeggen, dat is de keus van het individu, ook om onnodig leed over zich te laten komen. Dat moge in principe waar zijn, maar in de meeste gevallen komt de financiële rekening uiteindelijk voor een belangrijk deel terecht bij de samenleving, die toch al zo klaagt dat de kosten van de gezondheidszorg te hoog oplopen en er zoveel permanente arbeidsongeschikten zijn! Het is dan ook begrijpelijk dat in de voorbereiding van het kennisdebat Dupuis zegt dat er argumenten zijn om een aantal percenten van de kosten van gezondheidszorg naar die van het onderwijs over te hevelen. "De relatie tussen leefstijl en gezondheid is onomstotelijk; een gezonde leefstijl is iets dat op redelijke hoogte leerbaar is"(19)

In onze dynamische tijd is kennis van en inzicht in de geschiedenis, de wegen waarlangs onze cultuur geworden is tot wat zij nu is, misschien meer dan ooit van belang. Immers het is onmogelijk het heden te begrijpen en te proberen in de toekomst te kijken, zonder het verleden te kennen, en vooral te begrijpen, zonder ervaringen uit het verleden te zien en daardoor het wiel steeds opnieuw te moeten uitvinden. Terecht schreef de historicus von der Dunk dat zonder geschiedenis, wijsheid onbereikbaar is (20).
Maar zelfs dan nog blijft het gevaar op de loer liggen dat educatie voert tot moderne "barbarij", als niet de ogen ook worden geopend voor essentiele morele vragen. Die van waartoe, waarvóór dient mijn kennis en wat doe ik er mee. Alleen om geld te verdienen of voor meer dan dat? Zijn er bij ons streven en doen, grenzen en waar liggen die dan?
O, er is moraal genoeg, in alle soorten, en allemaal hebben ze hun "ridders". De moraal van de maatschappelijk geëngageerde hulpverlener èn die van de in harde concurrentiestrijd gewikkelde mens die winst centraal stelt: zaken zijn zaken. De crimineel voor wie alles kan als het maar verrijkt. De bespeler van de media die zorgvuldigheid, rechtvaardigheid en menswaardigheid absolute prioriteit geeft. Of zijn/haar collega die populariteit, kijkcijfers, geld het allerbelangrijkst vindt en daarvoor bereid is mensen onrecht aan te doen, te kwetsen, te beschadigen. De principiële natuurbeschermer, de fabrikant of agrariër die milieu het belangrijkst vindt, èn de producent die het rendement, zijn inkomen centraal stelt en milieueisen aan zijn laars lapt. De mens die zijn naaste belangrijk acht, èn zijn buurman die de naaste een zorg zal zijn. De mens

die zich alleen bekommert om de voordelige verkoop van zijn produkt, materieel of immaterieel, schoenen of voetbal, èn hij die óók let op de uitwerking op de samenleving als geheel. De mens die zegt dat alles wat technologisch kan en winst oplevert, gemaakt en gedaan kan worden, èn de ander die zich aan grenzen wil houden. Er zijn zóveel waarden en normen in een uiteengevallen en verbrokkelde cultuur als de onze. En welke kies je nu als kind, als volwassene. Wat kan wel en wat kan niet, en waarom dan.
Het is toch haast vanzelfsprekend dat het kind en de volwassene bij dit zoeken, in het kader van het educatief proces, recht op steun heeft. Daarbij gestimuleerd en geholpen wordt zich te bezinnen op menselijke waarden en normen, op *ethiek*. Het is terecht als prof.Dupuis zegt dat waardenvrij onderwijs misschien wel het slechtste is wat een land kan overkomen. Dit wordt ons trouwens in de praktijk ook wel steeds duidelijker. Het was dan ook logisch dat de toenmalige minister van onderwijs, Ritzen in 1990 met klem wees op deze aspecten van opvoeding. Aspecten die eigenlijk, zeker in het kader van wat op mens en samenleving mogelijkerwijs nog af gaat komen, belangrijker zijn dan het leren om nóg betere televisieapparaten, videorecorders, computers dan die er al zijn, te maken.

Maar hoe moet die steun verleend worden? Je kunt die in het educatief proces geven door te spreken over hoe het denken over normen en waarden in onze Westerse cultuur zich ontwikkeld heeft. Wat de consequenties zijn voor het samenleven en hoe het in andere culturen is. Dat is belangrijk, maar niet genoeg. Wat is de overtuigingsgrondslag van de principiele zedelijke verplichting (Huizinga)? Wat is de zin van het leven, van geluk, lijden, sterven? Heeft de mens een bestemming, heeft hij eeuwigheidswaarde? Wij mensen van nu leven en denken slechts in een enkel moment van de geschiedenis. Maar hoe hebben de vele, vele geslachten, hun denkers met hún inzicht, wijsheid vóór ons gedacht en geloofd? Zij die de Westerse cultuur, en via deze ook andere culturen, diepgaand hebben beïnvloed. Moeten, kunnen we geloven dat God, de Eeuwige, is, of geloven dat Hij er juist niét is? Het blijft altijd een zaak van geloven. Maar elk geloven heeft zijn consequenties in de waarden en normen van de mens en zijn daarop gestoeld gedrag. Immers ze kunnen niet vrijblijvend zijn.
Waar het hier om gaat is dat bij een volwaardige opvoeding ethiek, metaphysiek, theologie en filosofie, dus de geesteswetenschappen, onmisbare elementen zijn. Wel of niet via aparte vakken, maar in ieder geval zijn zij, "het zuurdesem van het hele beslag" (Dasberg).

De sprong naar een ander onmisbaar element van de educatie, de kunst-

zinnige vorming, is nu niet ver. In de oproep tot cultuurpolitiek: Nationale Cultuurtaak, heeft na de laatste wereldoorlog Van der Leeuw dan ook een belangrijke plaats bepleit voor de kunst en de kunstzinnige vorming (21). Hij brengt deze in relatie met de mensbeschouwing. We zien die relatie duidelijk in de traditionele volkskunst. Kunst beïnvloedt de stijl van leven. Volgens Van der Leeuw moet ze haar organische plaats dan ook weer terugkrijgen, om te beginnen zeker in de educatie. Nemen we nu als voorbeeld muziek. De muziek zoals die gegeven werd door kunstenaars als Bach die elke zondag als organist, laten we zeggen ambachtsman, in de kerk voor een cantate moest zorgen. Deze kunstenaars waren, zonder veel pretenties, onmisbaar voor de beschaving.
Van der Leeuw wees, zoals gezegd, op de relatie tussen kunst en levensstijl. Ik denk daarbij nu concreet ook aan de relatie tussen de huidige, eind 20-eeuwse levensstijl van jongeren en hun muziek: pop, funk, punk, house etc. De vraag is nu of deze vormen van moderne kunst gejaagdheid, fragmentering, uitdagende hardheid reflecteert of produceert. Of zij daarin volgend of leidend is, of beide. Uit oogpunt van integraal cultuurbeleid een belangrijke vraag, temeer daar ook hier de commercie met zijn zoektochten naar winst, diep is gepenetreerd. Zoals ik hiervoor beklemtoonde is volwaardige politiek iets anders dan de huik naar de wind hangen. Daarom is een eerste vereiste hiernaar vakkkundig onderzoek te verrichten.
Een ander actueel onderdeel is de zang. Eeuwenlang is er in allerlei culturen, ook in de Westerse, gezongen door het volk, de moeders, de kinderen. Echter in de laatste decennia werd, althans in Nederland, door allerlei cultuurinvloeden steeds minder gezongen, ook op school. Daar is nu weer een reactie op gekomen. De Maatschappij tot Bevordering van de Toonkunst en het uit haar voortgekomen Instituut voor Muziek en Onderwijs tracht met medewerking van velen, met name leraren, op allerlei wijzen het zelf zingen weer terug te krijgen op school, maar ook elders door ouders weer slaapliedjes en kinderliedjes te leren zingen - "muziek op schoot"-. En dat blijkt aan te slaan (22).
Dit is er een duidelijk voorbeeld van hoe op progressieve manier kunst en esthetica weer terug gebracht kan worden in de educatie. Sinds van der Leeuw zijn oproep deed en zijn gedachten ook als minister van onderwijs tegen veel weerstanden in trachtte uit te voeren, is nog veel meer afgebroken. Maar óók weer veel nieuw opgebouwd. Nodig is echter dat nu op doelbewuste en systematische wijze de kunst, de expressie en de esthetica weer een volwaardige plaats in de opvoeding tot mondige mens terugkrijgen.
Zou een cultuurpolitiek, gericht op evenwicht en meer rust, behalve op vermindering van het opjagen en stress, ook invloed hebben op de kunst? Niemand weet het. Maar het is wel verantwoord aan te nemen dat door

herstel van de balans in de cultuur, ondermeer èn de stijl van de taal èn de verfijning van omgangsvormen èn dus de leefbaarheid in alle delen van de Nederlandse samenleving, ten goede zullen worden beïnvloed.

De *economisch-technische* sector is daarnaast meer gericht op het aanleren van een vak, een beroep. Deze vaktechnische opvoeding (boer, ambachtsman, koopman) werd in de West-Europese Middeleeuwen nog voornamelijk gegeven in de familie. In een latere fase werd de opleiding, althans in de steden voor een belangrijk deel gegeven in de gilden. De restanten daarvan kunnen we nog zien in Duitsland, met name in het ook door het bedrijfsleven daar actief gesteunde leerlingstelsel dat een vruchtbare combinatie is van leren en werken. Na de Franse revolutie kwam het gesystematiseerd schoolonderwijs en deed het beroepsonderwijs zijn intrede naast het algemeen vormend onderwijs. Hoe belangrijk dit is weten we allen.
Het beroepsonderwijs, op de diverse niveau's, heeft een enorme vlucht genomen en is meer en meer gespecialiseerd geworden in onderdelen. Samenhangend met de eisen van de maatschappij en de cultuur.
Maar, hier komen we in onze huidige situatie met zijn buitensporige accentuering van economie en technologie wel op een cruciaal punt. Symptomatisch voor de huidige situatie is de, men mag wel zeggen strijd, van technologische en economische structuren (bedrijfsleven, bedrijfseconomische opleidingen, ook nog gesteund door de overheid, denk aan het departement van economische zaken), om nog grotere prioriteit te geven aan technologisch onderwijs, dat in het kader van de economische concurrentie, óók tussen naties, nodig zou zijn. Want "kennis is naast aardgas de enige grondstof waar Nederland over beschikt". Een onderwijskundige stelt in een interview voor om diegenen die voor een "onnutte" studie kiezen (in de alpha- en gammasfeer) een groter deel van de studiekosten te laten betalen dan degenen die een opleiding volgen als techniek, economie of een exact vak, waarmee ze een bijdrage leveren aan de economische groei van het land (23).
Het economisch georiënteerd denken impliceert kennelijk ook een opvatting over wat "nuttig" onderwijs is. Dat is dan vooral het gespitst zijn op "investeren in jezelf", waarbij tegenover hogere kosten ook hogere toekomstige (materiele) baten moeten staan (24). Het zal duidelijk zijn dat deze opvattingen in regelrechte strijd zijn met het hier gevoerde pleidooi voor educatief beleid. Een beleid dat in de huidige situatie van onze cultuur bewust en gemotiveerd voorrang verleent aan een in evenwicht brengen van de educatie.

Last but not least, de *sociale sector*. Ongeveer tot het begin van deze eeuw was er geen sprake van systematisch sociaal-vormend onderwijs. Sociale

vorming kreeg men in de praktijk in familie en naaste omgeving. In de loop van de tijd veranderde dit door de gecompliceerder en beweeglijker wordende samenleving. Toch is het menselijk samenleven niet mogelijk zonder adequaat sociaal gedrag. Immers we moeten kunnen omgaan met andere mensen, dus samen-leven. Nu de vorming daartoe steeds minder "vanzelfsprekend" werd moest deze wel doelbewust en opzettelijk ter hand worden genomen. Langzamerhand ontstond een beroepsonderwijs gericht op deze sociale cultuursector. De behoefte aan wetenschappelijk denken hierover deed gedragswetenschappen ontstaan als psychologie, pedagogiek, andragologie, die zich afsplitsten van de filosofie.

Geleidelijk ontstond de behoefte om in de gehele educatie de sociale vorming gestalte te geven door aparte vakken in het lesrooster in te voeren, bij voorbeeld burgerschapskunde. Een andere mogelijkheid werd de sociale vorming in zoveel mogelijk bestaande vakken te laten doordringen, of deze vorming gestalte te geven door practische oefening, bij voorbeeld door het leren samenwerken in teamverband. Hoe dan ook het is in de huidige situatie absoluut noodzakelijk de sociale vorming, het leren menswaardig met elkaar om te gaan, een zeer *belangrijke* plaats te geven in de educatie. Te leren de begrippen verantwoordelijkheid jegens medemens en samenleving -ook een voorwaarde voor functioneren van democratie-, op verantwoord burgerschap toe te passen. Daar hoort bij dat in de educatie plicht naast recht, samenwerking en solidariteit naast competitie worden bevorderd.

In onze tijd van sterke differentiatie, de groei van vele wetenschappen, de overvloed van nuttige en onnutte informatie, is toenemende specialisatie onontkoombaar. Het is al lang bekend dat mensen steeds meer van steeds minder weten. Dat heeft natuurlijk zijn consequenties en opent de wegen voor verkeerde en onvolledige informatie over en beoordelingen van onderwerpen die alleen gekend en begrepen kunnen worden door integraal denken. Door de toenemende complexiteit van vele verschijnselen en ontwikkelingen wordt de behoefte aan *synthetisch, omvattend denken* alleen maar groter. Zonder deze vorm van denken en plannen is doelmatig bestuur en politiek ook niet meer mogelijk. Het geldt bij voorbeeld voor (bedrijfs)economen die binnen hun eigen, steeds smaller wordend vakgebied geen allround adviezen meer kunnen geven over de ontwikkeling van bepaalde landen, zoals het huidige Rusland. En als ze dat toch doen worden fouten die grote en ver reikende consequenties kunnen hebben, onvermijdelijk. Ditzelfde verschijnsel zien we in vele andere sectoren van de samenleving zoals in de sector volksgezondheid.

Er is hiertegen een remedie, en die heet multidisciplinaire aanpak en teamwork. Maar dat is een kunst die, zeker in een tijd van overmatige nadruk op het "ik" en competitie, moet worden aangeleerd. En dus ook zijn consequenties heeft voor gebruikte methoden en technieken.
Daarom is één van de belangrijkste doeleinden van de educatie de aanmoediging, het aanreiken en beoefenen van methoden om over probleemvelden in hun geheel (Mannheim: "Problemeinheiten"), na te denken en er gezamenlijk oplossingen voor te zoeken (25). Dit heeft natuurlijk zijn consquenties, ook voor de grootte van de scholen. Nog belangrijker is de grootte van de eenheden, de mogelijkheid tot het komen tot een "wij"-gevoel, de mogelijkheid van het komen tot teams van leraren die óók spreken over inhoudelijke zaken.

In het voorgaande is een pleidooi gevoerd voor een integrale, omvattende educatie. De consequentie is een opvoeding in de eerste plaats tot "volledig" en waardig mens (zoals we spreken van menswaardig bestaan). En daarná pas tot mens die past in het economisch bestel.
Overigens is opmerkelijk, en een mogelijke ondersteuning van bovenstaand pleidooi, dat in de economische sector (bedrijfsleven) zelf, volgens eigen zeggen, steeds meer de behoefte gevoeld wordt aan allround gevormde mensen die kunnen motiveren, leiding geven, communicatieve gaven hebben. Waarbij het vak waarvoor ze zijn opgeleid er minder toe doet. Zelfs klassieke talen (maar ook andere) kunnen soms geschikt zijn!
Ook zal het geen toeval zijn dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid recentelijk de ontwikkeling van "gaven van hoofd, hart en hand" in de basisvorming bepleitte.

Levenslang leren
Op de tweede wereldconferentie van Unesco over Adult Education in 1960 werd op mondiaal niveau een eerste stoot gegeven aan wat later education permanente, lifelong learning, genoemd zou worden. "Wij geloven dat volksontwikkelings- en vormingswerk in hun geheel zo belangrijk is geworden voor het voortbestaan en het geluk van de mensheid, dat een nieuwe aanpak ervan en een nieuwe houding er tegenover noodzakelijk zijn. Overal ter wereld zal men het volksontwikkelingswerk en het vormingswerk als een normaal deel van het onderwijs en opvoedingsstelsel moeten gaan zien en de regeringen zullen ze als zodanig tegemoet treden. Met minder kan onze tijd niet toe"(26).
Het begrip levenslang leren was eigenlijk niet nieuw. In de Joodse cultuur heeft het levenslang en onder alle omstandigheden leren, altijd een centrale plaats ingenomen. Onder "lernen" werd daarbij steeds de acti-

viteit van de leerling verstaan, die door de leraar, als die er al was, ondersteund en geactiveerd werd (27).
In deze traditie wordt het leven, net als een cultuur, gezien als een doorgaande stroom: herinnering- heden- toekomst. Ook de ervaring die men opdoet wordt als leerstof verwerkt. Het leren is daarbij niet alleen middel, maar ook doel. De mens werkt daarbij aan zijn eigen "gaafheid", is een vrij mens die door de confrontatie met andere gedachten zijn eigen mening zoekt. Met pijn en moeite, want leren is niet bepaald de weg van de minste weerstand!

Het begrip permanente educatie heeft 2 componenten die beide inspelen op de behoeften van onze en de toekomstige tijd. In de eerste plaats het leren gedurende het *gehele leven*. Het leren begint in feite direct na de geboorte – zie bij voorbeeld de al genoemde confrontatie van baby's met zang middels "muziek op schoot"–. Het belangrijke leren in het gezin, in kinderopvang of crèche, hoort er ook bij. Bekend is dat de eerste 4 jaren voor de vorming van kinderen zeer belangrijk zijn. De grote veranderingen die zelfs vaak plaats vinden binnen één beroep, vereisen voortdurende bijscholing terwijl ervaringen – zie het Joodse leren – ook als waardevol moeten worden verwerkt. Ook op latere leeftijd is leren van groot belang om bij te blijven, de geest te verrijken en het inzicht te verdiepen, een nieuwe studie te kunnen beginnen, maar ook om nieuwe verantwoordelijkheden te kunnen aanvaarden, met of zonder loon. Ook om als mondig burger te kunnen blijven oordelen en keuzen te maken en derhalve in de democratische staatsvorm te kunnen participeren.
De tweede component is de *compleetheid* van de educatie (met zijn diverse leerprocessen, zoals vormings- en ontwikkelingswerk), uitgaande van de hiervoor bepleite eenheid van de geestelijke, de economisch-technologische en sociale componenten.
Een belangrijk experiment permanente educatie is uitgevoerd in het toenmalig probleemgebied Oost-Groningen. Een gebied dat geconfronteerd was met resten van verpaupering, werkloosheid, problemen binnen de strokartonindustrie etc. Na de sociale explosie en stakingen in de karton en kartonnageindustrie in 1969, besloot de regering, gesteund door het parlement, tot een integraal onwikkelingsplan voor Oost-Groningen. Met integrale ontwikkelingsplannen waren goede ervaringen opgedaan eind vijftiger jaren in het rivierengebied (de komgronden).
Uitgaande van de primaire betekenis van educatie, werd binnen dit ontwikkkelingsplan Oost-Groningen, naast de opzet van een schooladviesen begeleidingsdienst, binnen de regio het initiatief genomen tot een experimenteel project permanente educatie. De opzet van dit experiment dat duidelijk stoelde op een cultuurpolitieke visie, werd in teamverband met vele groepen doorgesproken en inhoudelijk gesteund door de

Universiteit van Groningen, afd. Onderwijskunde. In 1974 werd op basis van deze opzet de Stichting Permanente Educatie Oost Groningen, De Leermarkt opgericht met financiële steun van drie departementen: Onderwijs, CRM en Sociale Zaken.
Maar de tijd was kennelijk toch nog niet rijp voor deze gedachtengang. Integendeel, de ontwikkeling ging verder in de richting van de suprematie van economisch denken. Daarbij ging ook de aandacht voor het vormingswerk steeds meer kwijnen. De maatschappelijke en politieke belangstelling ervoor verminderde steeds meer (28). Mijns inziens trouwens niet alleen door een zich versmallend politiek denken, maar ook door ontwikkelingen en onzekerheden binnen het vormings- en ontwikkelingswerk zelf.

Gelukkig wordt in het eindrapport van het eerdergenoemde rapport naar aanleiding van het Nederlandse kennisdebat 1996-1997 het creëren van een stevig maatschappelijk fundament voor *een samenhangend systeem van levenslang leren* nu als een eerste speerpunt genoemd. Als we denken aan de snelle ontwikkelingen op de arbeidsmarkt waar steeds nieuwe banen gevraagd worden en er tegelijkertijd grote werkloosheid blijft, is het duidelijk dat een werkelijk actief beleid van levenslang/wederkerend onderwijs, her-en bijscholing van essentieel belang is. Zo is het onwerkelijk te praten en te oordelen over werkloosheidbestrijding, het in aanmerking komen van mensen in nieuwe banen zonder dat levenslang leren en de financiële consequenties daarvan (!) in de besluitvorming een grote rol spelen. Het vereist dat het bestaan van samenhangen en de noodzaak van een goed gecoördineerd beleid erkend wordt.
Echter in ons pleidooi is een tweede component essentieel, namelijk dat het moet uitgaan van een *totaal* visie op de cultuur, dus niet meer een uit economische wenselijkheid geboren accent op technologische kennis, maar op de onlosmakelijke eenheid van gelijkwaardige delen van de educatie.

De consequenties van de positie van hoeksteen
Als de rol van de educatie zo belangrijk is in de maatschappij, betekent dat logischerwijs ook dat de maatschappelijke waardering voor de functie leraar/opvoeder/pedagoog aanzienlijk moet zijn. Zijn verantwoordelijkheid binnen de cultuur is immers groot, hetgeen in overeenstemming is met de hoge eisen die aan hem gesteld worden. Als educatie een sleutelrol in de cultuurpolitiek vervult, zullen dan ook de besten onder ons daarin moeten kunnen functioneren. Waarbij de attitude, de houding van de opvoeder, de wijze van vóórleven van gewenst gedrag, van levenswijsheid, essentieel is. De psychoanalyticus Erich Fromm schreef "..... waaraan wij wel bitter behoefte hebben is ernst te maken met, diep

doordrongen te zijn van datgene wat wij geloven, prediken en onderwijzen"(29). De leermeesters zijn daarbij vanzelfsprekend primair de mensen waar het om draait. Zij moeten nu eenmaal abstracte zaken kunnen operationaliseren in concrete.

Ook hier is het dienstig om na te gaan hoe de (recente) ontwikkeling is geweest. In navolging van Van Heek met zijn bekende studie Stijging en daling op de maatschappelijke ladder, publiceerde in 1954 de socioloog Kuiper een studie over hetzelfde onderwerp, maar dan toegespitst op Zwolle. Hij kon daarbij concluderen "dat het onderwijzersberoep een zeker aanzien geniet en hoewel de beloning daarmee niet in overeenstemming is, lijkt het veel ouders aantrekkelijk voor hun kinderen". Niet minder dan 74 % van de onderwijzers was in hun beroepskeuze dan ook door hun ouders aangemoedigd. De beroepscontinuiteit was vrij groot. De betekenis van de onderwijzers voor de samenleving bleek ook uit het feit dat een groot percentage (71), bestuurslid was (geweest) van culturele, sociale, politieke en vooral van studieverenigingen (30).
Opvallend is dat Kuiper toen al meende er op te moeten wijzen dat aan de samenleving schade wordt berokkend wanneer dit beroep wordt aangetast!! Het is helaas echter wel gebeurd.
Bij het gememoreerde kennisdebat schreef Dupuis 42 jaar later "Met de positie van de leraar is veel mis, dat is de laatste jaren in alle toonaarden gezegd. Een zwak zelfbeeld, demotivatie, cynisme, gepaard aan een afnemende maatschappelijke waardering worden door wat hogere bedragen op het loonstrookje niet meer gecompenseerd"(31). Dit is niet alleen zo in Nederland, hetgeen blijkt uit een door haar aangehaalde Unesco-publicatie waarin P.Lengrad in 1986 schrijft: "Whereas for generations the teacher occupied a central place in the social structure, he is now shifting ever nearer to the periphery, and this fact largely accounts for reserved, sometimes even apathetic, attitudes".

Het ene verschijnsel beïnvloedt weer het andere. Zo meldde het Nederlandse voortgezet onderwijs in oktober 1997 dat 33% van de scholen nog met onvervulde uren zaten. En uit onderzoek van het Ministerie van Onderwijs bleek dat in 2004 in vergelijking met dit jaar 11000 leraren meer nodig zullen zijn (32).
Dit is uiteraard een slechte en beschamende ontwikkeling, maar wie zich brandt moet nu eenmaal op de blaren zitten. Immers die ontwikkeling was toch onvermijdelijk met de doorgaande ontwikkeling van scheefgroei en uit balans raken van de Westerse cultuur, met zijn onderwaardering van *niet*-technologisch en economische sectoren, waaronder dus óók educatie. Deze funeste ontwikkeling schijnt zich, zoals eerder gezegd, nog te radicaliseren. Zo is er een tendens dat de commercie met

haar eigen doeleinden, met uiteraard goed in het gehoor liggende frasen, meer en meer tracht macht in het onderwijs te verkrijgen via de weg van sponsoring. "Meer geld is nooit weg. En gratis gekregen kost niks. Onder dit motto accepteren inmiddels vele duizenden Nederlandse schoolleiders de meest uiteenlopende lespakketten, nieuwe computerlokalen, kantines, leuke prentbriefkaarten, discoshows, pakketten maandverband en wat de verschillende bedrijven en instellingen verder zoal bij school komen langsbrengen. Welke rector wil een dief zijn van zijn eigen schoolportemonnee?" Het redactioneel hoofdartikel dat hier is aangehaald concludeert terecht: "..... gezien de grote omvang van de bestaande overheidsinvesteringen in het onderwijs ligt het voor de hand dat de staat als 'hoofdsponsor' eenvoudigweg verbiedt dat commerciële instellingen voor relatief weinig geld een voet tussen de deur van de duur betaalde lesgebouwen krijgen. Nu wordt op school de staatsbijdrage van miljoenen guldens beschimpt, maar de sponsor geëerd om een paar extra centen" (33). Ook in het hoger en wetenschappelijk onderwijs dringt de sponsoring en commercialisering kennelijk steeds meer door. Ook in het onderzoek: hedendaags contractonderzoek is maar al te vaak in opspraak als niet onafhankelijk zijnde.

Het kan niet anders, en we merken dat meer en meer, dan dat de maatschappij als geheel steeds meer te lijden heeft onder de problemen bij de educatie. Echter deze zelfde maatschappij verergert ook de problemen. Nog afgezien van de te geringe waardering die zij voor de educatie opbrengt en de daarbij behorende politieke prioriteiten ten aanzien van de financiering daarvan, wordt het educatieve werk nog zeer verzwaard door bepaalde ongunstige ontwikkelingen in de samenleving als geheel. Denken we aan de negatieve gevolgen van grootscheepse tekortkomingen in de primaire opvoeding van kinderen in gezinnen, in het algemeen de primaire leefverbanden. Denken we ook aan de gevolgen van commerciële penetratie in de mediawereld, die wel opvoedkundige uitwerkingen hebben, maar geheel *andere* doelstellingen hebben dan opvoeding van kinderen. Echter de gevolgen daarvan openbaren zich wèl in het gedrag op school en dáármee krijgen de leraren te maken.

Neen, de problemen in en rondom de educatie kunnen alleen met kans op succes worden aangepakt door terug te gaan naar de eerder genoemde keuzen. Dat betekent in onze zienswijze dat principieel gekozen moet worden voor een bewuste cultuurpolitiek. Als die keuze gemaakt wordt *betekent* dat als consequentie een educatie als hoeksteen, dus met een zeer hoge -ook politieke- prioriteit mèt zijn financiële consequenties. Michael Barber, hoogleraar in de onderwijskunde en na de komst van de Engelse Labourregering hoofd van de School Effectiveness Unit van

het Britse ministerie van Onderwijs, zegt zeer terecht: "het onderwijsniveau is belangrijk, niet de structuur". En "te lage prestaties hoeven daarom op geen enkele tolerantie te rekenen"(34).
Ik heb al gememoreerd dat wij rond 1970 toen de achterstandsproblematiek in Oost Groningen met steun van regering en parlement, systematischer werd aangepakt, veel aandacht gaven aan de verbetering van de educatie, in het bijzonder van economisch en sociaal achtergebleven groeperingen. Er werden met steun van de Groningse Universiteit, afd. Onderwijskunde, experimenten opgezet met "boventallige" onderwijzers, begeleiding van ouders. Er werden een Schooladvies en begeleidingsdienst en de stichting Leermarkt voor buitenschoolse vorming opgericht. Naar mijn ervaring is de beste manier om te trachten bestaande achterstanden zoveel mogelijk in één generatie weg te werken door goed *deskundig* en *gemotiveerd* uitgevoerde educatie te geven.
De stelling van Barber, uitgaande van de situatie in Engeland is dat heel veel ouders en veel scholen een erg goede opvoeding geven, hetgeen ik als grootvader van Engels-Nederlandse kinderen kan bevestigen, maar dat dit niet voldoende is voor de 21e eeuw. Volgens hem is het eerste probleem dat niet genoeg kinderen goed hebben leren lezen en schrijven. Door die slechte basis komen ze in de problemen in het voortgezet onderwijs en raken gedemotiveerd met alle gevolgen van dien.
Chris Woodhead, oud leraar en het hoofd van de Engelse onderwijsinspectie OFSTED is van mening, weergegeven bij een bezoek aan Nederlandse collega's, dat álle scholen moeten worden gemeten met één maat en dat geen excuses moeten worden geaccepteerd van falende leraren. "Ook kinderen in de meest deprimerende achterstandsbuurten hebben recht op goed onderwijs"(35).
Dat betekent dat aan de "werkers" in de educatie, zoals in zovele sectoren in de maatschappij. de zwaarst mogelijke eisen van selectie, opleiding en functioneren moeten worden gesteld. Dat betekent ook dat - zachte heelmeesters maken stinkende wonden- mensen die niet aan die hoge eisen kunnen voldoen, een andere functie of beroep moeten zoeken.
De Onderwijsraad, het hoogste adviesorgaan van de Nederlandse regering op het gebied van het onderwijs, adviseert naast verbetering van de werkdruk en verbetering van de arbeidsvoorwaarden ook voor leraren in te stellen, zoals dat ook voor artsen geldt, de verplichte nascholing op straffe van verlies van bevoegdheid. Het bureau Berenschot adviseerde dat lagere en middelbare scholen hun leraren eenmaal per twee jaren gaan beoordelen.
Het is, uitgaande van onze doelstelling een dwaas en onverantwoord idee om te denken dat in Nederland onderwijsinspectie iets is van voorbije tijden. Integendeel, evenals in de volksgezondheid is inspectie, uit-

gevoerd door kundige inspecteurs die de praktijk in details kennen, en onbevangen kunnen rapporteren, absoluut noodzakelijk.
Slechts door verhoging van algemeen bekende eisen die verbonden zijn aan het zijn van "educatief werker", kan de waardering voor deze beroepen stijgen. Uiteraard gepaard gaande met op Europees niveau bijgestelde werkdruk, arbeidsvoorwaarden en beloning. Zoals gezegd, dit is de regelrechte consequentie van de bepleite visie op educatie, die op haar beurt weer het gevolg is van de (politieke) keuze van een consequent cultuurbeleid.

Maar er is nog iets dat in dit verband besproken moet worden, namelijk de verplichting jegens de nieuwe generaties en de maatschappij er voor te zorgen dat kinderen *recht* wordt gedaan door er ook voor te zorgen dat zij *werkelijk* educatie ontvangen. Het gaat in principe niet om schoolbesturen met meer of minder autonomie, om leraren met meer of minder bevoegdheden, het gaat om de rechten en de toekomst van kinderen.

In dit verband moet ik nog wijzen op een pijnlijk punt in vele gemeenten in Nederland, het schoolverzuim. Dat is een veel voorkomend verschijnsel met, uiteraard, diverse oorzaken. In 1997 waren er in Amsterdam officieel 2800 leerplichtigen van tussen de tien en zestien jaar die dagelijks niet op school verschijnen. Dat is 9 procent van de totale leerlingengroep. Bovendien was van 3000 leerplichtige Amsterdamse kinderen -waaronder 2 complete middelbare scholen- onbekend op welke school ze zaten. En, zoals bekend, chronisch schoolverzuim leidt tot schooluitval. In Amsterdam verliet rond 1997 37 procent van de leerlingen de school zonder diploma. Van de Turkse en Marokkaanse leerlingen heeft 52 procent geen diploma; op landelijk niveau lag dit in 1997 op 33 procent. De rekening daarvoor komt, zoals we weten iets later, maar is zeer hoog, zowel voor de betreffende jonge mens als voor de samenleving als geheel. Het is mij maar al te goed bekend welke problemen hier spelen, maar het is en blijft een bestuurlijk *falen*. Een falen dat verband houdt met de onderwaardering van educatie, maar ook met een mijns inziens typisch Nederlandse eigenschap, die ik zou willen typeren als de *"harde zachtheid"* van reageren. Een zachtheid die ten onrechte verdedigd wordt met het begrip tolerantie, maar in wezen meer te maken heeft met onverschilligheid en angst voor weerstand en conflict. Ook in dit geval van het reageren op schoolverzuim, lijkt het beleid zacht, maar is in wezen keihard. De gevolgen daarvan komen dan ook wel hard terug! In dit verband wijs ik op de stelling van de criminologe Junger-Tas die zegt: "Uit mijn onderzoek Jeugd en gezin komt ook heel duidelijk naar voren dat schooluitval een duidelijke indicator

is voor later crimineel gedrag". Toch is de schooluitval groot. "Een derde van de leerlingen, ongeveer 70.000 per jaar gaat van school zonder voldoende scholing om een behoorlijke kans op de arbeidsmarkt te halen"(36). Ook hier weer een voorbeeld hoe falen van de ene beleidssector (hier onderwijs), doorwerkt naar andere sectoren als criminaliteit en economie.

Het is volkomen terecht dat de primair verantwoordelijke Amsterdamse wethouder aan de "bestuurlijke verwaarlozing" een eind wilde maken en om te beginnen het sterk vervuilde (!) leerplichtbestand heeft laten opschonen (37). Maar had dat niet al veel eerder moeten gebeuren?

Tot besluit van dit hoofdstuk nog een opmerking over Europa. Steeds meer wordt deze regio ons bestuurlijk kader. Laten we onze aandacht echter niet alleen aan economisch en monetair beleid, aan migratiebeleid, aan landbouwbeleid geven, maar laten we zeker ook denken aan het daarmee verbonden beleid ten aanzien van de educatie. Daar zal veel van afhangen, ook voor de eerstgenoemde beleidsterreinen, immers het één is nu eenmaal niet los te zien van het ander.
Als je zo in Nederland al die Engelse opschriften, reclameleuzen – die volgens onderzoek in Helmond de helft van de mensen niet kan vertalen of begrijpen –, namen van organisaties, in het algemeen die Engelse (Amerikaanse) fraseologie ziet, krijg je de indruk van een internationaal gerichte samenleving. Maar dat is dan maar in zeer beperkte zin het geval. We doen vaak alsof er maar één "normaal" en goed educatief systeem is, het Nederlandse. Toch is het ook een Nederlands belang dat meer en meer kennis wordt genomen van, en in dialoog wordt getreden met andere educatieve gedachten en systemen. Graag of niet, tenzij de constructie Europese Unie met zijn eigen muntstelsel instort, we moeten in de 21e eeuw toch toegroeien naar een Europese cultuurpolitiek. En daarvan zal ook educatie en de verwachtingen die men daarvan heeft, realistisch gezien, een hoeksteen dienen te zijn.

VIII PRIMAIRE LEEFEENHEID/ GEZIN ALS SOCIALE BASIS VAN CULTUUR

Wat verstaan we er onder?

Onder primaire leefeenheid wordt hier begrepen een vorm van samenwonen en samenleven, gericht op duurzaamheid, onderlinge zorg en steun en emotionele geborgenheid van een of twee generaties.

In de huidige tijd bestaan er meerdere vormen van deze leefeenheid, maar in de Westerse cultuurgeschiedenis heeft altijd één vorm centraal gestaan die het gezin genoemd wordt. Ook in onze cultuurfase is volgens de gezinssocioloog de Hoog het gezin nog steeds de meest voorkomende vorm van primaire leefeenheid. Zij het dat in de laatste tijd daarvóór in vele gevallen een tussenfase van samenwonen wordt ingevoegd als een moderne variant van het agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon, een soort "proefhuwelijk" (1). Pas na deze proeffase waarin een eventuele studie wordt afgemaakt, zo mogelijk een baan wordt gevonden, wordt door velen voor de vaste, duurzame gezinsverbintenis gekozen.

Wat verstaan wij nu precies onder "het gezin" als primaire leefeenheid? De gezinssocioloog Kooy definieerde in zijn boek over het modern-Westers gezin het zo : het gezin is een door huwelijk tot stand gekomen sociale eenheid met specifieke structuur en functie, hoogstens omvattend een echtpaar en een aantal ongehuwde jongeren, jegens wie dit echtpaar de ouderlijke rol vervult; de leden van deze sociale eenheid zijn veelal op dezelfde plaats gevestigd. Ik volg hier deze definitie, zij het dat ik het huwelijk hier interpreteer als een vorm van contract dat op duurzaamheid is gericht. Kooy zegt dat het gezin een instituut is dat door de menselijke geest primair is gecreëerd tot bescherming en culturatie van het kind (2).

Naast het volledige gezin kennen we nu ook in mogelijk toenemende mate het onvolledige, waarbij hetzij de vader, hetzij de moeder ontbreekt. Een andere voor mij werkbare definitie, gebruikt door de gezinspedagoog Gerris luidt: een relatief duurzaam samenlevingsverband, waarin naast zorg – of opvoedingsverantwoordelijkheid, intimiteit en affectieve betrokkenheid op elkaar centraal staan.

Hoewel ik vanuit de positie van de Nederlandse Gezinsraad – typisch Nederlandse overleg structuur – er begrip voor heb dat deze een veel wijdere formulering van gezin hanteert, namelijk elke samenlevingsvorm of leefeenheid of leefvorm met kinderen, kan ik hier niet in mee

gaan. Een te voeren beleid vereist duidelijkheid en een exacte omschrijving. Ik ben het met de Hoog eens als hij zegt dat als een begrip te ruim wordt gemaakt, we spreken over vlees noch vis en de doelgroep vervaagt.
Het is van groeiend belang dat er ten behoeve van een komend regionaal (Europees) gezinsberaad en -beleid, een eenduidig begrippenapparaat komt in Europa.

Primaire leefeenheid/gezin in voortdurende verandering
Met de veranderingen van de Westerse cultuur vonden uiteraard ook veranderingen in de opvattingen over het gezin plaats. Bij het zeer summiere overzicht hiervan volg ik Kooy in zijn eerder aangehaalde boek. Na het begin van de Christelijke jaartelling waren in de Romeinse maatschappij enkele algemene tendenties te onderkennen. En wel een krachtige gezinsindividualisering, een romantisering van het huwelijk, een gelijkschakeling in status van man en vrouw, een statusverhoging van het kind, een tanen van de reproductieve functie alsmede een toenemende desorganisatie van het gezin. We kunnen spreken van een secularistisch individualisme met een daaraan verbonden sensualistische levensgenieting.
Een tegenkracht van de ernstige morele crisis waarin de Romeinse samenleving bij al haar staatkundig succes was geraakt, was het opkomende Christendom. Een geloofsovertuiging die aanvankelijk vrijwel alleen de maatschappelijke "underdogs" aansprak, maar zich ondanks de langdurige bloedige vervolgingen, steeds meer verbreidde.
De vroeg-Christelijke opvatting van gezin en huwelijk wijkt in verschillende opzichten belangrijk af van de latere Christelijke opvattingen. Met haar uitsluitende aanvaarding van één seksuele verhouding, de monogame, waarbij het seksueel verkeer tussen de echtgenoten gericht diende te zijn op de voortplanting, betekende dat een frontale aanval op de sensualistische praktijk van de Romeinse opvattingen. Maar het was ook een aanval op het familiale leven van de Germanen en andere volken, die de Romeinen samenvatten onder het begrip "Barbaren". Waarschijnlijk was het huwelijks- en gezinsleven bij hen een geïntegreerd deel van de "grootfamiliale". Van enige individualisering van het gezin was hier geen sprake.
Inmiddels ging het denken over gezin en familie in de Christelijke Kerk – dus toen nog uitsluitend de Rooms Katholieke – verder. De beroemde theoloog Thomas van Aquino schreef een invloedrijk tekstboek over het gezin. In tegenstelling tot de vroeg-Christelijke kerk kende hij aan het huwelijk een hoge status toe. Het huwelijk was een sacrament en onverbreekbaar. Het doel van het huwelijk was om kinderen voort te

brengen en op te voeden, maar ook om wederzijdse liefde en steun te geven. De sexuele lust als een doel in zichzelf was zonde.
In de Joodse traditie werd het gezin altijd als een belangrijke leerschool gezien.

Het gezin bleef nog lang een geïntegreerd deel van een groter verband, de huishouding. Daaronder vielen de leden van twee of meer verwante gezinnen (dus ook de oude ouders), knechts, meiden en leerlingen. Zowel in de agrarische als in de ambachtelijke sfeer waren deze óók economische gemeenschappen. Hoewel de rol van de vrouw in de arbeidsgemeenschap belangrijk was, gold dat niet voor haar rechtspositie die doorgaans zwak was.
Bij de Reformatie wordt huwelijk en gezin niet minder ernstig genomen dan het geval is in de Rooms Katholieke Kerk. De Hervormers (te beginnen met Luther) zijn niet minder anti-sensualistisch in hun houding ten aanzien van de sexualiteit. Echter in het huwelijk maakt God seksualiteit tot iets van waarde. Het huwelijk wordt niet meer beschouwd als een sacrament; in bepaalde gevallen is het huwelijk ontbindbaar. Maar de rechtsmacht over het huwelijk wordt uit beginsel aan de staat overgebracht; wel in de hoop dat de staat zich bij haar regelingen zou conformeren aan de leer van de kerk.
Dan komt de periode van de Verlichting. John Locke die wel sympathiek stond tegenover het Christendom, schatte ook het gezin hoog, maar het gezinsleven diende volgens hem beheerst te worden door redelijkheid en begrip. Het is een wereldse instelling, vooral gebaseerd op de verantwoordelijkheid der partners jegens elkaar en hun nog onvolwassen kinderen. Ook Voltaire schreef uitvoerig over gezin en huwelijk, dat volgens hem gezien moest worden als een burgerlijk contract.

De beschouwingen van de "humanistische" schrijvers uit het tijdvak 1500 tot 1800 ademden in het algemeen een toleranter houding jegens sexualiteit en een hogere status van de vrouw.
Sociologisch beschouwd kan men zeggen dat het laat-achttiende eeuwse gezin op het platteland en de kleine steden (waar het allergrootste deel van de bevolking woonde) een patriarchaal gekleurde en stabiele eenheid was die primair voortplanting, opvoeding en economie diende. Met daarbij een sterke binding met familie, buurt en kerk. De opvattingen over gezin en familie kwamen daarbij sterk overeen met die van drie eeuwen eerder maar verschillen wel in aanzienlijke mate van die ná 1800. We zijn dan namelijk gekomen in het tijdperk van de industriele revolutie en het opkomende hoogkapitalisme, met zijn grote veranderingen op economisch en sociaal gebied en zijn verplaatsingen van omvangrijke bevolkinsgroeperingen.

In de 20e eeuw – vooral na 1960 – veranderde de cultuur en het gezin verder in snel tempo. Het accent ging meer en meer vallen op de menselijke individualiteit, terwijl het gezin als geheel verzelfstandigde ten opzichte van de familie. Wat de interne verhoudingen betreft is in die periode een sterke beweging te constateren van patriarchaal naar matriarchaal, hetgeen resulteerde in meer egalitaire structuren. Niet alleen de man-vrouw relatie tendeerde naar egalitarisme, maar ook de relatie tot de kinderen ging in die richting. Het overleg ging een grotere rol spelen.
Die overlegstructuur begint als de partners die een gezin willen vormen met elkaar moeten overleggen hoe zij het gezin zien, welke onderlinge rollen zij afspreken ten aanzien van arbeid: in de huishouding, bij de eventuele opvoeding van kinderen, ten aanzien van de marktsector en de onbetaalde sector.
Het is duidelijk dat die veranderingen in het leven van gezin en familie in wisselwerking staan met die van de cultuur als geheel.

Ten aanzien van de functies van het gezin zijn ook aanzienlijke verschuivingen opgetreden. De economische functie van het gezamenlijk produceren zoals dit normaal was in het agrarische- en middenstandsgezin (waarin de positie van de vrouw véél sterker was dan in het burgerlijke gezin), is sterk afgenomen. Nu wordt meestal buitenshuis gewerkt, en in toenemende mate door man èn vrouw op verschillende arbeidsplaatsen. Vele vrouwen hebben betaald werk gezocht in de arbeidsmarktsector, hetzij uit overwegingen van een zinvoller bestaan, hetzij om financiële redenen ten einde "het hoofd boven water te kunnen houden", hetzij om de financiële status en het daarbij behorend consumptiepatroon te kunnen verhogen. De opvoedingsfunctie is verzwaard, nog het meest in éénoudergezinnen. Het elkaar opvoeden van kinderen zoals dat in feite voorkwam in grote gezinnen, is veel minder mogelijk geworden.
Van de liefde, de affectieve, koesterende functie wordt veel verwacht, vooral als het huwelijk als een romantisch ideaal met veel rozengeur en manenschijn wordt gezien. Vaak vullen partners, met verschillende eigenschappen, elkaar aan in het belang van een groter evenwicht. Belangrijk is of het gezin "beschermd" wordt door een schil van waarden als trouw aan gegeven woord, wil om ook in tijden van tegenspoed elkaar vast te houden. Nog steeds worden in het gezin tradities, ervaringen, betekenisvolle "verhalen", waarden (van welke aard dan ook) doorgegeven van de ene generatie naar de andere.

Hierboven is getracht te illustreren dat het gezin in de Westerse cultuur in alle eeuwen uniek is gebleven en van grote betekenis is geweest, en

daarbij een belangrijke bijdrage heeft gegeven aan de vorming van die cultuur; die omgekeerd ook de gezinsvormen, zijn inhouden en waarden sterk heeft beïnvloed. Maar ook dat er in de loop der tijden aanzienlijke veranderingen hebben plaats gevonden. We moeten aannemen dat die evolutie doorgaat in nog onbekende richting, tenzij de institutie van gezin zou verdwijnen. Maar die gedachte lijkt mij rijkelijk speculatief en zelfs naief. Wat zou er voor in de plaats komen?
Het is wel waar dat in bepaalde dictaturen is getracht het gezin te desorganiseren. Mannheim schrijft bij voorbeeld tijdens het Naziregime dat het verborgen doel van Hitler's strategie was de weerstand van de individuele geest te breken door het desorganiseren van groepen waartoe zij behoren (3). En tegelijkertijd in het dan ontstane vacuum nieuwe groepen te vormen. Waar "gewenst" werden zelfs kinderen opgezet tegen hun ouders, om hen desnoods te verraden. Na de tweede wereldoorlog is ook bekend geworden dat in bepaalde centra, onder meer in Nijmegen, volgens de officiële rassenwetten instituten kwamen waarin kinderen van zuiver Germaans ras werden "opgefokt".
In ieder geval is duidelijk dat in een democratische staat een goed, óók in zijn consequenties (!) doordacht gezinsbeleid, als deel van een beleid ten aanzien van primaire leefvormen, een belangrijk cultuurpolitiek onderwerp is.

De moeilijke opvoedingsfunctie
Eén van de belangrijkste functies van het gezin is altijd de opvoeding geweest, een functie die niet te miskennen in de laatste decennia nog zwaarder is geworden. Vandaar ook de plaatsing van dit hoofdstuk over de primaire leefeenheid/het gezin direct na dat over de educatie. Immers gezin en school – ook in de historie gezien in deze volgorde – horen ten aanzien van opvoeding bij elkaar. Vandaar welicht ook dat de school vaak klaagt over het functioneren van de gezinsopvoeding en het gezin over de school. Wie heeft gelijk, of hebben ze beide wat gelijk en is er te veel sprake van elkaar de zwarte piet doorgeven en te weinig opvoedkundig overleg?
Er is wel reden voor deze vraag, omdat in onze huidige Westerse beschaving de resultaten van opvoeding (dus veel meer dan kennis vergaren – zie hiervoor) bepaald lang niet altijd geweldig zijn, hetgeen ook steeds meer zichtbaar wordt. We kunnen er niet onder uit dat er in de Westerse cultuur een flink stuk problematiek bestaat onder een niet te verwaarlozen deel van de thans opgroeiende generaties. Criminaliteit onder steeds jongere kinderen, verslaving aan drugs, alcohol en televisie, vandalisme, geweld in velerlei vormen en op velerlei plaatsen, onnodige achterstand in het leerproces, moeilijke hanteerbaarheid op de school met als kostbaar bijkomend effect: te vroeg afhakende leer-

krachten. We constateren het in de gehele Westerse wereld, het meest misschien nog in die van de Verenigde Staten, voor velen in Nederland nog steeds een, mijns inziens bedenkelijk voorbeeld.
Het wijzen op deze bestaande problematiek geeft ook wel verdoezelende afweerreacties. "Dat gedoe over de jeugd, het is altijd zo geweest, het is toch een probleem van ouderen". Daarentegen uiten velen wel openlijk critiek op – een deel – van de jeugd, met de verzuchting: wat is er bij die jeugd toch aan de hand? Maar om rechtvaardig te zijn moet er aan toegevoegd worden: wat is er toch met die ouders aan de hand? Het is onjuist en onbillijk om bij de bovengenoemde ongunstige signalen wèl naar de oudere of jongere kinderen te wijzen, en nièt naar hun ouders! Ouders die zich vaak ook niet voldoende hebben voorbereid op het krijgen van kinderen.
Hoewel Westerse ouders in de loop der geschiedenis veel opvoedingstaken hebben gedelegeerd aan het onderwijs – nu ook aan crèches, peuterdagverblijven, kinderopvang etc. –, maar óók aan de vele media (televisie), blijven zij toch voor een belangrijk deel *verantwoordelijk* voor hun kinderen.
Ik denk daaarbij niet alleen aan opvoedingsfouten of verwaarlozing, maar ook aan de gevolgen van (echt)scheidingen voor zeer veel kinderen. Kinderen die aan die mislukkingen part noch deel hebben. In de Verenigde Staten blijkt de situatie daar inmiddels zo te zijn geworden – ook ten gevolge van de invloed ervan op de economie (!) – dat de wal het schip aan het keren is en dat zowel in conservatieve als progressieve kringen men zich ernstige zorgen gaat maken over de hiervoor genoemde ontwikkelingen. Een rapport van het Progressive Policy Institute zegt : "Een berg van wetenschappelijk bewijs toont aan dat bij het uiteenvallen van gezinnen de kinderen altijd intellectuele, fysieke en emotionele schade voor het leven oplopen. We bedoelen de drugscrisis, de onderwijscrisis en de problemen van tienerzwangerschap en jeugdmisdaad. Al deze kwalen hebben voornamelijk één oorzaak: gebroken gezinnen" (4).
Dat dit inzicht meer en meer doorbreekt blijkt ook uit het feit dat sinds enkele jaren deelstaten en steden door heel Amerika begonnen zijn wetten en verordeningen aan te nemen die ouders verantwoordelijk stellen voor het gedrag van hun kinderen. Ook in Nederland is hierover recentelijk een discussie geopend door een wetenschappelijk medewerker van het ministerie van Justitie, naar aanleiding van de suggestie van een staatssecretaris om criminele jongeren staatsrechtelijk harder aan te pakken (5).

Uit een recent onderzoek dat is uitgevoerd door Hermans, hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam, komt overigens wel het beeld naar

voren van Nederlandse volledige gezinnen die veel waarde hechten aan gezinsopvoeding. Maar tevens bleek dat van hen toch velen maar middelmatig tevreden zijn met de opvoeding (6).
Oók in Nederland blijken de eerder gesignaleerde problemen voor te komen, al zijn die dan – gelukkig – (nog) verbonden aan een minderheid van de gezinnen. Uit een onderzoek van de socioloog Prins van de GGD in Rotterdam blijkt dat twee derden van de drugsverslaafden in hun jeugd emotioneel verwaarloosd werd. Het ontbrak hen aan "significante anderen": mensen op wie ze kunnen vertrouwen en die hen helpen bij het verkennen en vinden van een plekje in de wereld, bij het stellen van grenzen. (7).
Ter zijde, ik krijg de indruk dat naast de eindeloze debatten over het al dan niet vrijlaten aan de commercie van de verkoop van softdrugs, er nu eveneens – ook bij de wetenschap – meer aandacht komt voor de logische vraag: wat zijn toch de oorzaken van die hang naar drugs? Indien die indruk juist is, zou dat een gelukkige ontwikkeling zijn.
Evenals in de Verenigde Staten woedt ook hier ten aanzien van de primaire leefeenheden een strijd over de "family values". Een gevecht tussen diegenen die de ideologie van het gezin in zijn 19e eeuwse vorm, èn diegenen die de ideologie van het autonome individu centraal stellen. Het is bepaald een zinloze strijd, vooral als deze in de politiek met zijn bijverschijnselen van prestige en polarisatie, een rol gaat spelen.
Waar het in de eerste plaats echt om gaat is dat náást het belang van de opvoeding in de educatie (het onderwijs), óók de opvoeding in de primaire leefeenheid die met name voor mensen in hun eerste levensjaren zo belangrijk is, metterdaad wordt erkend. En nogmaals, we moeten erkennen dat het met die opvoeding, niet alleen in Amerika maar ook hier, in vele, te vele gevallen niet goed gaat! Laat ik daarbij nog een paar betrouwbare signalen uit Nederland weergeven, met als thema "het onbeschermde kind". De vertrouwensdocent van een gerenommeerd Rotterdams gymnasium verklaarde: "Ik heb zo langzamerhand het idee dat we op een kritiek punt zijn beland. Dat we op een punt komen dat kinderen er onderdoor gaan. Eenzaamheid heet die nieuwe kinderziekte Lichamelijk zijn onze scholieren heel gezond, financieel hebben sommigen alles wat ze zich wensen kunnen, maar psychisch zie ik ze steeds vaker in de knel raken".
En de kinderpsychiater Prof.dr.Treffers verwijst naar een Amerikaans onderzoek van de psycholoog Thomas Achenbach die aan de hand van vergelijkende onderzoekingen, gedaan in 1976 en1989, een aanzienlijk aantal toegenomen klinisch relevante problemen constateerde. Toegenomen waren de klachten over eenzaamheid, angst en het gevoel dat niemand meer om je geeft. Over de oorzaken tast men volgens Treffers nog in het duister. Maar de meest voor de hand liggende ver-

klaring ligt naar zijn idee in het veranderende belang van het gezin. Daarnaast ligt volgens hem de belangrijkste oorzaak in "de afname van beschermende factoren".

Overigens moet óók geconstateerd worden dat ouders sneller geneigd zijn met hun kind naar de psychiater te stappen (8).
Hoe we de vele signalen ook interpreteren, ze zijn er. En geen verantwoord mens kan ze negeren door als een struisvogel zijn kop in het zand te steken.

Ik schreef hierboven dat ouders voor een belangrijk deel verantwoordelijk zijn voor de opvoeding van hun kinderen. Recentelijk zullen vele ouders in Amerika, maar ook in Europa getroffen zijn toen zij via de media vernamen dat Judith Harris een spraakmakend boek had gepubliceerd: The Nurture Assumption, met als veelzeggende ondertitel: Why Children Turn out the Way They do? Het antwoord is volgens haar dat ze, meegesleept door hun leeftijdgenoten, hun erfelijke bagage tot ontplooiing brengen. Wat ouders alleen kunnen doen is dus hun genetisch materiaal overdragen. Ouders houden dan in vele gevallen nog de mogelijkheid naar een betere buurt te verhuizen en een betere school voor hun kinderen te zoeken. Dat is voor velen misschien wel eenvoudiger! Ik denk echter dat veel ouders weten dat zij terdege invloed hebben op hun kinderen, terwijl zij zich eveneens vaak realiseren welke invloed hun ouders op hen hebben gehad. De psychologe Rita Kohnstamm verwerpt dan ook de theorie van Harris in zijn absoluutheid. "De invloeden die kinderen ondergaan vormen een complex waarin cultuur, samenleving, ouders, school, broertjes, zusjes, leeftijdgenoten, vrienden, sociaal-economische omstandigheden, familie, televisie en nog wat meer op een warrige manier zitten verknoopt. Omdat je met kinderen nu eenmaal niet kunt experimenteren, is het vrijwel onmogelijk de ouderlijke bijdrage-puur te isoleren". "Maar er mag niet worden geconcludeerd dat het doen en laten van de ouders er weinig toe doet (9).

Ik houd mijn uitspraak over de verantwoordelijkheid van ouders volstrekt overeind. Maar er blijft wel een andere vraag over, namelijk of gezinnen, ouders in de huidige tijd, onder de huidige omstandigheden nog in staat zijn deze verantwoordelijkheid ook waar te maken. In ieder geval, en daarom zal waarschijnlijk het boek van Harris zo aangeslagen zijn, vele opvoeders voelen zich onzeker, óók in Nederland.

Gezin en cultuur in wisselwerking
Ik wil hier twee aanhalingen geven die in hun onderling verband mijns inziens de werkelijkheid goed weergeven. De eerste is van de psycho-

loge Rita Kohnstamm. "Eigenlijk zijn de tegenstanders van het gezin simpel denkende dromers. Zij verlangen naar samenlevingsvormen waar het voor volwassenen en kinderen in emotioneel opzicht minder ingewikkeld en zorgelozer toegaat. Maar daarmee zou ook de grondslag voor cultuuroverdracht – inclusief normen en waarden – van generatie op generatie weg zijn"(10).
De tweede is van Selling, theoloog en ethicus. "Zij die beweren met een idealistische notie van het gezin een hele reeks van maatschappelijke kwalen te kunnen oplossen, kunnen minstens van kortzichtigheid beschuldigd worden. Het gezin is geen doel op zich, dat kan gediend worden zonder verwijzing naar een ruimer referentiekader"(11).
In de lange geschiedenis van het gezin heeft het altijd een grote invloed gehad op de cultuur als geheel. Laat ik wijzen op een paar hedendaagse getuigenissen. Volgens Fukuyama :"..... gaan bijna alle serieuze waarnemers ervan uit dat liberaal politieke en economische instellingen voor hun levensvatbaarheid tegenwoordig nogal afhankelijk zijn van een gezonde en dynamische burgermaatschappij." Die "burgermaatschappij.....is op haar beurt weer afhankelijk van de familie, die het primaire instrument is waarmee mensen gesocialiseerd worden in hun cultuur en de vaardigheden aanleren waardoor ze kunnen leven in de gemeenschap en waarmee de waarden van en de kennis over die gemeenschap van de ene generatie aan de andere worden doorgegeven" (12).
Daarnaast wijs ik op een rapport van het Nederlands Gesprekscentrum over de democratie: "Voorop willen wij stellen dat het gezin in ons land naar onze mening nog steeds een belangrijke voorwaarde voor de vorming van kinderen is"..... "de vorming op sociaal, emotioneel, affectief en moreel gebied kan in de regel niet worden overgenomen door onderwijs of sociaal-cultureel werk"(13).
De economen Tinbergen en Berkouwer geven als hun mening: "Wij zouden slechts met zeer grote moeite werk kunnen verzinnen dat belangrijker is dan de opvoeding van kinderen. In liefde en warmte opgevoede jeugd verkrijgt de vertrouwensbasis die absoluut onontbeerlijk is voor een gezond en gelukkig functioneren in de volwassenheid" (14).
Gerris, hoogleraar empirische gezinspedagogiek, getuigt "dat jonge kinderen, maar ook en vooral jongeren, een opvoedingsomgeving nodig hebben waarin ouders warmte, structuur en ruimte bieden".Uit onderzoek op het gebied van de ontwikkeling van delinquentie en deviant gedrag van jongeren blijkt dat de kwaliteit van de gezinsopvoeding een beslissende rol vervult (15).
Maar men behoeft echt geen wetenschapper te zijn om te weten dat de primaire leefeenheid/het gezin van enorme betekenis is als oefenplaats voor het volwassen worden, voor de gezamenlijke gezinsleden om elkaar onderling niet uit het oog te verliezen. Het elkaar kunnen bijstaan

en aanvullen, ook wat betreft karakter, het elkaar stimuleren en in evenwicht houden, de gezamenlijke inspanning en wilsuitoefening.

Maar niet alleen beïnvloedt het gezin de cultuur, ook het omgekeerde is het geval. De cultuur heeft een grote invloed op de primaire leefeenheden. Wanneer er iets mis is met die cultuur, als die in onbalans is geraakt, moet dit doorwerken op en gevolgen hebben voor dat gezin.
Ik wijs daarbij in de eerste plaats op een van de hiervoor geconstateerde gevolgen van het verbroken evenwicht in de Westerse cultuur: de hedonistische karaktertrek, het verheerlijken van en het verlangen naar "het genieten", de kunstmatig opgefokte oversexing (zie hoofdstuk V). Dat kan samenhangen met de (te) hoge verwachtingen waarmee velen, al dan niet na de eerder genoemde vóórfase, op meer of minder romantische wijze het huwelijk ingaan. De ambities kunnen op affectief gebied zo hoog worden gesteld, dat desillusie en/of frustratie in vele gevallen haast onontkoombaar zijn. In het nu dominerend Westers gezinstype kan men wellicht spreken van een dieptewinst van de gevoelsbetrekkingen, maar er is in vele gevallen ook sprake van belemmering van het verhoopte affectieve contact. Met zijn gevolgen voor de onderlinge relatie. "Het is dan ook zeer waarschijnlijk, dat het modern-Westers gezinsleven veelvuldiger dan het vroegere in het teken staat van ontgoocheling en verloren illusie" (16). In dit verband wijs ik tevens op de oratie van van der Wiel als bijzonder hoogleraar seksuologie waarin hij sprak over het verschijnsel van "burn out", de teleurstelling in de sexuele omgang tussen partners. Hij wijt dit onder meer aan de hogere eisen die gesteld worden aan relaties (17).
Daarnaast is waarschijnlijk een belangrijke factor het eerder genoemde verbroken evenwicht tussen individu en gemeenschap, waaruit hyperindividualisme resulteert met zijn voornamelijk gericht zijn op het eigen ego.
We moeten aannnemen dat een en ander ten dele samen hangt met het probleem van het hoge percentage echtscheidingen. Let wel, echtscheiding waarbij partners moeten toegeven dat zij verkeerde keuzen hebben gemaakt en ook de wil niet kunnen opbrengen dóór te gaan, kan verstandig en verantwoord zijn, óók uit oogpunt van de belangen van eventuele kinderen. Maar waar het hier om gaat is dat het een zo veel voorkomend verschijnsel is dat men zou kunnen spreken van banalisering. Dat met name jonge kinderen als zwakste partij heel vaak de dupe zijn, spreekt vanzelf. Men bedenke dan dat het normaal is dat in de ogen van kinderen ouders emotioneel een geweldige overwaarde hebben vergeleken met andere mensen. In de Verenigde Staten, maar ook in West-Europa worden negatieve gevolgen van bovenbedoelde massale ont-

wikkeling met name voor de jonge generatie, maar daarmee ook voor de gehele samenleving steeds waarschijnlijker.
En dan die gezinsopvoeding die toch al zo moeilijk is en geholpen, respectievelijk gestoord wordt door de in huis binnentredende "hulp" van een machtig beïnvloedend fenomeen: de televisie. Beter gezegd door mensen met allerlei bedoelingen, opleidingen, bekwaamheden en moraal die de technologie van de televisie bespelen.
Condry, de Amerikaanse hoogleraar Human Development and Family Studies, heeft veel studie gemaakt van de relatie gezinsopvoeding en televisie, met name in Amerika. Wat betreft bedoelingen wijst hij er op dat in de commercieel georienteerde programma's het doel van de makers is om de aandacht van het publiek – hier dus de kinderen – te vangen en lang genoeg vast te houden – om een product te adverteren. Handelingen worden benadrukt met aandacht trekkende hoogtepunten. Geluidseffecten spelen daarbij een belangrijke rol. Lachbanden vertellen kinderen dat er iets belangrijks is gebeurd.
Wat de inhoud betreft constateerde hij dat televisie in het heden leeft, geen respect heeft voor het verleden en weinig belangstelling voor de toekomst. Terwijl "een van de allerbelangrijkste functies van de opvoeding, zowel thuis als op school, is het verband leggen tussen verleden en toekomst". Televisie toont overigens geen echte leergierigheid en heeft geen plaats voor mysteries.
Kinderen zien geweld, "en kunnen daar, op hun eigen manier, uit concluderen dat 'kracht is macht'. Ze zullen echter niet de subtiele boodschap oppikken, dat bepaalde handelingen gerechtvaardiger zijn dan andere. Wat ze wèl begrijpen is, dat wanneer je meer macht hebt dan een ander, je je zin krijgt".
De vraag is lange tijd gesteld of het gedrag van kinderen door het zien van televisie en videoverhalen beïnvloed wordt. Sinds het begin van de jaren zestig zijn honderden (experimentele) studies en veldonderzoekingen uitgevoerd in diverse culturen en met gebruikmaking van allerlei technieken. De studies "zijn het er in grote lijnen over eens dat kinderen van beide geslachten die 'zware ' t.v.-kijkers zijn, agressiever zijn dan 'lichtere' jonge kijkers. Het zien van gewelddadige beelden op televisie is niet alleen van invloed op hun gedrag maar ook op hun zienswijzen, overtuigingen en waarden".
Het gemiddelde Amerikaanse kind kijkt door de week vier à vijf uur televisie per dag, en zeven à negen uur in de weekeinden, totaal een uur of veertig per week. Thuis bekeken gehuurde videofilms, videospelletjes en kabeltelevisie zijn hierbij meegeteld (18).

Illustrerende hoe moeilijk gezinsopvoeding is geworden wijst de psychologisch onderzoeker Hans Boutellier op het feit dat vele ouders niet

alleen maar bezorgd zijn over hun vermogens tot opvoeding, hetgeen in de tijd gezien geen abnormaal verschijnsel is. Wel zou historisch uniek kunnen zijn de *gevoelens van onmacht* die vele goed willende ouders tegenwoordig blijken te hebben, zulks in tegenspraak met de mening van Nederlandse onderzoekers (Meeus en Rispens) die op grond van onderzoek concluderen dat het goed gaat met de opvoeding. De cultuur van onderhandelingen heeft de vroegere gezagsstructuur volgens hen definitief afgelost. Boutellier constateert echter een vreemde tegenstelling tussen de geruststellende bevindingen en de alledaagse ervaringen met de jeugd. "Het generatieconflict lijkt niet zozeer te zijn opgelost als wel te zijn geïnternaliseerd door ouders die hun kinderen willen begeleiden door de jungle van onze cultuur"(19). Een cultuur die zoals bekend ook getypeerd wordt als risicomaatschappij, maar dan in bredere zin dan alleen die in (bio)technologische. Het parool is nu "living on the edge", "lekker heftig leven op het scherp van de snede met vitaliteit als een van de belangrijkste waarden". En de commercie "is er klaar voor". Opvoeden lijkt volgens Boutellier meer dan ooit een vorm van"risicomanagement"geworden, waarbij er sprake lijkt te zijn van een paedagogische tweedeling tussen ouders die het net wel en ouders die het niet langer bolwerken. Mijns inziens mogen we daarbij niet vergeten dat gevoelens van onmacht en onzekerheid van grote groepen van ouders dóórwerken, zowel in de individuele opvoedingsresultaten, als in de maatschappij. En bepaald niet alleen in de probleemwijken en bij allochtonen, maar óók in de openbare financiën, in de economie. Het "gaat ons geld kosten", en niet alleen in het grote steden beleid.

Maar de cultuur en daarin de macht van het economisch en materalistisch denken beïnvloedt nog op een andere wijze de zo geplaagde primaire leefeenheid. Denk aan de in het geradicaliseerde kapitalisme "voorgeschreven" flexibliteit van de arbeid, die de markt zou eisen en waarover we spraken in hoofdstukken III en VI bij het onderwerp arbeid. Zoals ook onder meer Gray heeft geschreven is bij de bedrijfseconomische propagering van de flexibiliteit, die theoretisch gezien de oplossing zou moeten geven voor het werkloosheidsprobleem, veel te lichtvaardig heengewalsd over de rollen die het gezin heeft op het gebied van opvoeding, rustgeving, regelmaat geving, oefening in solidariteit etc. Daar zal zeker een prijs voor moeten worden betaald.
De huidige economische theorie en praktijk eisen meer en meer dat er efficient gewerkt wordt en dat winsten stijgen. Fusies en overnames van bedrijven zijn onafwendbaar geworden zegt men, met in hun voetspoor de reorganisaties en hun gevolgen. Enerzijds is er grote werkloosheid, anderzijds wordt van werkers vaak zeer veel geeist; ik heb daarbij de indruk dat er op jonge getalenteerde medewerkers nog al eens roofbouw

wordt gepleegd. Al deze ontwikkelingen werken uiteraard door in de gezinnen. Veroorzaken daar vaak stress dat althans in Nederland steeds meer een volksziekte schijnt te worden. Waarschijnlijk is dat een van de oorzaken van de enorme stijging van de WAO met zijn bekende gevolgen.
Overigens is het te eenvoudig de ziekte en werkloosheid veroorzakende factoren alleen binnen de arbeidssituatie te zoeken. Spanning en zijn gevolgen hangen eveneens samen met het leven in de privé situatie: problemen in het gezin (opvoeding van kinderen – zie hiervoor – jacht op meer inkomen en meer consumptie, ziekte, spanningen tussen de levenspartners etc.). Problemen en spanningen kunnen samenkoeken en doen dat in vele gevallen ook.
Een ander belangrijk verschijnsel is dat vele gezinnen er voor hebben gekozen te gaan behoren tot de groeiende sector van de "tweeverdieners". Om misverstand te voorkomen, dat betekent natuurlijk niet dat beide partners dan besluiten te gaan werken – dat deden ze vaak al lang binnen en/of buiten het gezin – maar ze gaan beiden de economische arbeidsmarkt op door *betaling* te gaan vragen voor hun arbeid. Dat kan samenhangen met een bepaalde interpretatie van het cultuurverrijkende streven van de emancipatie van de vrouw. Maar het kan ook, wel dan niet daarmee samenhangend, een trendmatig streven betekenen naar meer en meer inkomen terwille van gewenste verhoogde consumptie. Waarmee onze economie die dit van harte stimuleert, weer in zijn nopjes is. Vooral omdat daardoor het algemene consumptieniveau aanmerkelijk kan stijgen; en velen zeggen dat dit "winst" is.
In vele gevallen echter bepaald géén winst voor de primaire leefeenheid/het gezin en eventuele kinderen. Tenzij zij zich wél hebben aangepast aan het verrijkende ideaal van de emancipatie van de vrouw, maar niét aan het verarmende ideaal van méér en méér consumptie, doordat *beiden* hun tijd verdelen tussen arbeid "op de markt" én de opvoedings en zorgarbeid binnen het gezin. Waarbij men, als men de verantwoordelijkheid voor kinderen op zich heeft genomen, *hun belang* prioriteit verleent.

Het dunkt me dat de conclusie niet anders kan zijn dan dat in de Westerse cultuur de vorm van primaire leefgemeenschap/gezin een belangrijk fenomeen was en is. Zowel door de cultuur *gevormd* als cultuur *vormend.* Nu echter is het in zeer veel gevallen aangetast en bedreigd, hetgeen duidelijk verband houdt met de crisis binnen de Westerse cultuur. De eerder aangehaalde Leuvense hoogleraar Selling heeft dan ook gelijk als hij, sprekende over de gezinsideologen die vooronderstellen dat men de samenleving kan veranderen door het gezin te veranderen, er

voor waarschuwt dat het effect van het samenlevingsklimaat op het gezin sterker is dan in de omgekeerde richting (20).
Zo lang de huidige cultuur niet tot een nieuw evenwicht kan worden geleid, zal elke vorm van op duurzaamheid gerichte primaire leefeenheid/gezin worden bedreigd door de door het verbroken evenwicht in onze cultuur, opgewekte destructieve krachten.

Gezinsbeleid als onderdeel van cultuurbeleid
Hiervoor (hoofdstuk IV) is reeds gepleit om als *onderdeel* van een samenhangend cultuurbeleid in Nederland en Europa, apart beleid te formuleren en uit te voeren op het gebied van de economie, de educatie en de media. Daar hoort zeer zeker ook bij een beleid ten aanzien van de primaire leefeenheid/ het gezin. Naar mijn vaste overtuiging is het niet mogelijk een effectief beleid te voeren op het gebied van het gezin, dat zo open en gevoelig is voor invloeden vanuit de bredere cultuur, als dat niet gepaard gaat met een bewust aangepast beleid op het gebied van de beïnvloedende krachten. Wordt dit nagelaten door onmacht, het volgen van de weg van de minste weerstand of anderszins, dan zal gezinsbeleid voor een belangrijk deel vergeefse moeite zijn. Je laat dan toe dat de ene hand afbreekt,wat de andere opbouwt.

Men zou kunnen zeggen dat het totale beleid ten aanzien van de primaire leefeenheid/gezin *twee speerpunten* heeft. Eén speerpunt gericht op het van binnenuit versterken van het gezin zodat dat weer echt cultuurvormend kan zijn. Een tweede gericht op het voeren van een zodanig cultuurbeleid dat de primaire leefeenheid/gezin door die cultuur weer gedragen en gesteund wordt.

Wat betreft het eerste kunnen we constateren dat op Europees niveau de (sociale) positie van gezinnen al langere tijd aan de orde is. In diverse landen wordt familiepolitiek gevoerd en zijn ministers voor Familiezaken aangewezen (21). In Nederland kan men nog amper van gezinsbeleid spreken. Beleid dat direct het gezin raakt is in vele gevallen zeer verbrokkeld, geleid door tegenstrijdige ideologieën, uit groter verband losgemaakte financiële overwegingen en commerciële invloeden. Het is verbrokkeld over diverse ministeries, elk met eigen uitgangspunten. De politieke discussies hierover zijn meestal gericht op financiële en rechtspositionele aspecten. Discussies over doeleinden zijn slechts de laatste tijd gevoerd, met name gestimuleerd door het CDA dat in 1996 een rapport uitbracht over Familie en gezinsbeleid. Echter de "proof of the pudding is in the eating" en zit hier in de consequente toepassing in de practische politiek, en het aanvaarden van de consequenties ten aanzien van

de integrale cultuurpolitiek. Ook op dit terrein lijken politieke inzichten dwars door de bestaande partijen heen te lopen.
Sprekende over het eerste speerpunt, dus beleid dat direct gericht is op het gezin is het wachten op een goed doordacht, doelbewust en doelgericht beleid. Denkende aan de karakterisering door Kooy van het gezin als "opvoedingsverband bij uitstek" moet mijns inziens vorming die gericht is op de ondersteuning van de opvoeding een centraal doel zijn.
In het kader van het Internationale Jaar van het Gezin werd in Den Haag een symposium gehouden: het Nationaal Forum Gezinsondersteuning. Daarin werd de oproep gedaan om meer opvoedkundige hulp voor ouders die niet weten wat ze met hun kinderen aanmoeten. Toegankelijke en informele hulp blijkt, als die in een vroeg stadium wordt verleend een goede preventie te zijn tegen kindermishandeling en jeugdcriminaliteit. De criminologe dr. Josin Junger-Tas, voormalig Hoofd van het WODC, de onderzoeksafdeling van Justitie, zorgde voor flink wat opwinding door in haar onderzoeksrapport te pleiten voor opvoedcursussen voor "kwetsbare risicogroepen". In een interview zegt zij: "Weet je wat en heel sterke voorspeller is voor latere delinqentie? Een gebrek aan toezicht en controle". Belangrijk is om als je er zelf niet bent te zorgen voor adequaat toezicht. "In een oudertraining kan worden gewezen op het belang daarvan. Je kunt ouders ook leren observeren,leren begeleiden, leren crimineel gedrag te herkennen, leren zelf op adeqate manier te reageren". In gezinnen waar het niet goed gaat tussen ouders en kinderen zie je vaak dat ouders niet consequent zijn. De dingen over hun kant laten gaan, omdat ze moe zijn, geen zin hebben of soms niet weten hoe te handelen. En dan ineens als het ze teveel wordt, meppen ze erop (22).
Zou het verzet dat zij ondervond tegen haar opvattingen iets te maken hebben met het eerder gestelde over de harde zachtheid van vele Nederlanders? In Nederland is het verzet tegen agressie en geweld sterk toegenomen. Maar als er (mede) door opvoedingsgebreken kinderen tot desastreus geweld komen, is het achteraf toespraken houden, commissies in het leven roepen, kaarsen branden en bloemen leggen voor slachtoffers wel sympathiek maar als deze zachte maatregelen niet helpen, en dat doen ze natuurlijk niet, zijn de gevolgen wel hard!

Ik wil hier nog een paar, mijns inziens belangrijke aandachtspunten bij dat beleid aanwijzen. In de eerste plaats noem ik de hulp die gegeven kan worden bij de voorbereiding van de vorming van een nieuw gezin. Nu kan gezegd worden: die hulp is er al van diverse populaire bladen en televisieseries. Maar aanvulling en correctie daarbij kan bepaald geen kwaad, integendeel! Ik denk dan bijvoorbeeld aan educatieve netwerken van discussiebijeenkomsten in het kader van (levensbeschouwelijk)

vormingswerk. Is het niet ronduit dwaas wel een timmercursus, autocursus van belang te vinden, en niet een stuk vorming ten aanzien van bij voorbeeld psychologische en pedagogische vraagstukken rondom de gezinsarbeid? Ik wijs op Noorwegen waar wel een samenhangend gezinsbeleid wordt gevoerd, waarbinnen bij voorbeeld cursussen voor ouders en paren maar ook speciale vadercursussen worden gegeven.
Bij die cursussen kan ook aandacht worden gegeven aan de belangrijke hedendaagse vraag voor aankomende partners: hoe gaan we de rollen verdelen, en wat zijn de consequenties daarvan? De Harvard-econome Juliet Schor die een bestseller schreef over de overwerkte Amerikaan en nu in Nederland woont en werkt, is er van overtuigd dat het mogelijk moet zijn een levensstijl te vinden die vrouwen emancipatie biedt en toch de keuze geeft om al of niet te werken.
Een belangrijke vraag is of het goed is het jonge kind naar een kinderdagverblijf, een crèche te sturen, en zo ja welke eisen men daaraan moet stellen. Gaat het om meer dan een "bewaarplaats" en wordt er voldoende aandacht gegeven aan de opvoedkundige aspecten? Als we er van uitgaan dat vooral de vorming van kinderen in de eerste levensjaren in belangrijke mate bepalend kan zijn voor hun verder leven, dan is dat toch een belangrijke afweging!
De pedagoog prof. dr. R. van IJzendoorn zegt: "Kinderopvang is een feit en ontlast ouders bij hun opvoedingstaak, maar onderzoek heeft aangetoond dat middelmatige crèches wel degelijk schadelijk kunnen zijn voor de ontwikkeling"(23).
Een belangrijke opvoedkundige vraag voor ouders is hoe de verhouding is tussen goede opvoeding in het gezin en die in de crèche. Dan de tweede vraag of bij gelijkblijvende opvoedkundige resultaten het verstandiger is voor de ouders om gezamenlijk extra geld verdienen om hun kleine kinderen die duurder wordende buitendeurse opvoeding te kunnen geven, of dat het beter is minder geld te verdienen en kinderen volledig thuis op te voeden. Wat dan wel in vele gevallen betekent dat man èn vrouw dit gezamenlijk zullen moeten doen.
We bezagen deze vragen van uit de verantwoordelijkheid en het beleid van gezinspartners. Maar die is niet los te zien van de verantwoordelijkheid van de totale samenleving en haar overheid voor de kwaliteit van opvoedingsinstituties zoals toch wel steeds duidelijker wordt! De overheid kan zich niet verschuilen achter een te beperkt uitgangspunt: dat "het gebruiksdoel van de kinderopvang is ouders/verzorgers in de gelegenheid te stellen andere taken te vervullen", zoals van IJzendoorn dit formuleerde. De functie en de effecten zijn veel belangrijker dan "opvangen", en daar zullen de consequenties uit moeten worden getrokken. De kinderopvang, waaraan ouders een gedeelte van hun opvoedingstaak delegeren, moet – zeker in deze tijd – opvoedkundig verantwoord

zijn in het belang van de kinderen, maar óók van de huidige en komende samenleving die zij toch gaan vormen. Als overheden (als gemeentebesturen) de kinderopvang steunen is dat goed, maar als zij dat doen, zijn zij mede verantwoordelijk voor de *kwaliteit* daarvan. Dat betekent dus inspectie en toepassing van de stelling: "geen goed geld naar kwaad geld brengen".
Herinnert dit trouwens niet aan de debatten rondom de laatste wereldoorlog, toen we nog de "bewaarscholen" kenden en de toenmalige Stichting Opbouw Drenthe zich vernieuwend inzette, zelfs met eigen inspectie, voor verantwoorde opvang en opvoeding van kleuters in de veengebieden van Z.W.Drenthe? Nu gaat het om de opvoeding van nog jongere kinderen.
Ik noem de evaluatie van beleid door hoogwaardig wetenschappelijk onderzoek: multidisciplinair wetenschappelijk onderzoek dat zich met name richt op het functioneren en de resultaten van de opvoeding in het gezin als wel in de "hulpinstituten" als kinderopvang.
De financiële systemen die het gezin direct raken als kinderbijslag, sociale zekerheid, verlofregelingen en belastingen, waarover zeker in Nederland zo veel wordt gediscussieerd, moeten uiteraard uitvloeisel zijn van de doeleinden die aan het gezin worden gesteld. Ook hier moet naast de wederzijdse zorg en steun, waardenoverdracht etc., het zwaartepunt ook weer worden gelegd bij de opvoeding.

Dit beleid dat *direct* op het gezin en zijn optimaal functioneren is gericht, en dat ik het eerste speerpunt van het totale gezinsbeleid heb genoemd heeft slechts kans van slagen als het wordt gecompleteerd door het tweede speerpunt, het *indirecte*. Dat gericht is op andere segmenten van cultuurbeleid, gericht op economie, educatie, media, wetenschap. Om nog eens een duidelijk voorbeeld te noemen: het is niet mogelijk te pleiten voor een gezinbeleid, zonder daarbij de volle aandacht te geven aan het beleid dat gevoerd dient te worden ten aanzien van de flexibiliteit van de arbeid. Immers beide vormen van beleid staan in een wisselwerking ten aanzien van elkaar.
Resumerend: een gezinsbeleid zal een beleid moeten zijn dat open oog heeft voor de voortdurende ontwikkeling van het gezin, als een vorm van primaire leefeenheid, zoals dat al eeuwen, mèt de ontwikkeling van de Westerse cultuur als geheel, aan de gang is. Maar het tevens, èn doelbewust èn zorgvuldig moet beschermen tegen de desintegrerende krachten. Krachten die grotendeels opgewekt en bevorderd worden door het verbroken evenwicht in de Westerse cultuur met zijn dominantie van (kolonisatie door) economie en technologie.

IX. MASSAMEDIA, SPIEGEL VAN EEN CULTUUR

It could well be that the degree of people's concern about the cultural environment represents one of the most critical moral questions of our civilisation.
Cees J.Hamelink (1)

The media are at the center of modern society. Given the social importance for the quality of life today,the role of the public communicator demands an ever greater moral commitment.
Robert A.White (2)

Cultuur en massamedia

Leven in het begin van de 21e eeuw betekent dat de mens geconfronteerd wordt met compleet nieuwe ontwikkelingen en vraagstukken als snelle technologische ontwikkelingen, aantasting van het klimaat, globalisering, verschuiving van macht van de publieke naar de private sector, van landen naar regio's (als Europa), toename van grote risico's, nieuwe vormen van communicatie etc. Dat betekent voor de mens die mondig wil zijn en er aan mee wil werken dat tijdig de juiste "antwoorden" worden gegeven, de noodzaak van meer en meer kennis en inzicht, en dus informatie. Daardoor zijn in een cultuurbeleid de informatieverschaffing, de communicatie en de vormen (als de massamedia) waarin die gegeven wordt, van groot belang. Vandaar dit aparte hoofdstuk.

De hedendaagse communicatievorm van de massamedia is een belangrijk en veelbesproken, zij het nog te weinig wetenschappelijk geanalyseerd, onderdeel geworden van onze huidige Westerse beschaving. De eerste vraag is natuurlijk wat we hier onder het begrip massamedia verstaan. Het antwoord is: media die zich bij uitstek lenen voor massacommunicatie en daarvoor ook ontwikkeld zijn. Massacommunicatie is een communicatievorm die zich tot zeer velen richt, eigenlijk naar iedereen (3).
Het gaat dus om communicatie. De Franse socioloog Dominique Wolton die leider is van het Laboratoire de communication et politique van het Franse Comité National des Recherches Scientifiques, zegt daarvan dat het "een moeizaam proces is. Het kost tijd, het gaat eigenlijk zelden

goed, het is moeilijker dan zwijgen, en toch is het ons lot". Volgens Wolton wordt communicatie ten onrechte vaak alleen in de technische betekenis van het woord verstaan. "En als je het zo beperkt gaat het natuurlijk steeds beter met de communicatie. Er is steeds meer, en het gaat steeds sneller. Maar communicatie is niet alleen een technisch verschijnsel, het is een antropologisch verschijnsel. Communicatie in die zin is meer dan het uitwisselen van boodschappen. Het is ook de wil om een ander aan te horen en te begrijpen" (4).

Als producten van de Westerse cultuur stoelen de massamedia – in den vervolge noem ik alleen het woord media – ook op idealen en onderliggende waarden. Een centrale rol bij de media speelt de journalistiek en de journalist. De opkomst van de journalistiek hangt nauw samen met de opkomst van de democratie als politiek systeem. In de filosofie van de Verlichting werd aan de pers een belangrijke opvoedende functie toegekend (5). Thomas Jefferson gaf aan de journalist een taak die door niemand anders kon worden volbracht. "The press is the best instrument for enlightening the mind of man, and improving him as a rational, moral and social being". De opvoedende rol die door de "Founding Fathers" aan de pers – film en televisie waren er nog niet – werd toegekend,stond met name in dienst van de 'res publica', het publieke goed of de publieke zaak. De taak van de pers was dus niet alleen de controle op de uitoefening van de macht (bedoeld is hier nog alléén de macht van de overheid), maar ook "the advancement of truth, science, morality and the arts".
Later valt het accent in de beoordeling van de journalistiek voor wat betreft de publieke zaak meer op de communicatie dan op de opvoeding. Centraal staat dan de taak inzicht te geven in wat zich in de samenleving afspeelt, zodat de lezers, kijkers en luisteraars een eigen oordeel kunnen vormen. Dat leidt tot het centrale gebod van de *objectiviteit* het nieuws dient zo objectief mogelijk gebracht te worden, gesteund door de waarden van waarheidsgetrouwheid en onafhankelijkheid. We zijn hier bij de bronnen van de journalistieke ethiek uit de vroege periode van de geschiedenis van de Verenigde Staten.
Wat destijds door Jefferson en de zijnen van belang werd geacht, geldt ook vandaag nog. "Onderdeel van de publieke zaak in een democratische samenleving is dat de burgers zich een oordeel vormen over het beheer van de politieke macht, om daaraan hun goedkeuring of afkeuring te kunnen hechten" De "founding Fathers" waren er van overtuigd dat de pers een cruciale rol speelt in het controleren van de macht, juist omdat de journalisten – in tegenstelling tot politici – geen belang hebben bij het verdraaien van de feiten"(6).
Het is een oude en gewaardeerde traditie in de journalistiek uit te gaan van de onafhankelijke, objectieve journalistiek die doorgeeft wat ge-

controleerd kan worden: de feiten. De betrouwbare journalist als boodschapper past hoor en wederhoor toe voor hij/zij publiceert. Goed herkenbaar en apart afgedrukt geeft hij zijn commentaar. We zien dit bij voorbeeld terug in een Nederlandse krant van 1990, waarin een beschrijving van het bekende Spaanse blad El Pais stond. Er golden daar volgens die beschrijving nog altijd een aantal solide uitgangspunten, vastgelegd in hun stijlboek, zoals het spelen van een voorhoederol bij de instandhouding van de democatie. Onder meer door het consequent hoor en wederhoor toe passen, informatie presenteren in een controleerbare vorm, waarbij een scheiding van feiten en meningen heilig is (7).
We zouden nu moeten kunnen aannemen dat deze onderliggende *waarden en idealen* in de mediawereld nog steeds tot de belangrijkste maatstaven behoren ten einde onze samenlevingen overeind en leefbaar te houden. Echter zoals wij weten is er sinds de tijd van Jefferson en de zijnen nog al wat veranderd in de Westerse beschaving! Een van de nieuwe verschijnselen is dat met name in de commerciële televisie het ideaal van de objectieve berichtgeving is verwaterd door de neiging uit te gaan van dat waarvan men aanneemt dat het publiek dat graag hoort en ziet. Ik kom hier op terug in de paragraaf over de mogelijke vertekening van de werkelijkheid.

Als we spreken over massamedia denken we onder meer aan de enorme ontwikkeling van de natuurwetenschappen en de *technologische*, benutting daarvan op het terrein van de massacommunicatie. Daarnaast denken we aan de vele *medemensen*, met hún opvattingen over waarden en hún strevingen, die deze technologie hanteren en er de macht over hebben gekregen. Maar de volle werkelijkheid van de media kennen we pas als we de al dan niet verborgen achterliggende *structuren* en *machten* kunnen zien en doorgronden.
Laten we nu nog iets nauwgezetter kijken naar bovengenoemde facetten.

De communicatietechnologie
Aansluitende aan dat wat al hiervoor gezegd is kunnen we constateren dat In 1914 de massamedia al op grote schaal ontwikkeld waren. In de Verenigde Staten ging de groei van de nieuwsbladen aanvankelijk sneller dan die van de bevolking en verdubbelde zich zelfs tussen 1920 en 1950. De film ontwikkelde zich eveneens snel, te meer omdat ze een nog groter publiek bereikte. De enorme ontwikkeling van de radio begon eveneens voor de tweede wereldoorlog en bracht nog sterker de wereld in de huiskamers. De radio bood de gelegenheid vanuit een centraal punt miljoenen mensen te bereiken; een mogelijkheid die regeerders,

maar ook commerciële ondernemingen al spoedig aangrepen voor voorlichting, propaganda en reclame.
Na de tweede wereldoorlog bracht het instrument televisie nog meer mogelijkheden omdat zij beelden in snelle beweging en afwisseling bracht en daardoor beter emoties, gevoelens van bewondering, afkeer, verdriet, woede kon overbrengen, maar óók opwekken. De televisie moet het vooral hebben van voorhanden zijnde geselecteerde en in bepaalde volgorde gemonteerde beelden.
Dank zij de combinatie technologie en economie èn met de voortdurende stimulansen van de markt, kennen en benutten we sinds kort de mogelijkheid van internet en e-mail, gekoppeld aan de computer. Begonnen als een nuttig technisch hulpmiddel ten behoeve van wetenschappers en militairen, is dank zij het enorme commerciële opdrijven – onder het mom van "de klant wil het" – door multinationals op het gebied van elektronica en communicatie, een geweldige ontwikkeling mogelijk geweest.

Mensen die de mediatechnologie hanteren en beheersen
De communicatie- en mediatechnologie is bewonderenswaardig en biedt veel mogelijkheden. Zij versterkt op een enorme wijze onze mogelijkheid de werkelijkheid in de wereld te zien en te begrijpen. Hetgeen in een democratie waarin wij als burgers direct of indirect invloed kunnen uitoefenen op de politiek, zeer belangrijk, ja essentieel is.
Maar ook deze technologie is niet neutraal, zij moet door *mensen* worden gehanteerd; en dat kan ten goede, maar ook ten kwade gebeuren. Dat zagen wij bijvoorbeeld in Nazi-Duitsland waarbij het regime met succes gebruik maakte van de toen beschikbare mediatechnologie. Want deze technologie kan als *middel* gehanteerd worden ten bate van een bepaald doel, zoals een timmerman en een arts hún instrumenten gebruiken. Van hun deskundigheid, maar ook hun broepsethos hangt zeer veel af; dus ook het vertrouwen dat wij hen wel of niet kunnen geven. Dat geldt óók voor de mensen die de mediatechnologie gebruiken doordat zij de directe of indirecte macht over dat middel hebben. Dat zijn er velen als journalisten, presentatoren, interviewers, commentatoren, filmers, programmamakers, bestuurderen, financiers. Zij allen laten bij de wijze van omgaan met dat middel, in meer of mindere mate hun eigenschappen achter in wat zij ons brengen en wat ons kan beïnvloeden.
Voor het vertrouwen dat wij wel of niet kunnen geven aan deze hanteerders van technologie is zeer belangrijk of zij hun mogelijkheden en de daarbij behorende verantwoordelijkheden inzien en bewust aanvaarden. En dit neerleggen in een beroepsethos die het mogelijk maakt de "goeden" van de "kwaden" (en die zijn er zoals in elk beroep) te

scheiden, hetgeen voor ons als burgers, consumenten essentieel is omdat het ons houvast geeft.
Maar hier, en ik beperk me nu tot "de journalist", ligt ten aanzien van ons onderwerp een probleem. Immers, wie is nu journalist? Het gekke is dat niemand dat precies weet! Zoals dat vroeger het geval was met "de arts": was dat nu diegeen die naar de mogelijkheden van die tijd was opgeleid, ervaring en de juiste instelling had, óf de kwakzalver die alleen met zijn pretenties en grote bek op de markt ging staan? Maar dan is het voor de burger ook niet mogelijk om ten aanzien van de journalist over een *houvast* en vertrouwen gevende beroepsethos te spreken. Duidelijk is dat er zeer veel conscientieuze en bekwame journalisten zijn. Uit het hier bijbehorend literatuuroverzicht blijkt dat dit boek niet mogelijk zou geweest zijn zonder daarbij dankbaar gebruik te maken van vele mijns inziens betrouwbare journalisten. Maar we weten allen dat er *daarnaast* óók anderen zijn die zich journalist noemen en toch minder of zelfs geen recht hebben op ons vertrouwen. Een public relationdeskundige schrijft: "Binnen de mediawereld zelf is de kloof groter geworden tussen de bonafide journalistiek die eigenlijk walgt van de meeste producten van de collega's, maar ze zwijgt erover, uit solidariteit, zwakte of opportunisme". Hij voegt eraan toe.....binnen de journalistiek heeft de ethische reflectie op het eigen vak geen gelijke tred gehouden met de groei van de verleidingen die het vak bedreigen" (8). Zou dit verband houden met de zeer geringe mate van zelfcritiek van vele journalisten en de angst en afkeer van critiek op het functioneren van de journalistiek als geheel?
Hoe dan ook, een voor ieder duidelijke *afgrenzing* van het zo belangrijke beroep van journalist met bijbehorende opleiding, ethiek en kwaliteitsnormen die verder gaan dan "scoren", is steeds belangrijker geworden. Niet alleen voor de beroepsgroep zelf, maar voor de gehele maatschappij. Zoals dat toch ook geldt voor artsen, advocaten, notarissen etc. Blijft die in de journalistiek (te lang) achterwege, dan zal dat uiteindelijk destructief blijken te zijn in een tijd die vertrouwenwekkende journalistiek zo nodig heeft. De journalist Jean-Francois Lacan, tot 1991 werkzaam bij Le Monde had het hier bijzonder moeilijk mee en schreef in1994, tesamen met anderen, 'Les Journalistes'. Zijn voornaamste conclusie is dat de journalistiek niet goed weet wat haar professionele normen zijn. Hij spreekt van een 'souffrance de position', Zij vallen aan met de beste bedoelingen, misschien ook met het gelijk aan hun zijde. Maar het belangrijke is dat zij daarbij niet aan regels gebonden zijn zoals de politie of de rechtelijke macht (9).
Van Ginneken wees op het ontstaan van een journalistieke subcultuur, waarvan het bijzondere is dat velen die zich daartoe rekenen zichzelf juist beschouwen als boven- of buitencultureel, als een 'freischwebende Intelligenz', een soort sociale laag die nergens bij hoort en [dus] vrij

is van vooringenomenheden (10). Een professie heeft een eigen ideologie. De ideologie van de journalisten zou vooral kunnen zijn dat zij géén ideologie hebben. Hun ideaalbeeld is van een onafhankelijke journalistiek, een ideaalbeeld waar zij zich op willen kunnen beroepen om aanspraak te kunnen maken op objectiviteit en waarheidsgetrouwheid. De journaliste Betsy Udink schreef in Vrij Nederland, dat nog al wat journalisten zichzelf als heilig beschouwen; als een bijzonder soort mens op wie geen critiek past. Je zou kunnen zeggen dat nog bij veel journalisten het ideaal van onafhankelijkheid de legitimatie wordt van hun praktijk, ook al maken ze die niet waar. Maar kritiek op dit laatste wijzen ze af met een beroep op hun ideaal.....

Maar, ook al bestaat binnen de beroepsgroep of een deel daarvan, deze beeldvorming waaraan men zich wil vastgrijpen de werkelijkheid is anders doordat die objectiviteit sterk moet worden gerelativeerd. Vasterman spreekt van "het blijven vasthouden aan de quasi-naïeve beroepsopvatting van de neutrale verslaggever die alleen maar doorgeeft wat gebeurt"(11).

Het is dan ook nog al simpel te suggereren dat "de feiten moeten spreken". Wat nodig is om in aanmerking te kunnen komen voor de kwalifikatie "waarheidsgetrouwheid" is het steeds consequent en zelfcritisch *streven naar* die objectiviteit. Reinders wijst er op dat de nagestreefde objectiviteit in de journalistiek precies hetzelfde is als in de wetenschap, namelijk controleerbaarheid volgens een algemeen aanvaarde standaard. "Objectief is derhalve die berichtgeving die zich laat controleren aan de hand van de regel 'wie, wat, waar, wanneer en waarom' en die melding maakt van uiteenlopende interpretaties van het aldus verkregen nieuws". Maar deze instelling botst wel met de nog steeds bestaande sfeer van geslotenheid van de media en de krampachtige afkeer van critiek en zelfcritiek. Een afkeer die bovendien versterkt wordt door de commercie. Denk maar aan al die marketingafdelingen van mediabedrijven, die zich niet druk maken over de vraag of voldaan wordt aan de journalistieke normen. "Ze willen verkopen, zoveel mogelijk"(12).

Om goed te kunnen functioneren is het noodzakelijk dat de samenleving en zijn burgers vertrouwen kunnen hebben in de journalistiek. En dat kan, denk alleen maar aan de uitbreiding van redacties, het aanstellen van meer en meer universitair geschoolde specialisten, het steeds meer inzetten van specialisten en het uitbreiden van het correspondentennetwerk, het gebruik maken van speciale bijdragen van deskundigen en tussen hen gevoerde debatten, het publiceren van ingekomen artikelen en brieven. Nodig is een beleid dat zich verder inzet voor een duidelijke afgrenzing van de professie van journalist met een heldere for-

mulering van de taakstelling, een daarbij behorende verifieerbare beroepsethos en code. Uitgaande van de erkenning dat de journalist een belangrijke functie heeft in de informatieverschaffing en de emancipatie in onze cultuur. En daarom ook een open houding heeft ten aanzien van de critiek op eigen functioneren. Daardoor zal een duidelijke rem komen op de te veel voorkomende critiek op het functioneren van journalisten, en "mediawerkers" in het algemeen, waarbij allen en alles, hoe onrechtvaardig dat ook is, over één kam worden geschoren.

Nogmaals, in het kader van een cultuurbeleid is het noodzakelijk dat de betekenis van de functie van journalist, liever gezegd die van "mediawerker" in het algemeen, erkend wordt. Evenals dat geldt voor die van de leraar, de educatief werkende.
Maar daarvoor is het noodzakelijk dat hij/zij eveneens een krachtige invloed heeft op de strategie van de structuur waarbinnen gewerkt wordt.

Achterliggende structuren, en machten.....wie betaalt, bepaalt.
Om de moderne massamedia te begrijpen hebben we eerst gekeken naar de onderliggende technologie, en daarna naar de mensen die deze technologie hanteren en beheersen. Maar we zijn pas goed in staat om tot een goed begrip over de media te komen als we ons ook verdiepen in de achterliggende structuren en machten.

Een goede twintig jaar geleden werden veel dagbladen zakelijk geleid door mensen die er een eer instelden om de belangrijkste krant van stad of streek uit te brengen. Het zelfstandige dagbladbedrijf kon nog tevreden zijn met een rendement van 5 tot 10%. Echter in overeenstemming met de bekende verschuivingen in de Westerse cultuur, werden óók de media ontdekt als middelen om goed in te kunnen beleggen en geld te verdienen, om door middel van de vrije kapitaalmarkt een zo goed mogelijk rendement van kapitaal te kunnen verkrijgen. De winstgevendheid is daardoor de belangrijkste drijfveer geworden. Met name in ondernemingen waar het management niet tevens eigenaar is. Ook in de meeste mediabedrijven zijn de eigenaren anonieme aandeelhouders, voor een deel institutionele beleggers (13), die zo hun eigen doeleinden hebben. Daarom, het verhaal wordt eentonig, moet een zo groot mogelijk marktaandeel worden bevochten. De geldende maatstaven zijn daarbij ondermeer de kijk- en leescijfers. Dit leidt weer tot concentraties en kartelvorming. De nieuwe ontwikkeling die zich in korte tijd afspeelt is de vorming van supergrote, vaak internationale concerns, die behalve kranten en tijdschriften ook commerciële radio- en televisiestations, vi-

deo en filmbedrijven en zelfs belangen buiten de informatiebranche omvatten.
Uit de aankondiging van de Multatulilezing 1999, gehouden door prof.Michel Walzer in de universiteit van Leuven citeer ik: "grote multinationale ondernemingen hebben het leeuwenaandeel van de berichtgevings- en ontspanningsindustrie onder controle. Ook al komen de hoofdaandeelhouders van deze concerns niet op elk moment tussen in wat op redactieraden wordt beslist, hun commerciële strategieën interfereren met de aard en de kwaliteit van de massacommunicatie".
De snelste ontwikkeling zagen we bij de elektronische massamedia. De concurrentie werd steeds heviger en internationaler. Zo noemde de investeringsbank Goldman Sachs de overnamekoorts die zich najaar 1993 van de Amerikaanse telecom- en media-industrie meester maakte: "communacopia." Deze haast onhanteerbare ontwikkeling moest natuurlijk ook zijn gevolgen hebben voor de geschreven media. Immers de meeste inkomsten moeten komen uit de reclameopdrachten van de adverteerders. De dag- en weekbladen die hun waarden uitdroegen, moesten mee in de concurrentie en de jacht naar rendementen. Dat had een verdere funeste aantasting van de uit oogpunt van culturele en geestelijke ontwikkeling zo belangrijke *pluraliteit* en *diversiteit* tot gevolg. In Nederland is tussen 1968 en 1994 het aantal dagbladondernemingen teruggelopen van 32 tot 13. De Nederlandse regering maakte conform de vrije markt ideologie een eind aan de afspraken tussen de dagbladen onderling de prijsverhogingen gelijk op te doen. Tevens is de amusementsfunctie gegroeid ten koste van de "moeilijker" berichtgeving en wat daar bij hoort. De Italiaan Piero Ottone, de "grand old man" van de pers, onderschrijft de critiek die de beroemde schrijver Umberto Eco, op deze ontwikkeling heeft neergelegd in zijn boek over een halve eeuw journalistiek. "De geschreven pers is de vazal geworden van de televisie" (14). Ook in Nederland dringt de commercie in de televisie nog steeds verder door, en niet alleen in de commerciële, maar ook in wat in Nederland nog steeds genoemd wordt de "publieke" sector. Via de omweg van de kijkcijfers wordt voor een belangrijk deel de waarde van de programma's bepaald. En die kijkcijfers moeten voor een deel bereikt worden door sportuitzendingen, goedkope Amerikaanse films, soaps, quizzen en spelletjes. Op zich niets tegen deze producten die de vrije markt levert, maar wel erg beperkt en weinig cultureel gevarieerd. Ook hier zien we weer de bepaald slechte ontwikkeling van beperking van de varieteit.
Bij deze verschijnselen blijft het niet, er zit nog heel wat meer in het vrije-marktvat. De adembenemende ontwikkeling die in gang is gezet en voortgestuwd door het eerder beschreven samenspel tussen de sterkste cultuurcomponenten: technologie en economie, brengt nieuwe re-

voluties. En wel die van de nieuwe toepassings- en winstmogelijkheden van telecommunicatie en computernetwerken.
Een belangrijke vraag is welke inkomstenbronnen de massamedia ter beschikking staan. Wie betaalt? Het antwoord is dat naast de inkomsten van bijdragen van de burgers/consumenten, die van directe of indirecte subsidies van regeringen of grote sociale instituties steeds meer naar de achtergrond zijn gedrongen. Over het geheel genomen vormen reclame gelden van het commercieel bedrijfsleven steeds meer de belangrijkste inkomstenbron van de media. Reclamegelden die dus een dubbele functie hebben: die van bevordering van consumptie èn van (mede)financiering van mediaproducten.
De bedragen waar het hier om gaat zijn zeer groot. Het internationale bureau Saatchi schatte de wereldwijde reclameuitgaven voor 1995 op 261 miljard dollar. Volgens een voorspelling van het internationale bureau McCann zullen de Amerikanen rond 2020 per hoofd van de bevolking waarschijnlijk zo'n 2300 dollar per jaar aan reclame uitgeven, Westeuropeanen 1100 en Oosteuropeanen 600. We moeten daarbij bedenken dat zelfs het laatste bedrag hoger is dan het totale inkomen van een groot deel van de huidige wereldbevolking. Door een selectief beleid – welke media zijn interessant voor reclamebureau's en welke niet – wordt mede bepaald welke media in de wereld kunnen bestaan. (15).

Hier ligt het antwoord op de hiervoor gestelde vraag naar de oorzaken van het voor een belangrijk deel hiervoor beschreven gedeeltelijk disfunctioneren van massamedia. De hoofdoorzaak is de steeds verder gaande overname van de macht door het commercieel bedrijfsleven, waar nu eenmaal primair de bedrijfseconomische waarden van winstcijfers en rendement van belegd (internationaal) kapitaal gelden. Aldus is een vreemde situatie ontstaan. In de moderne democratie mag immers verwacht worden dat in principe de samenleving zélf door persoonlijke bijdragen, maar ook door bijdragen uit de algemene gemeenschapsmiddelen, de algemene publieke voorzieningen betaalt èn bepaalt. Zoals dat gebeurt bij het aanleggen en onderhouden van infrastructuur, openbare veiligheid, gezondheidszorg, onderwijs, maatschappelijke zorg. Maar..... het uitermate belangrijke goed van informatie, beïnvloeding van ons bewustzijn door middel van de media, wordt voor een steeds belangrijker deel betaald door het commerciële bedrijfsleven met haar geheel *eigen* doelstellingen en belangen! Dat heeft natuurlijk zijn consequenties. Zo mag het geen verbazing wekken dat ook volgens vele producenten en programmamakers de kwaliteit, ook van de zogenaamde publieke omroepen, terug loopt.
De Franse socioloog Pierre Bourdieu schrijft in zijn boek Over televisie: "het regime van de kijkcijfers is niets anders dan de sanctie van de

markt, van de economie, dat wil zeggen van een externe en zuiver commerciële legaliteit". "Een door kijkcijfers beheerste televisie is een van de vormen waarin de zogenaamd vrije en verlichte consument de dwang van de markt ondergaat, wat iets heel anders is dan de democratische expressie van een verlichte collectieve opinie, van een openbare rede, zoals cynische demagogen willen doen geloven"(16).
De consequenties reiken nog verder. Niet alleen wordt de journalistiek beïnvloed via het regime van de kijkcijfers op de druk van het economische veld, maar : "dit alles behalve autonome, sterk aan de commercie onderworpen veld oefent zelf een structurele druk uit op andere velden"(17). Een "veld" is voor Bourdieu een gestructureerde sociale ruimte, een krachtenveld. Ontwikkelingen bij de commerciële of door de commercie mede gefinancierde televisie, werken inderdaad door. Als kranten, tijdschriften etc. deel uitmaken van concerns bepaalt de concernleiding wie met wie intern mag concurreren en hoe de middelen worden toegewezen. Deze leiding beslist ook over de aanstelling van hoofdredacteuren, die op hun beurt het aanstellingsbeleid van redacties bepalen. Soms worden dagbladen, zie het Britse Murdochconcern, redactioneel gebruikt voor het propageren van de eigen televisie producten. Het nutsdenken dringt binnen. Journalisten worden aangezet tot 'productie', tot 'scoren', met de bekende gevolgen voor mens en cultuur.
Typerend is het postcriptum dat Bourdieu schrijft in zijn hier aangehaalde boek. "Het onthullen van de verborgen dwang waaronder journalisten gebukt gaan en waaronder zij op hun beurt alle cultuurproducenten gebukt doen gaan, is niet – ik zeg het ten overvloede – het hekelen van de verantwoordelijken of het verketteren van de schuldigen. Het is een poging om alle betrokkenen de mogelijkheid te bieden zich te bevrijden, door bewustwording, van de invloed die de mechanismen op hen uitoefenen....."(18).

De hierboven beschreven ontwikkeling heeft een drietal belangrijke gevolgen: op het gebied van de weergave van de werkelijkheid, het functioneren van de democratie en het bestaan van richting gevende waarden en normen.

Gevolg 1: mogelijke vertekening van de werkelijkheid
Voor naar mondigheid strevende mensen is het van groot belang de *werkelijkheid* te kennen en begrijpen. Daarvoor zijn we voor een belangrijk deel aangewezen op de informatie die de media over deze werkelijkheid geven. De al eerder aangehaalde socioloog Beck zegt dat vele cruciale ontwikkelingen in de wereld onze zintuigenlijke waarneembaarheid te boven gaat en ons daarom dwingen het dictaat van de

informatie te accepteren. Hij spreekt zelfs over "de onteigening van de zintuigen", namelijk de gelijkstelling van informatie en werkelijkheid (19). Dat betekent dat de vraag of de media als informatieverschaffers deze werkelijkheid inderdaad nauwgezet en verantwoord doorgeven, of er geen *vertekening* plaats heeft, cruciaal is.
Het ligt voor de hand deze vraag allereerst voor te leggen aan de mediaprofessionals zelf omdat critische observatie nu eenmaal hun vak is. Maar helaas is critische *zelf* beoordeling bepaald niet altijd hun sterkste kant. Daarvoor is hun al dan niet dwangmatige structurele positie (denk aan hiervóór genoemde machten) te "afhankelijk" verankerd.
Daarom is het goed dat het wetenschappelijk onderzoek zich veel meer met het functioneren van de massacommunicatiemedia bezig gaat houden. Eén van de wetenschappers die dat doet, van Ginneken, komt tot de conclusie dat nieuwsberichtgeving niet objectief is en dat ook niet kan zijn. "Door vol te houden dat objectiviteit een relatief eenvoudig te bereiken ideaal is, creëert men in feite een tamelijk uniforme manier van denken en voelen die haar eigen ideologische lading niet onderkent". Het is een illusie te menen dat de inzet, scherpzinnigheid en goede trouw voldoende zijn om om de "101 mechanismen die elk 1 procent verschil in de nieuwsberichtgeving maken" te doorbreken. "Veel 'levelling, sharpening en assimilation' vindt herhaald plaats en leidt onvermijdelijk tot grove vertekeningen" (20). Maar ook vele ervaren en echt critische journalisten geloven niet (meer) in die objectiviteit. Zo schreef de bekende Engelse journalist Malcolm Muggeridge dat hij gefascineerd was door de tegenstelling tussen wat er feitelijk in de wereld gebeurt en de weergave daarvan in de Guardian en in de media in het algemeen. (21). Er treedt dan ook al snel onbedoeld vertekening op bij het doorgeven van nieuws, bij voorbeeld door de achtergrond van de journalist. De journaliste Margreet Fogteloo schrijft "Veel mensen willen graag geloven dat wat ze in de huiskamer lezen, de realiteit weergeeft. Wat ze lezen, is en blijft een selectie die bovendien een vertekend beeld van de werkelijkheid kan geven" (22).
Ook de historicus Toynbee hield rekening met de mogelijkheid dat informatieverschaffing niet betrouwbaar zou kunnen zijn. Daarom vond hij het nodig – het was in de tijd van de 'koude oorlog' met zijn dreiging van een atoomoorlog – te waarschuwen dat onjuiste voorlichting één van de grootste gevaren is die ons kunnen bedreigen. Maar dat geldt mijns inziens evenzeer ten aanzien van de eerder besproken actuele bedreigingen van andere technologische vindingen.

Belangrijke vertekeningen kunnen optreden bij nieuws en beoordelingen door de culturele en maatschappelijke achtergrond van de nieuwsbrenger, als het gaat om nieuws en achtergronden van andere culturen.

Bij voorbeeld als de nieuwsbrenger zich niet bewust is van deze vertekeningen door zijn eurocentrisch denken. De socioloog van Doorn wees op de verheviging van de vertekening door de fotografische beelden. Immers door de aard van hun vak kunnen fotografen en filmers maar een enkel beeld of korte filmflitsen kwijt. De realiteit wordt beperkt en teruggebracht tot enkele beelden die dan nog vaak gewelddadig zijn. Ook de consument van het nieuws die weet dat achter die zogenaamde werkelijkheid een geheel andere ligt, komt onwillekeurig toch emotioneel in de ban van deze vertekening (23)
Dat dit tot verstrekkende gevolgen kan leiden blijkt steeds duidelijker in de Verenigde Staten. De televisie, de krant en de radio zijn de bronnen waardoor het publiek van de verrichtingen van de gekozen politieke vertegenwoordigers op de hoogte blijft. Als deze "ogen" dus niet naar behoren functioneren volgens de verwachtingen, moet dat wel gevolgen hebben voor de publieke opinie. In een rapport van de Washingtonse denktanks Brookings Institution en het American Enterprise Institute staat, sprekende over beoordelingen van het Amerikaanse Congres: "We worden steeds meer getroffen door de wanverhoudingen tussen de publieke critiek en de echte sterkte en zwakte van deze instelling" (24). Ten aanzien van de televisie wordt opgemerkt dat daar sprake is van banalisering en dictering van het nieuws, terwijl de kranten dan niet achter kunnen blijven bij de beelden van het avondnieuws. Nu kan gezegd worden: maar dat gaat over de Verenigde Staten. De ervaring leert ons echter dat Amerika het land is met veel invloed in Nederland.

Voor de moderne mens is niet alleen de objectiviteit en de betrouwbaarheid van de weergave van belang, maar ook het antwoord op de vraag hoe de *selectie* van het nieuws/de informatie plaats vindt. Wat "haalt" de krant, de radio, de televisie? Hierbij kunnen allerlei processen een rol spelen. Ik noem het verschijnsel dat kortstondige gebeurtenissen vaak grotere aandacht krijgen dan langlopende processen die moeilijker zijn te doorgronden en te verwoorden, maar die wel vaak het meeste inzicht geven. Ook krijgen crises in Westelijke landen eerder nieuwswaarde dan die van soortgelijke ontwikkelingen in andere werelddelen. Verder spelen bij de selectie van nieuws over "tragische doden" factoren een rol als plaats, aantallen, huidskleur, beroep.
Van groot belang voor de vraag welke informatie wij krijgen zijn de centrale leveranciers: de nieuwsagentschappen. Deze hebben drie soorten klanten waar zij zorgvuldig mee omgaan. De eerste en grootste groep is de zakenwereld van de ontwikkelde landen. De drie grootste Europese agentschappen komen allereerst voort en zijn gericht op de financiële wereld. De tweede meest zichtbare groep klanten zijn de media in de ontwikkelde landen. De derde en minst zichtbare groep klanten zijn de na-

tionale regeringen van de grote landen, die op hun beurt een duidelijk belang hebben bij een snelle verzameling en verspreiding van nieuws rondom de wereld. Nog slechts drie persbureaus, het Britse Reuter, het Amerikaanse agentschap AP en het Franse AFP, spelen een werkelijk wereldwijde rol en zijn nog steeds van dezelfde drie groepen klanten afhankelijk (25). Daarnaast ontwikkelden zich in de laatste jaren wereldwijde filmnieuwsdiensten. De betekenis hiervan is duidelijk. Zonder overdrijving kunnen we zeggen dat een klein aantal grote mediabedrijven uit de G7 landen, de grote geindustrialiseerde naties, de meeste transcontinentale stromen van mediamateriaal controleert. Het gaat hier om niet meer dan 10% van de wereldbevolking die niet minder dan 90% van de stroom mediamateriaal (en dus de selectie daarvan) controleert. Daardoor heeft een klein deel van de wereldbevolking een onevenredige invloed op de "news and views" die ons bereiken. Huntington schrijft in zijn boek over botsende beschavingen dat de mate waarin de wereldwijde nieuwsvoorziening door het Westen wordt gedomineerd een belangrijke bron van wrok en vijandigheid is jegens het Westen van de zijde van niet-westerlingen (26).

Met name na de opkomst van de foto- en filmbeelden en de revolutionaire ontwikkeling van de televisie, wordt zeer veel informatie als het ware verpakt in "entertainment", het amusement. Hiermee valt dan ook veel geld te verdienen. De columnist Hofland meent, en ik denk terecht, dat entertainment zich op den duur altijd richt "op het grootste gemiddelde dat kapitaalkrachtig genoeg is om zich de meeste geadverteerde producten te kunnen aanschaffen". "Maximaal publiek verzekert maximaal reclamevolume, genereert maximaal rendement" (27). Dit is een illustratie van wat ik schreef in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk over de veranderingen in de gerichtheid van met name de vercommercialiseerde televisie. "Nu wordt uitgegaan van wat het publiek prefereert om in functie daarvan een informatief en ontspannend aanbod te creëren. De boodschap staat thans in functie van het publiek en niet omgekeerd" (28).

We zien deze ontwikkeling in Nederland, maar het sterkst in de Verenigde Staten, waar deze tak van bedrijvigheid (entertainment als verpakking van informatie) het op één na (de vliegtuigindustrie) grootste handelsoverschot oplevert. Tachtig procent van de export van televisieprogramma's in de wereld komt uit de Verenigde Staten en wordt dus beïnvloed door de Amerikaanse cultuur. De helft van deze producties gaat naar West-Europa. Deze producten moeten verkocht worden; de commercie wordt sterk beïnvloed door de koopkrachtige vraag en de kijkcijfers. Maar niet te vergeten ook door de wensen van de grote

Amerikaanse sponsors. En die betalen niet alleen voor de hoeveelheid seconden die zij kopen, maar geleidelijk aan zijn ze ook steeds meer geïnteresseerd geraakt in het programma daar om heen. Uit commercieel standpunt bekeken is dat ook begrijpelijk. Maar hoe begrijpelijk ook: deze interesse heeft ook invloed op documentaires en drama's die gepresenteerd kunnen worden als "juiste weergave" van "ware gebeurtenissen'"(29).
In een enquête, gehouden door Donna Woolfolk Cross onder de 3000 leden van de Amerikaanse bond van scenarioschrijvers, het Writers Guild, gaf 86% op dat ze uit eigen ervaring hadden gemerkt dat er censuur wordt toegepast bij amusementsprogramma's. Er bleek een algemene regel dat vrijwel alle consumentenprodukten in vrijwel alle Amerikaanse tv-films en series zo "glamorous"mogelijk moeten worden getoond, en dat mogelijk negatieve scènes (bij voorbeeld longkanker of rijden onder invloed) zoveel mogelijk vermeden moeten worden (30).

Laten we ons wel realiseren dat het bovenstaande ook alles heeft te maken met het in de praktijk functioneren van onze democratie. Immers op de gegeven informatie en oordelen worden ook onze politieke standpunten gevormd in de publieke discussies. Het is te begrijpen dat Hofland in zijn colum verzuchtte dat zelfs in de geniaalste dictaturen een zo van dag tot dag toegediende, vrijwillig aanvaarde hersenspoeling niet is uitgevonden. Ik denk dan nog eens aan het boek van Aldous Huxley: Heerlijke nieuwe wereld, waarin hij voorzag dat de mensen zich met genoegen van hun vermogen tot critisch denken zouden laten beroven. Echter dít boek is doordesemd van de overtuiging dat deze "vrijheidsberoving" kennelijk wel kán, maar niet onafwendbaar is. Hetgeen echter niet vanzelf gaat, maar de *wil* van een ingrijpende (politieke) koerswijziging behoeft.

Gevolg 2: media: ondersteuning èn ondergraving van democratie
In de voorafgaande paragraaf is de relatie tusen democratie en media aan de orde gekomen. Democratie is de moeilijkste staatsvorm die bestaat, zeker in complexe samenlevingen als die waarin wij nu leven. Als de burger uiteindelijk het laatste woord wil hebben en de juiste antwoorden op de problemen en uitdagingen wil kunnen vinden, is een voorbereiding daartoe door middel van goed ondersteunende brede en inzicht verschaffende educatie noodzakelijk.
Datzelfde geldt voor de informatieverschaffing. Waar die in gebreke blijft, en informatie voor een belangrijk deel desinformatie wordt, valt een belangrijke steunpilaar voor democratie weg. In de huidige Westerse cultuur moeten we constateren dat de informatieverschaffing, met name door middel van de massacommunicatie zowel ondersteunend werkt

als ondermijnend. Denken we alleen maar aan de voorkomende verschijnselen van de vertekeningen van de realiteit.

Maar daar komt nog iets bij. Als de educatie in het kader van de gestelde doeleinden niet goed functioneert, kan de overheid na en in overleg met "het veld", veranderingen doorvoeren. Maar in de verstrengeling van politiek, bestuur en massamedia, nemen de laatste duidelijk een eigen machtspositie in. Bekend is in de politiek de gedachte, al dan niet uitgesproken: de pers, de televisie of radio kan maken en breken. Hangt het meestal ontbreken van het onderwerp mediabeleid in brede zin, in partijprogramma's hiermee misschien samen? Het scherp geslepen zwaard van "aantasting van de journalistieke vrijheid" hangt permanent dreigend boven veler hoofden.
Bourdieu zegt: "journalisten – juister gezegd het journalistieke veld-ontlenen hun belang in het maatschappelijk leven aan het feit dat ze een feitelijk monopolie bezitten op de middelen waarmee informatie op grote schaal kan worden geproduceerd en verbreid. Daarmee controleren ze de toegang van gewone burgers maar ook van andere culturele producenten, geleerden, kunstenaars en journalisten, tot wat soms de 'openbaarheid' wordt genoemd, dat wil zeggen grootschalige verspreiding". "Hoewel journalisten in de culturele productievelden een ondergeschikte, overheerste positie innemen, beschikken ze over de middelen om zich openbaar te uiten, om openbaar te bestaan, om naam te maken, om *algemene bekendheid* te verwerven (wat voor politici en voor sommige intellectuelen van kapitaal belang is)". Belangrijk is: "dat ze de maatschappij als geheel hun wereldbeeld, hun problematiek, hun gezichtspunt kunnen opleggen, omdat ze beschikken over een voortdurende publieke zichtbaarheid en over permanente toegang tot de grootschalige informatiemedia"(31).

De massamedia bepalen eveneens voor een belangrijk deel over welke onderwerpen bestuurders en politici moeten gaan denken, dus de agenda. Eén van de grootste Nederlandse dagbladen schreef in een hoofdartikel: "Met name de televisie is niet meer weg te denken in het politieke besluitvormingsproces. De politicus anno1995 weet dat. Hoe fundamenteel het betoog in de Tweede Kamer ook moge zijn, nog net iets belangrijker is de samenvatting die ervan op de televisie wordt gegeven. Hetzelfde geldt voor de politieke agenda. In belangrijke mate zijn het de media die deze bepalen. Zij maken de selectie van de onderwerpen, de mate van hun aandacht is van belang voor het verdere verloop van het debat. Het maakt allemaal onderdeel uit van een volwassen democratie, die niet ten onrechte steeds vaker een mediacratie wordt genoemd "(32). Terecht wordt hier gewezen op de grote beteke-

nis van deze door (televisie)journalisten gemaakte samenvattingen van betogen van volksvertegenwoordigers. Maar zij die vertegenwoordigd worden en de vertegenwoordigers moeten controleren, moeten om vertrouwen te kunnen houden in hun vertegenwoordigers wel kunnen rekenen op een *correcte* en *waarheidsgetrouwe* weergave. Hierop moeten de burgers hun oordelen kunnen baseren.
Massamedia kunnen ook de interne discussie binnen en tussen politieke partijen onderling, positief maar ook negatief beïnvloeden. Dat kan gebeuren als politici – overigens niet verstandig – onderling gaan discussieren via deze media als hun "verwoorders". Media kunnen dan die meningen correct, maar ook onjuist weergeven, wat tot verstrekkende misvattingen kan leiden, met alle "sensatie" die daar op kan volgen. In een democratie kan de critische functie van betrouwbare massamedia niet gemist worden; bestuurderen, volksvertegenwoordigers moeten voortdurend critisch door hen gevolgd worden. Maar dan wel *op hun beurt* de toets der critiek eveneens kunnen doorstaan.
Hoe belangrijk zijn niet, ook voor bestuurderen en politici, de informerende en opinierende discussies die in sommige Nederlandse dagbladen worden gestimuleerd. Ik wijs in dit verband nog eens op het in hoofdstuk V genoemd initiatief van de Frankfurter Allgemeine Zeitung naar aanleiding van de actuele waarschuwing van de computerdeskundige Bill Joy, om veel aandacht te gaan geven aan nieuwe risicovolle technologische ontwikkelingen.

Ik wijs nog op een andere ontwikkeling die althans in Nederland, critische aandacht vraagt, namelijk de toenemende relatie tussen strafrechtadvocaten, maar óók officieren van justitie, en journalisten. Functionarissen die ons allen hun oordelen en standpunten voorhouden. Maar wij als burgers kunnen toch onmogelijk de enorme hoeveelheden gegevens uit de dossiers kennen en ook niet afgaan op dat wat wij via de media met vaak eigen (voor)oordelen, krijgen voorgeschoteld? Officieren en advocaten moeten in staat zijn hun pleidooien te brengen dáár waar zij behoren, in de rechtszaal en staande tegenover de onafhankelijke rechter. Wij als burgers in een rechtsstaat en democratie hebben er alleen belang bij dat recht geschiedt en dat vooral het democratisch beginsel van scheiding tussen bestuur en rechtspraak *volledig* overeind blijft.
De verstrengeling tussen politiek, bestuur en massamedia maken de vraag naar het functioneren van de media des te belangrijker voor de kwaliteit van de rechtsstaat en de democratie. In het begin van dit hoofdstuk heb ik gesteld dat democratie niet meer mogelijk is zonder massamedia. Ik moet daaraan nu toevoegen, dat massamedia die zo zeer gerelateerd zijn aan de economische machten, kennelijk óók een bedrei-

ging van de democratie kunnen vormen. Michele Nicoletti schrijft in haar bijdrage voor Media Ethics: "The constitutive relationship between media and democracy is nonetheless ambivalent. This has become particularly clear today because of the nature and development of media, and because of their political and economic misuse. We cannot help but wonder whether the media are pillars of democracy ore rather its gravedigger"(33). Verder schrijft ze: "The media are undoubtedly part of the institution of democracy, so much so that they have been interpreted as the 'fourth power' next to the three traditional powers of the state: legislative, executive and judicial". "Nevertheless, it is difficult, and perhaps even dangerous, to assign th media a fixed political and institutional position once and for all. It is rather more opportune to think of a dynamic role that places the media in a dialectical (and non-opposing) relation with the other powers"(34)

Gevolg 3: rol van media bij beïnvloeding van waarden en normen
In hoofdstuk III bespraken we dat veranderingen van waarden en normen ook beïnvloed worden door de overheersende economie. Bij dit proces functioneren de mediabedrijven als belangrijke voertuigen. Veranderen van normen en waarden gaat voor een belangrijk deel via de opvoeding van jonge en oudere generaties. In het hoofdstuk over het gezin is reeds als voorbeeld de invloed ter sprake gekomen die televisie in vele gevallen heeft op de opvattingen over geweld. De pedagoog en filosoof Karl Popper schreef als antwoord op een artikel van John Conday, door mij aangehaald in het vorige hoofdstuk :"Ikzelf huldig de opvatting dat de televisie enerzijds een verschrikkelijk schadelijke invloed kan uitoefenen, maar anderzijds een voortreffelijk opvoedingsinstituut kan zijn. Dat zou ze kúnnen zijn, maar het is niet erg waarschijnlijk dat ze dat ook zal worden, want het is een buitengewoon lastig karwei om de televisie om te vormen tot een heilzaam cultureel instituut. Simpel gezegd: het valt niet mee om mensen te vinden die in staat zijn iedere dag, twintig uur achter elkaar,waardevolle programma's te produceren. Het kost veel minder moeite om mensen te vinden die in staat zijn om twintig uur per dag middelmatige of slechte pogramma's te produceren, met daartussen misschien één kwaliteitsuitzending van nauwelijks meer dan een uur. In feite worden we geconfronteerd met een lastig probleem: hoe meer televisiezenders er komen, des te moeilijker wordt het om vakmensen te vinden die kunnen zorgen voor zowel aantrekkelijke als goede programm's. Dat het met de televisie steeds slechter gaat (Popper spreekt met name over de Verenigde Staten, vB) vloeit dus voort uit een fundamenteel, intrinsiek probleem. Het niveau is gedaald omdat de verschillende zenders, wilden ze het publiek aan zich blijven binden, genoodzaakt waren steeds meer sensatieprogramma's uit te zenden, maar

sensatie en kwaliteit gaan zelden samen". Overigens is hij van mening dat het mogelijk zou moeten zijn gebruik te maken van de vele (in Amerika) aanwezige opvoedingsdeskundigen (35). Ook hier geldt dat een instrument prachtige mogelijkheden kan hebben; de grote vraag is echter: wat doe je er mee!

Niet alleen in de Verenigde Staten, maar ook in Europa en Nederland zwelt de critiek aan, alhoewel er natuurlijk een groot verschil is tussen critiek uitoefenen en consequent streven naar veranderingen. Zo schreef Hofland naar aanleiding van de steeds groeiende concentraties van mediabedrijven: "Het streven naar meer heerschappij, landelijk of op wereldschaal, heeft niet direct tot doel het publiek tot nieuwe hoogten van beschaving te verheffen. In de eerste plaats gaat het om de combinatie van vermaak, roddel, seks en sport en de advertenties; en vervolgens het *infotainment*, het nieuws dat tot attractie is omgebouwd". Die "het publiek een onthechte, ontspannen visie op de drama's van de verdere werkelijkheid geeft, de wereld als voorstelling" (36).
Als ik bovendien nog in herinnering roep dat wat ik over dit onderwerp heb geschreven in de paragraaf over de vertekening, kunnen we wel concluderen dat de rol van de media, waarbij ik vooral denk aan de televisie, ten aanzien van onze waarden en normen, groot is.

Het is terecht dat Popper spreekt van een buitengewoon lastig karwei om de televisie om te vormen. Het grootste probleem ligt echter niet bij de mediatechnologie, ook niet primair bij de hanteerders van deze technologische vondsten, maar bij de achterliggende structuren, waar de echte interesse niet ligt in de kwaliteit van de doeleinden waar het om gaat, maar in winstcijfers, rendementen en houding van aandeelhouders. Het is essentieel dat in het kader van een cultuurpolitiek deze slechte ontwikkeling wordt omgebogen. Zodat weer centraal gesteld wordt dat wat Popper noemt het vormen van een heilzaam cultureel instituut.

Media tussen gebondenheid aan financiële rendementen en verantwoordelijkheid jegens de samenleving
Massamedia zijn machtig. Zij zijn onmisbaar voor de informatieverschaffing, maar hebben het vermogen – vaak moeilijk zichtbaar-de realiteit te vertekenen. Ze zijn nodig voor het voortbestaan van een democratie, maar kunnen haar tegelijkertijd ondergraven. Ze verrijken de cultuur, maar verlagen haar ook. Het tragische is dat deze tegenstellingen door grote delen van de "sector" kennelijk zelf niet altijd worden ingezien, althans niet erkend. Hetgeen toch nodig zou zijn om de beheersing en het gebruik maken van deze belangrijke technologie steeds weer te verbeteren. Maar dat vereist wel de moeilijke zelfcritiek! Een

zelfcritiek zoals die echter voor de ontwikkeling van *elke* wetenschap, elke kunde, elk vak noodzakelijk is. ULrich Beck zegt: "De mogelijkheden van zelfcontrole, die alle monopoliebezitters hooghouden, moeten aangevuld worden met de mogelijkheid van *zelfcritiek* "(37).
Maar hoe het hebben van macht bij de functieuitoefening zelfcritiek moeilijk kan maken, wordt concreet geillustreerd door wat ik maar zal noemen "het geval Dittrich". Ondanks het feit dat, merkwaardig genoeg, politieke partijen en partijprogramma's meestal zwijgen over het functioneren van de belangrijke massamedia, stak het Tweede-Kamerlid voor D66, mr.Dittrich in Trouw van 3 februari 1998 zijn nek uit en publiceerde een positief critische beschouwing over het functioneren van de pers. Hij schreef daarin dat als er weer eens rondom bepaalde gebeurtenissen een mediastorm geluwd is, gezagsdragers verantwoording moeten afleggen voor wat onder hun verantwoordelijkheid is gebeurd. Maar "opvallend is dat journalisten gewoon kunnen overgaan tot de orde van de dag. Aan wie legt de pers verantwoording af? Wie bewaakt de waakhond? Rectificaties of klachten bij de Raad voor de journalistiek passen niet in een ingewikkeld proces als een mediahype, waarbij veel media betrokken waren. Toch is het belangrijk om structureel de rol van de pers tegen het licht te houden. Al was het maar om onze open democratie sterker te maken. Wanneer er kritiek komt op de rol van de pers, reageren journalisten op de automatische piloot: De boodschapper krijgt de schuld, de pers heeft het weer gedaan". "Zo'n afwerende houding smoort elke discussie over de rol van de pers in de kiem. Blaffen tegen de waakhond van de democratie wordt uitgelegd als het muilkorven van de pers".(38).
Hij vraagt zich verder af waarom er geen tv-programma of rubriek in kranten is waarin stelselmatig de rol van de media bij gebeurtenissen wordt ontrafeld? "Het valt mij op dat in de media de werkwijze van journalisten nauwelijks systematisch door niet-journalisten wordt beschouwd". Hij pleit voor een gezaghebbend forum dat een discussie op gang kan brengen wat journalistiek al dan niet acceptabel is. Hier zou een "jurisprudentie" uit kunnen voortkomen die een bijdrage zou kunnen betekenen voor een noodzakelijke bezinning.
Zoals in de huidige omstandigheden te verwachten was kwamen de reacties spoedig. Trouw schreef in een commentaar: "De media vormen een waakhond die zichzelf, ook tegen Dittrichs pleidooi, moet bewaken, anders heeft hij straks geen tand meer in de bek" (39). En NRC-Handelsblad geeft de reactie weer van de voorzitter van het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Journalisten, oud-hoofdredacteur van het Algemeen Dagblad en oud-voorzitter van de Raad voor de Journalistiek, Abram dat er niet om loog. Hij sprak van "het geraaskal van Dittrich". Volgens hem biedt de democratie genoeg mogelijkheden

om de macht van de media te controleren: de rechter, de Raad voor de Journalistiek en niet te vergeten de kijkers en de lezers (40).

Het is niet verwonderlijk dat de neiging tot zelfcritiek, de geringe ernst ten aanzien van het krijgen van evenwicht tussen rechten en plichten en de afkeer van effectieve zelfregulering bij de hanteerders van de mediatechnologie zo zwak is ontwikkeld. Daarvoor is de macht van deze sector in onze cultuur te groot geworden. Wel is in de wetenschap al lang getracht na te gaan welke de invloed is van de massamedia. De opvattingen zijn in de loop der tijd nog al eens aan veranderingen onderhevig geweest. Soms achtte men de macht erg groot, dan weer heel klein. Volgens Stappers e.a. zijn deze opvattingen niet vol te houden. De media spelen een dubbele rol. ze zijn tegelijk 'mirror en moulder', ze volbrengen tegelijkertijd 'Spiegelung en Prägung'. "Het is best mogelijk dat ze in een bepaald tijdvak, in een bepaalde cultuur meer het ene dan het andere deden, de geschiedenis zal het mischien leren. Voor de praktijk moet men er van uitgaan dat ze allebei doen" (41).
In ieder geval vormen de massamedia in hun functieuitoefening een macht, zeker nu zij met name in de laatste jaren zo verstrengeld zijn geraakt met de economie, de commercie. Duidelijk zien we deze macht en dit machtsbewustzijn als de mediahanteerders en machthebbers zich opwerpen als hoeders der democratie. En dat kúnnen ze dan ook zijn. Maar de echte waarborg voor de democratische staatsvorm is dat elke macht een tegenmacht heeft. Het was Montesquieu die al in de achttiende eeuw, sprekende over de staat, de stelregel van de scheiding der machten, de trias politica ontwikkelde. Als grondslag daarvan geldt het inzicht dat macht alleen voor misbruik kan worden behoed, als zij door een andere macht wordt tegengehouden; macht zonder tegenwicht ontaardt. Dit principe geldt ook voor de maatschappelijke krachten in het algemeen. Voor onze tijd betekent het dat als de institutie van de media niet continu wordt geconfronteerd en in *evenwicht* wordt gehouden door andere machten, dat voor de democratie een slechte zaak is.
Een doorgaande vernieuwing van de massamedia vereist dat zij de eigen macht durft te erkennen. Immers dan pas is er een basis om zich nog meer gemotiveerd toe te leggen op omlijning van de betreffende beroepsgroepen, de stimulering van het gevoel van verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van de samenleving en de cultuur, de ontwikkeling van een beroepsethiek en handhaving daarvan.
Het is dringend nodig dat er ten aanzien van eigen functioneren een grotere openheid en dialoog komt met de samenleving waarvan men zelf deel uitmaakt. Er worden trouwens regelmatig diverse suggesties gedaan in deze richting, zie de desbetreffende opmerkingen van Dittrich, maar ook die van de voorzitter van de NOS, Wolffensperger om een pro-

gramma in te voeren waarin de kijkers reageren op het aanbod, zoals dat ook bij de BBC functioneert. Vasterman, docent massacommunicatie wijst op het bestaan in de Verenigde Staten van tal van "media watch"-organisaties die over de prestaties van de media publiceren en debatteren. Organisaties als de Society of Profesional Journalists geven onderzoekers regelmatig opdracht om de rol van de pers achteraf te evalueren (42).

Bij de uitreiking in 1992 van de Anne Vondelingprijs aan de politiek redacteur Rob Meines stelde deze dat het journalistiek metier aan vernieuwing toe is. Volgens bepaalde vereisten. Eén daarvan is "journalistieke integriteit, goed geschoolde en getrainde journalisten, die in staat zijn gecompliceerde problemen te doorgronden en zich niet of nauwelijks engageren met politieke partijen. Er zijn 'senior editors' voor nodig die dit riskante proces begeleiden en die de jongere 'newsgetters' uit de gevarenzone houden".
Ik herhaal dat daarbij essentieel is, zoals bij zo vele metiers, dat ook voor dit beroep met publieke functie interne waarden, spelregels, normen, gelden die alom bekend zijn en houvast en vertrouwen aan iedere burger geven. De journalistiek eist een "vrijplaats" op in de samenleving. Maar dat kan alleen gevraagd worden als dan ook een erkend maatschappelijk belang gediend wordt. Dat maatschappelijk belang moet goed worden aangetoond, gedefinieerd en omlijnd zodat er duidelijkheid bestaat waarom, wanneer en in welke mate die maatschappelijke vrijplaats geldt, en wanneer niet meer.
De beperkte aanzet van bedoelde morele code is er trouwens, zij het rijkelijk eenzijdig. Zo claimt de journalistiek vrijheid van meningsuiting. Nu, die heeft iedere Nederlander. Maar daarnaast wordt persvrijheid geclaimd, beroepsgeheim en de mogelijkheid identiteit van bronnen niet te onthullen. Maar dat kan in redelijkheid alleen gelden binnen een door de totale samenleving geaccepteerde *totale* gedragscode die alle relevante aspecten omvat. De journalistieke beroepsgroep staat voor de opgave tijdig initiatieven in de hiervoor beschreven richting te ontwikkelen, niet alleen in het belang van de samenleving in het algemeen, de rechtstaat en democratie, maar zeker ook in het belang van de journalistiek, de massamedia zelf. Tijdige zelfregulering is zeer gewenst, sterker gezegd, noodzakelijk. Het ontbreken daarvan heeft al te lang geduurd.
Kaarle Nordenstreng schrijft daarover: "Selfregulation, however, is quite a weak form of regulation compared to official laws and perpetual market forces. Moreover, selfregulation tends to remain cosmetic window-dressing of the media industry and its professionals – a repertoire of good intensions with little or no impact on practical media operation

and performance". Daarbij dient de voornaamste functie te verschuiven van het beschermen van mediaprofessionals naar die van gewone burgers. "Actually self-regulation can and should be justified not just on the basis of defensive strategies on the part of the media but first and foremost seen through the public interest – ultimately as an innovative approach to democracy" (43).
Het vormen van vakethiek, gedragscodes impliceert echter een onafhankelijk, vertrouwd en gezaghebbend orgaan dat consequent en scherp toeziet op handhaving hiervan – en met name gericht op de rechten van de *burgers* – en waarop bij vermeend onrecht een beroep kan worden gedaan, dus een beroepsinstantie en tuchtcollege. Bij de voorbereiding van inhoud en vorm van een dergelijk college, in nationaal en/of Europees verband is natuurlijk, zoals voor zoveel zaken van *publiek* belang, een goed gestructureerd *maatschappelijk* overleg nodig. Het is de vraag of de in Nederland bestaande Raad voor de Journalistiek, een vrijblijvend opinierend orgaan, voor een hier bedoeld college een basis zou kunnen zijn.

Maar de kans op realisatie daarvan is zonder een samenhangend cultuurbeleid gering. Daarvoor is de eerder genoemde verstrengeling met de economische machten, is de commercialisering te sterk. Zeker nu de globalisering ook zijn intrede heeft gedaan op het gebied van de massacommunicatiemedia.
De enige kans om de in dit hoofdstuk gestelde doeleinden te bereiken is door de te grote binding tussen de grote commerciële machten en de massamedia te verbreken. Niet meer zo hoog mogelijke rendementen, winstcijfers en beursnoteringen voor mediabedrijven moeten maatgevend zijn, maar de *kwaliteit* van het geleverde. Ik verwijs hierbij tevens naar het hoofdstuk over de zich aanpassende economie.

Nog enkele opmerkingen over de relatie met de staat – hier de democratisch gekozen en gecontroleerde overheid – die begrijpelijk een heet hangijzer is voor de journalistiek. Het spreekt vanzelf dat in het kader van het hiervoor besproken noodzakelijke evenwicht tussen de machten in de uitoefening van hun functies en verantwoordelijkheden, journalisten vrij moeten zijn in hun beoordelingen van andere machten, dus ook de staat. In een democratie is deze persvrijheid noodzakelijk.
Maar die staat moet ook vrij zijn in de uitoefening van zijn verantwoordelijkheid en daarbij behorende macht. Binnen het hier bepleite op evenwicht gerichte cultuurbeleid dient de overheid zich niet alleen in te zetten voor welvaart, veiligheid, educatie etc. maar eveneens voor een kwantitatief en kwalitatief goede en betrouwbare informatieverschaffing. Bij voorbeeld voor een voldoende en niet door economische krachten

(markt) gereduceerde pluriformiteit van de pers. De media moeten in de uitoefening van hun functie niet alleen vrij zijn van inhoudelijke beïnvloeding van de overheid, maar evenzeer – en daar ligt in deze tijd en in onze huidige cultuur het grootste gevaar – van de nog steeds verder oprukkende commerciële invloed.
Ook hier geldt dat de tijd voorbij is dat een dergelijk beleid slechts een nationaal beleid zou kunnen zijn. Zeker in het kader van de toenemende internationalisering, respectievelijk globalisering, is een Europees beleid onontkoombaar. Daarvoor zijn trouwens reeds aanzetten gemaakt, zij het langzaam werkende. Zo is in 1993 in de Parlementaire Assemblee van de toenmalige Raad van Europa een resolutie aanvaard waarin aan het comité van ministers wordt gevraagd de regeringen van de lidstaten te verzoeken er er op toe te zien dat wetgeving effectief de organisatie garandeert van de openbare media "op zodanige wijze dat de neutraliteit van informatie, de pluraliteit van meningen en de evenwichtigheid van man-vrouwverhoudingen wordt verzekerd evenals het recht van weerwoord voor ieder individu die onderwerp is geweest van een beschuldiging". De Raad van Europa verzocht de regeringen er op toe te zien dat er een verklaring over de ethiek van de journalistiek komt langs de lijnen van genoemde resolutie (44).
Deze komende Europese ontwikkeling is een reden te meer dat de Europese media grote ernst gaan, respectievelijk blijven maken met de door Meines in 1992 bij de uitreiking van de Anne Vondelingprijs bepleite vernieuwing.

Parallel met deze ontwikkeling zien we, wat we ook bij andere onderwerpen constateerden, hier een tegenbeweging opkomen die zich in critische zin meer met mediabeleid gaat bezig houden. Hamelink schrijft "There is presently an increasing number of initiatives around the world through which ordinary people are beginning to express a concern about mass media performance". Ook hier zijn er producenten én "consumenten". "The challence to avoid both extreme positions needs the joint effort of media producers and media users. For this effort, a contextual and communicative media ethics is needed that engages both professionals and clients in an open-ended, public and free inquiry into some of the most crucial moral choices of our time" (45).

In de aanvang van dit hoofdstuk stelde ik dat er nog te weinig wetenschappelijke belangstelling is voor het functioneren van de massamedia en de gevolgen daarvan. Het is van groot belang voor de cultuur dat de wetenschap zich (interdisciplinair) meer gaat toeleggen op research naar het functioneren van de massamedia. Het is een typerende fout dat er zo veel geld wordt besteed aan research op het gebied van ontwik-

keling van informatie*technologie*, terwijl onderzoek naar het nut en het *functioneren* van informatiekanalen, zo onderbedeeld wordt. Maar ook hier is een verheugende ontwikkeling, waarvan ik in bescheiden mate bij het schrijven van dit hoofdstuk heb kunnen profiteren. Het is ook belangrijk dat mediabeid steeds meer in de Europese aandacht komt op conferenties als die in 2000 gehouden in Leuven over het thema Moderne media, sociale dialoog. Het kan niet anders dan dat deze conferenties de research bevorderen.

Maar hier zijn we aangekomen bij een nieuw hoofdstuk: enkele consequenties voor de wetenschap van een op evenwicht gericht cultuurbeleid.

X. WETENSCHAP IN EEN CULTUURPOLITIEK

Het onderwerp in hoofdstuk VII was educatie als geheel, waaronder dus ook het wetenschappelijk onderwijs. Waar in het navolgende opmerkingen gemaakt worden over wetenschap, betreft het de relatie cultuur en wetenschap. Wetenschap als het zoeken naar waarheid door middel van onderzoek. Volgens Diepenhorst is wetenschap "een drang in 's mensen geest meer en beter te kennen dan zonder opzettelijke stelselmatige inspanning met de daartoe geeigende geestelijke vermogens mogelijk is. Men wil weten, is nieuwsgierig, verwondert zich waarom de dingen zo zijn als zij zijn.... (1).
Wetenschap heeft een enorme invloed gehad op de vorming van de Westerse cultuur, en heeft dat nog steeds. O.D.Duintjer kon dan ook stellen dat "elk modern wetenschappelijk onderzoek krachtens de aard van de wetenschappelijke kennis verder reikt dan de studeerkamer of het laboratorium, namelijk tot in de stuurcabines van een dynamische maatschappij" (2).
Maar op zijn beurt oefent de cultuur weer invloed uit op de wetenschap en wat zij wil weten. Ook de wetenschap volgt als het ware de cultuur en haar streven waarvan zij deel uitmaakt.
De Westerse cultuur in zijn 20e eeuwse vormgeving illustreert dit duidelijk.

Nieuwsgierigheid als animator

Aan het begin van de wetenschap staat de menselijke eigenschap van de nieuwsgierigheid. Een eigenschap die in de Westerse cultuur niet altijd gelijk is beoordeeld. Laeyendecker, aan wie ik de inhoud van deze paragraaf ontleend heb, illustreert dit in zijn boek Bedreigde Cultuur door onder meer bepaalde passages aan te halen van het verhaal van Homerus over Odysseus. Toen volgens Homerus Odysseus na de val van Troje naar Ithaca terugkeerde, was hij gewaarschuwd voor de verlokkingen van de Sirenen, hoewel die interessante vertellingen (nu zouden we kunnen spreken van "kennis") zouden kunnen geven. Maar volgens Homerus kon Odysseus hieraan weerstand bieden en kon hij daardoor uiteindelijk bij zijn vrouw Penelope terugkomen. De nieuwsgierigheid kreeg zijn grenzen (3).
De Griekse wijsgeer Aristoteles schreef eeuwen later dat alle mensen van nature streven naar kennis, maar doelde daarbij wel op het wezen der dingen. Het ging daarbij om het schouwen der waarheid, maar niet los van de relatie met het goede, de deugd, dus van ethische overwe-

gingen. Dit denken benadrukte de voorzichtigheid die in acht moest worden genomen met de van nature gegeven weetdrift.
In een latere tijd, de renaissance hoorde Dante Odyssseus een ander verhaal vertellen, waarbij kennis van de wereld positiever werd benaderd. Begrijpelijk omdat in zijn tijd de gedachte ging post vatten dat het weetbare tot het uiterste verkend moest worden. Dus: weg met die grenzen. Evenals de eerdere voorzichtige benadering van de Griekse wijsgeren, heeft deze ontgrensde houding grote invloed gekregen in het Westerse denken. Zij is van grote importantie gebleken voor de latere maatschappelijke en natuurwetenschappelijke ontwikkeling.
Waar Dante nog ambivalent bleek op dit kruispunt van ideeën, publiceerde in de 17e eeuw Glanville een boek met de uitdagende titel Plus ultra of the progress and advancement of Knowledge. De begrenzingen verloren hun kracht, wat uit zou lopen "op een tamelijk diepe kloof tussen het rusteloos zoeken naar steeds nieuwe kennis van de natuur en morele waarden". Later schreef Nietzsche in zijn Jenseits von Gut und Böse over de "niets ontziende nieuwsgierigheid". Waar voorheen het nieuwe negatief belast was, juist omdat het afweek van de traditie, begon de nieuwsgierigheid als nieuwe deugd een leidende rol te spelen. Deze ontwikkeling werd later weer verder gestimuleerd door de idee van de vooruitgang die een van de richtinggevende ideeën van de Westerse cultuur zou worden.
Als de ongeremde nieuwsgierigheid een nieuwe deugd gaat worden komt ook de vraag naar voren wat belangrijk is te bestuderen, en wat niet. Er worden *keuzen* gemaakt. Het eerste geleerde genootschap ter wereld, de Britse Royal Society die in 1662 werd opgericht, en door Charles II goedgekeurd, stelde vast dat de leden ongestoord mochten discussieren en kennis uitwisselen, mits die betrekking had op zaken van filosofische, wiskundige of mechanische aard. Politieke en ethische onderwerpen waren nu taboe. Deze beperking werd aanvaard. De selectie werd verricht door invloedrijke onderzoekers in overeenstemming met de wensen van de koning die absoluut geen behoefte had aan democratische hervormingsvoorstellen of plannen voor pedagogische nieuwbouw. Soortgelijke ontwikkelingen deden zich voor in het absolutistische Frankrijk. Op de zittingen van de Academie des Sciences mochten de geheimen van de godsdienst en de aangelegenheden van de staat niet aan de orde komen. "Politiek en moraal behoorden derhalve niet meer tot de wetenschap, zoals die vanaf die tijd gezagsvol werd omschreven". Dit "wetenschapsbeleid" heeft wel de industriele revolutie bevorderd, maar tegelijkertijd in toenemende mate bijgedragen aan de grote problemen die met name in de 20e eeuw duidelijk werden.

Gemaakte keuzen

Het moeten maken van keuzen vooronderstelt waarden die vergeleken kunnen worden. Welke zijn de belangrijkste in een bepaalde fase van de cultuur en moeten derhalve prioriteit krijgen. De Westerse dominerende waarden uit de 20e eeuw kennen we. De huidige prioriteit voor de cultuurcomponenten van natuurwetenschappen/technologie en economie, en wel in hun *nauwe samenhang*, beïnvloedt óók de wetenschap als geheel en werkt vooral de laatste decennia ook door in het denken over doel en wezen van het bolwerk van de wetenschap, de universiteit. Natuurlijk wordt nog wel erkend dat breed fundamenteel onderzoek van belang is. Maar zoals de natuurkundige van den Beukel schrijft: "het belang van het fundamenteel onderzoek, de drang naar kennis en inzicht met geen ander doel dan kennis en inzicht, staat in onze dagen onder steeds toenemende druk. Uit parlementen, ministeries en universiteitsbesturen wordt de vraag naar het nut (of: utiliteit, of maatschappelijk relevantie) van het onderzoek steeds nadrukkelijker gesteld. Wilt U geld van ons hebben? Toon dan maar aan waar het goed voor ons is. De arme beoefenaars van de alfa-wetenschappen, de zogenaamde humaniora, moeten zich in steeds pijnlijker en ongeloofwaardiger bochten wringen om aan te tonen dat ze wel degelijk nuttig zijn"(4). De wooren "nut" en "relevant" kregen hier kennelijk dezelfde betekenis. Volgens van den Beukel, door de ervaring geleerd, is dan ook de meest doeltreffende manier om een hoog cijfer voor utiliteit te krijgen een Nederlands bedrijf voor het geplande onderzoek te interesseren. Ook hier blijkt overigens weer dat de macht aan het verschuiven is.

Ik spreek hier uiteraard niet over de vrije persoonlijke keuzen van individuele wetenschappers, maar over de vaak kostbare onderzoeksprojecten waaraan complete teams en instituten te pas komen. Want daar is geld, vaak zeer veel geld voor nodig. In de meeste gevallen wordt dat geld opgebracht, worden de keuzen dus gemaakt door de economische sector, het bedrijfsleven. Vooral grote concerns beschikken over omvangrijke laboratoria waar kostbare onderzoekingen kunnen worden verricht ten behoeve van nieuwe producten, van verschillend maatschappelijk nut, bestemd voor de markt. Voor onderzoek dat niet primair ligt op het terrein van technologie, maar op het gebied van maatschappelijke ontwikkelingen als educatie, maatschappelijke ontwrichting, toename van geweld, dat dure geïntegreerde onderzoekingen van hoge kwaliteit vereist, is het veel moeilijker, zo niet onmogelijk de vereiste credieten te verkrijgen.

Een goede illustratie van bovenstaande beïnvloeding van de keuzen geeft de rede die Cohen, rector magnificus van de universiteit van Limburg in1995 hield. Hij wees op een hoofdartikel in het blad Forum van de werkgeversorganisatie VNO/NCW waarin de vraag werd gesteld wat

onderzoekers doen met het belastinggeld dat zij krijgen. De teneur was duidelijk: de verkeerde dingen, want niet de dingen waar het bedrijfsleven op zit te wachten. Het universitaire onderzoek moest marktgerichter worden! (5). Dit standpunt is begrijpelijk, gedacht als het is van uit het "gevangen" zijn in de verantwoordelijkheid voor een bepaald belang. Maar dit denken uit een oogpunt van beperkte belangen moet toch wel gecompenseerd worden door een breder (principieler) denken over de dringende maatschappelijke en culturele problemen van onze wereld en die van onze nazaten.
Het spreekt vanzelf dat deze ontwikkeling, consequenties van de verstoorde balans in onze Westerse cultuur, ook zijn invloed heeft op de universiteit. Overigens dringt, nu technische hogescholen, managementen andere beroepsopleidingen bij decreet tot universiteit verklaard zijn (6), de vraag zich op wat nu eigenlijk wordt verstaan onder "universiteit". Dat is toch niet te veel gevraagd van mensen die zich met wetenschap bezig houden!
Onduidelijkheid is er trouwens niet alleen ten aanzien van de universiteit, maar in zekere zin ook ten aanzien van leerstoelen en de achtergrond van hoogleraren. Het aantal bijzondere leerstoelen is in de jaren tachtig explosief gegroeid, zodanig dat in1998 een op de vier hoogleraren "bijzonder hoogleraar" was. De universiteiten gebruikten hen om de ergste klappen van de bezuinigingen via de normale geldstromen op te vangen. Inmiddels hebben bedrijven als Shell, Philips en Nedlloyd hun eigen leerstoelen. Voor bedrijven en instellingen betekende dit vooral status en de mogelijkheid om voor weinig geld wetenschappelijk onderzoek te laten uitvoeren. De rector-magnificus van de Katholieke Universiteit Brabant vertelde in 1998: "Er komen ondernemers langs die vragen: hoeveel kost het om hier een hoogleraar te droppen? Vooral in de adviespraktijk staat het goed om prof. voor je naam te hebben"(7). Overigens wijzen met name de universiteiten van Delft en Eindhoven deze bijzondere leerstoelen af. Zij zoeken andere en meer directe samenwerkingsvormen om geld uit de "derde-geldstroom "aan te trekken. Zij laten ook al gewone hoogleraren betalen door bedrijven, en zoeken sponsors voor hun onderzoek.
De vraag rijst daarbij uiteraard hoe onafhankelijk hun onderzoek is. De rector-magnificus van de Technische Universiteit Eindhoven zegt in 1998: "Je streeft niet naar echte onafhankelijkheid natuurlijk. Het belang van zo'n bijzonder hoogleraar is juist dat hij studenten laat ruiken aan het bedrijfsleven. Als hij er volledig onafhankelijk van is, doet hij zijn werk niet goed". En zijn toenmalige collega van de Erasmus Universiteit meende: "Ik heb liever iemand die zegt: dit is het standpunt van Coopers & Lybrand, dan een grijze gehaktbal die dure praatjes staat te verkopen zonder dat je weet wat zijn opvatingen zijn" (8).

Voormalig Shell-topman Herkströter stelde dat de universiteiten in toenemende mate hun heil op de markt zoeken. Zij voelen zich daartoe gedwongen door achterblijvende overheidsfinanciering, maar worden er ook toe uitgenodigd door de samenleving.
Dat de wetenschap tegenwoordig ook aan kretologie doet blijkt uit de eigentijdse kreten zoals de "ondernemende universiteit" en universiteit als "marktgestuurde organisatie".

Duidelijk is hoe ver ook voor wetenschap en universiteit de gevolgen gaan van de huidige trend in de Westerse cultuur met zijn dominerende machten. Hoewel de wetenschap er in deze tijd duidelijk blijk van geeft volger te zijn, is zij toch ook in zeer belangrijke mate vormgever van cultuur. In de titel van dit hoofdstuk leg ik bewust het accent op de laatstgenoemde functie.
De vraag is nu welke critische rol wetenschap en universiteit kunnen spelen bij de pogingen in de 21 eeuw de balans in deze cultuur te herstellen? En welke hernieuwde keuzen daarvoor dan moeten worden gemaakt.
Ik wil daarvoor drie aandachtspunten noemen: in de eerste plaats vrijmaking van de dominerende machten, in de tweede plaats herstel van het evenwicht tussen alpha-, bèta- en gammawetenschappen en in de derde plaats bestrijding van de hyperspecialisatie en bevordering van integratie en multidisciplinair denken en werken.

Ontworstelling aan de overheersende machten
In het voorafgaande ligt ons pleidooi besloten. Dringend nodig is dat een aanzienlijk deel van de wetenschap wordt bevrijd, beter gezegd: zich zelf ontworstelt aan de funeste omhelzing van de op dit moment nog overheersende machten. We hebben reeds herhaalde malen kunnen constateren dat niet alleen het hier gevoerde pleidooi dwars tegen huidige trends in het denken en handelen ingaat, maar dat er in de Europese samenleving in toenemende mate symptomen manifest worden die "neen" zeggen tegen veel van die trends. Dat in het vernieuwende politieke denken sommige scheidslijnen dwars door (lang) bestaande opinies gaan lopen. Zo trok een artikel uit de hoek van de Telderstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en van de VVD mijn aandacht met de kop "Markt bedreigt wetenschap". Daaruit haal ik aan: "Kunnen liberalen bij deze marktgerichte ontwikkeling tevreden achterover leunen? Wij menen van niet. Er is sprake van een slechte ontwikkeling. Marktwerking kan zeker heilzaam zijn, maar zij behoort het terrein van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs niet te beheersen". "Niet voor niets heeft Von Humboldt, een Duitse liberaal die een uiterst beperkte reikwijdte voor de staat voorstond, overheidsgelden ingezet

om universiteiten te vrijwaren van druk van buiten zodat wetenschappers zich op hun eigen onderzoeksvragen konden storten"(9).
Dit artikel was kennelijk ook de historicus von der Dunk opgevallen die van mening was dat in dit artikel de vinger op de rotte plek werd gelegd. Hij pleitte voor het eerherstel van het "wetenschappelijk ethos". Daaronder verstaat hij "het besef dat het in elke tak van wetenschap in de eerste, de tweede en de laatste plaats om het vinden van kennis gaat, en dat dit doel rigoureus en onbarmhartig gescheiden dient te worden van het eventuele nut voor de maatschappij" (10). Nu gaat dit me wel te ver. De wetenschap is immers verweven met de cultuur, vandaar dat ze ook de dupe wordt van bestaande crises. Het is onvoorstelbaar dat wanneer de Westerse cultuur zich aan die crisis ontworstelt door een nieuw evenwicht te zoeken, de wetenschap hier buiten zou kunnen blijven. Integendeel, zij zal daarbij zonder twijfel een grote rol spelen. Niet door alleen maar naar binnen gericht te zijn, maar beslist óók naar buiten, naar de samenleving, de maatschappij en haar noden. Echter dan niet meer overwegend gericht op economische en technologische vragen, maar op de complexe en met elkaar verweven maatschappelijke, geestelijke en culturele vragen die antwoorden behoeven.
De gevolgen van de hiervoor gememoreerde in de 17e eeuw door de Britse Royal Society en Franse Academie des Sciences gemaakte keuzen, bekrachtigd door de toenmalige vorsten, hebben ons dit inmiddels wel duidelijk gemaakt!
Daarbij is het essentieel dat de wetenschap die, hoe ook daartoe aangezet en gestimuleerd onderzoek verricht, in dat onderzoek en de resultaten daarvan, onafhankelijk is. Speciaal bij externe financiering van onderzoek op projectbasis, dus met een afgebakende, door de opdrachtgever ingebrachte probleemstelling en met tijdelijke financiering, kan de verleiding om naar een bepaalde conclusie toe te schrijven, groot zijn. Maar in het belang van geloofwaardigheid zal aan die verleiding, hoe begrijpelijk ook, afdoende weerstand moeten worden geboden.
Kinneging zegt: "Het belang van wetenschappelijke onafhankelijkheid is te vergelijken met het belang van een onafhankelijke rechterlijke macht. We zijn van zo objectief *mogelijk* (cursivering van mij, vB) onderzoek afhankelijk voor onze kennis van en inzicht in de werkelijkheid. Zonder ware kennis en inzicht zijn we immers overgeleverd aan allerlei krachten buiten ons"(11).

Maar de directeur van de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU) heeft ook gelijk als zij schrijft dat de zogenaamde derde geldstroom(bedrijfsleven, EU-programma's, collectebusfondsen, stimuleringsprograma's van het ministerie van Economische Zaken etc. belangrijk is voor de universiteiten. En wel: "Omdat het de financiële

basis verbreedt en investeringen in onderzoeksmiddelen en apparatuur, software, databestanden, maar ook menskracht mogelijk maakt die uit de steeds krapper wordend overheidsmiddelen niet meer te betalen zijn". "Universiteiten zijn gedwongen zich op de markt te begeven om de noodzakelijke kwantiteit en kwaliteit te kunnen behouden"(12).
Dat betekent dat voor het vrijmaken van de wetenschap van de door de overheid bekrachtigde druk van buiten, een grotere bijdrage uit de samenlevings (overheids)-middelen vereist is.

Evenwicht tussen delen van de wetenschap
In het hoofdstuk over educatie werd een pleidooi gevoerd voor een educatie die gericht is op heelheid. Een educatie waarin niet meer het eenzijdig accent valt op technologie en economie, maar *gelijkelijk* op de geestelijke, de economisch-technische en sociale sectoren. Het spreekt vanzelf dat het verkrijgen en handhaven van evenwicht eveneens een essentiele rol dient te vervullen in het denken over wetenschap. Dat betekent concreet dat zeker op de universiteiten alpha-(geestes)wetenschappen, bèta-(natuur)wetenschappen en gamma-(sociale) wetenschappen, als delen van één geheel gelijke aandacht krijgen.
In de vorige hoofdstukken bleek de onderlinge verwevenheid van cultuurelementen; zóveel hangt met zóveel samen. Dit te erkennen is dan ook noodzakelijk om de werkelijkheid te kennen en van daaruit realistisch beleid te kunnen voeren. Vanuit deze erkenning moeten we in principe de taak zien van wetenschap en universiteit. De primaire taak van wetenschap en universiteit is steeds de overdracht van cultuur te bevorderen. Staande te midden van de cultuur, maar tegelijkertijd ook met een zekere distantie, het verder aan haar bouwen. Een taak die zo lang de wereld mag bestaan, nooit "af" is. Dat bouwen kan echter alleen realistisch en zinvol zijn als alle aspecten van deze cultuur volledig aan bod (blijven) komen.
De universiteit mag en kan daarbij het specialisme niet schuwen, maar moet wel steeds blijven opereren tegen een achtergrond van brede vorming en brede theoretische orientatie. Zo pleitte Gevers, in 1993 collegevoorzitter van de universiteit van Amsterdam, evenals zijn Utrechtse collega Veldhuis, voor een bredere intellectuele vorming. Onder meer werd daar verwezen naar de Spaanse filosoof Ortega y Gasset die in1930 schreef: "de universiteit heeft de overdracht van cultuur, haar belangrijkste taak, verzaakt, en leidt daardoor 'nieuwe barbaren' op: geleerder, maar met minder cultuur dan ooit. De ingenieur, de arts, de jurist, de wetenschapper". De universiteit moest geen beperkte vakspecialisten, maar breed georienteerde beroepsbeoefenaren opleiden. (13)
Dat dit actueel blijft kunnen we constateren als we bij voorbeeld denken aan de problemen die op de arts afkomen met de vragen over eu-

thanasie en abortus, voorkoming van ziekten door cultuurgestimuleerd ongezond gedrag; die op de jurist afkomen bij de relatie advocaat en officier van justitie tot media; die op de journalist afkomen bij de relatie tussen het brengen van nieuws en de waarheid; die op de technoloog afkomen bij de relatie tussen het manipuleren met menselijke genen en de vraag wie de risico's daarvan moet dragen; die op de universitair opgevoede ondernemer afkomen bij de relatie tussen het gevecht naar groter marktaandeel en winst en consequenties daarvan voor leefbaar milieu en arbeid voor mensen.

Enorme kapitalen worden besteed aan onderzoek op het gebied van natuurwetenschappelijk en technologisch onderzoek naar nog verder gaande verfijningen op het gebied van communicatie*middelen.* Steeds nieuwe producten worden met commercieel klaroengeschal en aantrekkelijke prijzen aangekondigd: nóg nieuwere televisietoestellen, zaktelefoons in allerlei soorten, internetsystemen, spraakherkenning door ingenieuze apparaten en ga zo maar door. Maar is het niet volstrekt onlogisch dat onderzoek naar de vraag of de *doeleinden* van communicatie tussen mensen zoals goede informatie, onderling begrip, welzijn. door deze nieuwe producten niet of nauwelijks plaats vindt! Interessant en imponerend dat die nieuw producten gemaakt kunnen worden, maar wat zijn nu hun effecten en *werkelijke* voordelen? Zouden ze echte communicatie ook niet kunnen benadelen? Waarom blijft dit niet op middelen maar op doeleinden en effecten gericht onderzoek achterwege? Het antwoord lijkt me duidelijk: het gaat om productie en bedrijfseconomie, niet om het totaal van de belangen van mens en maatschappij. Het is in ieder geval van belang dat getracht wordt, onder meer door een goed wetenschapsbeleid deze kromme lijn recht te trekken.
Zeker op de universiteiten is het gewenst dat er naast de technologische onderzoekingen veel meer aandacht en middelen komen voor diepgaande bezinning en wetenschappelijk onderzoek naar de dieperliggende ontwikkelingen, drijvende krachten en mechanismen in de culturen. De hoofdredacteur van het diepgravend tijdschrift Le Monde Diplomatique, Ignacio Ramonet wijst op deze voor toekomstige generaties zo belangrijke vraagstukken. Maar we hebben volgens hem daarvoor nauwelijks een begrippenkader (14).
De Franse filosoof Alain Renaut schreef in zijn recent gepubliceerd boek Les revolutions de l'université, dat de wetenschapsbeoefening zelf gebaat is bij een brede inbedding van het onderzoek in een instelling die organisch verbonden is met de andere disciplines van de klassieke universiteit zoals de letteren. Hij wijst daarbij op het voorbeeld van de Humboldt-universiteit, opgericht in 1810 in Berlijn als tegenhanger van het Franse model van de grandes écoles. De Humboldt-universiteit werd

ingericht als een *samenhangend* instituut waarin alle takken van wetenschap gezamenlijk wortelden in een filosofisch concept van wetenschapsbeoefening. Het bleek overigens dat dit model óók in zijn afzonderlijke disciplines zeer succesvol was (15).
Al gaat de nog steeds overheersende stroom van de ontwikkeling nog in een andere richting, er komen gelukkig, we hebben dit meer geconstateerd ook nieuwe stromingen. Interessant is ook de analyse van Stephen Toulmin aan wiens gedachten over de evenwichtsverbreking na de renaissance we in hoofdstuk III aandacht gaven. Hij komt tot de conclusie dat in de laatste decennia van de 20e eeuw de aandacht toch verschoven is van de exactheid van de theoretische natuurkunde en van het wereldbeeld van de bloeitijd van de 'moderniteit' (waarin natuur en mens als verschillend en van elkaar gescheiden werden opgevat) naar een gehumaniseerde moderniteit, waarin natuur en mens worden geherintegreerd. Deze verschuiving werd bevorderd door ontwikkelingen als de ecologische crises met zijn vele facetten, de ervaring dat door de relatie met andere (sub)culturen, anthropologische inzichten noodzakelijk bleken, het inzicht dat het vermogen tot beheersing van materiele processen en civiele technieken het stadium gepasseerd was waarop de voordelen daarvan vanzelfsprekend zijn. Maar ook dat sociale wetenschappen elementen van andere wetenschappen (als wiskunde) moeten opnemen en dat theologie, filosofie en ethiek geconfronteerd moeten worden met heel practische medische, ecologische en juridische problemen (16).

Binnen het kader van een bewust wetenschapsbeleid is een (herstelde) eenheid van wetenschappelijke arbeid noodzakelijk. Dat betekent dat de alpha- en gamma-wetenschappen in hun waarde moeten worden hersteld, hetgeen uiteraard consequenties heeft voor de sturing van financiële stromen.
Maar daarbij gaan we natuurlijk wel uit van evenwaardige kwaliteit van deze wetenschappen en opleidingen met de andere. Kwaliteit enerzijds ten aanzien van theoretische en fundamentele aspecten, maar ook van practische toepassingen. Waarom ik dit zeg? Omdat bij het recentelijk tegen het licht houden van de Nederlandse universitaire opleidingen, bij voorbeeld de sociologie en culturele anthropologie in belangrijke mate te licht werden bevonden. De daar gegeven kwalificaties van 'voldoende', laat staan 'zorgwekkend', frustreren vanzelfsprekend het streven naar het geven van veel groter belang aan deze vakken. Te stellen eisen aan studenten en docenten, aan studieprogramma's moeten hoog tot zeer hoog zijn. Dat geldt ook voor de kwaliteit van de research. Sociale wetenschappoen doen onderzoek naar sociale verschijnselen. Bij dat on-

derzoek zijn enkele ernstige problemen gebleken die niet mogen worden onderschat.
Te simpele onderzoekingen, bijvoorbeeld alleen gebaseerd op door enquêtes verkregen opinies en niet op dieperliggende attitudes, zijn wellicht goedkoop, maar slechts van beperkte waarde. Ik wijs hier op het euvel van "onderzoekingen" die gebaseerd zijn op te kleine en te weinig gefundeerde steekproeven. Funest is ook het baseren van conclusies op steekproeven die een te grote non-respons hebben. In 1997 liet de socioloog prof.Ellemers weten dat hij non-respons van boven de 10 procent met de nodige scepsis bezag. En dan te bedenken dat drie decennia geleden sociaal-wetenschappelijke onderzoekers volgens de politicoloog Visscher nog een respons van 80 tot 90 procent bereikten, terwijl tegenwoordig een respons van 40 tot 50 in allerlei onderzoek zeer gewoon is (17). Volgens hem lijkt de bereidheid om serieus na te gaan wat er met dit soort onderzoek mis is, vrijwel geheel te ontbreken. Ook het CBS worstelt volgens Visscher met dit probleem, maar verdedigt zich al dan niet terecht door te wijzen op hun correctiemethoden (18).
Prof. Köbben wees op nog een ander obstakel waarover wij trouwens hiervoor al hebben gesproken, namelijk de vaak te nauwe relatie tussen opdrachtgever en onderzoeker. Dat is ook een gevaar voor de sociale wetenschappen en de beeldvorming die er over bestaat. Door de rigoureuze vermindering van geldstromen naar de sociale faculteiten, wordt in toenemende mate omgezien naar baten die voortkomen uit het contractonderzoek. Vooral als dit onderzoek betrekking heeft op zaken die de opdrachtgever direct in zijn belang raken, is het gevaar aanwezig van de "wie betaalt-bepaalt"- en "voor jou een ander"-houding (19).
Er is natuurlijk sprake van een vicieuze cirkel: minder kwaliteit en de uitingen daarvan zijn niet los te zien van onevenwichtige financiering, en die is weer niet los te zien van beeldvorming van deze wetenschappen.
Toch is bovenstaand pleidooi alleen te voeren als binnen deze alpha- en gamma-wetenschappen, er evenals in de bêta-wetenschappen, alles aan gedaan wordt niet alleen de kwantiteit, maar evenzeer de kwaliteit op hoog niveau te krijgen en te behouden.

Multi-disciplinaire benadering als antwoord op (hyper)specialisatie

In zijn beroemde, op de toekomst gerichte analyse: Man and society in an Age of Reconstruction, wijst Karl Mannheim op een toenmalige nieuwe ontwikkeling, die naar de multi-dimensionaliteit. Hij schreef in 1940: "This one-dimensional pattern is turned into a multi-dimensional one when at the highest stage of development the separate spheres such as politics, economics, etc., which were formerly thought to be closed cir-

cles, are seen to interact upon each other and lead to a multi-dimensional structure. This structure is not considered as a static one, as it is continuously subject to change; and from now on the changes in its parts will only be felt to have been adequately interpreted if understood in terms of the changing whole"(20).
Meer dan een halve eeuw later wees de toenmalige rector magnificus van de universiteit van Twente, van Vugt er op dat een van de grootste gevaren die de universiteit bedreigt, de toenemende specialisatie en hyperspecialisatie is van de professionele academische experts.
Specialisatie is in vele gevallen natuurlijk onvermijdbaar en noodzakelijk; mede dank zij die specialisering heeft de wetenschap immers zo veel vooruitgang geboekt. Maar er is ook een andere waarheid, namelijk dat door deze (hyper) specialisatie het zicht verdwijnt op de realiteit van veel van de samengestelde en complexe problemen waarmede de huidige mensheid wordt geconfronteerd, en waarop Mannheim kennelijk doelde. Problemen die multi-dimensionaal zijn, met elkaar in relatie staan en zelfs vaak terug te voeren zijn op een gemeenschappelijke bron.
Daly (econoom) en Cobb (filosoof en theoloog), wijzen er in een gezamenlijke studie op dat het feit dat zoveel grote problemen van elkaar geisoleerd schijnen te zijn, velen verontrust, ook omdat zij er geen verband meer tussen zien en dan geneigd zijn tot de psychologische uitweg van verdringing. "Having no handles on solutions, and even doubting that any are possible, many seek to get what they can now, leaving the future to look out for itself"(21). Wilber wijst in een recente studie op het belang van open relaties en naar elkaar luisteren. Hij betoogt dat complexe problemen nooit opgelost kunnen worden door die problemen eerst in delen te hakken, die op te lossen en daarna uit de deeloplossingen de gehele oplossing samen te stellen. Door deze reductionistische aanpak wordt het totale probleem gesimplificeerd en is een verkeerde oplossing het resultaat (22).

Door deze ontwikkeling van op wetenschappelijk, maar óók wel op onwetenschappelijke gronden gebaseerde specialisatie wordt het noodzakelijke vertrouwen dat de samenleving als geheel voor het beantwoorden van haar ingewikkelde en soms riskante uitdagingen in de wetenschap moet kunnen hebben, bepaald niet bevorderd. Het is inderdaad ook voor, wat de voormalige stripfiguur Heer Ollie Bommel noemde "de oplettende lezertjes", opvallend dat er steeds weer nieuwe, soms ver gespecialiseerde takken van wetenschap gevormd worden met hun eigen leerstoelen. Takken die een zeer klein gebied bestrijken, maar wèl verbonden zijn met grotere gebieden. Voor genoemde lezertjes rijst daar-

bij wel eens de vraag of deze opsplitsing nu werkelijk de beste methode is om de betreffende problemen te benaderen.

Maar er is nog een ander aspect waar van Vught op wees, en dat met name betreft de gevolgen voor de universiteit. Hij noemde ondermeer het volgens hem bijna onafwendbare wetenschappelijk isolement van individuele specialisten en de onmacht om op wetenschappelijk niveau met elkaar te communiceren. De universiteit dreigt daardoor een toevallige vestigingsplaats te worden van een weinig samenhang vertonende verzameling specialisaties, waardoor het samenbindend element langzaam wegsijpelt. Het gevaar dreigt van de onwil of de onmacht van universiteiten om te reageren op nieuwe maatschappelijke vragen, dat uiteindelijk leidt tot de marginalisering van onze huidige wetenschappelijke instellingen (23).
Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid is kennelijk van oordeel dat de universiteit veel te specialistisch is geworden. De opleiding dient volgens haar derhalve te bestaan uit specialisme-overstijgende kennis, motivatie en vaardigheden.

Het is eigenlijk merkwaardig dat hoewel al lang gebleken is (zie Mannheim) dat de naar verhouding bovenmatige specialistische aandacht voor deelproblemen, de werkelijkheid slechts benadert door partiele visies, niet sterker gestreefd is naar samenwerking tussen disciplines en specialismen. De physicus Niels Bohr vond dat de physici wel moesten leren leven met permanente tegenstrijdigheden. De natuur als geheel is volgens hem niet in één beschrijving te vatten. De enige manier om de werkelijkheid te bevatten is door haar op verschillende manieren weer te geven en die dan zo samen te voegen, dat ze elkaar tot één geheel aanvullen in een opeenstapeling van verschillende beschrijvingen (24).
Laeyendecker is van mening dat we moeten aanvaarden dat in onze eeuw de meeste problemen multidimensioneel zijn. Wil men deze oplossen, of zelfs maar gedeeltelijk onder controle krijgen dan is samenwerking tussen disciplines en specialismen onontkoombaar (25). Mannheim sprak over Problemeinheiten, nu spreken we over projectmatige aanpak.

De grote problemen van de komende eeuw zijn niet alleen natuurwetenschappelijk, economisch, sociologisch, medisch etc van aard, maar van alles tegelijk. Hoe zou het mogelijk zijn milieuproblemen te begrijpen, laat staan aan te vatten en op te lossen zonder een groot aantal disciplinair uiteenlopende benaderingen te combineren? Dat zelfde geldt voor problemen van werkloosheid, welvaartsbevordering, gezondheid etc.

Hoe gewenst het is dat de individuele wetenschappen ook hun grenzen erkennen en de noodzaak inzien van multidisciplinair samenwerken kunnen we onder meer op het terrein van economische ontwikkeling en bestrijding van de werkloosheid waarnemen. Het blijkt dat in deze complexe vraagstukken nog voonamelijk economen, met hun diverse theorieën adviezen geven en gevolgd worden, met alle gevolgen van dien. Was het geen dwaasheid dat toen voormalige Oostbloklanden niet meer beheerst werden door de communistische ideologieën en rigoureuze vormen van geleide planeconomie, kapitalistisch georienteerde economen uit de Chicagoschool zich presenteerden om de nieuwe wegen – althans zoals zij die dan zagen – te banen. Met verwaarlozing van zeer belangrijke sociologische, cultuuranthroplogische, historische en psychologische aspecten. Waarna men verbaasd was dat er ook niet verwachte ontwikkelingen kwamen als maatschappelijke desorganisatie en het opkomen van nieuwe machtsblokken zoals de maffia.

Als voor het beoordelen of voorbereiden van nieuw beleid de werkelijkheid niet in zijn diverse verschijningsvormen wordt gezien en voor de voorbereiding van beleid niet de ter zake kundige wetenschappen en kennisgebieden worden benut, gaat dit uiteindelijk ten koste van de doeltreffendheid van dit beleid. Zoals Niels Bohr al opmerkte ten aanzien van de natuurwetenschappen komen er dan uiteraard verschillen naar voren. Maar het is dan toch aan het beleid om keuzen te maken. Het is interessant te constateren dat een grote onderneming als Shell meer inzicht wil hebben in toekomstverwachtingen en daarvoor een breed bemande wetenschappelijke denktank opzet. Naast dit commerciële initiatief bestaan enkele grote en kleine projecten die ten bate van de samenleving interdisciplinair werken, zoals het prestigieuze Zentrum für interdisziplinaire Forschung in Bielefeld, maar ook kleinere werkgroepen en instituten als het voormalige Nederlandse Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving. Verder wijs ik op de door de overheid in het leven geroepen Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
Maar dit is nog maar het begin van een dringend noodzakelijke ontwikkeling.
Nu worden nog veel te veel fouten gemaakt door een verkokerd denken in een complexe realiteit.
Daarbij stelt Laeyendecker terecht dat aan de deelnemers van multidisciplinaire projecten hoge eisen gesteld mogen en kunnen worden.
Niet vergeten mag daarbij worden dat bestijding van de verkokering in het denken, en groeiende openheid en bereidheid tot multidisciplinair werk op de universiteiten, naar men mag aannemen zal doorwerken in de houding van afgestudeerden jegens samenwerking "op de werkvloer".

Dat zal in vele gevallen een verademing zijn; waar nu nog in een beroepsvereniging gesproken kan worden over de relatie met alpha-wetenschappers: "mensen willen over hun vak praten; de meeste fysici interesseren zich niet voor dit soort zweverige onderwerpen". Opvattingen die samenhangen met de na de verbreking van het evenwicht in de Westerse cultuur ontstane "rangindeling", waarbij de natuurwetenschappen zelfbewust zitten op de eerste rij, de economie in zijn onderscheidene soorten op de tweede rij, en de andere op de overblijvende rijen.
Het is begrijpelijk dat opheffing van dit ranggevoel bij velen nog al wat moeite vergt. Enige cultuurfilosofische en cultuurhistorische scholing en maatschappij- en cultuurgerichtheid is dan ook wel aan te bevelen.

Maar het zal ook wel wennen zijn voor de overheid. Want met zijn stringente indeling in sectoren en departementen is daar toch ook wel in vele gevallen sprake van een starre verkokering. Er wordt dan nu al wel, al dan niet met gebruikmaking van organisatiebureau's, meer projectmatig gewerkt, maar toch. Het is te verwachten dat een ontwikkeling naar een meer multidisciplinaire wetenschapsbeoefening, zijn consequenties heeft voor betere coördinatie en integratie van overheidsapparaten. En dat is goed want als de departementen alleen maar zouden kunnen blijven denken in hun "deelperspectieven" en de onschendbaarheid van hun departementale – en zelfs afdelingsgrenzen, zal veel vernieuwend werk voor niets geweest zijn.

Een actuele vraag is hoe de overheid moet omgaan met de veelheid van wetenschappelijke adviezen. Bestuurderen en politici hebben – en dat is te begrijpen – vaak de neiging om zich vast te klampen aan adviezen die, terecht of onterecht het aureool van de wetenschap dragen. Maar door multidisciplinaire en projectmatige aanpak zullen adviezen, mede afhankelijk van de gezichtspunten van waaruit geadviseerd wordt, tegenstrijdig kunnen zijn. Het is dan aan het beleid om te kiezen, hoe moeilijk dat ook kan zijn. Het is en blijft nu eenmaal een taak van het beleid om keuzen te maken. De wetenschap kan alleen trachten te analyseren, vragen te beantwoorden, ontdekkingen te doen, verbanden te leggen die daarvoor niet gezien werden, logisch te leren denken en adviezen te geven. Maar het is aan bestuur en politiek om, mede geleid door politieke inzichten prioriteiten te stellen en dan te kiezen.

Geen cultuurbeleid zonder wetenschapsbeleid, geen wetenschapsbeleid zonder cultuurbeleid
De wetenschap wordt mede gevormd door de heersende cultuur. Als deze cultuur, in ons geval de de Westerse, sterk onder invloed staat van

technologisch en economisch denken, dan straalt dat door op de wetenschap en de visie op de universiteit. Op de *keuzen* die, hoe dan ook, gemaakt worden en de prioriteiten die gesteld worden ten aanzien van het steeds kostbaarder wordende onderzoek. Wáár wordt onderzoek mogelijk gemaakt en bevorderd en wáár niet. Dat is voor de komende ontwikkeling van de samenleving van het allegrootste belang!

We constateerden dat aan het einde van de 20e eeuw ook in het wetenschapsbeleid de economische machten een overwegende invloed hebben gekregen op de prioiteiten en keuzen. De grote economische structuren voeren hun eigen specifiek, maar ook eenzijdig onderzoeksbeleid. In de laboratoria van grote bedrijven worden enorme bedragen aan research besteed voor het vinden van nieuwe geneesmiddelen, nieuwe en snellere elektronische communicatiemiddelen, genetische manipulatie, nieuwe transportmiddelen etc. Het doel is daarbij duidelijk: in de onderlinge concurrentiestrijd overleven door groei, vergroting van marktaandelen, van winstmarges. Daarnaast oefent, zoals wij hebben gezien, het bedrijfsleven op diverse wijzen invloed uit op de universiteiten en het daar gedane onderzoek.

De houding van de Nederlandse overheid in het eind van de 20e eeuw blijkt uit het Wetenschapsbudget uit 1993, waar we lezen: "Wetenschappelijk onderzoek is het domein van overheid én bedrijfsleven.
De overheid speelt een aanvullende rol, daar waar het bedrijfsleven niet in staat is om onderzoek tot stand te brengen of daar waar het gaat om onderzoek dat voor de overheid als publieke producent van goederen en diensten nodig is". Daarvoor werden dan argumenten aangedragen als bevordering van "BV Nederland" in de internationale concurrentiestrijd, vergroting werkgelegenheid, etc.

Eerder, in hoofdstuk VI over economisch beleid typeerde ik de ontwikkeling aan het eind van de 20e eeuw als een proces van radicalisering. Deze radicalisering constateren we ook als we de hierboven staande passage over het overheidsbeleid ten aanzien van de wetenschap, vergelijken met de beleidsvisie in 1976. In 1976 bracht de toenmalige regering een Meerjarenplan voor wetenschapsbeleid uit. De regering schreef: "Wetenschapsbeleid heeft de – soms wat ondankbare – taak voortdurend het oog gericht te houden op de wat verder weg liggende toekomst". De regering hoopte met dit beleid een basis gelegd te hebben voor "een vruchtbare parlementaire discussie over wat voor de toekomst gewenst of noodzakelijk is". Opgesomd werden dan enkele noodzakelijke ontwikkelingen zoals genuanceerder beleid ten aanzien van economische

groei, een critisch beleid ten aanzien van technologische ontwikkelingen met voorrang voor verbetering van het leefklimaat etc. Hierbij werd gewezen op de consequenties van deze ontwikkelingen voor het wetenschappelijk onderzoek (26).

Het is wel symptomatisch dat waar de problematiek en de gevaren van de huidige onwikkeling alleen maar groter geworden zijn – ik behoef ze niet weer op te noemen-, en het woord democratie velen in de mond ligt bestorven, het toenmalig wetenschapsbeleid en sturing van kennisproductie inmiddels weer ver is teruggeschroefd. De leidende gedachte is kennelijk weer opnieuw: laisser faire, laisser aller.

Maar als we ons nu realiseren hoe belangrijk de rol van de wetenschap is op de vorming van onze toekomst, is het dan niet griezelig dat we als democratische samenleving daar zo mee omgaan? Ik haalde reeds Duintjer aan die stelde dat wetenschappelijk onderzoek, krachtens zijn aard verder reikt dan de studeerkamer of het laboratorium, maar tot de stuurcabines van de maatschappij. Dat betekent dat een goed functionerende democratie met zijn moderne wetenschap er niet onder uit kan, dat in allerlei geledingen, zeker in regering en parlement het beleid ten aanzien van de wetenschap en het wetenschappelijk onderzoek en de funderende waarden, een belangrijke plaats moet innemen. Immers hoewel de wetenschap als instrument geen doel in zich zelf heeft, is zij "een machtig middel om de problemen waarvoor het maatschappelijk en economisch leven ons stelt, aan te pakken en op te lossen". Daarvoor is een verantwoord gebruik noodzakelijk, niet alleen van de resultaten. Maar het is geraden te streven "evenzeer en vooral naar een verantwoord gebruik van het wetenschappelijk instrumentarium".

Natuurlijk is het beleid op dit terrein zeer moeilijk. Prof.Dupuis schreef in het rapport Bouwstenen voor het kennisdebat:"Kan de produktie van kennis gestuurd worden? Voorbeelden als milieusparende technologie en geneeskunde zijn weinig bemoedigend. Bij het ene gebeurt te weinig, bij het andere te veel. Als kennisontwikkeling al gestuurd kan worden, dan schiet de bereidheid daartoe in elk geval te kort. Wellicht hangt dit samen met het feit dat men niet weet waarheen men wil met deze samenleving. Het probleem wie stuurt en waarop kennisproduktie gericht is, staat hier geheel overeind. Doelstellingen van kennisproduktie lijken meer dan ooit geformuleerd te moeten worden."(27).

Ja, *wie* stuurt, want gestuurd wordt er natuurlijk, eventueel volgens de wet van de sterkste, die van de wildernis. En dat terwijl het krachtenveld in onze maatschappij steeds meer gaat in de richting van steeds gro-

tere risico's, risico's zonder dat duidelijk is wie de verantwoordelijkheid daar voor neemt en wie de gevolgen bij eventueel misgaan draagt. Beck, die zoals bekend (zie hoofdstuk V) het volle licht van de schijnwerpers op deze risico's richtte, schrijft dat aan de wetenschapper de gezaghebbende autoriteit is verleend om te bepalen wat de "stand van de technologie" vereist. Maar "dit monopolie van wetenschappers en technici op het definieren van gevaren wordt tegelijkertijd ter discussie gesteld door de 'realiteitscrisis' waarin de natuurwetenschappen en technische wetenschappen verkeren ten aanzien van hun omgang met gevaren die zij produceren" (28).

Waar voorheen de technologen in de ruimte van het laboratorium vindingen testten vóórdat ze in de praktijk werden toegepast, is dat nu in vele gevallen niet meer mogelijk. De productie gaat dan vooraf aan het onderzoek. "Bij nucleaire, chemische en genetische experimenten zweeft de wetenschap blind boven de grens van dreigingen. Reageerbuisbaby's moeten eerst worden gemaakt, genetisch gemodificeerde organismen vrijgegeven, en reactoren gebouwd, opdat hun eigenschappen en veiligheid bestudeerd kunnen worden". "Door vooruit te lopen op de toepassing, zonder dat die volledig is onderzocht, heeft de wetenschap zelf de grens tussen laboratorium en maatschappij afgeschaft" (29). Maar dat betekent dat de *maatschappij* als geheel, dus ook de *politiek* zich met deze zaken moet bezig houden van wege de vraag wie de bewijslasten heeft, experts met tegenstrijdige meningen aan het woord moet laten en interdiciplinaire verscheidenheid moet bevorderen. "Het blootleggen van wetenschappelijke onzekerheid bevrijdt de politiek, het recht en de publieke opinie van de technocratische bevoogding".

Als een democratie zoals Bongers, op wie ik in hoofdstuk XIII zal terugkomen, het formuleerde, uitgaat van "het recht van een ieder, om in vrijheid en gelijkheid het gemeenschapsbeleid mede te bepalen en te beïnvloeden", dan kan zij dat cruciaal gemeenschapsbeleid toch niet voor een belangrijk deel passief overlaten aan enkele technologische en economische machten met hun eigen belangen. Als dat wel gebeurt is de democratische staatsvorm wel een vrij leeg vat geworden. Geen wonder dat dan zo vele burgers klagen dat de ontwikkelingen geheel anders lopen dan men gewenst heeft en in zijn stem tot uitdrukking heeft willen brengen.

In dit hoofdstuk zijn uiteraard slechts enkele – maar dan m.i. wel cruciale – aspecten van wetenschapsbeleid aan de orde geweest. In de eerste plaats is het van het allergrootste belang dat de wetenschap en haar bolwerk, de echte universiteit, zich – met steun van samenleving en

overheid – in het kader van een integraal cultuurbeleid, ontworstelt aan de omklemming door de dominerende machten van economie en technologie.
Het zal enorm belangrijk zijn als grondige multidisciplinaire onderzoekingen worden gedaan bijvoorbeeld naar, wat Luttwak noemt, de harde vragen naar de relatie tussen economische efficiency en sociale inefficiency (30). Dat mag men toch in deze tijd van de wetenschap verwachten?
In de tweede plaats dient in bovengenoemd kader de eenheid van wetenschap te worden hersteld door alpha-, bêta- en gammawetenschappen gelijke aandacht, verwachtingen en mogelijkheden te geven.

In de derde plaats moet daar waar specialisatie echt onontkoombaar is, de nadelen daarvan zo goed mogelijk worden opgeheven door consequent multi-functionele samenwerking te bevorderen zodat het zicht op de totale werkelijkheid zo goed als mogelijk is kan worden hersteld.

Dit boek puilt uit van onderwerpen die voor dergelijk naar objectiviteit strevend wetenschappelijk geijkt onderzoek in aanmerking komen: verbroken ecologisch evenwicht, spanningsveld tussen ecologie en economie, oorzaken van allerlei soorten van verslaving, educatie, destructieve kloven in welvaart, allerlei soorten van geweld, multi-cultureel samenleven enz, enz.
Tenslotte nog een tweetal opmerkingen. Omdat de leiding van instituties als overheid, bedrijfsleven, particuliere organisaties heel vaak de neiging hebben om oncritisch te staan jegens de resultaten van hun beleid en genomen beslissingen,is evaluerend wetenschappelijk onderzoek noodzakelijk. Het lijkt me dat hier in de eerste plaats in het kader van een verantwoord wetenschapsbeleid, taken liggen voor de universiteit.

Het zou daarnaast winst zijn wanneer grote en fundamentele onderzoekingen en studies worden gedaan die van belang zijn voor de gehele maatschappij, daarbij ook projecten van maatschappelijke discussie worden opgezet. De ervaring noopt me er aan toe te voegen dat daarbij dan niet alleen wetenschappers, politici, publicisten of journalisten aan het woord moeten komen. Als gedeeltelijke proeve, overigens slechts ten dele geslaagd, kan gewezen worden op het humanistisch, katholiek en protestants project over burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit (31). Mits goed opgezet en consequent uitgevoerd kan maatschappelijk beraad van groot belang zijn voor onze *bewustwording* ten aanzien van de grote uitdagingen die voor ons liggen en die mogelijk offers zullen eisen. Dat geldt voor *allen*, óók wetenschappers. Immers óók de wetenschap en haar dienaren hebben hun grenzen.

XI. CONSEQUENTIES VAN CULTUURBELEID VOOR DE OVERHEID

But people and nations may restore a sense of control over their own destinies only if they are willing to face the complexity, only by grasping the operating imperatives that drive the global system and the full scope of human consequenses that it yields (1)
William Greider

De betrouwbare overheid
Maatschappelijke organisatievormen, zoals de staat, ontstaan niet in het luchtledige, maar hangen samen met de ontwikkelingen in cultuur en samenleving. Er moet een samenhang bestaan tussen deze organisatievormen en de "uitdagingen" waarmee de cultuur in een bepaalde periode van haar geschiedenis wordt geconfronteerd en waarop ze – in het belang van haar voortbestaan – (Toynbee) in staat moet zijn de juiste antwoorden te geven.

In vorige hoofdstukken heb ik de overtuiging uitgesproken dat in de Westerse cultuur een ongewijzigde doortrekking van de in de 20e, maar ook al in de 19e eeuw getrokken lijn niet goed is, vooral als de belangen van de na ons komende generaties mede voor ogen worden gehouden. Ik heb toen tevens in hoofdstuk IV getracht na te gaan in welke richting een *bewust* beleid ten aanzien van onze cultuur dan zou kunnen gaan, en welke leidende waarden daarbij behoren. En er daarbij tevens voor gepleit dat dit beleid niet meer getypeerd kan worden als "government by catastrophe", het gaan van crisis naar crisis, maar er op moet gericht zijn fouten en crises van allerlei aard te voorkómen door *tijdig* de juiste beslissingen te nemen en uit te voeren. Waarbij we dan niet kúnnen vergeten welke belangrijke rol in onze dynamische tijd juist de factor tijd speelt. Tijdig wil zeggen: niet áchter lopen bij die snelle tijd, maar op dat snelle bedacht te zijn.
Dit klemt temeer nu blijkt dat government by catastrophe te veel voorkomt, en juist bij zeer belangrijke onderwerpen en problemen die te lang zijn ontlopen. Zie de crises die zich meer en meer manifesteren bij de gevolgen van klimaatsontwikkelingen en de "productie" van vee en vlees. Valt het te verbazen dat het begrip "Verelendung" van Karl Marx nog blijft rondspoken? Een feit is dat wanneer besluitvaardig beleid pas

kan worden gevoerd ná crises, de zwakste landen en groeperingen vaak het zwaarst worden getroffen!

De belangrijkste institutie die tot dit beleid in staat moet worden geacht en waarop burgers in de 21e eeuw in dit opzicht moeten kunnen vertrouwen, is de staat, de overheid in zijn vele verschijningsvormen. We kunnen zonder overdrijving zeggen dat in de 21e eeuw een door de mensen gemaakte en op kracht gebaseerde, *betrouwbare* overheid meer dan ooit noodzakelijk is. Een overheid die met een samenhangend beleid in staat is om in de 21e eeuw de scheefgroei uit de 19e en 20e eeuw met zijn grote gevolgen voor het menselijk denken en de cultuur te helpen corrigeren. Een staat die dan wel geworteld moet zijn in de samenleving, dat wil zeggen in de maatschappelijke verbanden, in de "civil society", en het vertrouwen van de burgers in grote lijnen kan krijgen en behouden. Bovendien zijn, vaak als reactie op heersende waarden en ontwikkelingen meer en meer tegenbewegingen ontstaan,vaak georganiseerd en verder ontwikkeld in de NGO's (Niet Gouvernementele Organisaties). In de voorafgaande hoofdstukken hebben we meermalen kunnen constateren welke enorme betekenis deze organisaties hebben gehad en hebben voor de huidige uitdagingen en de strijd voor het herstel van evenwicht in onze cultuur.
Maar hoe sterk ook de steunende, inspirerende en meesturende netwerken van de civil society zijn, de overheid is onmisbaar om het geheel in het oog te houden, te sturen, te coördineren, vooruit te zien, te bezielen en vooral te *kiezen*. Te kiezen uit de vele mogelijkheden, wensen, belangen. Vele zaken worden als belangrijk naar voren geschoven: politie, onderwijs, milieu, zorg, belastingverlaging ten behoeve van economische groei etc etc. Burgers/kiezers zijn in het algemeen nog geëngageerd in maatschappelijke onderwerpen, maar heel vaak gericht op concrete "issues". Dáár moet o.m. met behulp van internetcampagnes aandacht en geld naar toe gaan. Maar voor de overheid moet het gaan om de vraag naar de prioriteiten, het voorkomen van het gaan van crisis naar crisis.
Echter we stuiten hier op een merkwaardige situatie. Juist in een tijd dat we zulke hoge eisen moeten stellen aan de taken en het functioneren van de overheid, is er groeiende twijfel en ongeloof ontstaan over de mogelijkheid daartoe. De zo vroeg overleden sociaal-democratische denker Heyne de Bak schreef al in 1982 dat nu er sprake is van een verminderd geloof in de bestuurbaarheid en/of maakbaarheid van de samenleving, van een afnemend vertrouwen in de politiek en in politici, er tegelijkertijd, paradoxaal genoeg, sprake is van het stellen van meer 'eisen' aan de overheid en 'de' politiek dan ooit te voren (2).

Galbraith wees er in 1992 op dat overheidsingrijpen op vele uiteenlopende terreinen eens het kapitalisme heeft gered, maar dat er nu verzet is "tegen een noodzakelijk optreden van de staat om een economisch geslaagde en maatschappelijk kalme toekomst te waarborgen. In de dialectiek van de moderne kapitalistische of, juister gezegd, gemengde economie is een vrijwel onmisbare rol weggelegd voor de overheid. In de dialectiek is dit een verregaande ideologische zaak; in zijn dagelijkse verschijningsvorm is het een hoogst praktische zaak". Hij wijst naar het communisme annex socialisme dat halsstarrig weigerde concessies te doen aan zijn op ideologie gebaseerd economisch beleid ten aanzien van consumptiegoederen, dienstensector en landbouw om deze aan het commandosysteem te onttrekken, met de bekende gevolgen van totale ineenstorting. Wijzende op dit onvermogen om tijdig te veranderen schrijft hij: "Ironisch genoeg geldt voor het kapitalisme nu hetzelfde"(3).

Inmiddels is in de afgelopen jaren, mede onder invloed van de zich radicaliserende markteconomie door allerlei vormen van afstoten van overheidstaken, privatisering, zelfregulering, verzelfstandiging etc., bedoelde ontwikkeling: het inperken van de rol van de staat nog versneld. Op de achtergrond daarvan spelen overwegingen van ideologische aard, naast kortebaans financiële afwegingen, mogelijk gemakszucht en angst voor conflicten, een grote rol. Het is immers voor velen ook prettig om verantwoordelijkheid te kunnen afschuiven op anderen en niet of minder aanspreekbaar te zijn.

In hoofdstuk II concludeerde ik in een aparte paragraaf dat er een proces op gang is gekomen van steeds verdere verschuiving van de *macht* van overheid naar de ongecontroleerde economische/commerciële krachten. Machten die het vrij zwevende idool van de Markt volgen; waarheen weet niemand. Eigenlijk is dat proces van verschuiving van de macht niet verwonderlijk. Immers met name de economie en de technologie, en de door hen gevormde ideologie is zo dominerend geworden dat haast alle segmenten van onze cultuur, van ons denken en oordelen er van zijn doortrokken. Dus óók het denken over de overheid met haar verantwoordelijkheden en mogelijkheden. Volgens de voormalige Amerikaanse presidentscandidaat, Ralph Nader bleek uit een opiniepeiling van Business Week dat bijna driekwart van de Amerikanen van mening is, dat de grote ondernemingen "te veel macht over hun leven hebben gekregen"(4). En George Soros schreef dat wat de vrijheid thans wellicht nog het meest bedreigt, het monsterverbond is dat soms gesloten is tussen overheid en bedrijfsleven (5).

Om misverstand te voorkomen, privatisering, deregulering, decentrali-

satie etc. als zodanig zijn niet in alle omstandigheden af te keuren. Integendeel, zij kunnen in een "herverkaveling" van uitvoerende overheidstaken nuttig zijn. Waar het hier echter om gaat is dat de overheid niet bevoegdheden gaat weggeven die zij nodig heeft om er voor te kunnen waken dat voorzieningen op een behoorlijk peil blijven, om te kunnen sturen, om bepaalde sociale en democratische rechten te kunnen waarborgen. Als ze toch taken afstoot is het onverantwoord zulks te doen op louter ideologische of financiële gronden, maar mag dat alleen na zorgvuldige afweging, op bestuurlijk rationele gronden. Waarbij verantwoordelijkheden niet gaan zweven, maar duidelijk worden vastgelegd en ook waar gemaakt en feitelijke monopolies worden vermeden. Zijn er al niet voldoende fouten gemaakt met vergaande gevolgen, als de privatisering van de Engelse spoorwegen en de onduidelijke herstructurering van de Nederlandse spoorwegen?

Het is een slechte zaak dat zoals in 1995, de Algemene Rekenkamer de conclusie moet trekken dat Nederlandse ministers in veel gevallen over onvoldoende bevoegdheden beschikten om hun algemene verantwoordelijkheid te kunnen dragen op het terrein waar het zelfstandig bestuursorgaan actief was. Daardoor ontstond volgens de Rekenkamer in vele gevallen een groot *schemergebied* (cursivering door mij,vB), waarvan de samenleving uiteindelijk de dupe gaat worden. In 1997 oordeelde de Raad van State in haar advies over de Miljoenennota dat het kabinet te weinig had gedaan met een rapport van de ministers van Binnenlandse Zaken en Financien waarin geadviseerd werd een aantal afgesplitste organisaties, zelfstandige bestuursorganen weer onder de werkingssfeer van de overheid te brengen. Immers deze organisaties vallen nu niet meer of nauwelijks onder de ministeriele verantwoordelijkheid en onttrekken zich daarmee aan de publieke controle van het parlement. De taken van de overheid zijn volgens de Raad te belangrijk"om ze louter aan de wetten van vraag en aanbod over te laten"(6).

Ook wanneer de centrale overheid na grondige afweging besluit om taken over te laten aan provinciale en/of gemeentelijke overheden, zal zij er toch *steeds* op moeten letten dat landelijk, door wetgeving en parlement gedragen beleid – bij voorbeeld op de terreinen van het leefmilieu, immigratiebeleid en zorg voor de openbare veiligheid-, blijvend wordt waargemaakt. Immers de verantwoordelijkheid voor regering en parlement blijft. Hier is ook de *betrouwbaarheid* van de overheid in het geding. Wat vaak vergeten wordt is dat decentralisatie en centralisatie in elkaars verlengde liggen. Bij een proces van decentralisatie en delegeren van bevoegdheden behoort onvermijdelijk een proces van centralisatie en controle, wil er althans geen onwerkbare chaos met het recht

van de sterksten ontstaan. Zeker in een democratie is het noodzakelijk dat de burger vertrouwen kan hebben en houden in de wil en de capaciteiten van de overheid om haar beleid wáár te maken. Het is funest als het beeld overkomt dat de overheid niet meer in staat is bepaalde negatieve ontwikkelingen te beheersen, keuzen te maken en problemen op te lossen en het eigenlijk zelf "ook niet meer weet". Denk maar aan het Nederlands onzeker, wiebelend en dus onvruchtbaar "beleid" ten aanzien van bestuurlijke reorganisatie, verkeer/vervoer en onderwijs. Want dát vreet aan de relatie tussen burger en overheid, tussen burger en politiek. Een relatie die echt niet is te herstellen door voor de zoveelste keer te herhalen dat de afstand tussen burger en politiek moet worden verkleind. Die is klein genoeg om het voor de burger mogelijk te maken tekortkomingen te zien. En ter verdediging aanvoeren dat de toekomst niet "maakbaar" is – overigens hier een ongelukkig woord uit de ambachtelijke sfeer –, gaat ook niet op. Oók bij besluiteloosheid van bestuur en volksvertegenwoordiging wordt die toekomst wél gemaakt, maar dan door andere, ongrijpbare krachten.

De omstandigheid dat zo vele ontwikkelingen met elkaar samenhangen maakt daadkrachtig geïntegreerde cultuurpolitiek noodzakelijk. Maar de vorm van politiek heeft tevens consequenties voor het functioneren van regering, parlement en ambtelijke organen. Trefwoorden worden nu steeds meer: *coördinatie* en *integratie*. In een interne discussie in het Nederlandse kabinet over intern functioneren was het een minister opgevallen dat alle bewindslieden "geweldig druk bezig zijn" met problemen die voor een deel op hetzelfde terrein liggen.
Het toont de noodzaak aan dat de staatsrechtelijke vormen, taken en bevoegdheden worden aangepast. Zodanig dat één bestuurder wordt belast met de essentiele taak van coördinatie en integratie. Het lijkt me dat die in de Nederlandse situatie moet toevallen aan de voorzitters van de betreffende bestuursorganen. Dus op rijksniveau de minister-president. De dringende noodzaak zulks te doen blijkt steeds weer, maar misschien het duidelijkst bij niet tijdig opgeloste en "rondzingende" (nationale) problemen, in crisissituaties en bij nationale rampen.
Regeren en besturen is altijd, het duidelijkst blijkt dat bij complexe vraagstukken, een samenspel met ambtelijke deskundigen; een samenspel met enerzijds de mogelijkheid om ambtelijke informatie en bijstand te krijgen, anderzijds de verantwoordelijkheid te leggen waar die wettelijk ligt. Daar hoort een doelmatig critisch gericht wederzijds vertrouwen bij en het respecteren van de spelregels. Ambtelijke diensten kunnen slechts goed functioneren als ook zij het noodzakelijk vermogen en de gemotiveerdheid hebben om onderling te kunnen samenwerken. Toch blijkt dat vaak erg moeilijk te zijn. Er is daarover veel ge-

sproken en geschreven, maar het wordt steeds meer *essentieel* voor het functioneren van de overheid als geheel. De consequenties moeten gevonden worden in opleiding, selectie, honorering en rechtspositie (benoeming en ontslag).
Het vermogen van de overheid om bestuurlijk, politiek en ambtelijk naar behoren te functioneren, voldoende afstand te kunnen houden van belangengroepen/organisaties, besluiten ook metterdaad te (laten) effectueren, en daarmee ook vertrouwen van de samenleving te kunnen krijgen en behouden, is hier mede van afhankelijk.

Een sterke overheid moet gebonden zijn aan duidelijke waarden en normen
Als de ontwikkelingen in cultuur en samenleving in de 21e eeuw een krachtige overheid vereisen, wordt de vraag des te belangrijker door welke waarden en normen die overheid – en alles wat daarbij hoort – zich laat leiden. Wat vindt zij belangrijk en wat niet.
Zoals het verbroken evenwicht in onze Westerse cultuur een sterke invloed heeft gehad op de visie ten aanzien van de verantwoordelijkheid van de overheid, heeft dat ook een invloed gehad op de waarden en normen waardoor deze overheid zich laat leiden. De grote betekenis die nu in onze cultuur wordt toegedacht aan economische waarden – "gij zult groeien" – schiep een nieuw beïnvloedend klimaat.
Toen in 1996 zo'n dertig Nederlandse topmanagers, hoge ambtenaren en bedrijfsadviseurs door de toenmalige Amerikaanse onderminister van Handel, Stuart Eizenstat werden ontvangen, kregen zij van hem te horen dat de Amerikaanse buitenlandse politiek zich meer ging richten op de handel. De VS groeide naar een wat hij noemde "commerciële diplomatie"(7). Een Amerikaanse correspondent vertelde het Nederlandse gezelschap cynisch dat onder Clintons regime het State Department naar een "Export Department" groeide. Ook in Nederland blijkt deze economische en commerciële gerichtheid door een groeiende neiging de staat, maar ook de provincie en gemeente met een bedrijf te vergelijken. Kortom de relatie tussen de publieke en private sectoren zijn, althans in Nederland meer en meer aan het verschuiven en vervagen zoals ook in de hoofdstukken II en III is besproken. Public-private verhoudingen werden steeds normaler, externe adviseurs die vaak afkomstig zijn uit het bedrijfsleven, zijn in de loop van korte tijd een steeds groter rol gaan spelen in overheidssectoren. Die adviseurs namen hun waarden en normen uiteraard mee. Het overstappen van (top)ambtenaren en bestuurderen naar adviesfuncties, maar ook omgekeerd, kwam steeds meer voor. Ook het jargon veranderde: woorden als concern, productiecellen, contractmanagement, marktgericht zag je in de publieke dienst steeds meer verschijnen.

In dat veranderde klimaat waarin de staat functioneert zijn sommige lang bestaande waarden en normen vervaagd of verdwenen en nieuwe ontstaan. Opvattingen over wat moet, wat niet kan en wat moet kunnen veranderen nog steeds. De publieke dienst, bestuurlijk en ambtelijk, heeft daarbij heel lang een zekere bescherming gehad van een eigen erecode. Daarin speelden traditionele eigenschappen en vaardigheden als nauwgezetheid, dienstbaarheid, onpartijdigheid, betrouwbaarheid, onkreukbaarheid een belangrijke rol. Aan de toenmalige erenaam "regent" bij voorbeeld waren naast rechten, ook verplichtingen verbonden. Maar in het veranderend klimaat viel die bescherming meer en meer weg. De sfeer veranderde, ten goede, maar ook ten kwade.
Heersende waarden kunnen grote invloed hebben op het gedrag van overheden en hun ambtenaren. Zij kunnen, natuurlijk tot op zeker hoogte lofwaardig vervuld zijn van de ontwikkeling en groei van hun stad. Projectorganisatoren kunnen daarbij geërgerd zijn doordat ze zich door (wettelijk) getroffen milieumaatregelen geremd gevoelen in hun ijver én hun rendementen. Zij klagen bij ambtenaren en eventueel bij bestuurderen van de gemeente over die formele en trage overheid en doen in het kader van de public-private relatie, een beroep op"daadkracht". Dan kan de verleiding groot zijn om in het kader van het "groeibelang" een oogje dicht te doen en "te knellende" milieubeschermende en veiligheidsbevorderende besluiten en voorschriften"creatief" op een laag pitje te zetten. Tot het mis gaat.

We moeten er ons van bewust zijn dat het niet alleen gaat om de individuele instelling van functionarissen in de publieke en private sfeer, maar om het heersende culturele *klimaat*. Dat kan bij voorbeeld met de mentaliteit van "het doel heiligt de middelen", een zekere schemerzône bewerkstelligen waarin de grenzen met de criminaliteit (corruptie, fraude,belastingontduiking etc.) geleidelijk vervagen en gemakkelijk overschreden worden. De Nederlandse Algemene Rekenkamer moest dan ook in 1996 concluderen dat zich een cultuur van"huis-,tuin-en keuken-corruptie" onder ambtenaren aftekent. Tussen 1990 en1995 is de Rekenkamer tenminste vijftig gevallen op het spoor gekomen van ambtenaren bij de rijksoverheid die zijn ontslagen wegens fraude of corruptie. In honderddrieenveertig gevallen bestonden er verdenkingen. De werkelijke aantallen liggen hoger, omdat bij de meeste ministeries fraudebestrijding helemaal geen hoge prioriteit heeft. En hier werd dan nog niet eens gesproken over de situatie bij de provinciale en gemeentelijke overheden.

Als in de huidige situatie een krachtige overheid gewenst is die over de noodzakelijke bevoegdheden beschikt, kan men zich niet bij deze nega-

tieve ontwikkelingen neerleggen. Integendeel men moet er alles aan doen om een verdere ondermijning van het vertrouwen dat de samenleving in haar overheid moet kunnen stellen, te voorkomen. Dat betekent in ieder geval dat zij voorgaat in het opvolgen van de regels die zij zelf gesteld heeft. In haar jaarbericht 1998–1999 legt de Stichting Maatschappij, Veiligheid en Politie een verband tussen het feit dat de overheid in haar eigen beleid haar regels (bij voorbeeld op het gebied van het milieu beleid) nog al eens overtreedt, met de signalen dat burgers steeds minder geneigd zijn zich aan regels te houden (8). De overheid kan op dit punt niet alert genoeg zijn. Enige jaren geleden moest de rechter mr. Brenninkmeijer al constateren dat bestuurders steeds vaker handelen in strijd met het internationaal recht, het EG-recht of de algemene beginselen van behoorlijk bestuur. Het is een ondermijnend delict als een rijks-, provinciale – of gemeentelijke overheid met rechtsregels 'flexibel' meent te kunnen omgaan en aldus misbruik maakt van haar macht. Het moet vanzelfsprekend zijn dat politieke democratische organen in hun strijd vóór integriteit, bij overtreding van de grondregels steeds bereid zijn zich zelf te corrigeren en zo nodig te zuiveren.
Bestuurderen, volksvertegenwoordigers, vertegenwoordigers van de overheid in het algemeen, hebben macht. En die macht hebben ze nodig om hun verantwoordelijkheid jegens de samenleving waar te kunnen maken. Maar in een rechtsstaat is die overheidsmacht gelukkig onderworpen aan het recht. Zoals de bekende Amsterdamse privaatrechtsgeleerde Paul Scholten schreef gaat het bij het recht niet om wat gebeurt, maar om hetgeen behoort te gebeuren. Uit het bevel van het recht "vloeit de plicht tot nakoming voort". "Geen recht zonder macht, die wat het recht beveelt, in werkelijkheid omzet – geen macht, die niet op een gegeven ogenblik voor het recht buigt". Recht is vooral een kwestie van eerbied en respect, tegenover de wet in de eerste plaats (9). Voor de overheid geldt ook de oude uitspraak: goed voorgaan doet goed volgen.
Kortom, de in de 21e eeuw noodzakelijke krachtige overheid die haar cultuurpolitieke verantwoordelijkheid waar wil en kan maken, is alleen maar mogelijk als de samenleving vertrouwen kan hebben en houden in de "waardevastheid" van haar overheid.

Maar..... als we spreken over een democratische overheid, is het noodzakelijk ook te spreken over de *burger.* En dan niet zoals in de commercie, maar óók in de politiek, over de burger die als "klant" alleen in zijn rechten wil erkend worden en zijn eisen wil stellen. Die als burger, als lid van en drager van de samenleving óók zijn plichten heeft. Die grote en kleine fouten kan maken, verkeerde keuzen kan doen. Is er niet een oude wijsheid die zegt dat elke samenleving de overheid heeft die

zij verdient? Inderdaad werken verkeerde en kortzichtige beoordelingen en keuzen die de burgers maken, vaak door in de samenleving. Het is dan ook niet eerlijk om hier niet over te spreken.
Het is dus begrijpelijk als de historicus von der Dunk schrijft over de in Nederland gebeurde rampen in Enschede en Volendam dat deze tragedies niet zozeer symptomen zijn: "van een falende overheid, als wel van de kortzichtigheid van een bevolking, die niet bereid is om de overheid de politieke, juridische,financiële en personele middelen te verschaffen teneinde de haar opgedragen taken naar behoren te kunnen vervullen". Hij schrijft terecht: "dat de ruimte voor de overheid om op te treden precies zo groot is als de ruimte die wij bereid zijn daartoe voor haar in te ruimen, en die ruimte is niet zo groot"(10). De redacteur Mark Kranenburg analyseert ten aanzien van de Nederlandse samenleving dat het grote probleem is dat zij: "haar eigen overheid met een onmogelijke, want paradoxale opgave heeft opgezadeld: men eist zoveel mogelijk met rust gelaten te worden door een streng optredende overheid."
De belangrijke vraag is welke opvatting we hebben over de rol die de overheid moet spelen. Terecht zegt Kranenburg dat wie een daadkrachtige overheid wil om een strenge overheid vraagt. "Een heldere overheid ook, met afgebakende verantwoordelijkheden en bevoegdheden"(11).

Democratie, de veel eisende staatsvorm
Als we hier spreken over de overheid, de staat denken we uiteraard aan de democratische vorm. Het woord democratie wordt echter wel erg veel gebruikt en misbruikt en dan kan een begrip uitslijpen. Daarom is het nodig duidelijk te maken wat hier onder democratie wordt verstaan.
De Griekse voorlopers van onze cultuur brachten naast rede en kritisch denken, ook het begrip democratie: het volk regeert zichzelf. De burgers zijn gelijk voor de wet en hebben inspraak bij staatszaken.
Zoekende naar houvast ten aanzien van het huidige begrip democratie, kom ik terecht bij W.A.Bonger met zijn beroemde boek uit 1933: Problemen der Democratie. Volgens hem is democratie een organisatiebeginsel of bestuursvorm, welke uitgaat van het recht van een ieder, om in vrijheid en gelijkheid het gemeenschapsbeleid mede te bepalen en te beïnvloeden en de plicht van het gezag tot verantwoording van het beleid ten overstaan van (de vertegenwoordigingen van) de leden der gemeenschap. Korter gezegd, van het recht van medeverantwoordelijkheid en medezeggenschap van een ieder ten aanzien van de gemeenschap, waartoe hij behoort.
Het meest fundamentele is volgens Bongers de "qualiteit en quantiteit". Democratie is volgens hem "gecontroleerd vertrouwen". De politieke democratie is tot ontwikkeling gekomen in aansluiting aan een reeks grote emancipatiebewegingen (bourgeoisie, arbeidersklasse, vrouwen,

bepaalde godsdienstige etnische minderheden enz.) die op kwamen voor hun recht mee te mogen besturen. Het is in principe regering dóór het volk, hetgeen, laten we dat niet vergeten, iets anders is dan vóór het volk (12). Ieder is mans (vrouws) genoeg om als *burger*, als medeverantwoordelijke mede waarden en overtuigingen in te brengen waarmee de gemeenschapszaken geregeld worden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het begrip "burgerschap" een grote rol is gaan spelen als essentieel element van de democratie.
Ik spreek hier over democratie als staatsvorm. Echter een complicatie is dat het begrip inmiddels ook een morele en maatschappelijke betekenis heeft gekregen. Ook de samenleving en een persoon kunnen aldus "democratisch" zijn. Om duidelijk te kunnen zijn gebruik ik hier niet deze ruime interpretatie, maar houd me aan de oorspronkelijke betekenis, waar ook Bongers over spreekt: de democratie als staatsvorm. Een staatsvorm die in staat is cultuurpolitiek te vormen.
De tijd waarin Bongers zijn boek schreef was uiteraard in vele opzichten geheel anders dan de onze. Nu zijn maatschappelijke ontwikkelingen complexer en grootschaliger geworden. Territoriale grenzen zijn vervaagd; het begrip globalisering heeft zijn intrede gedaan. Om oplossingen en problemen te kunnen zoeken,is veel informatie en inzicht nodig; en hoe kom je daaraan?
Een complicatie bij het besturen van de huidige samenleving is dat mensen niet alleen burger zijn, maar ook *diverse* rollen spelen. Behalve burger, zijn zij tegelijkertijd ook dienstverlener, werknemer, ondernemer, niet meer betrokkene in het betaalde arbeidscircuit, bestuurder, ouder, en ga zo maar door. En in hun diverse, soms *tegenstrijdige* rollen, belangen en wensen, klonteren burgers zich te samen in specifieke, op bepaalde beperkte belangen gerichte organisaties van werkgevers, werknemers, ouders, geinteresseerden in natuur en landschap, milieu, recreatie etc.etc. Men kan ook lid of donateur zijn van organisaties met tegenstrijdige belangen. Bovendien hebben veel van die organisaties eigen apparaten met gespecialiseerde deskundigen gekregen (ook op het gebied van public relations en het lobbyen) die natuurlijk ook hun bestaansrecht willen bewijzen. Zij allen ijveren op velerlei wijze, al dan niet openlijk, om hun zin te krijgen. De vraag is dan wie de sterksten zijn.

In de bundel Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit schrijft Besselaar dat "mensen in verschillende omstandigheden dan ook niet alleen oog hebben voor het publieke belang als zodanig, zij hebben ook economische, biologische, culturele en spirituele belangen die niet zonder meer gesubsumeerd kunnen worden onder het algemeen belang dat de openbare samenleving normatief karakteriseert" (13). Guéhenno zegt

in zijn boek over het einde van de democratie dat het in een hoogontwikkelde democratie steeds moeilijker wordt om boven individuele belangen (samenhangende met de "rollen" die we in het leven spelen) uit te stijgen en het geheel te overzien. Hij is van mening dat deze ontwikkeling in gang is gezet "met de ondoordachte verwerping van het postulaat van de politieke preëminentie: politiek vloeit niet zomaar voort uit individuele belangen, maar vooronderstelt een sociaal contract dat aan de basis ligt van alle individuele contracten en deze tevens in belang overstijgt. Het verlaten van dit postulaat betekent dat politiek wordt gereduceerd tot een marktmechanisme dat de waarde van de aanwezige belangen vaststelt. Aangezien de markt noch de 'waarde' van het nationaal belang noch grenzen van de solidariteit kan vaststellen, wordt de politiek met onmiddellijke verdwijning bedreigd"(14).

Met name in Nederland is een traditie ontstaan van intensief overleg met de leiding van belangengroepen, en dat is goed en noodzakelijk. Bekend is het overleg met de organisaties (met hun apparaten) van "werkgevers en werknemers". Maar gezien de verwevenheid van allerlei zaken moeten we ons wel realiseren dat hier vanzelfsprekend onderwerpen aan de orde komen die weer andere belangen en aspecten (als milieu, gezin, educatie) raken. En die zijn bij dat overleg niét vertegenwoordigd, waardoor bij dit overleg dus geen beslissingen kunnen worden genomen. Dat kan in een democratie – hoe moeilijk het ook is – alleen in regering en volksvertegenwoordiging, waar alle tegengestelde belangen en vele aspecten van beleid in hun verwevenheid aan de orde komen. Slechts dáár kunnen, geinspireerd door onderliggende *waarden*, *afwegingen* worden gemaakt, prioriteiten worden gesteld en beslissingen genomen. Het is de exclusieve taak van de overheid het vermogen te hebben niet te verworden tot een speelbal van belangengroepen – met hun apparaten –, maar het algeméén belang hoog te houden.
In een democratie met vrij gekozen parlementen vertegenwoordigen in principe de bestuurders en volksvertegenwoordigers de burgers. Wij burgers kunnen in onze gecompliceerde wereld met zijn vele tegenstrijdige en ook strijdende belangen niet anders dan de te maken keuzen en te nemen beslissingen uiteindelijk delegeren aan anderen, onze (volks)vertegenwoordigers. Aan medemensen waarvan wij moeten vertrouwen dat zij zich bij hun weloverwogen standpunten en beslissingen laten leiden door waarden en overtuigingen die ook de onze zijn. Dat moet Bongers ook bedoeld hebben met zijn eis van het "gecontroleerd vertrouwen" en zijn stelling dat het selectieprincipe aan "de democratie inherent" is.
Echter, delegeren blijkt erg moeilijk te zijn. Als we op iemand gestemd hebben zou het – zo denken velen – voor de hand liggen dat hij of zij

ook altijd voor onze concrete belangen opkomt en zegt wat wij graag zelf zouden zeggen. Maar wij geven ons vertrouwen nu eenmaal niet aan een bandrecorder, maar aan iemand die wel *politiek* in dezelfde richting denkt en streeft als wij, maar daarbij in concrete situaties een zekere, op vertrouwen gebaseerde vrijheid moet hebben. Ankersmit concludeert in zijn boek Esthetic politics zelfs: "politici die geen afstand bewaren, hebben niet de vrijheid beslissingen te nemen die soms tegen de wens van hun kiezers ingaan". Zij moeten hun onafhankelijkheid tonen door zich in alle duidelijkheid uit te spreken over hun visie op de toekomst van het land, ook al staat deze haaks op de wensen van het electoraat (15).
Als ik spreek over die veeleisende democratie denk ik aan die spanning die nu eenmaal inherent is aan de relatie tussen burger en volksvertegenwoordiger, en die hoge eisen stelt aan dat lid van parlement, provinciale staten of gemeenteraad. Maar ik denk óók aan de hoge eisen, op het gebied van kennis, inzicht, belangstelling en mentaliteit die aan ons allen als burger in een democratie gesteld worden. Zo dat wij voldoende kennis en begrip moeten hebben van de complexe vraagstukken, de machten die zich laten gelden en de politieke realiteit. Zonder in het gat te vallen van "gooi het maar in mijn pet", "zoek het maar uit" en "het is toch allemaal rotzooi"; want dan pas geven we ruim baan aan de veel genoemde grote machten van deze tijd.
Het is duidelijk dat dit belangrijke consequenties moet hebben voor de educatie.

Democratie tussen ideaal en werkelijkheid
Een cultuurpolitiek zoals ik die bepleit en waarvan ik de uitgangspunten heb besproken in hoofdstuk IV, stelt niet alleen zware eisen aan de maatschappij, dus aan ons allen, maar ook aan de staat, de overheid. Eén van de belangrijkste nieuwste verworvenheden van de Westerse cultuur is de (parlementaire) democratie. En we mogen daar ook trots op zijn, waarbij we echter wel eens over het hoofd zien dat in Nederland pas in1920 de vrouwelijke helft van de bevolking aan het passieve kiesrecht mocht deelnemen. We zijn er zo trots op dat we de democratische staatsvorm met het algemeen kiesrecht tot een exportproduct hebben gemaakt. Zodat ze door Europa en de Verenigde Staten met een haast missionaire roeping aan de andere wereldculturen en de ontwikkelingslanden als enige acceptabele staatsvorm wordt voorgehouden.
Maar zou het ideaal van democratie in andere werelddelen niet nog meer succes kunnen hebben als we ons iets bescheidener opstelden? Ons daarbij realiserend dat in onze westerse cultuur met zijn domineren van economie en commercie, zijn grotendeels verborgen strijd van grote (belangen)organisaties, onvoldoende brede educatie en informatiever-

schaffing, pogingen tot financiële beïnvloeding van verkiezingen. Daar komt nog een belangrijke overweging bij: als we spreken over democratie is een essentiële vraag *waarover de burger* eigenlijk mag meespreken. Als ik daarvoor teruggrijp op de formulering van Bongers volgens welke democratie "een organisatiebeginsel of bestuursvorm is welke uitgaat van het recht van een ieder,om in vrijheid en gelijkheid het *gemeenschapsbeleid* (cursivering van mij, vB) mede te bepalen en te beïnvloeden, dan moeten we bedenken dat een groot deel van de macht van de staat (nationaal, maar ook internationaal) in de laatste tijd verschoven is naar de economische machten, naar het (multi-nationale) commercieel bedrijfsleven, naar de Markt. In de grote blinde vlek die daarbij, gezien vanuit een oogpunt van overheidsbevoegheden, ontstaan is, valt voor de burger niets meer mee te bepalen en te beïnvloeden, noch direct, noch indirect.
Vele bewuste burgers voelen dit ter dege. De toenmalige voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid,mr. J.P.H.Donner zei in een interview: "De economische vragen waarover vijftig jaar is gevochten zijn irrelevant geworden in een internationale markt die je nationaal niet meer in de hand hebt. De markt doet zus, de markt doet zo, niet omdat het goed is maar omdat de markt niet is te weerstaan".
De oud-hoogleraar publiekrecht Couwenberg wijst op de vanzelfsprekendheid waarmee de economische elite "haar economische normen en waarden aan de hele samenleving opdringt en de leefwereld van de burgers aan haar prioriteiten onderwerpt"(16). Een Amerikaanse econoom en (voormalig) minister van arbeid constateert eveneens dat het traditioneel bestel, verankerd in de souvereine staat, zich zijn politieke macht ziet ontglippen. Volgens hem dan niet zo zeer naar de grote ondernemingen en corporaties, maar naar een nieuwe klasse, die niet zo zeer macht (dat een diffuus begrip wordt) als wel richtingen aangeeft, de communicatie beheerst, de geglobaliseerde produktie regelt, de arbeid dirigeert, de afzetmarkten en de geldstromen regelt. Deze klasse vormt geen grote hechte organisatie maar een systeem van talrijke kleinere eenheden die in wisselende verbindingen, onbereikbaar en niet meer begrepen door het staatsgezag, hun internationaal kosmopolitisch web weven (17).
Dat wordt nog verergerd als toppen van strikt ambtelijke organisaties (als departementen), en onduidelijke "verzelfstandigde" structuren, in hun vermeende en niet gecorrigeerde vrijheid, zich hiermede gaan vermengen.

Wat moet nu die Nederlandse en Europese burger dan nog met zijn democratie? Kun je nog wel van democratie spreken? Van het totale beleid waarvoor de democratisch gekozen overheid verantwoordelijkheid heeft, valt immers een groot en belangrijk stuk gewoon weg! Ik ben het

dan ook eens met de conclusie van de eerder genoemde Groep van Lissabon dat het onder deze omstandigheden zeer moeilijk is "om over het bestaan van democratische instellingen en regimes te spreken. Er mag dan wel een formele democratie bestaan, maar er is geen sprake van een wezenlijke democratie"(18). Mijns inziens is het realistisch om te erkennen dat het begrip democratie dermate is uitgehold, geërodeerd, dat het voor een belangrijk deel is vernietigd. Het is niet om trots op te zijn dat in één eeuw de democratie tot wasdom is gebracht, en voor een essentieel deel is vernietigd.

Democratie is derhalve, willen we althans niet hypocriet zijn, ook geen geloofwaardig "exportproduct" meer. Het hoofdprobleem ligt nu niet meer in andere culturen die wij een nieuwe staatsvorm zouden willen brengen, maar bij *ons zelf*, in de Westerse cultuur. Wat voor zo vele exportproducten geldt doet dat ook hier: als het "product" niet goed meer is, althans niet wat het pretendeert te zijn, moet het voor het opnieuw in de verkoop, "in de schappen" komt" teruggehaald worden voor grondige herbezinning en hernieuwing.

Hoe de democratie te hernieuwen
Maar hoe? Voorop moet uiteraard staan dat binnen een nieuwe cultuurpolitiek, democratie als geïntegreerd deel van de Westerse cultuur wordt hernieuwd. Daarbij kan onder géén beding genoegen genomen worden genomen met een *aanpassing* van het begrip democratie aan zijn huidige geërodeerde en uitgeholde vorm.

Aangezien de hoofdoorzaak van de uitholling van de democratie is het uit balans raken van de Westerse cultuur en het domineren van technologie en economie ligt *hier* het aanknopingspunt voor herstel, en hernieuwing. Deze hangt derhalve samen met geïntegreerde cultuurpolitiek. Terwille van de duidelijkheid noem ik enkele voorbeelden en verwijs daarbij naar voorafgaande hoofdstukken.

Zo zal technologiebeleid en de risico's die de technologie zou willen nemen, onder democratische controle moeten komen. Hierbij zou, zoals in Zwitserland al gebeurt, het referendum een belangrijke rol kunnen spelen.

De dominerende rol van de economie met zijn prioriteit voor zo hoog mogelijke rendementen en groei wordt teruggebracht. Dat betekent democratische beheersing, ook internationaal van economische krachten. waarbij het begrip Markt, wordt teruggebracht van een leidende ideologie tot het rationeel werkbegrip markt.

De educatie zal er aan moeten bijdragen dat de mens bewust is van omvang en aard van de overheersende vraagstukken – met hun onderlinge verbanden – waarmede de samenleving wordt geconfronteerd, om bewust keuzen te kunnen maken. Dat betekent dus een vorming tot democratisch burger. Deze levenslange educatie is compleet in die zin dat het inleidt tot *alle* aspecten van de cultuur. Belangrijk is in deze tijd ook dat wij mensen beter gewapend zijn tegen het door de publieke sfeer (staat) of de private (commercie) kunstmatig bespelen van onze emoties.
Het is van belang dat vanaf de eerste levensjaren kinderen de kans krijgen om in de kleinste leefeenheden (als gezinnen) met de grondbeginselen die voor een democratie nodig zijn, respect voor anderen en solidariteit te worden geconfronteerd. Dit kan goed aansluiten bij de hiervoor genoemde educatie.

Wil een democratie mogelijk zijn en blijven dan mag de vraag of massamedia functioneren of disfunctioneren, de samenleving niet onverschillig laten. Immers deze media, inclusief de vraag wie deze technologie beheert en bespeelt, zijn voor het functioneren van de democratie van grote betekenis. Ze kunnen de democratie in sterke mate bevorderen, ja mogelijk maken, maar ook beschadigen en vernietigen.

Een vrije wetenschap, die niet gebonden is aan de heersende machten kan in de 21e eeuw een grote stimulans en steun zijn voor een hernieuwde democratie. Hierbij denk ik niet zo zeer aan de regen van al dan niet wetenschappelijke georienteerde artikelen, hoe nuttig ze ook mogen zijn, maar aan fundamentele (interdisciplinaire) onderzoeksprojecten. Daar in de politiek wel altijd een zekere neiging zal blijven bestaan een eenmaal verdedigd en genomen besluit te blijven verdedigen, is wetenschappelijk verantwoorde evaluatie zeer belangrijk.
Onontbeerlijk is te bevorderen dat er ruimte is voor de voortdurende bezinning op niet aan economie en commercie gebonden waarden en normen. En op de dieper liggende levensbeschouwelijke fundamenten waarop zij steunen. Enkele illustraties van de betekenis daarvan. In 1999 pleitte de toenmalige partijleider voor de VVD, Bolkestein, dat deze partij moest streven naar een "bezield" verband waarbij hoorde de discussie over waarden en fundamenten.
De reactie was sterk negatief: pek en veren, met alle gevolgen van dien. De PvdA hief in de zestiger jaren de bezinningscentra van de Protestantse, Rooms-Katholieke en Humanistische Werkgemeenschappen op. Zij frustreerde daarmee een proces van voortgaande fundamentele vernieuwing.

Democratie vereist een sterke en betrouwbare overheid die in staat is de

heersende machten te beheersen. Die niet gebonden is aan de macht van de sterksten en van de "hardst roependen", de "spelregels handhaaft"; daarvoor ook voldoende bevoegdheden heeft en deze ook wil en durft benutten.

XII. EUROPA, HART VAN DE WESTERSE CULTUUR

"If in ten years ahead of us we do not succeed in giving Europe its soul, a spiritual dimension, true significance, then we will have been wasting our time. That is the lesson of my experience. Europe cannot live by legal argument and economic know how alone. The potential of the Maastricht Treaty will not be realised without some form of inspiration" (1).
Jacques Delors

Herhaaldelijk blijkt dat de grote vraagstukken van onze tijd steeds meer de grenzen van naties, regio's en gemeenten overschrijden. Het economisch bedrijfsleven heeft in vele gevallen tijdig de consequenties daarvan getrokken door de vorming van grote internationale ondernemingen of clusters daarvan. Dat is een van de redenen van de verschuiving van de macht, mogelijk gemaakt omdat bestaande regionale – en wereldwijde overheidsstructuren in het algemeen meer moeite hebben de consequenties van die behoefte aan schaalvergroting te honoreren, waardoor 'social gaps' ontstaan die effectief en verantwoord sturen bemoeilijken. En daar springen dan andere machten in.
Gelukkig is het door een samenloop van omstandigheden in Europa toch nog vrij snel na de tweede wereldoorlog duidelijk geworden dat de Europese naties in grotere eenheden moesten gaan samenwerken. Wilden zij ten minste de kans hebben de optredende problemen het hoofd te bieden.

Wat verstaan we onder Europa?
Deze cruciale vraag is niet eenvoudig met een sluitende definitie te beantwoorden; in de loop der geschiedenis zijn de gedachten hierover nog al verschillend geweest, en nog steeds. Toch, al wordt het nogal eens betwijfeld door diegenen voor wie de geschiedenis van Europa niet verder gaat dan die in de 20e eeuw, in het algemeen kan geconstateerd worden dat in wereldwijd perspectief de bevolkingen van Europa, al is het begrip dan niet gedefinieerd, veel gemeen hebben.

In hoofdstuk II heb ik de Nederlandse historicus Jan Romein aangehaald die stelde dat er blijkbaar in de wereld eens een Algemeen Menselijk Patroon van Gedrag bestaan heeft en dat na de middeleeuwen, met na-

me in West-Europa, een afwijking in dat patroon was opgetreden. Op het Europese continent was een geheel eigen cultuur ontstaan.

De Franse historicus Le Goff schrijft dat het bijzondere van dat Europese continent in de eerste plaats de geografie ervan is, als het Westelijk deel van het Euraziatische continent; maar dat het karakter van Europa is gevormd en bepaald door de geschiedenis, dat wil zeggen door de mensen die er in de loop der tijd leefden (2). Die geschiedenis is een zeer boeiende, een met grote contrasten, van verheven en verlichtende ideeën, van prachtig kunstuitingen, maar óók van barbaarse oorlogen en gruweldaden, van samenwerking èn rivaliteit. Schulte Nordholt typeerde: "Europa is wisseling, wenteling, wanhoop, wedergeboorte, en altijd ontstaat die wedergeboorte uit contrasten, altijd ontstaat de nieuwe waarheid uit de 'choc des opinions' (3). Hierin past ook het hopenlijk weer toegroeien naar nieuw evenwicht van de Europese cultuur.
De naam 'Europa' werd als eerste gebruikt door de Griekse dichter Hesiodus (eind 8e, begin 7e eeuw v. Chr). Later wordt de naam gehoord als de krijgers van Karel Martel in 732 tussen Tours en Poitiers de Arabische stormloop weerstaan. Karel de Grote wordt al in 799 geprezen als 'Europae venerandus apex' en 'pater Europae'. En op het graf van de beroemde hoveling Eggihard die in de veldtocht van Karel de Grote in 778 sneuvelde staat gebeiteld "De Italiaan weent om hem, de Frank heeft pijn in het hart en Aquitanië en Germania zijn in de rouw". En dat was zelfs nog vóór de kroning van Karel de Grote. (4). Vanuit onze bewogen en met bloed doordrenkte eeuw haal ik in navolging van Schulte Nordholt de dichter Gerard den Braber aan die in de cel in 1943 zijn 'Verzen op pleepapier' schreef met zijn "Avondgebed".

Heer, wij zitten er lelijk tussen:
hier, op stromatras en kussen,
hopen zij ons bloed te blussen,
hoopt men onze haat te sussen.
Heer, wij smeken ondertussen:
Help ons Holland, help de Russen,
hecht ons schoon Europa samen,
Amen.

Het Griekse erfgoed met onder meer zijn accentuering van de rede en het critische denken werd verspreid door de Romeinen die een zeer groot deel van Europa veroverden en het eerste voorbeeld leverden van één staatsburgerschap in Europa. Het Latijn werd de basistaal van Europa èn van het Christendom dat Europa sterk heeft beïnvloed en waarmee Europa lang werd geidentificeerd. De grenzen van Europa zijn in de

loop der eeuwen nog al eens gewijzigd. Een interessant overzicht daarvan geeft Prof.Brugmans, oud rector van het Europa-College in Brugge in zijn boek Europese Momentopnamen (5).
Als we voor ons geestesoog de vele, positieve en negatieve ontwikkelingen in de cultuur die door mensen en volkeren in Europa in de loop der eeuwen is gevormd, de revue laten passeren, zien we een imposant geheel. Ik noemde al de Griekse en Romeinse beschavingen en de ontwikkeling van het Christendom, dat ook de volken die na de grote volksverhuizingen zich in het Noorden vestigden, de "Barbaren" ging beïnvloeden en de assimilatie bevorderde. Zoals vaak zien we dat door deze kruising van volken en de assimilatie de culturele ontwikkeling verrijkt wordt.
Door de verplaatsing van de Romeinse keizerlijke macht naar Constantinopel en de daarop volgende kerkscheuring in een westelijk deel (zetel Rome) en en oostelijk deel (zetel Constantinopel), werd Europa gesplitst. Een splitsing die grote gevolgen met zich heeft meegebracht.

Karel de Grote liet zich in 800 als keizer kronen van een groot deel van West-Europa dat diverse landen omvatte. Zijn rijk hield geen stand maar gaf wel een aanzet voor een gezamenlijke beschaving. Van de 9e tot de 11e eeuw werd het Christelijke Europa (zowel Romeins als Grieks georiënteerd) voortdurend verrijkt met nieuwe immigranten: als Oost-Germanen, Hongaren, een deel van de Slavische volken als Polen, Tsjechen, Slowaken, Slowenen, Kroaten. Maar ook het belangrijkste Slavische volk, de Russen en later de Slaven van de Balkan.

De middeleeuwen van de 5e tot de 15e eeuw brachten mét de feodaliteit, de verdere opkomst van handelssteden, de Romaanse kunstvormen, de kruistochten, veel nieuwe elementen bij de vorming van Europa. In de 15e en 16e eeuw ontwikkelde Bohemen zich tot een bloeiend land. Praag groeide als residentie van de keizer Karel IV tot een belangrijk politiek en wetenschappelijk centrum. Een van de grote Europeanen, de Tsjech Comenius schreef in de tweede helft van de 17e eeuw: "het paradijs op aarde is Europa. Het centrum van Europa is Duitsland en het hart van Duitsland is Bohemen"(6). Polen was in de 16e eeuw de grootste staat van Europa en beleefde toen zijn gouden eeuw.
Mede dank zij de relatie met Byzantium en de Islam werd weer uit de oude Griekse cultuur geput en groeide de renaissance. En met de renaissance de drang tot ontdekking, óók van onbekende delen van de wereld. We mogen de invloeden uit andere culturen, met name de Islam, die op Europa hebben ingewerkt, bepaald niet onderschatten.
De in Europa ontstane behoefte aan expansie leidde tot de eerste kolo-

nisatie, ook van het werelddeel Amerika met zijn oude en nu grotendeels vernietigde Indiaanse culturen. De Europese renaissance en het humanisme (Erasmus) leidde, geholpen door de regerende standen, tot verdere bloei. De binnen de rooms-katholieke kerk ontstane scheuring en de opkomst van het nieuwe protestantisme leidden tot een grootscheeps bloedvergieten. De nieuwe ideeën van het protestantisme, die aanleiding gaven tot een ingetogener houding gaven merkwaardigerwijs, als contrast weer een stoot tot een nieuwe uitbundiger (rooms-katholieke) kunstvorm: de barok, die zich in geheel Europa (inclusief Moskou) verbreidde.
Begonnen in Engeland en vooral doorgegeven door Franse filosofen, verspreidde zich uit humanisme en christendom (deïsme) een nieuwe manier van denken over geheel Europa (inclusief Rusland) : de Verlichting. Die niet alleen wetenschap en uitvindingen bevorderde (dat gebeurde óók al in het oude China), maar deze, en dat was nieuw, ook ging toepassen. Volgens Burgess bracht deze Verlichting ook een grotere bewustwording van het begrip Europa met zich mee. "At a more systematic level, the idea of Europe..... did not acquire real meaning until the age of the Enlightenment in the eighteenth century. Until this time, any geographical distinction had little significance. Matters such as whether Russia was a part of Europe, were of no consequence so long as Europe was only a name on the map. It began to have direct relevance only with the emergence of Europe as a symbol of a way of life in the Enlightenment"(7).
In de eerste helft van de 19e eeuw ontstond een nieuwe literaire en artistieke stroming: de romantiek, die in geheel Europa stimulansen gaf voor dichters, schilders en musici.
De Franse Revolutie met zijn idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap gaf tevens een sterke impuls voor gevoelens van zelfstandigheid van volken en naties. Napoleon die bepaalde veranderingen die de revolutie had bewerkstelligd, wilde doorvoeren en met harde hand Europa tot staatkundige eenheid wilde brengen, liet duidelijke sporen na.
De sterke geestelijke ontwikkeling in het Westelijk deel van Europa legde een nieuw accent op de oude discussie tussen "Oost en West". In de tijd van de Verlichting was de algemene gedachte in West-Europa dat "the West was leading the way". Maar daarbij behoorde ook de opvatting dat het Oostelijk deel van Europa het Westerse voorbeeld wel zou volgen. "Importantly for thinkers such as Turgot, it was circumstances that left them behind, not any innate incapacity"(8).In het Westelijk deel van Europa ontwikkelden de natuurwetenschappen, de technologie en het economisch denken zich enorm sterk en maakten de industriele revolutie (Engeland, Frankrijk, Duitsland) mogelijk. Trots op deze ontwikkeling kwam het zelfverzekerde vooruitgangsgeloof op; een geloof

dat op zich zelf ook weer een aanjaagfunctie kreeg. Tegelijkertijd was een deel van het Oostelijk deel van Europa onderworpen aan het Islamitische Ottomaanse rijk. Een imperium dat in Westerse ogen niet alleen maar "the sick man of Europe" was, maar tevens "the embodiment of terror and decay". Geleidelijk veranderde de visie van het zelfbewuste Westerse deel van Europa op het Oosterse. "They now looked down on those who had failed to reproduce their own astonishing rate of progress and innovation". Maar, zegt Burgess: "It was not the particular backwardness of the East, but rather the social and economic development of the West that was decisive" (9).
Na de tweede wereldoorlog viel midden in Europa het"ijzeren gordijn" neer en verdeelde het, generaliserend gesproken, lange tijd in twee delen: een "Westers", sociaal-kapitalistisch georiënteerd en een "Oosters", communistsch georiënteerd deel. Na het uiteenvallen van het communistische Sowjet blok, "de Wende", maar ook al daarvóór koos een nieuwe generatie intellectuelen (met Václav Havel en Adam Michnik) binnen dat Oostelijke deel voor de eenheid van Europa. Zij wilden de "terugkeer naar Europa". Tony Judt schrijft daarover in zijn boek over Europa : "Dat is een merkwaardige en veelomvattende uitdrukking! Tegelijk is ze geografisch: 'wij' willen deel uitmaken van de Europese familie en niet de westelijke rand van de Sowjet-clan zijn –; nostalgisch: 'wij' die eens het middelpunt vormden van de Europese muziek, literatuur, filosofie en kunst, wilen terugkeren in de gemeenschap die wij mede vormden –; politiek: 'onze' tradities wat betreft recht, politieke instellingen en menselijke vrijheden zijn Europees en die willen we terug –; en economisch: 'Europa' betekent vandaag een gemeenschap van bloeiende, vrije economieën en daar willen we bij horen"(10).
Zelfs met deze wel zéér summiere hink-stap sprongen door de Europese cultuurgeschiedenis blijkt toch dat, met alle onderlinge verschilen, niet alleen geografisch, maar ook cultuur-historisch gezien, Europa in meer of mindere mate een geheel is. Maar waar dit werelddeel in het Noorden, Westen en Zuiden vrij duidelijk begrend is, komt weer de oude vraag naar voren waar eigenlijk de grens ligt in het Oosten. De bepaling daarvan hangt samen met het antwoord op de vraag of Rusland nog een Europees karakter heeft. Judt schrijft dat Westerse waarnemers, evenals vele Russen daar altijd aan getwijfeld hebben. "Wat betreft de taal, de godsdienst, het karakter en de drijfveren van de staat, de geschiedenis van contacten en conflicten met andere Europese mogendheden, is Rusland herkenbaar Europees". "Maar voor wie Europa wil definiëren, heeft Rusland echter twee voordelen: het sluit het Europese continent af van nog oostelijker gebieden: Rusland is de oostgrens van Europa. Bovendien is het voldoende 'anders' vergeleken met zijn eigen westelijke grensgebieden – 'Oekraïne' betekent 'grensgebied' –

om aannemelijk te maken dat er een Europees Verre Oosten betaat dat net zoveel verschilt van bijvoorbeeld de steden van de Hongaarse vlakten, als die weer verschillen van Straatsburg of Turijn"(11).

Op weg naar de Europese Unie

Een van de belangrijkste ontwikkelingen in de 20e eeuw is het ontstaan van de Europese Unie, een formele en staatkundige koppeling van een aantal Europese landen. We zouden kunnen zeggen dat deze Unie geboren is op een fundament van historische gegevenheid, idealisme (utopisme) en pragmatisme.

Over de cultuurhistorische gegevenheid spraken we hiervoor. Mede op basis daarvan is een idealisme gegroeid dat met name is verwoord door de Europese (federalistische) beweging. Een beweging die vele aanhangers telde en veel invloed had. Een van hen was Hendrik Brugmans, de latere rector van het Europa-college in Brugge. Als typering van deze "Europeaan" geef ik hier zijn eigen woorden: "Ook ik heb een droom. Niet zomaar een Europese Gemeenschap die beter kan concurreren met Japan en de VS. Maar van een verenigde mensheid, zelfbesturend op alle niveaus en binnen alle levenskringen, telkens samenwerkend met anderen zodra men het niet meer alleen kan". Brugmans was terecht van mening dat Europa zinloos is als wij het niet beschouwen als een historische beschavingskring met eigen identiteit.

Idealisme is nodig om gemotiveerd te zijn en te blijven om voldoende doorzettingsvermogen op te kunnen brengen en tot resultaten te komen. Maar daarnaast is een pragmatisch handelen, inspelen op al dan niet toevallige omstandigheden noodzakelijk. Daarbij vaak gedreven door realistische en nationale motieven.

Want het is natuurlijk nog al wat om al die staten die in de loop der nieuwste geschiedenis belangrijke zelfstandige wereldnaties waren, bij elkaar te krijgen en te houden. En wel in één verband van gecombineerde staten, met één eigen munteenheid, een eigen "dagelijks bestuur" en controlerend parlement. Daarbij vergeleken was de vorming van de Verenigde Staten van Amerika eenvoudiger. Om welke partners gaat het niet in Europa! Denk aan het omvangrijke wereldrijk Engeland dat "ruled the waves", aan Frankrijk dat in het verleden (onder Napoleon) ambities koesterde en grotendeels realiseerde om Europa onder zijn bestuur te brengen, aan Duitsland dat zich in de vorige en deze eeuw ging opwerpen tot een wereldmacht, aan Portugal en Spanje die eertijds grote macht in de gehele wereld uitoefenden, aan Oostenrijk dat tesamen met Hongarije tot 1918 een toonaangevende Midden-Europese staat was, aan Rusland, de grote macht in het Oosten maar met grote interesse in het Westen van Europa. En niet te vergeten aan Nederland, lange tijd een vooraanstaande koloniale macht. En deze bundelingsoperatie ge-

schiedt dan ook nog in een tijd dat de idee van de natiestaat nog volop blijkt te leven!

Vergeten we ook niet de lange tijd zo tere en bewogen relatie tussen Frankrijk en Duitsland. Zowel in 1919 als in 1945 zat Frankrijk met het dilemma dat de Duitse macht moest worden beteugeld, terwijl toch de Duitse productie (steenkool) groot genoeg moest blijven om aan de behoeften van de Franse industrie (staal) te kunnen voldoen.
Al voor de tweede wereldoorlog waren de Franse minister Briand en zijn Duitse collega Streseman van mening dat hun respectievelijke belangen het beste gediend waren binnen een Europees verband. In 1945 was de tijd rijp om lang bestaande gedachten, mede gevoed door het hiervoor genoemde idealisme, te trachten in de praktijk te realiseren. De eerste ingewikkelde onderhandelingen, gebaseerd op een plan van de Franse minister Jean Monnet, tussen enkele geïnteresseerde partners mislukte. Dan komt een op de ideeën van Monnet gebaseerd Plan-Schuman ter tafel, dat de vorming inhield van een gemeenschap van zes landen die de productie en consumptie van kolen en staal zou verdelen en reguleren via een autonoom internationaal bestuursorgaan. Dit uiterst practische plan tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal werd aanvaard, omdanks de Britse afzijdigheid, terwijl de deur voor toetreding van West Duitsland open bleef. Dat laatste was uiteraard van zeer groot belang, omdat hier uit duidelijk de wens bleek de West-Duitse staat te steunen, óók door de Duitse economie weer op te bouwen. Maar dan wel een Duitsland omringd door internationale bondgenootschapen, economische verdragen en min of meer vage veiligheidsverdragen (12).
Maar..... aan het inperken van eigen autonomie waren de nationale staten nog niet toe. Tot dat zich een nieuwe onverwachte omstandigheid voordeed, namelijk de economische opleving, die het noodzakelijk maakte manieren te vinden om ook andere handel dan die in kolen en staal te stabiliseren en tot regelgeving te komen. Denk maar aan de problematiek van de voedselprijzen en de landbouw. Weer werd, nu in 1957 een pragmatische oplossing gevonden, de Gemeenschappelijke Markt. In 1958 kwam de Europese Economische Gemeenschap, ook wel genoemd het Europa van de Zes, tot stand waarin samen werkten Frankrijk, West-Duitsland, Italië en de Benelux-landen: België, Nederland en Luxemburg. Dit verband werd in de loop der jaren uitgebreid door de toetreding van het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland (het Europa van de Negen). Later traden toe Griekenland, Spanje en Portugal en ontstond het Europa van de Twaalf. Na toetreding van Oostenrijk, Zweden en Finland ontstond het Europa van de vijftien. En nu word ook gewerkt aan uitbreiding met enkele "Oost"-Europese landen.

Het bovenstaande is een illustratie hoe de Europese staatkundige eenheid in fasen is gegroeid. In 1993 werd de Europese Unie (EU) officieel in Maastricht geboren, met zijn diverse bestuurlijke instellingen als Europese Commissie, Raad van Ministers, en Parlement. Wat misschien wel het allerbelangrijkste is en te vergelijken met een soort vergrendeling, is de beslissing van de meeste aangesloten landen de eigen munteenheid op te geven ten bate van één zelfde Europese munt, de euro. Ten einde de noodzakelijke waardevastheid van deze munt te bewaken werd een Europese centrale bank opgericht met regulerende bevoegdheid. Uiteraard worden daarbij hoge eisen gesteld aan het financieel en begrotingsbeleid van de deelnemende landen. Maar financieel beleid is met vele vezels verbonden aan het *totale* beleid van de deelnemende naties en Europa; die weer samenhangen met de ontwikkelingen in de respectievelijke samenlevingen; denk maar aan de werkloosheid. Daarom heb ik zojuist het woord "vergrendeling" gebruikt.

Judt wijst er in zijn aangehaalde boek terecht op hoe merkwaardig het is dat we spreken over "toetreden tot Europa". Hij schrijft: "Die merkwaardige uitdrukking toont aan hoezeer het begrip Europa op dit moment niet zozeer een gebied aanduidt als wel een idee: een vredelievende, welvarende, internationale gemeenschap met gelijke belangen, bestaande uit samenwerkende delen. Europa is een 'Europa van de Geest', van mensenrechten, van vrij verkeer van goederen, ideeën en personen, en van een steeds groeiende samenwerking en eenheid"(13). Hij meent dat het "Europeser is dan het werelddeel zelf in werkelijkheid is, deze geestelijke projectie van alle hoge waarden van een oude beschaving maar zonder de duistere kanten daarvan".
We zijn bij deze accentuering van de *cultuur* weer terug op het eerder genoemde idealisme dat mede aan de basis heeft gelegen – en moet blijven liggen – van het ontstaan en de ontwikkeling van de Europese Unie.

Europa en cultuurpolitiek
Men kan de totstandkoming van de Europese Unie zien als een antwoord op de steeds weer opduikende uitdagingen en problemen waarmee de deelnemende naties werden geconfronteerd. Doordat steeds meer verschillende vraagstukken op economisch, sociaal, welzijns, veiligheidsgebied om een grootschalige oplossing vroegen, moesten de mogelijkheden om op die schaal te kunnen handelen ook toenemen.
Maar ook in het verband van de Europese Unie bleek meer en meer dat de vraagstukken niet alleen steeds grootschaliger werden zodat individuele landen ze niet meer alleen kunnen oplossen, maar ook steeds complexer werden en in elkaar gingen grijpen. Politiek ging daarbij steeds meer te maken krijgen met de toestand van de Westerse cultuur als ge-

heel. Toch kan niet gezegd worden dat dit algemeen onderkend werd en wordt. Het gevoerde beleid is nog te veel in de ban van de overheersing van het economisch en technologisch denken en het denken in schotten. Zo had bij voorbeeld de oud-president van de Europese Commissie, Jacques Delors bij de besluitvorming over de invoering van de Europese munt ernstige bedenkingen tegen een te eenzijdige gerichtheid op monetair en begrotingsbeleid zonder dit te vatten in een algemeen economisch beleid (14).

Niettemin geeft de totstandkoming en uitgroei van de Europese Unie nu een prachtige kans om de noodzakelijke cultuurpolitiek zoals die in dit pleidooi bedoeld wordt, op een redelijke schaal te bevorderen. Maar dat moet dan wel bewust gebeuren. Dat zou ook in overeenstemming zijn met de verzuchting die aan een van de grondleggers van de Europese vereniging, Jean Monnet is toegeschreven: "Als ik nogmaals opnieuw zou kunnen beginnen zou ik met de cultuur beginnen". Deze verzuchting is overigens wel symptomatisch, maar gezien de zeker toen nog overheersende inzichten en het heersende krachtenveld, is het pragmatisch gezien goed geweest dat de doorbraak naar de samenwerking gekomen is via economische belangen. Zo is ook de huidige doorbraak door de invoering van een gezamenlijke munt waarschijnlijk alleen mogelijk geworden door de grote macht van het financiële circuit en de banken. Zonder dat zij waarschijnlijk hebben gezien dat er een zeer belangrijke wisselwerking met andere dan financiële en economische terreinen zal zijn.

De ontwikkeling van de Europese Unie is verbonden met het beleid ten aanzien van de Europese cultuur. De in dit boek bepleite integrale cultuurpolitiek met zijn streven naar hernieuwd evenwicht dat toch voornamelijk is voortgekomen uit Europees denken, richt zich primair op het oude werelddeel Europa. Een Europa dat wordt gezien als *het* centrum van de Westerse cultuur. Ik realiseer me dat deze uitspraak enerzijds is gebaseerd op een cultuurhistorische visie, anderzijds een pleidooi is en tegelijkertijd een uitdaging. Wanneer Europa een cultuurpolitiek voert die *neen* zegt tegen negatieve ontwikkelingen van onbalans en desintegratie en *ja* tegen een streven naar nieuw evenwicht, zal een gevoel van zelfbewustzijn daar zeker bij helpen. In dit verband wil ik de oud-ambassadeur van Duitsland in Nederland, Israël en Rusland, en voormalige rector van het Europacollege in Brugge, von der Gablentz aanhalen. "Het zijn wereldwijde ontwikkelingen die onze traditionele levensvormen en onze Europese waardenpatronen aantasten – wereldwijde ontwikkelingen waaraan wij ons *helemaal* niet kunnen ontrekken. Maar die ontwikkelingen mee vormgeven en verwoestende gevolgen

van een onvermijdelijke globalisering van de levensstijl afweren; dat kunnen wij alleen als Europa in de huidige wereld gewicht en stem heeft"(15).

De Pool Tadeusz Mazowiecki pleitte in een essay over de toekomst van Europa voor een vasthouden aan een humane ethiek. De Tsjechische denker Jan Patocka waarschuwde de Westerse wereld voor een totaal relativisme, een denken in maar één dimensie. Ook al kunnen we ons niet beroepen op zekerheden, er is toch achter al de variabelen een constante, een criterium voor ons handelen. Toen Vaclav Havel in 1983 de Erasmusprijs ontving sprak hij in een rede die hij zelf niet kon komen uitspreken, met lof over Europa, over de humane waarden van onze beschaving en trok veelzeggend een rechte lijn van Erasmus naar Patocka (16). Maar, zal menigeen zeggen, heeft dit iets te maken met monetair en economisch beleid, met de bestrijding van criminaliteit en geweld, met het verminderen van de kloven tussen arm en rijk tegen de kloven in welvaart, met de strijd tegen werkloosheid? Het antwoord is ondubbelzinnig: ja. Cultuurbeleid herkent – zoals gesteld is in hoofdstuk IV – de wisselwerking tussen vele beleidssectoren en erkent de centrale betekenis van het streven (Huizinga), van waarden als ruggengraat van cultuur, en hun fundering.

In dit verband wijs ik op het boek van de oud-ambassadeur Edy Korthals Altes: Heart and Soul for Europe, waarin hij ten aanzien van de verdere ontwikkeling van Europa wijst op de betekenis van de spiritualiteit, als hart van de religie. Hij bepleit actieve betrokkenheid van christenen bij het geven van "hart en ziel" aan het zich vernieuwend Europa. De rol van de kerken acht hij onontbeerlijk onder meer ten aanzien van bezinning, contemplatie, het geven van profetisch getuigenis, het tesamen met anderen staan voor humane waarden en een humane wereld (17). Evenals ik met name in hoofdstuk IV (in de paragraaf: op zoek naar een minimale concensus) deed, pleit hij in navolging van Küng,voor interreligeuze dialoog (18).
Echter, en ik verwijs hierbij naar mijn hoofdstuk III (paragraaf: godsdienst onder druk) betwijfel ik of grote delen van de christenheid en de kerken op dit moment in staat zijn de rol te spelen die Korthals Altes terecht bepleit. Daarvoor zullen zij zich *eveneens*, in het kader van cultuurbeleid aan de gevolgen van de onbalans van de westerse cultuur moeten ontworstelen. En dat is mogelijk!

Een reden om hierboven een uitspraak van Vaclav Havel aan te halen was tevens om te accentueren dat ook het Oostelijk deel van Europa, althans voor zover de betreffende landen dit willen en met hen overeen-

komsten tot toetreding zijn te maken, tot de Europese Unie horen. Dit te meer omdat zij een waardevolle inbreng kunnen hebben in de discussie over een hernieuwd cultuurbeleid.
Maar op de weg naar uitbreiding, ook al is die nog zo gewenst liggen enkele gevaarlijke klippen. Overeenkomsten vereisen nu eenmaal een gezamenlijke ambitie iets te bereiken, maar ook de bereidheid tot geven en nemen. De Unie is begonnen in het rijke uiterste Westen van Europa. Ook uit welbegrepen eigenbelang zijn daar armere (Mediterrane) landen bij gekomen. Nu de gezamenlijke munt er komt, is de centrale vraag hoe ver de uitbreiding moet gaan in Oost-Europa, en onder welke voorwaarden. Na de slechting van het Sowjet-communistische bolwerk was de verwachting dat het Westen dat zo lang "meegeleefd" had met de situatie in het Oosten, de solidaire handen zou reiken aan de samenlevingen in dat Oosten. Dat is wel gebeurd binnen Duitsland, zij het wel onder de voorwaarde dat het de nieuwste en radicaalste vormen van het huidige kapitalisme accepteerde.
Maar de waarmaking van de visie van het verenigde Europa kost geld. De beslissingen daarover moeten genomen worden door regeringen van landen die nog helemaal geinspireerd worden door de ideologie van groei, naar meer en meer, naar vrije markt (voor zover dit althans goed uitkomt), kortom de prioriteit voor economie en technologie. Europa is voor vele ministers nog in belangrijke mate een kas met geld waar je zo weinig, mogelijk geld in stopt om er meer uit terug te krijgen. Maar dan wordt het wel moeilijk die uitbreiding met armere landen te accepteren, vooral als er geen "win-win situatie" in zit.

Toch zou deze zogenaamd zakelijke houding wel eens erg duur, óók in financieel opzicht, kunnen worden. Judt moet constateren dat de term 'Europa' sinds 1989 steeds meer onplezierige associaties heeft gekregen in de voormalige communistische landen. "Het is ook symbolisch voor de rijke, bevoorrechte, harde wereld van laissez-faire, die het Westen nu probeert te dicteren zonder oog voor de gevolgen van sociale verscheurdheid en economische onveiligheid. Erger nog: de leiders van datzelfde 'Europa' staan niet eens toe dat degene aan wie ze hun harde eisen stellen (vermoedelijk is hier de eis van éénzijdige vrijhandel bedoeld, vB) lid worden van de club als ze de regels eenmaal hebben aanvaard"(19). Natuurlijk vergt uitbreiding van Europa met nieuwe staten een nauwkeurige afweging. Maar het is niet realistisch om daarbij economische aspecten, vooral als die gezien worden door de bril van de laatste radicale kapitalistische theorieën, te laten prevaleren en als een veto te laten functioneren.

De totstandkoming van een samenwerkend gebied op de schaal van Europa is nodig is om de cultuurpolitiek, zoals die hier bepleit wordt,

te voeren. Maar omgekeerd kan ook gezegd worden dat de toepassing van deze politieke inzichten nodig is om de verdere ontwikkeling van Europa practisch mogelijk te maken.

Ik herinner me in dit verband de opmerking die een van mijn leermeesters, de Leidse staatsrechtgeleerde van Asbeck eens maakte over de Benelux. Hij meende toen dat die van beperkte betekenis zou blijven omdat zij niet"leefde" in de betreffende landen. Dat gevaar bedreigt nu ook Europa en de Europese Unie. En dat is des te erger omdat in de loop der jaren de taken en bevoegdheden, de macht van de Unie zo zijn toegenomen en in diverse gevallen die van de afzonderlijke staten overtreffen. Dat geldt zeker nu er tot één munteenheid besloten is. Typerend is dat in Nederland in politieke kringen wel grote belangstelling bestaat voor de vraag of een Nederlander al dan niet bepaalde topfuncties krijgt, terwijl het *werkelijke* belang is of de best mogelijke candidaat, waar die dan ook vandaan komt, gekozen wordt. De indruk bestaat ook dat kennis en inzicht in de Europese (Brusselse) "dossiers" in vele gevallen nog te gering is. Dat geldt voor ambtenaren, maar ook voor parlementariers en zelf naar het schijnt ook voor ministers. Dit staat in wisselwerking met de belangstelling van de burgers, zie de opkomst bij verkiezingen en de achterblijvende belangstelling en het inzicht van vele voorlichtende media.
Voor allen: burgers, politici, ambtenaren geldt klaarblijkelijk dat er een *kloof* ontstaan is tussen de harde realiteit – die ook door Nederland is gewenst – én de beleving daarvan. Het gewicht van de Unie ten opzichte van de deelnemende landen zal toenemen, zeker als er een eigen Europese munt is, waarvan de koers waarschijnlijk mede zal samenhangen met de ontwikkelingen in de Unie en het gevoerde beleid. De Europese Unie *moet* nu wel slagen, waarvoor het nodig is dat zij goed bestuurbaar is en wordt. Reden te meer dat ook het Europees parlement volwaardig is en voldoende bevoegdheden en gezag heeft, en niet ondermijnd wordt door kortzichtige desinteresse. De essentiele keuze is gemaakt, en we zullen nu consequenties moeten dragen.
Bij het bezien van de nog korte geschiedenis van de totstandkoming van de Europese Unie valt het op dat er op critieke momenten politici (die zich ontwikkelden tot staatslieden) naar voren treden met creatieve ideeën. Het is interessant het in 2000 gehouden pleidooi te lezen van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Joschka Fischer, om als volgende stap te werken aan de totstandkoming van een Europees constitutioneel verdrag waarin de bevoegdheden van de federatie en die van de landen helder worden afgebakend. Waarbij de voornaamste souvereiniteitskwesties en al wat verder beslist op Europees niveau moet worden geregeld, bij de federatie worden ondergebracht terwijl de de rest

aan de afzonderlijke staten wordt overgelaten. Er moet volgens hem een Europese grondwet worden opgesteld waarin ondermeer de fundamentele, de mensen – en de burgerrechten worden vastgesteld. Hij stelt zich de verdere ontwikkeling van Europa in twee of drie fasen voor. Nu dient zijns inziens verdere beleidsafstemming te worden gerealiseerd op de beleids terreinen van economie, milieu, criminaliteitsbestrijding, immigratie – en asielverlening, relatie met buitenland en veiligheid (20).

Ik zou hierbij willen opmerken dat met die concentratie op de genoemde beleidsterreinen niet alleen de afstemming nodig is op het nationale beleid, maar gezien de bestaande interdependentie, eveneens de Europese afstemming van de diverse beleidsterreinen. Immers een Europees sociaal beleid (als werkloosheid bestrijding) is niet te maken zonder een daarop afgestemd economisch beleid, en omgekeerd. Een milieubeleid is niet te maken zonder de interrelatie met een economisch en educatief beleid te zien. En een beleid gericht op een levende democratisch parlementaire staatsvorm is niet los te zien van het te voeren beleid op de terreinen van economie, educatie en communicatiemedia. Maar dit afstemmings-, coördinatie- en integratiebeleid is niet goed mogelijk zonder overeenstemming te bereiken op het gebied van prioriteiten, keuzen, onderliggende waarden. En dat is pas politiek van hoog niveau dat zijn eisen stelt aan de structuren (als het parlement) van de Europese Unie.

Tot diegenen die nu opmerken: daar is te veel bijgehaald, het is te onoverzichtelijk en te ingewikkeld gemaakt, zou ik willen antwoorden dat het nu eenmaal de *consequentie* is van het willen, en moeten bouwen van een democratische en succesvolle Europese Unie in deze tijd.

Hoe te realiseren?
In de eerste plaats is daar natuurlijk tijd voor nodig en is het slechts in *fasen* te realiseren. Waarbij met de huidige dynamiek en schaalvergroting, de tijd wel dringt.

In de tweede plaats is het mijns inziens noodzakelijk dat op het Europese grondvlak, dus bij de burgers/kiezers, politieke meningsvorming en discussies plaats vinden waarvan de resultaten zich geleidelijk concretiseren in Europese politieke programma's. Hetzij in overleg tussen bestaande nationale politieke partijen – hetgeen nu enigszins gebeurt – hetzij in nieuwe partijvorming, met name geörienteerd op de grote Europese problemen. Het mes snijdt hierbij naar twee kanten: enerzijds komen er programma's waarop de Europese burgers kunnen kiezen en die de basis kunnen vormen voor een veel krachtiger Europees parlement. Anderzijds – eigenlijk als een voorwaarde daartoe – zullen

Europeanen bij elkaar moeten komen, inzicht krijgen in elkaars posities, problemen en idealen. *Hier* liggen ook de kansen voor het vormen van een nieuwe – Europese – cultuurpolitiek.

Het is overigens bepaald niet voldoende als politici bewindslieden trachten te beïnvloeden om in het ministersoverleg in Brussel bepaalde standpunten in te nemen. Zij, of hun geestverwanten moeten via het Europese parlement hun standpunten kunnen inbrengen en politieke druk uitoefenen. Waarbij het natuurlijk wel efficienter zou zijn als "bestuur" en parlement vlak bij elkaar zouden gelegen zijn. Wie weet komt het daar nog eens een keer van!

In de derde plaats is het noodzakelijk dat op het niveau van de "civil society" een beweging ontstaat die geïnteresseerd is in de rijke geschiedenis van Europa, zich bewust is van de ontwikkelingen in onze wereld en van daaruit zich medeverantwoordelijk gevoelt voor de opbouw van het vernieuwde Europa, waarbij ik met respect denk aan de pioniers van de Europese beweging. Maar wil de Europese Unie een federatie – of hoe het ook genoemd gaat worden – die parlementair democratisch gestuurd wordt, dan zal het begrip Europa ook in deze 21e eeuw moeten gaan léven. Taken liggen hier voor levensbeschouwelijke groeperingen als kerken, voor universiteiten, het Europacollege in Brugge, vormingscentra, voor milieugroeperingen, "denktanks" die zich met cultuur en cultuurpolitiek bezig houden enz. enz.

Dat er voor permanente educatie een belangrijke opgave ligt is duidelijk. Ik denk hierbij aan een "discussion paper" dat in 1987 op een conferentie van het Center for European Policy Studies in Brussel werd ingediend door de eerdergenoemde toenmalige ambassadeur Otto von der Gablentz. Hij stelt daarin dat er "no Europe without Europeans" mogelijk is. Hij zegt: "One of the most serious gaps in the present process of European integration is certainly the absence of a truly European education".

Europa heeft een door velen gedragen cultuurbeleid nodig dat, met de eerder aangehaalde woorden van Delors, Europa zijn ziel, zijn spirituele dimensie en werkelijke betekenis geeft.

Europa en de problemen op wereldschaal
Maar we realiseren ons dat vele wereldbedreigende problemen zelfs op Europese schaal niet op te lossen zijn. Denken we daarbij aan de vraagstukken rondom de klimaatsverandering, de voorziening – wereldwijd – met drinkwater, de ongecontroleerde kapitaalvluchten, de ongeremde

concurrentiestrijd tussen multinationals, de bestrijding van de georganiseerde criminaliteit etc. Guéheno zegt in zijn boekje over het einde van de democratie dat de natie te klein is om de wereldproblemen die op ons afkomen het hoofd te bieden, zeker op economisch gebied. "De natie is niet meer het natuurlijk veiligheidskader en zo komen we opnieuw terecht bij de, vooralsnog vruchteloze, droom van een wereldregering"(21). Maar toch is naast de groot-regionale ontwikkeling als de Europese, een coördinatie op een hoger niveau noodzakelijk Een wereldregering voor "het mondiale dorp" lijkt echter voorshands wel wat te veel van het goede. Er moeten andere mogelijkheden zijn om de problemen wereldwijd aan te pakken zonder dat over te laten aan de nieuwe vrij zwevende economische en financiële machten (multi-nationals, grote banken) die daarbij trachten staten onder hun invloedssfeer te brengen, in te kapselen onder andere door ze tegen elkaar uit te spelen op het gebied van faciliteiten, belastingen etc. Des te gemakkelijker als staten zich ook nog denatureren door zich te vergelijken met NV's. De Groep van Lissabon waarschuwt dan ook: "Als de huidige trend zich voortzet zal de wereld, niet alleen op economisch terrein, bestuurd worden door een groep particuliere netwerken van statenloze ondernemingen"(22)

Maar wat dan wel? In ieder geval moeten we gebruik maken van de officiële netwerken van mondiale organen zoals de Verenigde Naties en wat daar bij hoort, maar ook van organisaties die ad hoc worden gevormd als de in 1992 in Rio opgerichte Conferentie over Milieu en Ontwikkeling van de Verenigde Naties. Daarnaast, ook als tegenwicht, netwerken van wetenschappelijke organen op het gebied van ecologisch evenwicht, arbeid, criminaliteit, armoede, verslaving etc.
Het is daarbij onontkoombaar dat met elkaar *samenhangende* problemen die wereldwijde politieke keuzen vragen, op integraal, culuurpolitiek niveau worden behandeld. Nu de bewustwording hierover toeneemt is het dan ook onmogelijk dat een *economische* en *handelsorganisatie* als de Wereldhandelsorganisatie (WTO) die de verdere liberalisering van de wereldwijde handel ten doel heeft, wereldwijd *cultuurpolitiek* beleid wil opleggen. Dat heeft de eind 1999 in het Amrikaanse Seattle gehouden conferentie van de WTO, waar de ministers van handel van 143 landen met elkaar discussieerden, wel aangetoond. Bij het opstellen van de agenda kwamen allerlei zware wereld problemen zoals ecologisch evenwicht, milieu, visserij volksgezondheid, biotechnologie en gebruik van genetisch behandelde producten, ontwikkelingssamenwerking aan de orde die onmogelijk gevat en beslist kunnen worden binnen een organisatie die handel en economie centraal stelt.
Misschien is deze mislukte conferentie, aan het einde van de 20e eeuw

een signaal dat de dominantie van economie en technologie geen toekomst meer heeft, zeker niet in Europa. Zeker is echter dat daarvoor nog veel strijd zal moeten worden gevoerd.

Bij het maken van nieuwe (juridische) structuren ligt er ook een taak voor de wetenschap die zich met de staat en de politiek bezig houdt. Ik denk daarbij aan wetenschappers (of anderen) die als moderne mondiale Thorbecke's zich diepgaand bezig houden met het herstel van de democratie en het verder zoeken naar wereldwijde contracten en constructies, gericht op de oplossing van wereldwijde vraagstukken. Ik wijs in dit verband op de aanzet die in een manifest van Riccardo Petrella gemaakt is voor de wereldwijde beheersing van het mondiale en zeer urgente waterprobleem en waarin hij de constructie van een Wereldwijd Waterverdrag bepleit (23).

Is het zich vernieuwende Europa niet één van die nieuwe constructies die gebaseerd zijn op geschiedenis, idealisme en pragmatisme?

Naast schaalvergroting ook schaalverkleining
Mét de duidelijke behoefte aan schaalvergroting, is er echter ook sprake van een behoefte aan schaalverkleining. Dat lijkt op het eerste gezicht tegenstrijdig, maar het is toch begrijpelijk; immers ze liggen gedeeltelijk in elkaars verlengde. Terecht zegt von der Gablentz: "De nauwkeurig begrensde concentratie van bepaalde bevoegdheden in Brussel en de voortgaande decentralisatie van de in veel opzichten nog centralistische natiestaten ten gunste van de regio's en van de Europese burgermaatschappij – dat zijn twee kanten van de medaille van de Europese integratie"(24).
Hoezeer het ook mogelijk moet zijn de interesse en de beleving van mensen te bevorderen in de Europese realiteit, zal dat toch altijd gemakkelijker gaan in kleinere eenheden. Ik denk daarbij aan de naties, maar ook aan de in gezamenlijke geschiedenis gewortelde regio's. Zie de opkomst van – soms sterke – regionale gevoelens in het Verenigd Koninkrijk (Schotland, Wales), in Frankrijk (Bretagne), Noord-Italië, Spanje (Catalonië, Baskenland), in België (Vlaanderen).

In een cultuur die tendeert naar individualisme is het begrijpelijk dat meer behoefte bestaat aan gevoelens van saamhorigheid, het besef van gezamenlijke achtergrond en identiteit. Maar diezelfde mensen hebben in onze cultuur ook de behoefte aan grotere welvaart. En dan komt er de tijd dat men óók tot het besef komt dat daarvoor samenwerking en samengaan noodzakelijk is, dus schaalvergroting. Het zelfde gevoel dat immers ook aanleiding is geweest tot het ontstaan van de Europese Unie!

De welvarende regio's zullen beseffen dat door deze samenwerking zij hun welvaart kunnen behouden en vergroten. De armere regio's zullen zich realiseren dat zij door aan te hangen bij economisch sterkere de kans hebben granen mee te pikken.
Het is dan ook verstandig separatistische bewegingen die streven naar behoud van eigenheid te beantwoorden met begrip, maar ook met duidelijkheid in de argumentatie waarom, met behoud van die eigenheid, toch gestreefd moet worden naar grotere eenheden, zoals Europa.

Nogmaals: schaalvergroting en schaalverkleining hangen vaak met elkaar samen. In een Europese cultuur die door allerlei processen (bevordering van communicatie) ook de neiging heeft tot grotere vlakheid, is accentuering van nationale en regionale eigenheid een noodzaak. Ook dat is een zaak van evenwicht!

XIII. DE WESTERSE EN DE ANDERE CULTUREN

In de voorafgaande hoofdstukken zijn de veranderingen die hebben plaats gevonden in de relatie tussen de Westerse en de andere wereldculturen regelmatig aan de orde geweest. Waar volgens Romein vóór de Europese middeleeuwen gesproken kon worden van een wereldwijd Algemeen Menselijk Patroon van Gedrag ging de Westerse cultuur steeds meer fundamenteel daarvan afwijken, maar zij werd ook steeds zelfbewuster en agressiever. Mijlpalen in deze ontwikkeling waren de Renaissance, de Verlichting en de Industriële Revolutie. Vooral na de Verlichting werd het Westerse vooruitgangsgeloof een stimulerend elixer.

Het is in dit verband toch wel passend er met de Franse historicus Braudel op te wijzen dat we afstand moeten nemen van opvattingen volgens welke het geniale Westen allerlei uitvindingen van A tot Z zelf heeft gedaan en als enige voortschreed op de weg naar technisch- en wetenschappelijk kunnen. De middeleeuwse Italiaanse steden hebben niet het moderne handelsinstrumentarium uitgevonden, het Romeinse rijk was niet de alma mater van de vooruitgang. Dat rijk was slechts een deel van een veel grotere antieke wereldeconomie die het Romeinse rijk nog lang zou overleven. Het was een deel van een reusachtige verkeers- en handelszone die liep van Gibraltar tot China (1).
Het wereldwijde handelsverkeer was de levensader van Byzantium en de Islamitische wereld in hun bloeiperiode. De springlevende Islamitische economie was gebaseerd op relaties met Spanje, Egypte, Mesopotamië, India, Indonesië.
De "Fernhandel" van het eerste Europese kapitalisme, dat in gang is gezet door de Italiaanse stadstaten was het *vervolg* op de islamitische glorietijd van de elfde, twaalfde eeuw. Maant dit ons Westerlingen tot een zekere bescheidenheid, dat wordt nog onderstreept door het besef dat Het Verre Oosten drie reusachtige economische werelden kende. Die van de Islam strekkend van Arabië tot China; die van India met zijn invloed over de gehele Indische Oceaan; en die van China, een territoriale macht met invloed tot in het hart van Azië, de zeeën en landen beheersend aan de rand van de Stille Oceaan. Volgens Braudel lag het zwaartepunt in Insulinde, het huidige Indonesië.
De arabist Dimitri Gutas toonde aan dat de wereld van de Islam in zijn beginjaren, nadat zijn Arabische veroveraars in de 7e en 8e eeuw een

aanzienlijk deel van het voormalig Romeinse rijk, en ook het gehele Perzisch rijk hadden veroverd en beïnvloed, zeer open en verlicht was. Er was belangstelling voor Griekse filosofie en wetenschap en vertalers zwermden uit over het Byzantijnse rijk en de voormalige Byzantijnse gebieden om wetenschappelijke manuscripten op te sporen en te vertalen (2). Via de rijke Moorse cultuur in Spanje kwamen deze manuscripten in christelijke handen, stimuleerden de interesse voor de oude Griekse cultuur en vormden een basis voor het ontstaan van de Europese renaissance. De cultuurhistoricus prof. Rietbergen schrijft dat "in the process of the Reconquista, Europe not only had been absorbing a body of classical thought via the 'heathenish world' of Islam, but also had imbibed part of that Islamic culture itself. The Islamic-Greek influence had so fundamentally confronted Christian civilization with its origins, the classical tradition, that at least the educated culture of Europe, the intellectual or 'great' tradition, was no longer the same" (3).

Waar de opkomende Westerse cultuur mede voortbouwde op lang bestaande, door andere culturen gelegde ondergrond, ontstond het Westerse kapitalisme in zijn verschillende vormen alleen in het Westen. Kennelijk bevatte die cultuur elementen die de andere niet bezaten. En het was die cultuur met zijn bijzondere eigenschappen, die ging expanderen, zich in andere culturen ging dringen en zelfs in de loop der eeuwen ging domineren waardoor hele stukken van de oorspronkelijke culturen gingen "eroderen". Zij bracht andere, vreemde productiesystemen, consumptiestandaarden, waarden, dynamiek etc. Het gevolg was dat die Westerse cultuur zichzelf model ging stellen: zo hoort het, dit is normaal, de rest van de wereld moet worden bijgesteld en ontwikkeld. In een imposant boek loopt de historicus en econoom Landes een groot deel van de wereldgeschiedenis door vanuit de tegenstelling arm-rijk. Wie zijn "winnaars" en wie "verliezers" in de strijd om materiele welvaart en ontwikkeling? Van groot belang is daarbij volgens hem geweest de voortdurende gerichtheid op werk en uitbreiding van kennis. Daarom is het volgens Landes dan ook goed dat landen deze typisch Europese kenmerken zich ook eigen maken (4).
Nu is etno-centrisme in culturen een normaal verschijnsel. Eigen cultuur en eigen opvattingen worden normaal geacht; het is logisch dat dit dus ook geldt voor de Westerse cultuur. Maar door de verkregen technologische, economische en militaire successen en de daardoor gegroeide macht van deze cultuur, werd dit etnocentrisme wel erg sterk.

Hoe komen deze ontwikkelingen nu over bij andere niet-Westerse samenlevingen? Hoe reageren zij hierop aan het einde van de 20e eeuw? Laten we als voorbeeld kijken naar de wereld van de Islam. Van ouds-

her is voor Europa de verhouding met de islam zeer belangrijk geweest. Aan het einde van de 20e eeuw is door de omvangrijke immigratie van islamieten naar Europa die relatie aanmerkelijk vergroot. Dat zal uiteraard op langere termijn gevolgen hebben voor de Westerse cultuur.
De "wereld" van de Islam was aanvankelijk op diverse terreinen verder ontwikkeld dan de Westerse waarna ze met de Westerse een tijd lang gelijk op liep. De historicus en Midden-Oosten kenner Prof.Elie Kedourie zegt ten aanzien van de relatie tussen de Westerse cultuur en die van de Islam: "De middeleeuwse islamitische wereld was het spiegelbeeld van middeleeuws Europa. Wie goed kijkt, ziet veel meer raakvlakken tussen Islam en Europa toen, dan tussen de Islamitische wereld en het Westen nu. Het vraagstuk schuilt dus in de ontwikkeling van Europa"(5).
De Islamitische wereld vergeleek de ontwikkeling in de Westerse cultuur met de eigen ontwikkeling. Bespeurde geleidelijk haar eigen relatieve achteruitgang en wilde opnieuw op gelijk niveau komen met deze hen intrigerende cultuur. Zij trachtte cultuuruitingen over te nemen zoals het Europees verlicht despotisme en de versterking van de Europese staten, later de Europese "uitvinding"van de democratie met het constitutioneel parlementaire stelsel, het liberalisme, het socialisme. Maar dat mislukte, óók in het grote en machtige Ottomaanse rijk, dat pas in de eerste wereldoorlog door Westerse machten verslagen werd. Terwijl Europa er steeds meer in slaagde de armoede te bestrijden, lukte dat niet in de Arabische wereld. Elie Kedouri schrijft in zijn boek Politics in the Middle East : "It is generally agreed that decline overtook Middle Easter society in modern times. Decline is a relative notion. In this case, what is meant is that Western European society was gradually becoming richer, more technically advanced, and military more powerful from around the seventeenth centuary onwards, leaving the Muslim world far behind. By decline it is also meant that economic activity and political and military institutions fell into decay, compared to their earlier condition....."(6).

"This long, unrelieved series of defeats, set-backs, and retreats, so unlike what Muslims had experienced throughout their history, and at such variance with their view of themselves and their relation to the non-Muslim world, has to be kept continually in mind, since it is the implicit and frequently unspoken assumption underlying political action in the Middle East in modern times" (7).

Sami Naïr, hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit van Parijs-III wees op de invloed van het gepronceerd Westers economische denken, met name op Noord-Afrika waar diverse landen in de jaren '60 en '70, gestimuleerd door de Oost-West tegenstelling, enorme leningen

voor lange-termijn-investeringen ontvingen. In een volgende fase kwam er echter een enorme koerswijziging in dat beleid hetgeen zorgde voor verscheidene schuldaflossings crises. Het gevolg daarvan was weer dat het financieringsaanbod zich nu ging richten op de meer rendabele gebieden en steeds minder op de weinig ontwikkelde gebieden. Daarop volgden in de jaren '80 overal herstructureringsplannen, die weer een aantal moeilijk beheersbare sociaal-structurele omwentelingen veroorzaakten. Vanaf 1992 is de werkloosheid in Algerije aanmerkelijk toegenomen, zodat in 1995 meer dan 28% van de beroepsbevolking werkloos was, waarbij bijna 80% van de werklozen jonger was dan 30 jaar.
We moeten ons hierbij realiseren dat alom de verwachtingen in deze Islamitisch landen van het Westers kapitalistisch systeem groot waren. Het verschil tussen deze verwachtingen en de realiteit als armoede, werkloosheid, decadentie veroorzaakte op grote schaal teleurstelling en frustratie. Het is niet verwonderlijk dat velen, mannen zowel als vrouwen, naar iets grepen dat het gevoel voor eigenwaarde versterkt: steun, gemeenschap en bezieling bij hun godsdienst, de islam. Nilüfer Göle, hoogleraar sociologie aan de Bogazici universiteit in Istanbul zegt dat ook de vrouwen zich fel afzetten tegen de Westerse samenleving die ze decadent en ongelovig noemen en daarbij streven naar een aantrekkelijk sociaal-politiek alternatief dat stoelt op islamitische normen en waarden (9).
De sociologe Valentine Moghadam van de universiteit van Illinois is van mening dat vele mannen en vrouwen, voornamelijk uit het grootstedelijk proletariaat en op zoek naar maatschappelijk aanzien en een nieuwe identiteit, in het fundamentalisme met zijn cultureel nationalisme en islamitische identificatie een aantrekkelijk houvast vinden. Ook volgens haar spelen sociaal-economische aspecten hier een grote rol (10).

Waar de invloed van de gebrokenheid van de Westerse cultuur met zijn extreme vorm van kapitalisme en de gevolgen daarvan, steeds dieper ingrijpt in de andere culturen, zien we daar tegelijkertijd een groeiend *zelfbewustzijn* en het zoeken naar en versterken van de eigen identiteit. Waar vele leidinggevenden ijveren voor zo hoog mogelijke economische groei, ook door mee te doen met de race naar steeds nieuwere technologie, hebben anderen, evenals in het Westen oog voor de "kosten"die hier aan moeten worden betaald door werkloosheid, kloven tussen arm en rijk, ontstaan van probleemvolle miljoenensteden, milieudecadentie. Ditzelfde zien we ook in de relatie met de Chinese cultuur: enerzijds toenemende pluspunten voor de één, anderzijds toenemende minpunten voor de ander. Maar tegelijk een toenemend zelfbewustzijn en reacties gebaseerd op de leer van Confucius (met zijn accent op morele opvoe-

ding en gemeenschap), op de beweging van Falun Gong die haar gedachtengoed onder andere ontleent aan boeddhisme en taoïsme.

De Amerikaan Samuel Huntington is zich, gezien zijn geruchtmakend boek Botsende Beschavingen, ten volle bewust van de bepalende rol van culturen en de gevaren die toenemende conflicten daar tussen in de 21e eeuw met zich mee kunnen brengen. Hij onderscheidt twee voorstellingen van de macht van het Westen in relatie tot andere beschavingen. De ene is dat van een overweldigende,triomferende en vrijwel totale Westerse dominantie, de andere van een beschaving in verval die haar aandeel in de wereldpolitieke, economische en militaire macht ziet slinken. Volgens hem beschrijven zij beide voorshands de werkelijkheid.
Uitgaande van de overweging dat uit de geschiedenis van beschavingen blijkt dat veel mogelijk is, maar niets onafwendbaar, acht hij de hamvraag van het Westen of het "afgezien van beproevingen van buitenaf, in staat is om het interne proces van verval een halt toe te roepen en om te keren"(11).
Het is duidelijk dat in onze beschouwingen wel gesproken wordt over ernstige en diepingrijpende verstoringen in de Westerse cultuur, zonder het woord verval te gebruiken. Interessanter is om te zien naar de therapie, het te voeren beleid dat Huntington bepleit. Hij verzet zich daarbij op rationele en morele gronden tegen het in het Westen, zeker in Amerika veel voorkomend geloof in de universaliteit van de Westerse cultuur. "De overtuiging dat niet-westerse mensen westerse waarden, instellingen en cultuur zouden moeten overnemen, is immoreel vanwege de manier waarop dat bewerkstelligd zou moeten worden".

Maar wat is volgens Huntington dan wel de juiste visie? Hij antwoordt dat de verstandige koers voor het Westen is de tegenslagen te verdragen, de doelstelllingen te matigen en zijn cultuur veilig te stellen. "De belangrijkste verantwoordelijkheid van de leiders van het Westen is dan ook niet om te proberen andere samenlevingen naar het beeld van het Westen om te vormen – iets wat hun afnemende invloed toch niet meer waar kan maken- maar om de unieke eigenschappen van de westerse beschaving te behouden, te beschermen en te vernieuwen. Deze verantwoordelijkheid rust vooral op de schouders van het machtigste westerse land, de Verenigde Staten"(12). Tot zover loopt deze opvatting vrij parallel met de mijne, behalve dat het weinig zinvol is de eerste verantwoordelijkheid te leggen bij de leiders van de Verenigde Staten.
Het cruciale verschil tussen de door Huntington verdedigde stellingen en het in mijn beschouwingen gevoerde pleidooi ligt in het feit dat uit

niets blijkt dat Huntington wil tornen aan de ongeremde natuur-wetenschappelijke-technologische en economische drijfveren en ontwikkelingen binnen de Westerse cultuur, laat staan de dominantie daarvan wil aantasten. Dat blijkt verder ook uit zijn stelling dat de technologische voorsprong van het Westen op andere beschavingen moet worden gehandhaafd, dat als het Westen zijn superieure positie wil handhaven het er alles voor over zal moeten hebben om de verspreiding van geavanceerde technologische industrieën tegen te gaan (13). In een interview dat hij in 1993 gaf bepleitte hij dat het Westen zijn eigen economische groei moet verhogen (14). Hij erkent niet dat het door hem gewraakte sociaal en moreel verval onlosmakelijk samenhangt met de economische ontwikkelingen.

Het is goed dat Huntington, kennelijk tegen veel weerstanden in, zijn analyse en daarop gebaseerd pleidooi gebracht heeft. Hij geeft hierdoor de gelegenheid nog eens het door mij gevoerde pleidooi toe te spitsen op de stelling dat de bescherming van de Westerse cultuur alléén maar mogelijk is door deze cultuur *in zijn totaliteit* geleidelijk te vernieuwen door het verloren gegane evenwicht te herstellen.

Doordat de Westerse cultuur in de laatste eeuwen van haar ontwikkeling een grote invloed heeft gehad op andere culturen, bestaat bovendien de kans dat de beoogde vernieuwing niet alleen de Westerse cultuur ten goede komt, maar óók de andere wereldculturen. Zij kan daarnaast ook een positieve invloed hebben op de onderlinge verhoudingen van de culturen. Het gevaar van de door Huntington niet ten onrechte gevreesde botsingen tussen beschavingen kan daardoor afnemen en daardoor de wereldvrede bevorderen.

De Westerse cultuur zal zelfcritischer en bescheidener moeten worden en met die geesteshouding deel nemen aan een komende *interculturele dialoog,* waarbij in de loop der tijden gegroeide "zekerheden" critisch tegen het licht moeten worden gehouden. Zou Europa in het kader van een nieuwe cultuurpolitiek hiervoor geen initiatieven kunnen nemen? Hier ligt echter niet alleen een verantwoordelijkheid voor regeringen, maar zeker ook voor de civil societies als kerken en andere levensbeschouwelijke centra – ik denk dan aan de in hoofdstuk IV gememoreerde voorstellen van de theoloog Hans Küng voor het gezamelijk zoeken naar een "Weltethos" –, maar ook aan universiteiten, "denktanks", organisaties voor mensenrechten, milieugroeperingen, economische structuren die hun sociale verantwoordelijkheid zien etc.

Is deze interculturele dialoog niet een consequentie van internationalisering en globalisering?
In de gehele geschiedenis van de mensheid zien we dat culturen – ook de Westerse – zich mede ontwikkeld hebben door beïnvloeding door andere beschavingen. Het spreekt dus vanzelf dat dit nu ook gewenst is met zelfcritisch besef bij *alle* beschavingen, de Westerse bepaald niet het minst.

SAMENVATTING

Enige jaren geleden liet de Nederlandse regering in de Troonrede weten, dat het goed ging in Nederland en dat de verwachtingen voor de toekomst positief waren. Deze mededeling roept bij kritisch meedenkende burgers meteen de vraag op, op welke overwegingen en criteria deze uitspraak is gebaseerd. Een andere vraag die opkomt is wat de uitkomst van deze evaluatie zou zijn, als die niet beperkt bleef tot Nederland.
Het is ongetwijfeld waar dat de materiële welvaart voor de meeste mensen in dit land enorm is toegenomen, een positieve ontwikkeling die op vele terreinen doorwerkt. Op veel terreinen plukken de inwoners er de vruchten van. Er zijn echter, naast materiële welvaart, nog andere belangrijke aspecten van het leven die van belang zijn voor een oordeel over de vraag of het in Nederland, Europa of de wereld "goed" gaat. Ik noem er vier.

1. de ontwikkelingen ten aanzien van ecologisch evenwicht en het leefmilieu;
2. de verhouding tussen rijkdom en armoede;
3. de positie van de menselijke arbeid;
4. de stand van de openbare veiligheid.

Als we deze aspecten in de beschouwing betrekken, wordt het beeld minder rooskleurig. Er is nog altijd sprake van een aanzienlijke verstoring van het ecologisch evenwicht en aantasting van het leefmilieu. Zo blijft het verbruik van de eindige voorraden fossiele brandstoffen groeien, terwijl het steeds meer duidelijk wordt welke gevolgen dit heeft en en zal hebben voor de kwaliteit van het milieu. Dat het klimaat erdoor verandert, is nauwelijks nog omstreden en zelfs al waarneembaar. Tegelijkertijd zien wij dat de biodiversiteit afneemt en verstoringen van de hydrologische kringloop ervoor zorgen dat het voor veel mensen erg moeilijk is om aan iets elementairs als schoon en betrouwbaar drinkwater te komen.
Daarnaast is duidelijk dat de in eeuwen gegroeide verschillen in materiele welvaart niet kleiner, maar gestaag groter zijn geworden. Tot de in rijke landen merkbare gevolgen daarvan behoort de stroom van migranten uit arme landen die in de rijkere delen van de wereld hopen een beter leven te kunnen opbouwen.
Afgezien van conjuncturele oplevingen, is de werkloosheid in de door

de westerse cultuur beinvloede wereld groot en blijvend. De sociale consequenties daarvan zijn immens, vooral daar waar (zeer) grote bevolkingsconcentraties zijn ontstaan. Daarnaast is er een duidelijke tendens tot degradatie van de menselijke arbeid.
Tenslotte moet veelal worden vastgesteld dat de openbare veiligheid is afgenomen. Dat geldt zowel voor de objectief meetbare al subjectief ervaren veiligheid. Een belangrijke factor hierbij is de sterke toename van agressie en geweld.

Als we onze visie verbreden en niet alleen naar de materiele welvaart kijken is het beeld dus lang niet zo gunstig als velen ons willen doen geloven. Tegenover positieve ontwikkelingen zoals de groei van de economie en het technisch kunnen, staan andere, negatieve ontwikkelingen. Om deze – voor zover mogelijk – om te buigen, moet op een groot aantal terreinen het beleid worden aangepast. Dat kan alleen als we ons ook bewust zijn van die negatieve ontwikkelingen en de wil opbrengen er iets aan te doen. Echter als die wil er is en het beleid verandert, blijkt vaak na enige tijd dat de gemaakte (politieke) keuzen in de praktijk vaak te weinig vruchten afwerpen. Niet zelden is het gevolg daarvan dat bepaalde problemen eerder groter dan kleiner worden. Sterker nog, wanneer we terugzien op het recente verleden lijkt het er in vele gevallen op dat er sprake is van een *onvermogen* om op tijd de juiste "antwoorden" te geven.
Daarvoor zijn verschillende verklaringen te geven. Wanneer verantwoordelijke politici en andere beleidsmakers last hebben van ideologische blikvernauwing of zich onvoldoende bewust zijn van de ware aard en omvang van de verschillende problemen, zullen zij die ook niet volledig op kunnen lossen. Een andere belangrijke verklaring is dat vraagstukken gewoonlijk geïsoleerd worden beschouwd, dat wil zeggen zonder dat het verband met andere ontwikkelingen voldoende wordt onderkend. Dat is ook niet eenvoudig. De samenleving en een groot deel van de problemen die aan de orde zijn, zijn in deze tijd buitengewoon complex. In die zin is het te begrijpen dat onder meer beleidsmakers ertoe neigen om zich op betrekkelijk overzichtelijke deelproblemen te richten en steeds moeilijker in staat zijn om het grote geheel te doorzien. Dat ontslaat hen echter niet van de verplichting om dit toch te proberen. Economie, technologie, educatie, het leefmilieu, criminaliteit en veiligheid hangen nu eenmaal in belangrijke mate met elkaar samen. Een beleid dat daar onvoldoende rekening mee houdt moet wel tot teleurstelling en frustratie leiden.

In dit boek behandel ik dergelijke problemen in relatie tot de cultuur. "Cultuur" moet hierbij worden opgevat in de brede betekenis van het

woord. Het omvat alles wat de mensen in hun samen leven in en met de gegeven natuur verworven en tot stand heben gebracht, alle producten van hand en geest, materiële en immateriële, structuren en instituties. Het gaat dan ook over breed gedeelde waardeoordelen, geloven en gerichtheid. Voor een nadere bespreking van het begrip cultuur en zijn betekenis wordt verwezen naar de aanvang van hoofdstuk II.

Een centrale vraag die ik aan de orde wil stellen is of er in de loop van de eeuwen ingrijpende veranderingen in de Westerse cultuur hebben plaatsgevonden die mede tot de hierboven aangeduide ontwikkelingen en problemen hebben geleid. Het is van belang deze veranderingen en hun gevolgen te onderzoeken om daar lering uit te trekken voor de toekomst.
Dergelijke veranderingen zijn er met name in de afgelopen drie eeuwen inderdaad geweest. Waar eeuwenlang ook in de Westerse cultuur een tendens is geweest naar een zeker evenwicht tussen bestaande componenten, zowel van materiele als van immateriele aard, is dat met name in de 19e en 20e eeuw door allerlei factoren ingrijpend veranderd. Factoren die overigens aansloten op ontwikkelingen die begonnen na het einde van de Europese middeleeuwen. Die ontwikkelingen resulteerden in een geleidelijk ontstane breuk tussen de Westerse en de andere wereldculturen. Een breuk die alles te maken had met breuken binnen de Westerse cultuur zelf. Daar werd één component, de economische, steeds belangrijker en ging zich steeds meer verzelfstandigen. Vooral na de industriele revolutie ging het begrip economische groei steeds meer centraal staan en werd maximalisering van winst het parool. De mens en zijn arbeid werd meer en meer vanuit dit perspectief bekeken en deze blikvernauwing werd algemeen geaccepteerd.
Binnen de economie bestond lange tijd een diepgaande theoretische en ideologische strijd, die in de jaren zeventig van de vorige eeuw (voorlopig?) werd beslecht in het voordeel van de aanhangers van het neoklassieke "vrije markt"denken. Dit heeft grote politieke gevolgen gehad, aanvankelijk vooral in de Verenigde Staten, maar ook in de gehele wereld. Er trad een"radicalisering" van de economie op die zich kenmerkte door een verharding van de concurrentie die zich over de gehele wereld uitstrekte (globalisering). De met het oog op stabiliteit in 1944 internationaal afgesproken beperkingen aan de internationale kapitaalstromen, verdwenen. Vooral na de ineenstorting van het communisme in Rusland en Europa trad een sterke verschuiving van de macht op, van de staat (overheid) naar het (internationale) particuliere bedrijfsleven.
Deze ontwikkeling was niet mogelijk geweest zonder de imposante groei van een ander cultuurcomponent, de natuurwetenschappen en de technologie. Niet alleen de Westerse mens was nieuwsgierig naar de krach-

ten die in de Schepping waren verborgen, dat waren ook mensen in andere culturen (zoals de Aziatische). Vaak waren ze zelfs eerder in hun ontdekkingen. Alleen hadden ze niet of in mindere mate, dat wat de atoomgeleerde von Weizsäcker noemde, de "kinderachtige" behoefte alles te maken wat je kunt. Binnen de Westerse cultuur ontstond echter niet alleen een innig verband tussen natuurwetenschappen en techniek, maar óók met de economie en het economisch denken. Zo ontstond het machtige WTE- (wetenschappelijk, technologisch, economisch) bestel. Dát bracht de Westerse beschaving (als eerste) de moderne gezondheidstechnologie, de luchtvaart, de atoombom, de televisie, de computer, de biotechnologie, de biologische oorlogsvoering etc. De centrale vraag: wat doe je met die technologieën, wordt in zeer vele gevallen beslist door het antwoord op de vraag naar de winstgevendheid van de eventuele industriele productie.
De cultuurcomponenten natuurwetenschappen/technologie en economie zijn aldus onevenredig gaan groeien, hebben zich verabsoluteerd en zijn andere gaan overheersen. Een proces dat zich, alhoewel tegenkrachten zich wel gaan ontwikkelen, nog in sterke mate voortzet. Daarbij zijn de overheersende krachten geworden tot wat de socioloog/theoloog/politicus Banning noemde: "*bedreigende machten*".

De verbreking van de tendens tot evenwicht tussen componenten van de cultuur heeft diepgaande gevolgen gehad voor de Westerse cultuur als geheel. Om de produktie van goederen en diensten op een zo hoog mogelijk niveau in stand te houden, is ook een hoog niveau van consumptie nodig. Die is alleen te realiseren als de menselijke behoeften kunstmatig kunnen worden "opgerekt" tot een niveau dat de primaire levensbehoeften verre overtreft. Via de reclame bereikt ons de haast religieuze opdracht: "Gij zult begeren!". Reclame en public relations spelen inmiddels een belangrijke rol bij de verspreiding van opvattingen die mensen voor waar aannemen en de behoeften die daarbij horen. De aldus opgeklopte wens tot "méér" heeft vanzelfsprekend ook invloed op andere terreinen, zoals de ontwikkeling van de criminaliteit.
De onbalans tussen de cultuurcomponenten heeft ook gevolgen voor de verhouding tussen individu en gemeenschap. Vanuit verschillende invalshoeken komen vele onderzoekers tot dezelfde conclusie, namelijk dat er sprake is van de opkomst van een extreme vorm van individualisme die gevoelens voor de gemeenschap steeds meer verdringt. In het verlengde hiervan ligt een vergrote vatbaarheid voor niet door de rede ondersteunde emoties die desondanks door zeer velen op dezelfde wijze worden beleefd.

Sommige normen en waarden zijn door de eeuwen heen onveranderd gebleven, maar andere erodeerden en verdwenen. Er verschenen -en verschijnen- echter ook nieuwe. Een nieuwe waarde is bijvoorbeeld de aandacht voor universele rechten en plichten van de mens. De manier waarop tegenwoordig oorlogsmisdadigers worden vervolgd is daar een voorbeeld van, maar ook de neiging om bij het beoordelen van medemensen het accent op de "nuttigheid"te leggen. De eerste waarde leidt tot een groter respect voor de medemens, de andere tot verminderd respect en in toenemende mate als legitimatie van discriminatie en geweld. De grote vlucht die de reclame en public relations hebben genomen hebben invloed op de betekenis van het begrip "waarheid".
De nadruk op het "nut" van mensen heeft ook gevolgen voor onze visie op en beoordeling van menselijke arbeid. Onder invloed van het economisch denken is "arbeid" versmald tot "betaalde" arbeid. Menselijke arbeid telt vooral als productiefactor, die ondersteund kan worden door machines -in de brede zin van het woord- maar ook in toenemende mate door machines kan worden vervangen. Daardoor is de menselijke arbeid steeds meer een afgeleide van het streven naar economische groei, het veilig stellen van financiele belangen en het exploiteren van technologische vindingen.

Naast de positieve ontwikkelingen in de Westerse cultuur wegen de geschetste negatieve ontwikkelingen dermate zwaar, zeker als zij onbelemmerd doorgaan, dat zij de "kwaliteit" van het menselijk bestaan verder zullen ondermijnen. Vandaar een pleidooi, met name gericht op de belangen van komende generaties voor een breed gedragen beleid dat, nu het nog kan, *bewust* aanstuurt op nieuwe richtingen binnen de Westerse cultuur. Thoenes sprak zelfs van een "barre noodzaak van vernieuwing der cultuur". Zo'n vernieuwend cultuurbeleid, dat zich richt op alle delen daarvan in hun onderlinge wisselwerking, moet primair gericht zijn op zoveel mogelijk evenwicht in de Westerse cultuur. Dat is een langdurig proces dat om een bewustwording vraagt en een daarop gebaseerd overtuigd *willen.* Het is moedgevend dat hierbij kan worden voortgebouwd op een steeds sterker wordende tegenbeweging van allerlei individuen en niet-gouvernementele organisaties (NGO's) die op allerlei terreinen in denken en handelen actief zijn. Maar bij dat denken en handelen is de vraag: waarheen willen we, essentieel. Hieraan wil met name het tweede deel van dit boek een bijdrage leveren.
Het is onontkoombaar dat de overheid in al haar verschijningsvormen bij het veranderingsproces een centrale rol vervult. Een rol die alleen goed vervuld kan worden als deze overheid kan steunen op brede lagen van de "civil"society, de totale samenleving met al zijn leden en groeperingen.

Centraal staat bij dit cultuurbeleid het accentueren en in praktijk brengen van waarden. Waarden zijn immers -het is essentieel dat onder ogen te zien- de ruggengraat van een cultuur. Welke waarden moeten wij dan kiezen? In mijn pleidooi ga ik uit van waarden die gedeeltelijk haaks staan op de thans heersende, zoals een respectvolle houding ten aanzien van de natuur, zelfbeheersing, matiging en soberheid, duurzaamheid, bedachtzaamheid in relatie tot de bijzonder grote risico's van deze tijd, betrouwbaarheid en integriteit; evenwicht tussen individu en gemeenschap, solidariteit en rust. Al deze waarden hebben te maken met het oude begrip *menselijke waardigheid.* Echter deze waarden zullen als ze houdbaar willen zijn, moeten steunen op een stevig, al dan niet religieus fundament.
Godsdienst met zijn zienswijzen, waarden en normen, heeft een grote invloed op de cultuur. Omgekeerd beïnvloedt de cultuur ook de godsdienst. De overheersende positie van de natuurwetenschappen en de technologie hebben geleid tot onbegrensd geloof in de exacte wetenschappen. Veel christelijke denkers zijn dan ook geneigd zich terug te trekken in de eigen theologie, terwijl juist diverse natuurwetenschappers geregeld pleiten voor een diepgaande dialoog met de godsdiensten. Het primaat van de economie en het economisch denken creëert bovendien wat Huizinga noemde: "een habitus die aan het Christendom tegengesteld is". Inderdaad, het dragend beginsel van de economie "Gij zult begeren" draait de bijbelse visie op het ontmoedigen van begeerte volledig om.

Met Van der Leeuw ben ik van mening dat een diepgaande vernieuwing van de cultuur, gezien de onderlinge verwevenheid van de culturele componenten, alléén kan plaats vinden als zij zich uitstrekt tot *alle* segmenten van die cultuur, zonder de onderlinge samenhang uit het oog te verliezen. Hieronder noem ik enkele zeer belangrijke terreinen van beleid.

In het *technologiebeleid* moet niet meer worden uitgegaan van de technologie als autonome macht. Van Melsen wees er al op dat een ontwikkeling die gericht is op menselijke beheersing van de natuur, zichzelf niet aan beheersing mag onttrekken. De technologie moet democratisch worden beheerst en gestuurd ten dienste van de mens en de wereld. Zij creëert een breed scala van mogelijkheden, maar er zal een antwoord moeten komen op de vraag of die ook allemaal benut moeten worden, of we alles willen wat we kunnen. Het zal nodig zijn de rol van de technologie te bezien in relatie tot de kwaliteit van het leefmilieu, de genetische modificatie en de beinvloeding van het denken en doen van mensen bijvoorbeeld door de reclame of toepassingen van informatie- en communicatietechnologie (ICT). Een andere vraag is wie verantwoor-

delijk is voor belangrijke en risicovolle beslissingen, bijvoorbeeld op het gebied van genetica, nanotechnologie en robotica die het gevaar van misbruik en ongelukken met zich mee kunnen brengen. Vaak wordt de vraag gesteld of de technologie wel beheersbaar is. Het antwoord is ja, met name omdat de belangrijkste ontwikkelingen tot stand komen in de wisselwerking tussen technologie en economie, waarbij de technologie dienstbaar wordt gemaakt aan het streven naar winst.

De *wetenschapsbeoefening* laat zich moeilijk sturen, zij wordt mede bepaald door opvattingen die in een cultuur dominant zijn. De sterke invloed van het technologische en economische denken in de Westerse cultuur is duidelijk merkbaar in de keuzen en prioriteiten met betrekking tot de wetenschap en de universiteiten. In een evenwichtig wetenschapsbeleid zijn de alfa- en gammawetenschappen gelijkwaardig aan de bètawetenschappen, met alle gevolgen daarvan voor de sturing middels geldstromen. Dat betekent ook dat, ondanks de bestaande vergaande specialisatie, getracht moet worden de wetenschap te richten op het vinden van samenhangen. Daarvoor is het noodzakelijk dat verschillende disciplines elkaars taal leren verstaan en onderling gaan communiceren. Nog belangriker is dat er een eind komt dat de greep die economische machten op het "wetenschapsbedrijf" hebben. Een verantwoord wetenschapsbeleid vergt een democratisch cultuurbeleid dat op zijn beurt baat heeft bij een wetenschapsbeleid, zoals dat hier wordt bepleit.

Het beleid ten aanzien van de *economie* moet worden gericht op beheersing van economische activiteiten, zodat zij de centrale belangen van mens en maatschappij niet schaden, maar integendeel bevorderen. Zo moeten de economische activiteiten passen binnen ecologische randvoorwaarden. Het met behulp van geraffineerde reclametechnieken creëren van een vraag naar goederen en diensten dient voorkomen te worden. Behalve ecologische overwegingen is hierbij ook de menselijke waardigheid in het geding. Er is alleen plaats voor objectieve, dat wil zeggen verifieerbare, productinformatie. De economie moet hiernaast ook gericht zijn op het bestrijden van de bestaande verschillen in welvaart, de degradatie van de menselijke arbeid en het bestrijden van werkloosheid.

Educatie, alle activiteiten die erop gericht zijn om mensen toe te rusten, c.q. toegerust te houden voor het leven in de maatschappij waarin zij leven, is een van de hoekstenen van elke cultuur. Een belangrijke vraag is natuurlijk wat we van mensen die worden toegerust voor het Europa van de 21ste eeuw mogen verwachten. Daartoe behoren in elk geval mondigheid, het kunnen omgaan met een overvloed aan grotendeels ge-

fragmenteerde informatie, het kunnen verwerven van inzicht in complexe problemen en het kritisch kunnen omgaan met informatie van massamedia. Educatie moet vooral gericht zijn op heelheid. Het streven naar heelheid en evenwicht in de cultuur kan alleen maar effectief zijn als het weerspiegeld wordt in het streven naar heelheid en evenwicht in de mens. Educatie moet zich dus gelijkelijk richten op geestelijke, algemeen vormende, economisch-technische en sociale aspecten.

De *primaire leefeenheid*, c.q. het *gezin* kan een belangrijke rol spelen bij het herstel van het culturele evenwicht. In de primaire leefeenheid is sprake van een vorm van samenwonen en samenleven die gericht is op duurzaamheid, onderlinge zorg en steun en emotionele geborgenheid. Het gezin staat in voortdurende wisselwerking tot cultuur. Gezinsbeleid is een belangrijk onderdeel van cultuurbeleid omdat de opvoeding van kinderen een van de belangrijkste functies van het gezin is. Het kent dan ook twee speerpunten: het van binnenuit versterken van het gezin en het versterken van de plaats van deze leefeenheid binnen de cultuur.

Ook de *massamedia* weerspiegelen nu de culturele onbalans. Zeker in deze eeuw waarin nieuwe ontwikkelingen en problemen zich in hoog tempo zullen voordoen – en in een democatische samenleving – is een betrouwbare informatievoorziening van onschatbare waarde. Hierdoor ligt een grote verantwoordeljkheid bij degenen die de massamedia beheersen en informatie verspreiden. Zij moeten dan ook voldoen aan hoge eisen van vakbekwaamheid en ethisch besef. De meeste burgers bezien de werkelijkheid immers door de "bril" van de journalist, de commentator, de fotograaf of de filmer. Zij zijn echter meestal niet in staat om te zien in hoeverre verslaggevers – bewust of onbewust – de werkelijkheid vertekenen. Daarnaast bestaat het aanzienlijke gevaar dat de inhoud van wat de media ons brengen wordt beinvloed door de commerciele machten die de media financieren. Immers: wie betaalt bepaalt. Machten als de staat, de economie en de technologie hebben in het belang van het behoud van evenwicht in de cultuur *tegenmachten* nodig. Dit geldt zeker ook voor de media. Dit principe is een van de belangrijkste voorwaarden voor het behoud van de democratie.

Een evenwichtig cultuurbeleid stelt hoge eisen aan de *overheid*. Zij moet bezielend, vooruitziend, krachtig en overtuigend zijn. Zij kan zich niet beperken tot symptoombestrijding en noodzakelijke maatregelen voor zich uit schuiven totdat zij tijdens of na een crisis "haalbaar" zijn geworden (*government by catastrophe*). Een dergelijke houding is alleen mogelijk in het kader van een omvattend cultuurbeleid, waarin diverse

beleidsterreinen elkaar *ondersteunen*. Essentieel hiervoor is herstel van de democratische staatsvorm: het recht van burgers om het beleid in zijn volle omvang mede te bepalen en te beinvloeden, zonder dat hij macht hoeft af te staan aan "het bedrijfsleven" of "de Markt".

Na de voortdurende schaalvergroting die de afgelopen decennia heeft plaatsgehad, is het niet zinvol om alleen uit te gaan van de nationale staat. Nu Europa en de Europese Unie steeds meer aan betekenis winnen, mondt mijn betoog uit in een pleidooi voor een *Europees* cultuurbeleid met aandacht voor de economie en de technologie, maar in gelijke mate óók voor andere beleidsterreinen als educatie en wetenschap. Met een dergelijk beleid kan Europa voor zijn burgers een duidelijk gezicht krijgen en ontaardt de Europese eenwording niet tot een "Europe without Europeans", zoals Von der Gablentz het noemde.

In de voorafgaande beschouwingen en pleidooien komt de mogelijkheid naar voren dat de bepleite veranderingen in de Westerse cultuur óók van invloed zullen zijn op de relatie met andere culturen, net zoals dat in het verleden het geval is geweest. Hopenlijk zal dit een invloed ten goede zijn. Dat versterkt het belang van het opheffen van de onevenwichtigheden in de Westerse cultuur.

SUMMARY OF WESTERN CULTURE OFF-BALANCE

Some years ago the Dutch government announced in the Queen's Speech that the Netherlands are "doing well "and, furthermore, rosy prospects for the future were predicted. This statement immediately raises questions for the critically aware citizen about the criteria on which this announcement is based. Equally, it raises questions about the outcome of this evaluation, were it viewed from a European or global perspective.

It is undeniably true that for most Dutch citizens the material prosperity has increased considerably. This is a positive development, which has consequences for many aspects of society: Dutch citizens reap the benefits in many ways. There are however other aspects of life that are important in reaching a judgement on whether things are 'going well' for the Netherlands, Europe or the world. I will mention four of these aspects:

1. Developments as seen in relation to ecological balance and environment;
2. The relation between wealth and poverty;
3. The position of human labour;
4. The state of public order and safety.

If we include the above aspects in the assessment, the picture becomes less favourable. Ecological balances are still being disturbed and the environment is deteriorating. The use of finite resources of fossil fuel is still growing, while the consequences of this for the quality of the environment are becoming increasingly clear. Global warming is now accepted by the vast majority as a certainty and the effects are becoming evident. At the same time we see a diminishing biodiversity and disturbance of the hydrological cycle. A basic need such as clean and safe drinking water has become a very difficult commodity to obtain in many parts of the world.

Differences in material prosperity that have slowly arisen over the centuries have not diminished, but even increased lately. One of the consequences of this for the richer nations of the world is that there is a steady flow of migrants from poor to rich countries, all hoping for a better life.

Apart from some conjunctural upswings, unemployment in the western

world is extensive and permanent. The social consequences of this, especially in (very) large urban conurbations, are immense. At the same time a clear tendency towards the degradation of human labour is present.
Finally it must be concluded that public safety has decreased. This is true for both objectively measurable and subjectively perceived safety. An important factor in this is the major increase in aggression and violence.

In widening our perspective and not just focusing on material well-being, the picture becomes less favourable than many want us to believe. Set against positive developments such as economic growth and technical knowledge, are other, negative developments. In order to steer these developments in another direction, as far as this is possible, it is necessary to adjust policy in a great many areas. This is achievable, only, if we are aware of negative developments, and if we *want* to change. However, if the will to change is present and policies change, it often becomes evident after some time that the (political) choices bear too few fruits. The result is not infrequently that certain problems increase rather than diminish. Looking back over the recent past, it even seems as if in many challenges there is an inability to come up with an adequate and timely response.
Several explanations can be given for this. If responsible politicians and other policymakers suffer ideological tunnel vision, or if they are not fully aware of the full extent and nature of the different problems, then they will be unable to fully solve them. Another important explanation is that issues are often seen in isolation, i.e. without recognition of the relationships with other developments. Modern society is very complex, and so are the problems it poses. It is therefore understandable that policy makers, amongst others, have a tendency to concern themselves with relatively easy to grasp part-problems and are increasingly less able to have an overview of the whole picture. This is however no excuse for not trying. Economy, technology, education, environment, criminality and safety are, after all, largely interconnected. Any policy that takes insufficient account of this is bound to lead to disappointment and frustration.

In this book I discuss such problems in relation to culture. 'Culture' has to be taken in the widest sense of the word. It embraces everything that people have gained and accomplished in their society and given environment, all products of hand and mind, material and immaterial, structures and institutions. It concerns widely held value judgements, beliefs

and direction. The concept of culture and its meaning are discussed further in chapter II.

The central question I want to pose is whether, over the centuries, there have been sweeping changes in Western culture, which have led to the above developments and problems. It is important to investigate these changes and their consequences, in order to learn lessons for the future. The last three centuries have indeed seen such changes. Where for centuries there used to be a tendency for a certain balance between existing components, both material and immaterial, things have changed dramatically during the last two centuries. Factors influencing these changes are varied and follow on from developments that started after the end of the European Middle Ages. These developments resulted in a gradually broadening rift between Western and other world cultures. A rift that was inextricably linked to splits within Western culture itself. In this culture, one component became increasingly important and began to be more independent. Economic growth became, especially after the industrial revolution, the central component of culture and profit maximalisation became the watchword. Man and his labour were increasingly viewed from this perspective and this narrowing of vision became generally accepted.
Within the economy a profound theoretical and ideological struggle existed for a long time, which was decided (for the time being) in the nineteen seventies in favour of the adherents to the neoclassical "free market" thinking. The political consequences have been enormous, firstly in the United States, but then also in the rest of the world. A radicalisation of the economy took place distinguishing itself through a hardening of competition that became worldwide (globalisation). In recent times the limitations to the international flow of capital, which existed since 1944's Breton Woods international treaty, disappeared. Especially after the fall of communism in Russia and Europe a strong power shift took place, from the state (government) to multinationals.
This development would not have been possible without the impressive growth of another culture component, science and technology. Not only people from Western cultures were curious about the hidden forces of Creation. Other people, such as Asians, were curious too, and Westerners were often not the first to make a discovery. Other cultures did not have, however, what the atom physicist von Weizacker called, the "childish" need to make everything that *can* be made. Within Western culture a close relationship grew between science and technology, extending also to economy and economic thinking, giving rise to the birth of a powerful scientific, technological and economic doctrine. This, in turn, brought Western society the first modern health technology, avia-

tion, the atom bomb, television, computer, biotechnology, biological warfare etc. The core question: what to do with these technologies, is in many cases answered by asking how great the profitability will be of eventual industrial production.
This way, the culture components science/technology and economy have grown out of proportion, have made themselves absolute and are dominating other components. This process still continues today, although opposition is growing. The dominant powers have, according to the sociologist/theologian/politician Banning, become "threatening powers".

The severance of the tendency to an equilibrium between culture components has had profound effects for Western culture as a whole. In order to maintain the highest possible level of productivity of goods and services, a high level of consumption is needed. This can only be achieved through artificially increasing human need to a level that greatly surpasses the primary necessities of life. Advertising brings us the, almost religious, instruction: "Thou shalt desire!" Advertising and public relations now play an important role in the dissemination of opinions and the needs associated with them, that people accept as the truth. The inflated wish for 'more' has of course had its impact on other fields, such as the development of criminality. The imbalance between culture components has implications also for the relationship between individual and community. Many researchers, from different disciplines reach the same conclusion: there is an emergence of an extreme type of individualism that supersedes the sense of community. Following on from this appears a greater susceptibility to emotions that are not supported by reason, but yet are experienced uniformly by a great many people.

Some norms and values have remained unchanged through the centuries, while others have eroded and disappeared. New norms and values have arisen, however, and still continue to do so. A new value is for instance the attention for the universal rights and duties of citizens. Examples of this are found in the manner in which war criminals are pursued nowadays and in the tendency to judge fellow citizens by their 'usefulness'. The first example leads to a greater respect for our fellow human beings, the latter to a decline in respect and an increased legitimisation of discrimination and violence. The vastly increased use of advertising and public relations has influenced the meaning of the concept 'truth'.
The emphasis on the usefulness of people has its consequences for our view and determination of human labour. Under the influence of our economic thinking 'labour' has narrowed down to 'paid labour'. Human labour mainly counts as a production factor, which can be supported by machines - in their broadest sense- but can also increasingly be replaced

by machines. Human labour is therefore increasingly a derivative of the quest for economic growth, the safeguarding of financial interests and the exploitation of technological findings.

The negative developments outlined above have such a degree of importance, next to the positive developments in Western culture, especially if they are left to continue unchecked, that they will undermine the quality of human existence. Hence a plea that is especially aimed at the interest of generations to come, for a broadly supported policy that intentionally guides us to new directions within Western culture - before it is too late. Thoenes even spoke of "a desperate need for cultural renewal". Such a reforming culture policy, which is aimed at all components of culture in their mutual interactions, has to be directed at a maximisation of balance within our culture. This will be a lengthy process, which calls for an awakening of consciousness, and therefore has to be based on conviction and *will*. It is encouraging that a strengthening countermovement of many individuals and non-government organisations, active in many fields, is emerging, providing a structure to be built on. Essential, however, is the question: where do we want to go? To this question I would like to contribute in the second part of this book.
It is inescapable that government, in every form, plays a central role in this process of change, a role that can only be fulfilled if government can rely upon support from a broad cross-section of society.

Central to a cultural policy is the emphasis on, and application of values. Values form after all – and it is essential to acknowledge this - the backbone of any culture. Which values do we then choose? In my plea I start from values that are in part at odds with presently predominating values, such as respect for nature, control of self, moderation and frugality, durability, mindfulness of the exceptionally great risks of modern times, trustworthiness and integrity; a stable balance between individual and community, solidarity and tranquillity. All these values are based on the old concept of *human dignity*. These values however, if they are to be durable, will also have to be based on a firm religious or secular foundation.
Religion, with its views, values and norms, has a profound influence on culture. Conversely, culture influences religion. The dominant position of science and technology gave rise to an unlimited belief in its potentiality. Many Christian thinkers therefore tend to retreat in their own theology, whilst various scientists have made appeals for a profound dialogue with the different religions.
The primacy of the economy and economic thinking creates something,

which Huizinga calls: "a habitus that is the opposite of Christianity." Indeed, the leading principle of economics "Thou shalt desire" turns the biblical vision of discouraging desire, on its head.

I share van der Leeuw's opinion that a profound renewal of a culture is possible only if it includes all segments of this culture. As cultural components are interwoven, it is imperative to bear their mutual cohesion in mind. I will mention several policy areas of great importance.

Policies on *technology* should not be based on an autonomous position of technology. According to van Melsen, a development that is aimed at harnessing nature should itself not be allowed to evade regulation. Technology should be ruled democratically and should be guided towards the service of humankind and world. Technology creates many possibilities, but we shall have to answer the question, if all possibilities *must* be applied, do we *want everything* technology can deliver? Technology will have to be viewed in relation to the quality of our environment, genetic modification and the influence of advertising or applied Information and Communication Technology on the thoughts and actions of people. We also need to answer the question: who bears the responsibility for important and risk-bearing decisions, such as those concerning genetics, nanotechnology and robotics? The danger of abuse or accidents in these fields is real. So is it possible to govern technology? The answer to this is "yes", especially because the most important developments arise at the interface between technology and economy, in which technology is made to be subservient to the quest for profit.

Scientific research is difficult to guide, the dominant views in a culture are part-determining factors for research. The strong influence of technology and economy in the Western culture is obvious in choices and priorities concerning funding for scientific research and universities. Under a balanced scientific policy the arts, languages and social sciences are on a par with mainstream science, with the necessary consequence of an equality of financial support. This would also mean that, despite the existing far-reaching specialisation, it is important to try and aim research at the discovery of cohesion. It is therefore imperative that different disciplines will learn each other's language and start to communicate.
Even more important is to end the grip of economy on the 'science industry'. A responsible science policy demands a democratic cultural policy that in turn benefits from a science policy as described above.

Economic policy will have to be aimed at a control of economic activ-

ities, in order to protect and further the main interests of human being and society. Similarly, economic activities will have to fit within ecological prior conditions. The creation of demand for products and goods, aided by refined advertising techniques, should be prevented. Besides ecological considerations human dignity is at stake here too. There is a place only for objective, i.e. verifiable, product information. The economy needs to be aimed also at the evening out of differences in prosperity, the degradation of human labour and the eradication of unemployment.

Education, i.e. all the activities aimed at preparing for, and being equipped for, life in society, is a cornerstone of every culture. An important question is what we may expect from people that are equipped for life in Europe in the 21st century. We should at least expect emancipation, the ability to deal with an abundance of largely fragmented information, the ability to gain insight in complex problems and to deal with information from the mass media in a critical way. Education should especially be aimed at whole-ness. The pursuit of holism and balance in culture can be effective only if it is mirrored in the pursuit of holism and balance in man. Education will therefore have to be aimed in equal measures at general knowledge, spiritual, economic, technical and social aspects.
The primary living unit, i.e. the family can play an important role in the restoration of cultural balance. In this unit a form of cohabitation should exist that is aimed at durability, mutual support and care and emotional security. The family continually interacts with society. Family policy is an important part of cultural policy, because bringing up children is one of the most important functions of the family. Family policy therefore is two-pronged: the strengthening of the family from within and the underpinning of the place for this unit in society.

The mass media too mirror the cultural imbalance, especially in this century in which new developments and problems will present themselves at a fast pace. In a democratic society a reliable source of information is invaluable. This poses a great responsibility for those people who control the mass media and who disseminate information. They must therefore meet high standards of professionalism and ethical awareness. Most citizens see reality through the spectacles of the journalist, commentator, photographer or cameraman. They are usually not able to see to what degree journalists, consciously or subconsciously, distort reality. Besides this there is a real danger that the contents of media offerings are influenced by the commercial powers that finance the media. Powers such as the state, the economy and technology need counter forces in the in-

terest of cultural balance. This is certainly true for the media. This principle is one of the most important conditions for the preservation of democracy.

A balanced cultural policy places high demands on *government.* Government has to be inspiring, visionary, strong and convincing. It cannot limit itself to fighting symptoms and postponing necessary measures until, during or after the crisis, they become feasible (government by crisis). Such conduct is possible only within the framework of a comprehensive cultural policy, in which different policy areas support each other. It is essential to restore the democratic form of government: the right of citizens to co-determine and influence policy in its fullest extent, without relinquishing power to 'industry' or 'the market'.

Against ongoing trends in globalisation over the past decades, it is not realistic to restrict cultural policy to the national state.
Now that Europe and the European Union are becoming increasingly significant, it has led to my dissertation resulting in an appeal for a European culture policy that has consideration for the economy and technology, but considers in equal measures other policy areas such as education and scientific research. Such policies would enable Europe to become visible to its citizens and this would prevent the European unification from creating a "Europe without the Europeans", as mentioned by Von der Gablentz.

In the preceding contemplations and arguments the possibility emerges that the advocated changes will also influence the relationship with other cultures, as they did in the past. It is to be hoped that this will be a positive influence. This prospect strengthens the case for the removal of imbalances in Western culture.

NOTEN

Verantwoording

1 Prof.dr.R.C.van Caenegem: De plaats van Huizinga in het cultuurhistorisch landschap, in Door de ogen van Huizinga, Middelburg 1973, p 23

Hoofdstuk I

1 Arjan Broers in gesprek met Bisschop Muskens, Zoetermeer 1997
2 J.Tinbergen, Kunnen wij de aarde beheersen? Kampen 1987, p 39,40
3 C.J.M.Schuyt, Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat, Leiden/ Antwerpen 1951, p 3
4 Abram de Swaan, Zorg en de Staat, Amsterdam 1989, p 229
5 M.P.M.de Goede, J.de Jong-Gierveld, A.J.Schellekens-Ligthart, Het arbeidsethos van werkenden en niet-werkenden, in Zwoegen, sloven, slaven: Een verouderd arbeidsethos, Ned. Gesprekscentrum Baarn 1983, p 42
6 F.van Heek, Van Hoogkapitalisme naar Verzorgingsstaat, Meppel 1973, p 257
7 L.Layendecker, Brengt de vooruitgang ons verder?, Baarn 1986, p 14
8 Zygmunt Bauman, interview door Martijn de Rijk in NRC-Handelsblad van 4 mei 1995
9 Paul Kennedy, Preparing for the twenty-first century, Londen 1994, p 348,349
10 Lester Thurow, The future of capitalism, Londen 1996, p 326,327
11 Warna Oosterbaan in NRC-Handelsblad 8 november 1997
12 Dr.Ir. C.B.Vreugdenhil in Trouw van 13 december 1995
13 C.W. Stortenbeker, m.m.v. H.van Alsté, Op weg naar het Paaseiland? De mens en zijn natuurlijk milieu in Het Milieu, Denkbeelden voor de 21ste eeuw, van de Commissie Lange Termijn Milieubeleid, Zeist 1990, p 312
14 Prof.Dr.E.H Adema, Boeren tussen hemel en aarde, hoe lang nog? Wageningen 1992, p 18
15 NRC-Handelsblad van 1 september 1999
16 Hans Opschoor, Na Ons Geen Zondvloed, Voorwaarden voor duurzaam milieugebruik, Kampen 1989, p 26
17 Karel Knip in NRC-Handelsblad van 4 juli 1998
18 Paul Kennedy, Preparing for the twenty-first century, t.a.p., p 108
19 Lucas Reijnders en Carolien Kroeze, Kunnen de ramen nog open? Mondiale atmosferische milieuproblemen, in Het Milieu, p 285
20 NRC-Handelsblad van 30 december 1995
21 Karel Knip in NRC-Handelsblad van 13 september 1997
22 NRC-Handelsblad van 11 juni 1992
23 Zonder water geen leven, studie door drs P.Muntjewerf, 1996
24 Marion de Boo in NRC-Handelsblad van 3 maart 1995
25 Theo Colborn, John Peterson Myers en Dianne Dumanoski, Our stolen future, Londen 1996, p 232
26 Idem p 210
27 Idem p 249
28 Prof.Dr.E.H.Adema, Boeren tussen hemel en aarde, p 30
29 Robert Giebels in NRC-Handelsblad van 4 september 1997
30 B.Goudzwaard en H.M.de Lange, Genoeg van te veel, genoeg van te weinig, wissels omzetten in de economie, derde druk, Baarn 1991, p 14
31 Prof.Dr.J.Tinbergen, De Les van vijftig jaar, Amsterdam 1965, p 113,114
32 B.Goudzwaard en H.M.de Lange, t.a.p. p 15
33 Idem p 15

34 Een Wereld van Verschil, Voorlichtingsdienst Ontwikkelingssamenwerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, 's Gravenhage1990, p 13,14
35 Trouw van 13 november 1998
36 William Pfaff in NRC-Handelsblad van 7 juli 2000
37 Jan Pluvier, Zuidoost-Azië, Een eeuw van onvervulde verwachtingen, Soest, 1999, p 14,15
38 Robert Giebels in NRC-Handelsblad van 4 september 1997
39 Michèle de Waard in NRC-Handelsblad van 1 december 1990
40 The Common Good and the Catholic Church's Social Teaching, 1996
41 Edward Luttwak, Turbo-kapitalisme, Winnaars en Verliezers in de globale economie 1999, Amsterdam, p 101, 102
42 John Cassidy in NRC-Handelsblad van 7 februari 1998
43 NRC 3 augustus 1991
44 Alexander King en Bertrand Schneider, De eerste wereldwijde Revolutie, Een rapport van de Raad van de Club van Rome, Alphen a.d. Rijn 1991, p 130
45 NRC 11 januari 1992
46 Paul Kennedy, Preparing for the twenty-first century, t.a.p., p 46
47 Uitdrukking van het Franse R.K.Episcopaat, en aangehaald in Arie Vaandrager, Het circus van de arbeidsmarkt, Den Haag 1996, p 19
48 De Weg naar Vrijheid, Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid 1951, p 82
49 Jan Romein, In de ban van de Prambanan, Amsterdam 1954, p 80
50 Bert de Vroom, Afscheid van de arbeidssamenleving? in De verdeelde samenleving, p 50
51 Arie Vaandrager, Het circus van de arbeidsmarkt, t.a.p. p 99
52 Karel Berkhout in NRC-Handelsblad van 6 september 1997
53 Jan Berkouwer, Mythe en werkelijkheid van het poldermodel, in Ons Erfdeel, nr 1, 1998, p 3
54 NRC-Handelsblad 8 juli 1997
55 Lester Thurow, The future of capitalism, Londen 1996, p 165
56 NRC-Handelsblad van 26 november 1996
57 Burgerschap, Levensbeschouwing en Criminaliteit, red.: P.B.Cliteur, P.A. van Gennip, L.Laeyendecker, Amersfoort/Leuven 1991, p 287
58 Abram de Swaan, Zorg en de Staat, p 132
59 Burgerschap, Levensbeschouwing en Criminaliteit, t.a.p. p 311
60 P.B.Cliteur in Burgerschap, Levensbeschouwing en Criminaliteit t.a.p. p 328
61 Criminaliteitsbeeld van Nederland; Aard, omvang, preventie, bestraffing en zorg voor slachtoffers van criminaliteit in de periode 1980-1993; uitgave van het Ministerie van Justitie, Directie Criminaliteitspreventie
62 Hans Boutellier, Veiligheid in de Verzorgingsstaat, in W.Trommel e.a. (red), De herverkaveling van de samenleving, Amsterdam 1999
63 A.M.Fransen in NRC-Handelsblad, 1997
64 Criminaliteitsbeeld van Nederland, t.a.p., p 40,41
65 Marcella Breedeveld in NRC-Handelsblad van 13 november 1993
66 Hans-Peter Martin en Harald Schumann, Globalisatie, de Wereld in verval, Rijswijk 1997, p 273,274,275
67 Lester Thurow,t.a.p., p 264,265
68 Hans Boutellier, Veiligheid in de verzorgingsstaat, t.a.p.

Hoofdstuk II

1 L.Laeyendecker, Op zoek naar een model, in B.Goudzwaard e.a., Een gezonde economie? Kampen 1994, p 55
2 Prof.dr.W.Banning, Karl Marx, Utrecht 1960, p 76,77
3 Richard G.Wilkinson, Armoede en Vooruitgang, Utrecht/Antwerpen 1974, p 17 e.v.
4 Wilkinson, t.a.p., p 115 e.v., en Fernand Braudel, Beschaving, Economie en Kapitalisme (15de-18de eeuw) deel III: de Tijd van de Wereld, Amsterdam 1990, 517 e.v. Zie ook David S.Landes, Arm en Rijk, Utrecht 1998, p 230 e.v.
5 Prof.Dr.P.J.Bouman, Van Renaissance tot Wereldoorlog, Amsterdam 1955, p 131
6 Fernand Braudel, Beschaving, Economie en Kapitalisme (15de-18de

eeuw) III, De Tijd van de Wereld, t.a.p., p. 508,509
7 Ton Lemaire, Over de waarde van kulturen, een inleiding in de kultuurfilosofie, Schoten 1976, p 206
8 Prof.Dr.C.A.Mennicke, Sociale psychologie, Utrecht 1948, p 45. Zie tevens Piet Vroon, De mens een wolf? Was het maar waar, in Het beest in de mens, Baarn 1994, p 41
9 Dr.W.Banning, Moderne Maatschappij Problemen p 254 e.v.
10 J.Huizinga, In de Schaduwen van Morgen, Haarlem 1935, p 26 e.v.
11 Dr.P.van Dijk, Op de grens van twee werelden, Een onderzoek naar het ethisch denken van de natuurwetenschapper C.J.Dippel, 's Gravenhage 1985, p 62
12 Dr.J.Ph.Duyvendak, Inleiding tot de ethnologie van de Indische Archipel, Groningen/Batavia 1940, p 36.
13 Claus Stortenbeker, met medewerking van Hans van Alsté: Op weg naar het Paaseiland? in Het Milieu, Zeist 1990, p 309
14 Carl Friedrich von Weizsäcker, De tijd dringt, Baarn 1987, p 58
15 F.van Heek, Van Hoogkapitalisme naar Verzorgingsstaat, Meppel 1973, p 273
16 L.Laeyendecker, Op zoek naar een model, in Een gezonde economie, Kampen 1994, p 62
17 John Kenneth Galbraith, The Affluent Society (nieuwe editie) Londen 1998, p 233
18 Jan Romein, In de ban van Prambanan, Amsterdam 1954, p 24, 25
19 Prof.D.J.H.Boeke, Oosterse Economie, Den Haag 1946, p 15,16
20 Fernand Braudel: De Structuur van het dagelijks Leven, Beschaving, economie en kapitalisme (15de tot 18de eeuw), deel I, Amsterdam 1987, p 171
21 Fernand Braudel: Het Spel van de handel, beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw, deel II, Amsterdam 1989, p 200
22 Idem, p 527
23 Idem, p 528
24 Fernand Braudel: De Tijd van de Wereld, Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw), deel III, Amsterdam 1990, p 86-91
25 Idem, p 462,463
26 Jan Romein: In de Ban van de Prambanan, t.a.p., p 51
27 Prof.Dr.J.H.Boeke: Oosterse Economie, Den Haag 1946, en Indische Economie I, Haarlem 1947
28 Susan George, Ill fares the land, Institute for Policy Studies, Washington DC, 1984, aangehaald door Hans Achterhuis in Het Rijk van de Schaarste, Baarn 1988, p 315
29 Hans Achterhuis: Het Rijk van de Schaarste, t.a.p., p 315
30 Fernand Braudel: De Tijd van de Wereld, t.a.p., p 501
31 Dorothee Sölle en Shirley A. Cloyes, God heeft mensen nodig, een theologie van de schepping, Baarn 1984, p 24
32 Abram de Swaan, Zorg en de Staat, Amsterdam 1989, p33
33 Fernand Braudel, Het Spel van de Handel, t.a.p., p 531-533
34 Prof.Dr.L.Laeyendecker: De Cultuur van een samenleving: een vergeten dimensie? in De cultuur in Europa na1992, Multidisciplinair Centrum voor Kerk en samenleving, Driebergen 1990, p 21,22
35 Feitse Boerwinkel, Einde of nieuw begin, Bilthoven 1974, p 86
36 Fernand Braudel, Het Spel van de Handel, t.a.p., p 529
37 Feitse Boerwinkel, Einde of nieuw begin, t.a.p., p 91
38 Han Fortman, Heel de Mens, Reflecties over de menselijke mogelijkheden, Bilthoven 1972, p 253
39 Idem p 254
40 Goudzwaard, Kapitalisme en Vooruitgang, Assen 1976, p 40,41
41 Idem p 42
42 Prof.dr.H.J.Tieleman, Tussen legitimatie en utopie, 's Gravenhage 1993, SMO-boek, p 19
43 Adam Smith, The Wealth of Nations, Books I-III, Penguin Books 1993. Met een introductie van Andrew S Skinner, p 10,11,13
44 C.J.M.Schuyt, Op zoek naar het hart van de Verzorgingsstaat, Leiden/Antwerpen 1991, p 155
45 Stephen Toulmin, Kosmopolis, Kampen 1994, p 68
46 Dr.C.J.Dippel: Overschatting en Onderschatting van Natuurweten-

schap en Techniek in Katernen 2000 (uitgave van de Werkgroep 2000, 1e jrg 2, nr 2, 1967, p 8, ook besproken in Dr.P.van Dijk, Op de grens van twee werelden, 's-Gravenhage 1985, p 250

47 Cees J.Hamelink, Digitaal fatsoen, mensenrechten in cyberspace, Amsterdam 1999, p 22, 28

48 P.Davies, aangehaald en becommentarieerd door A.van den Beukel, De Dingen hebben hun Geheim, Baarn 1990, p106,117,118

49 Frans W.Saris, Decadentie in NRC-Handelsblad van 24 oktober 1991

50 Dr.C.J.Dippel, Overschatting en Onderschatting van Natuurwetenschap en Techniek, in Katernen 2000, t.a.p., p 22

51 A.van den Beukel, De Dingen hebben hun Geheim, Baarn 1992, p 176

52 Jos van Dijk,Twee zielen in een borst, ofwel het dilemma van de natuurwetenschapper, een gesprek met Piet van Duijn in Wending jaargang 1987, nr 2, p 61,62

53 Dr.Paul van Dijk: De cultuur van de technologie in Wending 1987, nr 3, p 135

54 Von Weizsäcker; Voorwaarden voor de Vrede, Rotterdam 1966, p 68

55 Prof.L.Soete in NRC-Handelsblad van 17 juni 1995

56 NRC-Handelsblad 15 juli 1993

57 John Gray, False Dawn, The delusions of global capitalism, Londen 1998, p 76

58 Edward Luttwak, Turbo-kapitalisme, Amsterdam 1999, p 86

59 Fernand Braudel, Het spel van de handel, t.a.p., p 531,532

60 In Herman E.Daly and John B.Cobb Jr, For the Common Good, Londen 1990, p 4

61 Fernand Braudel: DeTijd van de Wereld, t.a.p., p 576

62 Stephen F.Cohen, Failed Crusade, America and the Tragedy of post-Communist Russia, New York 2000

63 L.Laeyendecker, Brengt de Vooruitgang ons verder?, Baarn 1986, p.72

64 Erik Schokkaert, Economie en Ethiek: een opdrachtverklaring, in Ethische Perspectieven, juli 1997, p 102

65 Ferry Versteeg in NRC-Handelsblad van 30 oktober 1999

66 Henk Tieleman, In het teken van de economie, Over de wisselwerking van economie en cultuur, Baarn 199, p 31 e.v.

67 Amartya Sen, Welzijn, vrijheid en maatschappelijke keuze. Opstellen over de politieke economie van het pluralisme. Gekozen door Jos de Beus, Amsterdam 1995, p 17,18,66

68 Hans Opschoor, Economische expansie en de beperkte milieugebruiksruimte in Greep op Groei, Utrecht 1993, p 176 e.v.

69 Nederlands Gesprekscentrum, Een andere economische orde, Rotterdam 1988, p 22,23

70 Hans Opschoor, Economische expansie en de beperkte milieugebruiksruimte, in Greep op Groei, het thema van de jaren negentig, Utrecht 1993, p 169 e.v.

71 William Greider, One world, ready or not , New York 1997, p 446

72 John Kenneth Galbraith, De Cultuur van Tevredenheid, Baarn 1992, p 104

73 Galbraith, The affluent society, Londen 1998, p 127

74 Bob Goudzwaard, Politiek in de 21e eeuw, in De rode draden ontrafeld, Tijd en Taak- reeks november 2000, uitgave van de Vereniging A.G. en Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging, P.v.d.A

75 Rita Kohnstamm in NRC-Handelsblad van 13 november 1999

76 Maarten-Rijk Toussaint in Filosofie Magazine jrg 5, nr 5, juni 1996

77 Lester Thurow, The future of capitalism, Londen 1996, p 115

78 Juliet B. Schor,The overspent American, New York 1998, p 169

79 Dani Rodrik, Has Globalization Gone Too Far? Aangehaald door John Cassidy in NRC-Handelsblad van 7 februari 1998

80 Eric Hobsbawm, Een eeuw van uitersten, Utrecht 1995, p 471

81 John Kennth Galbraith, The world economy since the wars, Londen 1994, p 54

82 Le Monde van 8 juni 1993, p 31.

83 De Groep van Lissabon, Grenzen aan de concurrentie, Brussel 1994, p 139

84 Richard Dawkins: River out of Eden. A Darwinian view of life, bespreking in NRC-Handelsblad van 23 december 1995
85 Arjen van Witteloostuijn, hoogleraar bedrijfseconomie en bedrijfskunde in NRC-Handelsblad van 29 mei 1998
86 NRC-Handelsblad van 27 mei 1998
87 Herman E.Daly and John B.Cobb Jr., For the common good, Londen 1990, p 215, 216
88 Hans-Peter Martin en Harald Schumann, Globalisering, de wereld in verval, Rijswijk 1997, p 68,69
89 Gregory J.Millman, The vandals' crown. How rebel currency traders overthrew the world's central banks, besproken in NRC-Handelsblad
90 Hans-Peter Martin en Harald Schumann, Globalisering, t.a.p., p 60,61
91 John Gray, False dawn, The delusions of global capitalism, Londen 1998, p 53
92 Idem p 65,66
93 Jan Pluvier, v.m. hoogleraar Moderne Aziatische Geschiedenis in Roodkoper van juni/juli 1998, p 40
94 Joseph E.Stiglitz, interview door Hans Buddingh in NRC-Handelsblad van 27 juni 1998
95 Paul Kennedy, Preparing for the twenty-first century, Londen 1993, p 50
96 John Gray, False Dawn, t.a.p., p 73
97 Robert Kuttner, Everything for sale, besproken door Menno Tamminga in NRC-Handelsblad van 25 juli 1997.
98 William Greider, One world, ready or not, in dezelfde boekbespreking.
99 Michèle de Waard in NRC-Handelsblad van 3 februari 1995
100 John Gray, False dawn, t.a.p., p73
101 Hans Buddingh in NRC-Handelsblad van 3 oktober 1998
102 Max Christern in NRC-Handelsblad van 26 september 1998
103 De groep van Lissabon, Grenzen aan de concurrentie, t.a.p., p 43,46
104 John Gray, False Dawn, t.a.p., p 57
105 Hans Opschoor, Sustainable human development in the context of globalisation, draft voor de 9th EADI General Conference, Paris 22-25 september 1999, p 8
106 Prof.Dr.Hans Opschoor, MAI versus RIO, symposium op 22 oktober1998 gehouden in het Centrum voor Milieukunde van Universiteit Leiden
107 Francis Fukuyama in NRC-Handelsblad van 30 mei 1998
108 Dick Bosscher in Trouw van 24 oktober 1998
109 John Gray, t.a.p., p 101
110 Samuel Huntington, Botsende beschavingen, cultuur in conflict in de 21e eeuw, Antwerpen 1997, p 343
111 Jonathan Steele, Russia boom or bust, aangehaald door John Gray in False Dawn, t.a.p., p 144
112 John Gray, False Dawn, t.a.p., p 67
113 Karel van Wolferen in NRC-Handelsblad van 6 oktober 1998
114 Marc Chavannes in NRC-Handelsblad van 28 oktober 1998
115 NRC-Handelsblad van 31 oktober 1998
116 Arie van der Zwan, Verantwoordelijke onderneming of verantwoordelijke maatschappij, in Hedendaags kapitalisme, Twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme 1999, Amsterdam 1999, p 137
117 John Gray, False Dawn, t.a.p., p 75
118 Arie van der Zwan, t.a.p., p 140
119 NRC-Handelsblad van 23 nov 2000
120 S.W.Couwenberg in NRC-Handelsblad van 6 april 1996
121 Dr.W.Banning, Machten en Mensen, Haarlem 1959, p 189
122 Etienne Vermeersch, Weg van het WTK-complex: Onze toekomstige samenleving in Het Milieu, Commissie Lange Termijn Milieubeleid, Zeist 1990, p 21 e.a
123 NRC Handelsblad 24 mei 1991

Hoofdstuk III

1 Benjamin R.Barber,Verloren vrijheid, in Nexus 1996, nr 16, p 24
2 Christopher Lasch, The Culture of Narcissisme, New York 1979, p 370
3 Henk Tieleman, In het teken van de economie, Baarn 1991, p 92,93 en Hans Achterhuis, Het Rijk van de Schaarste, Baarn 1988, p 39 en B.Goudzwaard en H.M. de Lange, Genoeg van te veel, genoeg van te weinig, Baarn 1991, p 90, 91
4 Christopher Lasch, The Culture of Narcissism, t.a.p., p 137
5 Piet Thoenes, Milieu en consumptie;

blijft meer steeds beter? Het Milieu, Denkbeelden voor de 21e eeuw, Zeist 1990, p 260
6 Maarten-Rijk Toussaint in Filosofie Magazine, t.a.p
7 Christoper Lasch, t.a.p., p 385 e.v.
8 Marcella Breedeveld in NRC-Handelsblad van 17 januari 1998
9 Prof.Dr.Jan Tinbergen en Prof.Drs.Mr.Jan Berkouwer, De Toekomst van het Democratisch Socialisme, Rotterdam 1994, p 37
10 Prof.Dr.P.J.A.ter Hoeven, Arbeiders tussen welvaart en onvrede, Alphen a.d.Rijn 1969, p 291
11 John Kenneth Galbraith, De cultuur van tevredenheid. Baarn1992, p 20, 21
12 A.J.M. van Weers, Grondwaarden, in Burgerschap, Levensbeschouwing en Criminaliteit, Amersfoort/Leuven 1991, p 119
13 C.J.M.Schuyt, Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat, Leiden/ Antwerpen 1991, p 155
14 Trouw van 12 nov. 1997
15 Arjen Schreuder in NRC-Handelsblad van december 1997
16 Jan Libbenga in NRC-Handelsblad van 28 januari 1991
17 Fabrizio Calvi, Het Europa van de Peetvaders, Leuven 1993
18 Duijkerlezing, door prof.dr.F.Bovenkerk gehouden in de Universiteit van Amsterdam, in verkorte vorm afgedrukt in NRC-Handelsblad van 21 maart 1998
19 NRC Handelsblad 12 oktober 1992
20 Henri Beunders in NRC Handelsblad 28 augustus 1992
21 Petra de Koning in NRC-Handelsblad van 28 februari 1998
22 Cees J.Hamelink, Digitaal fatsoen, Mensenrechten in cyberspace, Amsterdam 1999, p 32
23 Uit het hoofdartikel in de NRC-Handelsblad van 1 nov. 1997
24 L.Laeyendecker: Waardenverandering: de cultuur als probleem p 14,15, in L.Halman en F.Heunks (red), De toekomst van de traditie, Tilburg 1988
25 NRC Handelsblad 4 mei 1993
26 Herman Noordegraaf, Theo Salemink, Henk Tieleman en Reinier van Elderen (red.) in De moderne economie als Juggernaut, Kampen 1997, p 75e.v.
27 Zie hiervoor P.B.Cliteur, P.A.van Gennip, L.Laeyendecker (red.), Burgerschap, Levensbeschouwing en Criminaliteit; Humanistische, katholiek en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving, Amersfoort/Leuven 1991
28 NRC-Handelsblad van 11 februari 1998
29 Arjen Schreuder in NRC-Handelsblad van december 1997
30 Le Monde van 7 februari 1998, aangehaald in Trouw van 14 februari 1998
31 Trouw van 14 februari 1998
32 Dr.Pieter J. Mulder, Arbeid om te leven en Arbeidsleven, 's Gravenhage, niet gedateerd, p 162 e.v.
33 Henk Tieleman, In het teken van de economie, Baarn 1991, p 23
34 John McKnight, The careless society, Basic Books, New York 1995, p X
35 Idem p 16
36 Idem p 29
37 Murray G.Ross, Community organization, Theory and Principles New York 1955, p 14
38 NRC-Handelsblad van 22 september 1993
39 NRC-Handelsblad 25 van 25 september 1993
40 John Gray, False Dawn, Londen 1998, p 86
41 Edward Luttwak, Turbo-kapitalisme, Amsterdam 1999, p 89
42 Zie Nederlands Gesprek Centrum, Een andere economische orde, Rotterdam 1988, p 48,49, 87
43 Dr Arie van der Zwan, Regressie en voortijdige rijpheid, oratie Universiteit Utrecht, 20 oktober 1993, p 12
44 NRC-Handelsblad van 30 maart 1993
45 Alg.Dagblad 28 mei 1993
46 Rick van der Ploeg, Een schaap in wolfskleren, Amsterdam 1997, p 97
47 John Cassidy in NRC-Handelsblad van 7 februari 1998
48 John Gray, False Dawn, t.a.p., p173,174
49 Prof.Dr.P.J.Bouman, Industrieel klimaat, Assen 1961 p 73
50 Idem p 75

51 Herman Noordegraaf en Hielke Wolters, in Arbeid op de drempel van een nieuwe tijd? Kampen 1997,p 12
52 Richard Sennett, De flexibele mens, Psychogram van de moderne samenleving, New York 1998, p 21
53 Idem p 23 en 24
54 Idem p 31
55 Idem p 51
56 John Kenneth Galbraith, The Affluent Society, bijgewerkt door de auteur, Penguin Books 1998, p 189
57 Idem p 198
58 Idem p 193
59 Piet Thoenes, Milieu en consumptie: blijft meer steeds beter?, in Het Milieu, denkbeelden voor de 21e eeuw, t.a.p., p 260
60 Neil Postman, Wij amuseren ons kapot, ingeleid door Gerrit Komrij, Houten 1986, p 11
61 NRC-Handelsblad van 18 december 1993
62 Reinoud Leenders in een boekbespreking van Guilain Denoeux: Urban Unrest in the Middle East, NRC-Handelsblad van 18 december 1993
63 Elie Kedouri, Politics in the Middle East, Oxford/ New York 1992, p 22
64 Rapport van de Raad van de Club van Rome, De eerste wereldwijde revolutie, Alphen a.d.Rijn 1991, p 130
65 Ton Crijnen in Trouw van 11 december 1997
66 R.H.Tawney, Religie en de opkomst van het kapitalisme, Nijmegen 1979, p 158,159
67 Prof.Dr.E.W.Hofstee, Vrijheid, Gelijkheid en Eenzaamheid, afscheidscollege Wageningen 1980
68 Hans Achterhuis, Het rijk van de schaarste, Utrecht 1988, p 31,32
69 Dr.Arie van der Zwan, Regressie en voortijdige rijpheid , p 22,23,31
70 Daniel Bell, The Cultural Contradictions of Capitalism in Paul van Seters, De falende samenleving, Wending-Katern nr 3, sept.1992, p 13, gepubl.in Tijd en Taak van 26 sept.1992
71 Francis Fukuyama, Welvaart, Amsterdam/Antwerpen 1995, p 360,177
72 Paul van Seters, De falende samenleving t.a.p., p14 e.v.
73 Tsjalling Swierstra in NRC-Handelsblad 24 dec.1991
74 R.A.de Moor, Culturele ontwikkelingen naar de jaren negentig toe, rede uitgesproken bij de zestigse diës natalis van de Katholieke Universiteit Brabant
75 Robert Bellah e.a., Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life, aangehaald in Paul van Seters: De falende samenleving, t.a.p., p 14 e.v.
76 Christopher Lasch, The Culture of Narcissism, New York 1979
77 David Riesman, De eenzame massa, Assen 1959
78 F.van Heek, Van Hoogkapitalisme naar Verzorgingsstaat, Meppel 1973 p 266, 267
79 Rinke van den Brink: De Internationale van de Haat, Amsterdam 1994, p 97,98
80 John Lukacs, Het einde van de moderne tijd, Amsterdam/Antwerpen, p 160,161.
81 Prof.Dr.G.A.van der Wal, in Mensenrechten, uitgave van het Ned. Gesprekscentrum, 1990, p 92,96
82 A.van den Beukel, Geen beter leven dan een goed leven, Baarn 1998, p 22
83 Dr.G.Dekker, Godsdienst en Samenleving, Kampen 1987, p 63
84 Hans Küng, Mondiale verantwoordelijkheid, Kampen 1992, p 71
85 J.van Baal, Boodschap uit de stilte/Mysterie als openbaring, Baarn 1991, p 97,109
86 L.Laeyendecker, Brengt de vooruitgang ons verder? Baarn 1986, p 43
87 Neil Postman, Technopolie, Houten 1992, p 37
88 J.Huizinga, Erasmus, Haarlem 1924, p 262
89 De Groep van Lissabon, Grenzen aan de concurrentie, Brussel 1994, p 137
90 Henk Tieleman, In het teken van de economie, Baarn 1991, p 139
91 Zie ook: Lesslie Newbigin, Verder dan 1984, Kampen 1985, p 24
92 H.M.Vroom, Mag de godsdienstwetenschap het Mysterie negeren? in A.F.Droogers, red. Boodschap uit het Mysterie, Reacties op de visie van J.van Baal, Baarn 1996, p 121 e.a.

93 Gerard Dekker, Oude wijn in nieuwe zakken, Baarn 1983, p 45
94 Esther Lammers in Trouw van 25 augustus 1995
95 Trouw van 10 oktober 1997
96 Arjan Broers in gesprek met Bisschop Muskens, Elk mens heeft een naam, Zoetermeer 1990, p 50
97 Idem, p 52
98 Jan Davidse, Het is vol wonderen om U heen, Gedachten over techniek, cultuur en religie, 1999 p 60
99 Dr.C.J.Dippel, Overschatting en onderschatting van natuurwetenschappen en techniek, in Katernen 2000, 2/2
100 In: A.van den Beukel, De dingen hebben hun geheim, Baarn 1992, p 180
101 In een Televisie-interview van het Ikon, p 26
102 Jan Davidse t.a.p., p 9
103 Gerard Dekker, Joep de Hart, Jan Peters, God in Nederland, Amsterdam 1997
104 J.Huizinga, Geschonden wereld, Haarlem 1945, p 143
105 Karl Mannheim, Diagnose van onze tijd, Leiden 1947, p 152.
106 Dr.H.Kraemer: Het vergeten ambt in de kerk, 's Gravenhage 1960, p 109,111
107 Het evangelie in het Westen, Nederlandse reacties op Lesslie Newbigin, onder redactie van Martien E.Brinkman en Herman Noordegraaf, Kampen 1990, p 32
108 Paul Thibaud, Wederwaardigheden van de secularisatie, in Nexus 1996, nr 15

Hoofdstuk IV

1 Eric Hobsbawm, Een eeuw van uitersten, Utrecht 1994, p 669
2 L.J.van Spengler, Crisislessen, Bussum 1983
3 Piet Thoenes, Milieu en consumptie: blijft meer steeds beter? In Het Milieu: denkbeelden voor de 21e eeuw, Commissie Lange Termijn Milieubeleid , Zeist 1990, p 256
4 Dr.G.van der Leeuw, Nationale Cultuurtaak, 's Gravenhage 1947
5 Commissie Lange Termijn Milieubeleid, Het Milieu, t.a.p., p 613
6 Wubby Luyendijk in NRC-Handelsblad van 2 december 1998
7 H.J.A.Hofland in NRC Handelsblad van 14 mei 1994
8 Renate Dorrestein, Het fatsoen ligt aan flarden, in NRC-Handelsblad van 29 mei 1998
9 De Kracht van Cultuur, Rapport van de Wereldcommissie voor Cultuur en Ontwikkeling, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam 1996, p 225
10 Dr.G.van der Leeuw, Nationale Cultuurtaak, p 30
11 J.Huizinga, In de schaduwen van morgen, Haarlem 1935, p 27
12 H.W.de Knijff, Newbigins reactie op de Verlichting, in Het Evangelie in het Westen, Kampen 1990, p 62
13 Rob Meines in NRC-Handelsblad van 9 oktober 1987
14 Ulrich Beck, De wereld als risicomaatschappij, Amsterdam 1997
15 Dr.F.Boerwinkel, Inclusief denken, Hilversum/Antwerpen1966, p 27
16 Prof.Dr.Jan Tinbergen en Prof.Drs. Mr. Jan Berkouwer, De Toekomst van het Democratisch Socialisme, Rotterdam 1994, p 15,17
17 Trouw van 12maart 1994 en NRC-Handelsblad van 8 februari 1994
18 Hans Küng, Mondiale verantwoordelijkheid, Kampen 1992, p 71
19 G.A. van der Wal, Religieus humanisme, een filosofische beschouwing, Rekenschap, Humanistisch tijdschrift voor wetenschap en cultuur, jaargang 35, maart 1988, p 18
20 Edward Schillebeeckx en Leo Apostel, (A)theïstische spiritualiteit, Tijdschrift voor Geestelijk leven, Leuven1988, p 36
21 Artikel in Trouw van 1 april 1995
22 H.J.Heering, De God die niet meer nodig is, Zoetermeer 1996, p 33
23 Herman Philipse in NRC-Handelsblad van 22 september 1994
24 Edy Korthals Altes, Heart and Soul for Europe, Assen 1999, p 35
25 Idem p 95
26 Idem p 94
27 Jurjen Beumer, Intimiteit en Solidariteit, Baarn 1993
28 Arthur R.Peacocke, Van DNA tot God, een begaanbare weg? Kampen 1996, p 42,52
29 Sjoerd L.Bonting, Tussen geloof en ongeloof, Christus ontkerkelijking

en chaostheologie, Zoetermeer 2000, p 94
30 zie Geloof en natuurwetenschap, deel I, Scheppingsgeloof, natuur, natuurwetenschap, deel II: Wijsgerige en ethische aspecten der natuurwetenschap, 's Gravenhage 1965 en 1967. Zie ook de vele publicaties van de kerkelijke sociologische instituten.
31 Hans Küng, Mondiale verantwoordelijkheid, t.a.p., p 74
32 Dr.A.J.M.van Weers, De rechten van de mens en de filosofie van de persoon, Kampen 1989, p 14
33 John Rawls, Political Liberalism, New York 1993
34 H.M.Vroom, Geen andere Goden, Christelijke geloof in gesprek met boeddhisme, hindoeïsme en islam, Kampen 1993, p 144
35 Hans Küng, Karl-Josef Kuschel, Weltfrieden durch Religionsfrieden, Antworten aus den Weltreligionen, München 1993
36 Democratie in Opspraak, Publikatie van het Nederlands Gespreks Centrum, Baarn 1984, p 2
37 NRC-Handelsblad van 6 januari 1995
38 J.A.C.van Burg, Partij van de Arbeid: Waarheen willen we nu eigenlijk?, in In de Waagschaal, nr 5, 11 april 1998

Hoofdstuk V

1 In: Peter Rietbergen, Europe, A Cultural History, Londen en New York 1998, p 422
2 A.van den Beukel, Geen beter leven dan een goed leven, Baarn 1998, p 113
3 Christiaan Hogenhuis en Dick Koelega,red., Technologie als levenskunst, Kampen 1996, p 22
4 Eric Hobsbawm, Een eeuw van uitersten, Utrecht 1995, p 599
5 NRC-Handelsblad van 4 mei 1995
6 Hans van de Braak, The Prometheus Complex, Amersfoort 1995
7 Peter Rietbergen, Europe, t.a.p., p 423
8 Dr.P.van Dijk, Op de grens van twee werelden, 's Gravenhage 1985, p 146
9 Von Weizsäcker, Voorwaarden voor de vrede, Rotterdam 1966, p 68
10 Roger Garaudy, Hebben wij God nodig? Baarn 1995, p 182,183
11 Dr.ir.J.G.Wissema, Technology Assessment, Aspectenonderzoek in het spanningsveld van technologie en samenleving, Deventer, Antwerpen 1977, p 30
12 NRC-Handelsblad van 7 mrt 1992
13 Trouw van 15 okt.1994
14 Karel Knip in NRC-Handelsblad van 23 januari 2001
15 NRC-Handelsblad van 19 mei 1998
16 Een strooien soortje, publicatie van het Nederlands Gesprekscentrum, Baarn 1981, p 6
17 Theo A.Boer in God en Co?, Kampen 2000, p 180
18 Idem p 18
19 Theo A.Boer, Het kloneren van mensen, God en CO? p 197
20 Cees J.Hamelink, Digitaal fatsoen, Amsterdam 1999, p 127
21 Prof.Dr.P.A.H.Frissen en Prof.Dr.J.de Mul in Trouw van 2 mei 1998
22 Kees Versteeg in NRC-Handelsblad van 26 maart 1998
23 Cees Hamelink, Digitaal Fatsoen, t.a.p., diverse hoofdstukken.
24 Idem, p 183,184
25 Ulrich Beck, De wereld als risicomaatschappij, Amsterdam 1997, p 56
26 Idem p 66
27 Dr.Ir.L.Vermij, brief uit 2000
28 Ulrich Beck, t.a.p., p 68,69
29 Herman Vollebergh, Een milieuverantwoorde technologische ontwikkeling, in Socialisme en Democratie 7/8 1991, p 320
30 B.Dixon, How Science Works, Oxford Andromeda, 1999
31 Bill Joy, bewerkte versie van zijn artikel in het tijdschrift Wired, NRC-Handelsblad van 26 augustus 2000, Cahier DNA, www.nrc.nl
32 Michèle de Waard in NRC-Handelsblad van 27 juni 2000
33 Christiaan Hogenhuis en Dick Koelega, red., Technologie als levenskunst, t.a.p., p 15
34 Izaak van Melle, Duurzaamheid als prioriteit, Verantwoord ondernemen op een bedreigde aarde, in Technologie als levenskunst, p 241
35 Paul Hawken, Ecologisch handelen,

Amsterdam/Antwerpen 1954, p 222
36 Trouw van 16 mei 1998
37 Marcel van de Brugh in NRC-Handelsblad van 6 juni 1998

Hoofdstuk VI

1 Ulrich Duchrow, Alternatives to global capitalism, aangehaald door Herman Noordegraaf in: De moderne economie als Juggernaut, Kampen 1997, p 72
2 NRC-Handelsblad van 2 november 1995
3 Dr.J.D.Dengerink, Het liberalisme vertoont totalitaire trekken, in NRC-Handelsblad van 19 dec 1996
4 Lester Thurow,The future of capitalism, Londen 1996, p 3
5 John Cassidy in NRC-Handelsblad van 7 februari 1998
6 John Gray, False Dawn, Londen 1998, p 141
7 NRC-Handelsblad van 26 augustus 1998
8 Frank Westerman in NRC-Handelsblad van 29 augustus 1998
9 John Kenneth Galbraith, The world economy since the wars, Londen 1994, p 6,7
10 Edward Luttwak, Turbo-Kapitalisme, Amsterdam 1999, p 15
11 Idem p 16
12 Zie Dick van Eijk in NRC-Handelsblad van 18 juni 1997
13 Hans Opschoor en Floris van der Ploeg, Duurzaamheid en kwaliteit: Hoofddoelstellingen van milieubeleid in Het Milieu: denkbeelden voor de 21e eeuw, Commissie Lange Termijn Milieubeleid, Zeist 1990, p 101,102
14 Hans Opschoor in Oefeningen in Duurzaamheid, Perspectieven naar 2040, Utrecht 1995, p 12
15 Wouter van Dieren (red.). De natuur telt ook mee, Naar een duurzaaam nationaal inkomen, Een rapport aan de Club van Rome, Utrecht 1995, p 86
16 Idem p 28,29
17 Rentsje de Gruyter in NRC-Handelsblad van 27 juni 1998
18 Prof.Dr Jan Tinbergen en Prof.Drs Mr Jan Berkouwer, De Toekomst van het Democratisch Socialisme, Rotterdam 1994, p 86
19 Bastiaan Bommeljé, Consuminderen als levensstijl, in NRC-Handelsblad van 8 februari 1996
20 Aranka Klomp, Risky business, maar daarom wel fun, in NRC-Handelsblad van 4 december 1997
21 Eric Hobsbawm, Een eeuw van uitersten, Utrecht 1995, p 491
22 Lester Thurow, The future of capitalism, t.a.p., p 21
23 Idem p 29
24 Idem p 35
25 John Kenneth Galbraith, De cultuur van tevredenheid, Baarn 1992, p 9,10
26 Prof.dr.B.Goudswaard en dr.P.H.J.Terhal in NRC-Handelsblad van 4 nov.1998
27 Prof.dr.Hans Opschoor, RIO versus MAI, rede gehouden op het symposium op 22 oktober 1998, Centrum voor Milieukunde van Universiteit Leiden.
28 Idem p 15
29 NRC-Handelsblad van 9 maart 2000
30 Interview met prof.mr.P.Verloren van Thermaat en mr.L.A.Geelhoed in NRC-Handelsblad van 5 september 1995
31 de Volkskrant van 30 september 1995
32 Lester Thurow, The future of capitalism, t.a.p., p192
33 Esther Bijlo in Trouw van 20 november 1998
34 Trouw van 24 februari 1999
35 John Kenneth Galbraith, The world economy since the wars, p 264.
36 John Gray, False Dawn, t.a.p., p 90
37 Dr.A.L. den Broeder, Problemen en principes van het arbeidsmarktbeleid, in Beleid en maatschappij 1972/3, Meppel, p 68
38 idem p 70
39 Lester Thurow, The future of capitalism, t.a.p., p 26
40 Trouw van 21 juni 1998
41 John Gray, False Dawn, t.a.p., p 84
42 B.Goudzwaard en H.M. de Lange, Genoeg van te veel - Genoeg van te weinig, Baarn 1986/1991, p 55
43 Lodewijk de Waal, voorzitter van het NVV, in NRC-Handelsblad van 5 juni 1998
44 Richard Sennett, De flexibele mens, Amsterdam 2000, p 51

45 Idem p 158
46 John Gray, False Dawn, t.a.p., p 72
47 Johan Verstraeten, Bedrijfsethiek als inspiratiebron voor een menselijke onderneming, in Ethische Perspectieven, maart 1998 van de Katholieke Universiteit Leuven, Overlegcentrum voor Christelijke ethiek, p 3,4
48 Luk Bouckaert, Ethisch ondernemerschap: een oplossing? in Ethische Perspectieven, oktober 1996, p 141
49 Paul Kraemer, Theo Schuyt en Johan van Workum, Op weg naar verzorgingskapitalisme in: Maatschappelijk verantwoord ondernemen, Kampen 2000
50 Wouter Bax in Trouw van 23 oktober 1998
51 Trouw van 3 februari 1999
52 Max Christern en Ronald Rovers in NRC-Handelsblad van 27 januari 2001
53 Jan Douwe van der Ploeg, De virtuele boer, Assen 1999, p 143
54 Idem p 264
55 Idem p 397
56 idem p 395

Hoofdstuk VII

1 Henk Procee (red.), Het beest in de mens, Angst, agressie en de mens, Baarn 1974, p 18
2 René Cuperus, Heimwee naar het CDA in Socialisme en Democratie, 3e jaargang 1996, p 198
3 Zie Trouw van 6 maart 1993
4 C.J.M.Schuyt, Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat, Leiden/Antwerpen 1991, p 165
5 Kennis maken met de toekomst, Analyse en aanbevelingen naar aanleiding van het kennisdebat 1996-1997, Zoetermeer 1997, p 40
6 Idem p 91, 92
7 Idem p 23
8 Karl Mannheim, Diagnose van onze tijd, Leiden 1947, p 103
9 Ulrich im Hof, Europa en de Verlichting, Amsterdam 1994, p 169 e.v.
10 Om het Algemeen Volksgeluk, Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Groningen 1984
11 Tineke van Vleuten, Leren voor het leven, Vorming in een pluralistische samenleving, in: Afscheid van de twintigste eeuw, Vernieuwing van de cultuur, publicatie van het Nederlands Gesprekscentrum, Rotterdam 1993
12 Trouw van 20 september 1991
13 Hans Boutellier, Lekker heftig leven, in Trouw van 9 januari 1999
14 A.C.Zijderveld, Herijking van de gammakennis, in Bouwstenen voor het kennisdebat, Den Haag 1996, p 123,124
15 Prof.Dr.Heleen M.Dupuis, Voetangels en klemmen op weg naar een kennissamenleving in: Bouwstenen voor het kennisdebat, t.a.p., p17, 19
16 Neil Postman, Technologie, Houten 1992, p 181
17 Prof.Dr.H.Nieuwenhuis, De betekenis van het onderwijs voor de samenleving, in Verslag van de onderwijsconferentie in het Noorden, Bakkeveen 1968
18 J.Huizinga, In de schaduwen van morgen, Haarlem 1935, p 59
19 Prof.dr.Heleen Dupuis in Bouwstenen voor het kennisdebat, t.a.p., p 25
20 H.W.von der Dunk in NRC-Handelsblad van 9 april 1993
21 Dr.G. van der Leeuw, Nationale Cultuurtaak, 's Gravenhage 1947, p 126
22 De Volkskrant van 11 november 1989
23 Zie NRC-Handelsblad van 30 april 1992
24 Zie artikel van Ria Bronneman-Helmers in NRC-Handelsblad van 19 februari 1996
25 Zie ook Karl Mannheim, Diagnose van onze tijd, t.a.p., p 91 en Alexander King en Bertrand Scneider, de Eerste wereldwijde revolutie, een rapport van de Raad van de Club van Rome, Alphen a.d.Rijn 1991, p 160
26 A.W.Kist, Antwoord aan de machten, Alphen a.d.Rijn 1971, p 34
27 Dr.I.B.H.Abram, Joodse traditie als permanent leren, Kampen 1986, p 3 e.a.
28 Tineke van Vleuten, Leren voor het

leven, in Afscheid van de twintigste eeuw, t.a.p., p 139
29 Erich Fromm, De gezonde samenleving: psychopathologie van demokratie en kapitalisme, Utrecht 1977, p 259
30 Dr,G.Kuiper, Opklimmen en dalen in beroep en samenleving, Assen 1954, p 197,198,204
31 Prof.Dr.Heleen M.Dupuis in Bouwstenen voor het kennisdebat, t.a.p., p 26
32 NRC-Handelsblad van 16 december 1998
33 Idem van 21 februari 1997
34 Hendrik Spiering in NRC-Handelsblad van 6 december 1997
35 Frederiek Weeda in NRC-Handelsblad van 21 maart 1998
36 Anja Vink in NRC-Handelsblad van 27 januari 2001
37 Frederiek Weeda in NRC-Handelsblad van 1 november 1997

Hoofdstuk VIII

1 Kees de Hoog, De marginalisering van het gezin aan het einde van de 20e eeuw: een poging tot opheldering van een hardnekkig misverstand, voordracht, Wageningen 1995
2 Prof.dr.G.A.Kooy, Het modern-Westers gezin, Hilversum/Antwerpen 1967, p 16
3 Karl Mannheim, Diagnose van onze tijd, Leiden 1947, p 129
4 Maarten Huygen in NRC-Handelsblad van 3 juli 1993
5 NRC-Handelsblad van 10 mei 1996 en 29 juli 1996
6 Trouw van 31 mei 1996
7 De Volkskrant van januari 1995
8 NRC-Handelsblad van 22 juli 1995
9 Rita Kohnstamm, Het raadsel van de ouderlijke invloed in NRC-Handelsblad van 31 oktober 1998
10 Rita Kohnstamm in NRC-Handelsblad van 28 januari 1993
11 J.A.Selling, Politiek en het gezin, in Ethiek en Politiek, Johan Verstraeten en Bart Pattijn: liber amicorum Mgr. Guido Maertens, Leuven 1995, p 254, 255
12 Francis Fukuyama, Welvaart, Amsterdam/Antwerpen 1995, p14
13 Nederlands Gespreks Centrum, Democratie in opspraak, Baarn 1984, p 75
14 Prof.Dr.Jan Tinbergen en Prof.Drs. Mr.Jan Berkouwer, De toekomst van het Democratisch Socialisme, t.a.p., p 90
15 Prof.dr.J.R.M.Gerris, Wat hebben ouders en kinderen van nu nodig?, in Familie en Gezinsbeleid, in Christen Democratische Verkenningen, Den Haag 1996, p 351, 352
16 Prof.dr.G.A.Kooy, Het modern-Westers gezin, t.a.p., p 248
17 Wubby Luyendijk in NRC-Handelsblad van 19 januari 1999
18 John Condry, Dief van de tijd, trouweloze dienaar, Televisie en het Amerikaanse kind in Nexus 1996, nr 15, p 139 e.v.
19 Hans Boutellier, Lekker heftig leven, in Trouw van 9 januari 1999
20 J.A.Selling, Politiek en het gezin, t.a.p., p 255
21 Drs.J.E.B.Markvoort, Familie en gezin in de hedendaagse samenleving, Familie en gezinsbeleid, Christen Democratische Verkenningen 1996, p 325
22 Arlette Dwarskasing in Trouw van 5 januari 1997
23 NRC-Handelsblad van 15 juli 1995

Hoofdstuk IX

1 Cees J.Hamelink, Ethics for media users, in Media Ethics, Opening Social Dialogue, Leuven 2000, edited by Bart Pattijn, p 397
2 Robert A.White, Seven characteristics of the 'ethical' public communicator: Protecting the quality of democratic communication, in Media Ethics, p 303
3 J.G.Stappers, A.D.Reijnders en W.A.Möller, De werking van massamedia, een overzicht van inzichten, Amsterdam 1983, p 9,10
4 Raymond van den Boogaard in NRC-Handelsblad van 15 mei 1998
5 J.S.Reinders, In dienst van de publieke zaak, Journalistiek: nieuwsbrengen of nieuws maken?, Ned. Gesprekscentrum 1992, p 30 e.v.
6 Idem p 42
7 in NRC-Handelsblad van 24 december 1990
8 Anne van der Meiden in Trouw van 16 april 1994

9 Piet Hagen in NRC-Handelsblad
10 Jaap van Ginneken, De Schepping van de wereld in het nieuws, Houten, Diegem 1996, p 64
11 Peter Vasterman, Wie is bang voor Dittrichs mediahype? in Trouw van 11 februari 1998
12 Romana Abels, de pulppers is de echte journalistiek binnengedongen, in Trouw van 14 januari 1998
13 Johan van Workum in Trouw van 14 februari 1992
14 Marc Leijendecker in NRC-Handelsblad van 7 september 1996
15 Jaap van Ginneken, De Schepping van de wereld in het nieuws, t.a.p., p 54 e.v.
16 Pierre Bourdieu, Over televisie, gevolgd door: In de greep van de journalistiek, Amsterdam 1998, p 79
17 Idem p 64
18 Idem p 97,98
19 Ulrich Beck, De wereld als risicomaatschappij, Amsterdam 1997, p 25,26
20 Jaap van Ginneken, De schepping van de wereld in het nieuws, t.a.p., p 179,180
21 Malcolm Muggeridge, Bekering, Schoten 1988, p 65
22 Margreet Fogteloo, In De keuken van Argus, Achter de schermen van de journalistiek, Amsterdam/Antwerpen 1996, p 102
23 NRC-Handelsblad van 24 aug.1989
24 NRC-Handelsblad van 8 okt.1994
25 Jaap van Ginneken, De schepping van de wereld in het nieuws, t.a.p., p 46
26 Samuel Huntington, Botsende beschavingen, Cultuur en conflict in de 21e eeuw, Antwerpen 1997, p 60
27 H.J.A.Hofland in NRC-Handelsblad
28 Politeia conferentie: Moderne Media - Sociale dialoog, Leuven 2000, p 10
29 Jaap van Ginneken, De scheping van de wereld in het nieuws, t.a.p., p 168,169
30 Idem p 171
31 Pierre Bourdieu, Over televisie, Amsterdam 1998, p 35,41
32 NRC-Handelsblad van 25 mrt 1993
33 Michele Nicoletti, Media and Democracy, in Media Ethics, Leuven 2000, p 88
34 Idem p 92,93
35 Karl Popper, Een wet inzake de televisie, in Nexus 1996, nr 15, p 158,159
36 H.J.A.Hofland in NRC-Handelsblad van 30 september 1995
37 Ulrich Beck, De Wereld als risicomaatschappij, Amsterdam 1997, p 37
38 Mr.Boris O.Dittrich, Wie bewaakt de waakhond van de democratie, in Trouw van 3 februari 1998
39 Trouw van 4 februari 1998
40 NRC-Handelsblad van 3 februari 1998
41 J.G.Stappers, A.D.Reijndrs en W.A. Möller, De werking van de massamedia, t.a.p., p 218
42 Peter Vasterman, Wie is bang voor Dittrichs mediahype? in Trouw van 11 februari 1998
43 Kaarle Nordenstreng, The structural context of media ethics, How Media are regulated in Democratic Society, Media Ethics, Leuven 2000, p 79,80
44 NRC-Handelsblad van 8 nov.1993
45 Cees J.Hamelink, Ethics for media users, in Media Ethics t.a.p., p 398,400

Hoofdstuk X

1 Prof.mr.I.A.Diepenhorst, Universiteit en wetenschap in beweging, Alphen a.d.Rijn 1969, p 27
2 Dr.P.van Dijk, De verantwoordelijkheid van de wetenschap, in Wending-Katern nr 2
3 Zie L.Laeyendecker, Bedreigde cultuur, Over moderniteit, wetenschap en religie, Kampen 1994, p 80 t.m. 94
4 A.van den Beukel, Geen beter leven dan een goed leven, Baarn 1998, p 166
5 NRC-Handelsblad van 9 maart 1996
6 André Klukhuhn in NRC-Handelsblad van 7 mei 1997
7 Petra de Koning in NRC-Handelsblad van 28 februari 1998
8 idem, in Zaterdags bijvoegsel, p 33
9 Klaas Groenveld en Patrick van Schie in NRC-Handelsblad van 23 september 1998
10 Dr.H.W.von der Dunk, Alma Mater moet het roer omgooien, in NRC-Handelsblad van 5 oktober 1998
11 Andreas Kinneging, Contract-

onderzoek profiteert ten onrechte van faam universiteit, in Trouw van 19 december 1998
12 Frida van den Maagdenberg, Markt domineert universiteit niet, in NRC-Handelsblad van 21 oktober 1998
13 de Volkskrant van 9 jan.1993
14 Ignacio Ramonet, Geopolitique du chaos, besproken door Aafke Steenhuis in Roodkoper van november 1998
15 Alain Renaut, Les revolutions de l'université, besproken door Ger Groot in NRC-Handelsblad van 27 april 1996
16 Stephen Toulmin, Kosmopolis, Kampen 1954, p 249
17 Gerard Visscher, Steekproefonderzoek niet meer serieus te nemen, in Trouw van 12 november 1997
18 idem, Het CBS is niet meer geloofwaardig, in NRC-Handelsblad van 21 januari 1999
19 A.J.F Köbben, Kafka in Zoetermeer, in NRC-Handelsblad van15 mei 1996.
20 Karl Mannheim, Man and Society in an Age of Reconstruction, 1940 p 153; gebaseerd op de eerste: uitgave Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus,1935
21 Herman E.Daly en John B.Cobb, For the common good, Londen 1990, p 456
22 Ken Wilber, Sex, ecology, spirituality, besproken door Arnold Fellendans in NRC-Handelsblad
23 Frans A.van Vught, rede bij aanvaarding van het ambt van rector magnificus, in NRC-Handelsblad van 13 jan.1997
24 Eric Hobsbawn, Utrecht 1995, p 618
25 Dr.L.Laeyendecker, Multidisciplinariteit: waarom en waartoe, in Wending, jaargang 45, 1990, nr 1
26 Wetenschapsbudget 1976, Meerjarenbeleid voor Wetenschapsbeleid, uitgebracht door de Minister voor Wetenschapsbeleid
27 Prof.dr.H.M.Dupuis, Voetangels en klemmen op weg naar een kennissamenleving, in Bouwstenen voor het kennisdebat, t.a.p., p 21,22
28 Ulrich Beck, De wereld als risicomaatschappij, Amsterdam 1997, p 66,67
29 Idem p 68,69
30 Edward Luttwak, Turbo-kapitalisme, Amsterdam 1999, p 16
31 Zie P.B.Cliteur, P.A.van Gennip en L.Laeyendecker (red), Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit, Amersfoort/Leuven 1991

Hoofdstuk XI

1 William Greider, One world Ready or Not, New York 1997, p 16
2 Gerard Heyne den Bak, Democratie in problemen, Participatie en besluitvorming in de PVDA, Deventer 1982, p 78
3 John Kenneth Galbraith, De cultuur van tevredenheid, Baarn 1992, p 134
4 Ralph Nader in NRC-Handelsblad van 4 november 2000
5 George Soros in NRC-Handelsblad van 3 augustus 2000
6 Kees van der Malen in NRC-Handelsblad van 16 september 1997
7 Friso Endt in NRC-Handelsblad van 21 november 1996
8 NRC-Handelsblad van 17 juli 1999
9 Geert Mak in NRC-Handelsblad van 14 febr.1997
10 Thomas H.von der Dunk, De burger moet zichzelf vaker een spiegel voorhouden in NRC-Handelsblad van 27 januari 2001
11 Mark Kranenburg in NRC-Handelsblad van 2 maart 2001
12 Gerard Heyne den Bak, Democratie in problemen, t.a.p., p 31 e.v.
13 L.F.M.Besselink, De staat en zijn burgers, in Burgerschap, Levensbeschouwing en Criminaliteit, Amersfoort 1991, p 59
14 Jean-Marie Guéhenno, Het einde van de democratie, Tielt 1994, p 32
15 Trouw van 3 april 1996
16 Trouw (rubriek: Letter en Geest) van 14 december 1996
17 H.J.A.Hofland in NRC Handelsblad van 17 december 1994
18 De Groep van Lissabon, Grenzen aan de concurrentie, Brussel 1994, p 145.

Hoofdstuk XII

1 Jacques Delors, aangehaald in Edy Korthals Altes, Heart and Soul for Europe, Assen 1999, p 172
2 Jacques Le Goff, De geschiedenis van Europa, Amsterdam 1997, p 12
3 Jan Willem Schulte Nordholt, Mens

tussen hemel en aarde, Zoetermeer 1996, p 19
4 Jacques Le Goff, de geschiedenis van Europa, t.a.p., p 31
5 Prof.Dr.H.Brugmans, Europese momentopnamen, Keerpunten in de Geschiedenis, Alphen a.d.Rijn 1979
6 Veit-Jakobus Dieterich, Johan Amos Comenius, Baarn,1992, p 11
7 Adam Burgess, Divided Europe, the new domination of the East, Londen 1997, p 70
8 Idem p 88
9 Idem p 89,90,91
10 Tony Judt, Een grenzeloze illusie? De kwestie Europa, Utrecht 1997, p 77
11 Idem, p 67
12 Idem p 20, 21
13 Idem p 12
14 NRC-Handelsblad van 14 maart 1997
15 Otto von der Gablentz, fragment uit een redevoering gehouden in Warschau op 29/4/1997 (gekozen en vertaald door Kees Kok)
16 Jan Willem Schulte Nordholt, Mens tussen hemel en aarde, t.a.p., p 28,29
17 Edy Korthals Altes, Heart and Soul for Europe, Assen 1999, p 84 e.v.
18 Idem p 97
19 Tony Judt, Een grenzeloze illusie? t.a.p., p 80
20 Joschka Fischer in NRC-Handelsblad van 20 mei 2000
21 Jean-Marie Guéhenno, Het einde van de democratie, Tielt 1994, p 25
22 De Groep van Lissabon, Grenzen aan de Concurrentie, Brussel 1994, p 180
23 Ricardo Petrella, Water als bron van macht, Een manifest 1999
24 Otto von der Gablenz, fragment uit redevoering, gehouden in Warschau1997

Hoofdstuk XIII

1 Fernand Braudel, Het spel van de handel, Beschaving, economie en kapitalisme (15de - 18de eeuw), Amsterdam 1989, p 527 e.a.
2 Dimitri Gutas, Greek thought - Arabic culture, Londen 1998
3 Peter Rietbergen, Europe, Londen en New York 1998, p 153
4 David S.Landes, Arm en Rijk, Utrecht 1998
5 NRC-Handelsblad van 11 juli 1992
6 Elie Kedourie, Politics in the Middle East, 1992, p 22
7 Idem, p 26
8 Sami Naïr in Le Monde Diplomatique en NRC-Handelsblad van 29 augustus 1997
9 Ton Crijnen in Trouw van 9 februari 1998
10 Idem in Trouw van 11 december 1997
11 Samuel Huntington, Botsende beschavingen, cultuur en conflict in de 21e eeuw, Antwerpen/Baarn 1997, p 333
12 Idem p 341, 342
13 Idem p 343
14 Maarten Huygen in NRC-Handelsblad van 26 juni 1993

CURRICULUM VITAE

Hij werd geboren op 13 april 1924 in Waarde (Z). Na zijn eindexamen van de HBS in Goes in 1942 en een "onderduik"-periode, ging hij in januari 1946 indologie, en later ook sociologie studeren aan de universiteit van Leiden. Na zijn doctoraal examen in 1950 deed hij nog een sociologisch onderzoek naar de oorzaken en gevolgen van emigratie van Zeeuwen naar Rotterdam.

In 1951 werd hij benoemd tot adj.directeur van de Stichting Opbouw Drenthe en in 1954 tot socioloog bij de Stichting tot Ontwikkeling van Komgrondengebieden, speciaal belast met opzet en uitbouw van sociaal onderzoek en maatschappelijk opbouwwerk in de Betuwe, Bommelerwaard en het Land van Heusden en Altena. Hij was tevens ouderling in de Ned.Hervormde Kerk in Tiel en parttime docent in community organisation/development aan de course in Social Welfare Policy for low income countries van het Institute of Social Studies in Den Haag.

In 1957 werd hij benoemd tot burgemeester van de gemeente Oude Pekela. Hij werd tevens lid van de Raad van advies van de ruimtelijke ordening. In 1973 werd hij benoemd tot burgemeester van de gemeente Purmerend. In die periode werd hij onder meer voorzitter van de commissie Inspraak van de hiervoor genoemde Raad.

In 1988 maakte hij gebruik van de VUT-regeling om zich na zijn bestuurlijke loopbaan meer te kunnen wijden aan de verdere uitwerking van het door het ministerie van justitie gesteunde project burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Een project dat beoogde via het Humanistisch Studiecentrum Nederland, de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving en het oecumenisch Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving een brede discussie te stimuleren binnen kerken en andere levensbeschouwelijke verbanden. Ter ondersteuning daarvan schreef hij een essay: Christenen en medezeggenschap. Het pleidooi voor een Europese cultuurpolitiek: Westerse cultuur uit balans werd voltooid.